НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ

БАНКІВСЬКА СИСТЕМА

УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ • 1921 •

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»

Серію «На допомогу студенту УДФСУ» засновано 2016 року.

Редакційна колегія:
Пашко П. В., д.е.н. (голова)
Шевчук О. А., д.е.н. (заступник голови)
Топчій В. В., д.ю.н.
Мацелюх Н. П., д.е.н.
Кужелєв М. О., д.е.н.
Швабій К. І., д.е.н.
Ріппа С. П., д.е.н.
Мандрагеля В. А., д.філософ.н.
Чмелюк В. В., к.ю.н.
Малинський І. Й., к.н.фіз.вих.
Шевчук В. А., к.ю.н.

У СЕРІЇ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ» ВИЙШЛИ ДРУКОМ:

2016

«Методичні основи спеціальної фізичної та технічної підготовки студентів за розділом «Легка атлетика»
«Самостійна робота студента як одна з форм впливу на функціональну, фізичну та психологічну підготовленість»
«Організація роботи командира механізованого взводу»
«5.45-мм автомати Калашникова (АК-74, АКС-74, АК-74Н, АКС-74Н) та 5.45-мм ручні кулемети Калашникова (РПК-74, РПКС-74, РПК-74Н, РПКС-74Н)»
«Гранатомет підствольний ГП-25»
«Ручні гранати»
«Кулемети Калашникова – 7.62, ПК, УЖМ, ПКТ»
«Ручний протитанковий гранатомет РПГ-7»
«9-мм пістолет Макарова (ПМ)»

2017

«Вища та прикладна математика»
«Цивільний захист»
«Програмування мовою JAVA : практикум»
«Інформаційні системи і технології в юридичній практиці»
«Дослідження операцій : практикум»
«Чисельні методи»
«English for Students of Finance»
«Основи військової розвідки»

2018

«CASE-технології. Міждисциплінарне інформаційне моделювання»
«Економічна інформатика: практикум»
«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Політекономія»
«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Мікроекономіка»
«Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Макроекономіка»
«Економіка і організація діяльності об'єднань підприємств»
«Охорона праці»
«Основи християнської культури»
«Економіка підприємства»
«Фізика»
«Трудове право України»
«Моделювання економічної безпеки підприємств»
«Банківська система»

ДЕРЖАВНА ФІСКАЛЬНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТАМ УДФСУ»
Заснована 2016 року

БАНКІВСЬКА СИСТЕМА

Навчальний посібник

За загальною редакцією
доктора економічних наук, професора
О. І. Береславської

Ірпінь
2018

УДК 336.71(477)
ББК 65.262.1(4Укр)
Б23

Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету державної фіскальної служби України
(протокол № 5 від 31 травня 2018 року)

Рецензенти:

Примостка Л. О., д.е.н., професор, завідувач кафедри менеджменту, Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Онишко С. В., д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансових ринків, Університет державної фіскальної служби України;

Швабій К. І., д.е.н., професор, Університет державної фіскальної служби України.

Автори:

О. І. Береславська – керівник авторського колективу (передмова, розділ 1, 6, 7); В. В. Бриштіна (розділи 4, 12 (п.12.1); М. О. Житар (розділи 12, 14); Д. Б. Клименко (розділ 10 (п. 10.1, 10.4); Н. Я. Климчук (розділ 10 (п. 10.4); Л. А. Клюско (розділ 2, 10 (п. 10.2, п. 103), 17); Н. І. Ковда (розділи 15, 16); І. В. Корнєва (розділ 1, 5, 6); М. О. Кужелєв (розділ 1), Н. В. Москаленко (розділ 19 (п. 19,1, п. 19,2); Л. М. Перехрест (розділ 5, (п. 5,1); О. В. Пернарівський (розділ 12 (п. 12.2), 18); Я. Г. Підсосонна (розділ 3); С. М. Татьяніна (розділ 8); К. Ф. Черкашина (розділ 11); І. С. Чишко (розділи 7, 13).

Б23 Банківська система : навч. посібник / О. І. Береславська, М. О. Кужелєв, Л. А. Клюско, О. В. Пернарівський та ін. ; за заг. ред. О. І. Бересласької. – Ірпінь : Університет ДФС України, 2018. – 486 с. – (Серія «На допомогу студентам УДФСУ», т. 27).

ISBN 978-966-337-485-7

У навчальному посібнику висвітлено теоретичні, методичні та практичні аспекти функціонування банківської системи з урахуванням світового та вітчизняного досвіду. Зміст посібника викладено комплесно. Зважаючи на важливу роль банків в економіці країни, розглянуто основні питання діяльності банків першого та другого рівня.

Для студентів економічних спеціальностей вищих закладів освіти четвертого рівня акредитації, аспірантів, викладачів, наукових і практичних працівників.

УДК 336.71(477)
ББК 65.262.1(4Укр)

© Береславська О. І., Кужелєв М. О.,
Клюско Л. А., Пернарівський О. В. та ін., 2018
ISBN 978-966-337-485-7 © Університет ДФС України, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....9

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНИХ ТЕРМІНІВ.....11

ЧАСТИНА І
ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ. НБУ – ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК ДЕРЖАВИ, ЙОГО ФУНКЦІЇ, ЗАВДАННЯ ТА ОПЕРАЦІЇ

Розділ 1. Банківська система, сутність, цілі, функції та принципи побудови.....12
1.1. Поняття банківської системи та її функціональне призначення.....12
1.2. Принципи побудови банківської системи.....17
1.3. Особливості побудови банківської системи України.....20
Висновки.....22
Запитання для самоконтролю.....23
Тестові завдання.....23

Розділ 2. Центральний банк держави, його грошово-кредитна політика та місце і роль у системі органів державної влади.....26
2.1. Походження та розвиток центральних банків.....26
2.2. Організація та повноіваження центральніх банків.....27
2.3. Принципи діяльності НБУ.....32
Висновки.....35
Запитання для самоконтролю.....35
Тестові завдання.....36

Розділ 3. Кредитні відносини НБУ з банківськими установами.....38
3.1. Економічна сутність кредитних відносин НБУ з банківськими установами.....38
3.2. Види і форми реалізації кредитних відносин НБУ з банківськими установами.....41

3.3. Еволюція кредитних відносин НБУ
з банківськими установами.....47
3.4. Сучасний стан кредитних відносин НБУ
з банківськими установами.....50
Висновки.....55
Запитання для самоконтролю.....56
Тестові завдання.....57

Розділ 4. Організація міжбанківських розрахунків.....59
4.1. Економічна сутність і необхідність
міжбанківських розрахунків.....59
2.2. Класифікація і характеристика
міжбанківських розрахунків.....64
4.3. Система електронних платежів
Національного банку України.....71
4.4. Розрахунки у системі масових електронних платежів.....80
Висновки.....88
Запитання для самоконтролю.....89
Тестові завдання.....90

**Розділ 5. Центральний банк держави –
фінансовий агент уряду**.....92
5.1. Функції та повноваження Національного
банку як агента Уряду.....92
5.2. Обслуговування внутрішнього боргу.....98
5.3. Обслуговування зовнішнього боргу.....102
5.4. Касове виконання державного бюджету.....115
Висновки.....124
Запитання для самоконтролю.....126
Тестові завдання.....127

Розділ 6. Валютне регулювання і валютний контроль.....129
6.1. Сутність валютного регулювання та його форми.....129
6.2. Інструменти валютного регулювання.....131
6.3. Валютний контроль та його суб'єкти.....137
Висновки.....139
Запитання для самоконтролю.....139
Тестові завдання.....140

Розділ 7. Платіжний баланс та золотовалютні резерви держави.....142
7.1. Платіжний баланс.....142
7.2. Золотовалютні резерви держави.....147
Висновки.....152
Запитання для самоконтролю.....152
Тестові завдання.....153

Розділ 8. Регулювання, нагляд і контроль у сфері банківської діяльності.....155
8.1. Основні принципи банківського нагляду і регулювання.....155
8.2. Базельський комітет та його роль у формуванні системи нагляду і контролю за діяльністю банківських установ.....162
8.3. Напрями реформування банківського нагляду в умовах Євроінтеграції.....166
Висновки.....169
Запитання для самоконтролю.....170
Тестові завдання.....171

ЧАСТИНА ІІ
ОПЕРАЦІЙНА ТА ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БАНКІВ ДРУГОГО РІВНЯ

Розділ 9. Основи організації діяльності банків.....174
9.1.Економічна сутність банку та організаційні основи його діяльності.....174
9.2. Види банків та їх функції.....176
9.3. Порядок реєстрації банків та ліцензування.....179
Висновки.....188
Запитання для самоконтролю.....189
Тестові завдання.....190

Розділ 10. Формування банківських ресурсів.....192
10.1. Поняття банківських ресурсів.....192
10.2. Формування власного капіталу банків.....201
10.3. Регулювання банківського капіталу.....209

10.4 Залучені та запозичені банківські ресурси.....214
Висновки.....228
Запитання для самоконтролю.....230
Тестові завдання.....230

Розділ 11. Роль та значення системи страхування депозитів в банках.....232
11.1. Сутність системи страхування депозитів.....232
11.2. Принципи принципи ефективних систем страхування депозитів.....238
11.3. Особливості системи страхування депозитів в Україні.....239
Висновки.....248
Запитання для самоконтролю.....250
Тестові завдання.....250

Розділ 12. Активні операції банків.....253
12.1. Сутність активних операцій банків.....253
12.2. Кредитні операції та кредитна політика банків.....254
12.3. Інвестиційні операції банків.....284
Висновки.....306
Запитання для самоконтролю.....308
Тестові завдання.....309

Розділ 13. Операції банків з іноземною валютою.....311
13.1. Сутність операцій банків з іноземною валютою.....311
13.2. Форми розрахунків у зовнішньоекономічній діяльності.....315
13.3 Поняття валютної позиції банку.....323
Висновки.....326
Запитання для самоконтролю.....327
Тестові завдання.....328

Розділ 14. Нетрадиційні банківські операції та послуги.....331
14.1. Поняття нетрадиційних операцій та послуг банків.....331
14.2. Лізингові операції.....334
14.3. Факторингові та форфейтингові операції.....341
14.4. Трастові операції банків.....352

14.5. Посередницькі та консалтингові послуги банків.....356
14.6. Дистанційні банківські послуги.....359
Висновки.....365
Запитання для самоконтролю.....367
Тестові завдання.....367

Розділ 15. Операції банків з готівкового обслуговування клієнтів.....370
15.1. Сутність готівкового обігу та його організація в банку.....370
15.2. Принципи організації готівкових розрахунків.....372
15.3. Регламентація касових операцій банків.....374
15.4. Порядок приймання банками готівки та її видачі.....376
Висновки.....379
Запитання для самоконтролю.....380
Тестові завдання.....380

Розділ 16. Безготівкові розрахунки у сфері банківської діяльності.....383
16.1. Загальна характеристика безготівкових розрахунків.....383
16.2. Форми безготівкових розрахунків.....386
Висновки.....393
Питання для самоконтролю.....394
Тестові завдання.....394

Розділ 17. Фінансовий результат діяльності банку, порядок його формування, розподілу і використання.....397
17.1. Сутність та економічне значення прибутку.....397
17.2. Структура доходів та витрат банку.....400
17.3. Аналіз фінансових результатів діяльності банку.....405
17.4. Порядок розподілу і використання прибутку.....409
Висновки.....410
Запитання для самоконтролю.....412
Тестові завдання.....412

Розділ 18. Ризики у сфері банківської діяльності.....414
18.1. Ризик-менеджмент як складова банківського менеджменту.....414

18.2. Сутність та класифікація банківських ризиків.....416
18.3. Система кількісних показників банківських ризиків.
Міри кредитного ризику банку.....421
18.4. Методи зниження банківських ризиків.....440
Висновки.....453
Запитання для самоконтролю.....454
Тестові завдання.....455

Розділ 19. Фінансовий моніторинг в банках.....457
19.1. Організаційні основи системи
фінансового моніторингу.....457
19.2. Методика проведення обов'язкового
та внутрішнього фінансового моніторингу в банках.....464
Висновки.....478
Запитання для самоконтролю.....479
Тестові завдання.....479

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....483

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі економічного розвитку, в умовах реформування національної економіки, діяльність банківської системи тісно пов'язана зі створенням ефективного механізму управління нею, дієвими системами регулювання та контролю. Як найважливіший елемент відтворювальної структури економіки, банківські установи організовують рух і перерозподіл ресурсів суспільства в їхньому грошовому виразі. Через банківську систему проходять грошові розрахунки і платежі господарських суб'єктів, держави та населення в цілому. Це, в свою чергу, потребує глибокого вивчення основ сучасної вітчизняної банківської системи, дослідження центрального банку як фінансового агента уряду, операційної та фінансово-господарської діяльності банків, організації фінансового моніторингу в банках.

У зв'язку з цим вивчення дисципліни «Банківська система» є необхідною умовою підготовки економістів вищої кваліфікації. Особливо важливу роль ця дисципліна відіграє в підготовці фахівців з банківської справи, фінансів, обліку і аудиту, на яких і розрахований цей посібник.

«Банківська система» – дисципліна, яка поєднує різні аспекти таких дисциплін, як «Гроші і кредит», «Фінанси», «Фінансовий ринок», «Менеджмент», «Страхування» тощо. Цей навчальний курс посідає важливе місце серед інших дисциплін і потребує оновленого навчально-методичного забезпечення.

Посібник містить 17 тем. Матеріал наведено з урахуванням тенденцій, які спостерігаються у банківській системі України. Під час написання посібника використовували наукові напрацювання авторського колективу, матеріали для проведення лекцій, різноманітні фахові літературні джерела, законодавчі та нормативні документи, що регулюють фінансово-кредитну діяльність в Україні.

Структура посібника зумовлена системним підходом до певних проблем банківської системи. Перша частина присвячена розгляду питань діяльності Національного банку України, які викладені з позицій його функціонального призначення. Його зміст збагачено аналізом тенденцій, що відбуваються у вітчизняній банківській системі.

У другій частині розглянута операційна та фінансово-господарська діяльність банків, організація фінансового моніторингу в банках. Розкриті джерела формування банківських ресурсів, докладно розглянуті операції банків; страхування банківських депозитів; ризики в банківській діяльності; фінансовий результат діяльності банку, порядок його формування, розподілу і використання; фінансовий моніторинг у банку.

Сформована структура посібника дає змогу охопити найбільш актуальні питання функціонування банківської системи та забезпечує логічну послідовність викладання цієї дисципліни. При цьому до кожної теми посібника запропоновано перелік тестових завдань, запитання для самоконтролю, які допоможуть краще засвоїти матеріал.

Авторами розділів є: *О. І. Береславська* – керівник авторського колективу (передмова, розділ 1, 6, 7); *В. В. Бриштіна* (розділи 4, 12 (п.12.1); *М. О. Житар* (розділи 12, 14); *Д. Б. Клименко* (розділ 10 (п. 10.1, 10.4); *Н. Я. Климчук* (розділ 10 (п. 10.4); *Л. А. Клюско* (розділ 2, 10 (п. 10.2, п. 103), 17); *Н. І. Ковда* (розділи 15, 16); *І. В. Корнєва* (розділ 1, 5, 6); *М. О. Кужєлєв* (розділ 1), *Н. В. Москаленко* (розділ 19 (п. 19.1, п. 19.2); *Л. М. Перехрест* (розділ 5, (п. 5.1); О. В. Пернарівський (розділ 12 (п. 12.2), 18); *Я. Г. Підсосонна* (розділ 3); *С. М. Татьяніна* (розділ 8); *К. Ф. Черкашина* (розділ 11); *І. С. Чишко* (розділи 7, 13).

Автори висловлюють глибоку подяку рецензентам – професорам С. В. Онишко і Л. О. Примостці.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНИХ ТЕРМІНІВ

ВВП – валовий внутрішній продукт
ВР – Верховна Рада
ЄБРР – Європейський банк реконструкції і розвитку
ЄКР – Єдиний казначейський рахунок
ЄС – Європейський Союз
ЗВР – золотовалютні резерви
КМУ – Кабінет Міністрів України
МБК – міжбанківський кредитний ринок
МВФ – Міжнародний валютний фонд
НБУ – Національний банк України
ОВДП – облігації внутрішньої державної позики
ОВЗП – облігації зовнішньої державної позики
ОВМП – облігації внутрішньої місцевої позики
ОК – основний капітал
СЕП – система електронних масових платежів
СПЗ – спеціальні права запозичення
ССД – система страхування депозитів
ФГВФО – Фонд гарантування вкладів фізичних осіб
ФМ – фінансовий моніторинг
ЦП – цінні папери

ЧАСТИНА І
ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ. НБУ – ЦЕНТРАЛЬНИЙ БАНК ДЕРЖАВИ, ЙОГО ФУНКЦІЇ, ЗАВДАННЯ ТА ОПЕРАЦІЇ

Розділ 1. Банківська система, сутність, цілі, функції та принципи побудови

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– зрозуміти сутність та призначення банківської системи;

– охарактеризувати функції банківської системи;

– сформулювати основні принципи побудови банківської системи;

– мати уявлення про класифікацію банків;

– зрозуміти основи організації банківської діяльності, її регулювання та контролю;

– визначити особливості побудови банківської системи в Україні.

1.1. Поняття банківської системи та її функціональне призначення

Ефективне функціонування ринкової економіки не можливе без розвиненої банківської системи. За допомогою банків здійснюється акумуляція та перерозподіл фінансових ресурсів на засадах платності. Банківська система має своє особливе призначення, специфічні риси і функції. Завдяки універсальній функціональності банки, що формують банківську систему, можуть надавати суб'єктам економіки широкий асортимент різних послуг. Крім того, банківська система активно впливає на процес формування пропозиції грошей та кон'юнктуру грошового ринку.

У науковій літературі при дослідженні сутності банківської системи автори часто трактують її як сукупність банків, що функціонують у країні. Такий підхід не дозволяє чітко виокремити специфічні цілі та риси банківської системи, визначити її

функціональне призначення. Історичний досвід формування банківської системи в будь-якій країні показує, що остання виникає не внаслідок механічного поєднання окремих банків у випадкову сукупність, а будується на заздалегідь виробленій концепції, у межах якої відводиться певне місце кожному окремому банку.

Так, в Україні банківська система формувалася відповідно до Закону України «Про банки і банківську систему», прийнятому у 1991 році, в якому закладено основні концептуальні принципи і засади функціонування вітчизняної банківської системи. У цьому контексті банківську систему більш правомірним можна розглядати як законодавчо визначену, чітко структуровану та субординовану сукупність інституцій, які здійснюють банківську діяльність на постійній професійній основі і функціонально взаємопов'язані в самостійну економічну структуру. Такий підхід дає можливість виокремити специфічні ознаки банківської системи:

– вона не є випадковою сукупністю елементів і в неї не можна механічно включати суб'єкти, які також діють в економічній системі, але підпорядковані іншим цілям та займаються іншим видом діяльності, зокрема виробничою, торговою, сільськогосподарською тощо;

– специфічна, їй притаманні характерні властивості, які визначаються її складовими елементами і відносинами, що формуються між ними.

Самостійність банківської системи як економічної структури має подвійне спрямування:

– щодо окремих банків як її структурних елементів;

– щодо інших подібних великих систем, які функціонують в економіці паралельно з банківською.

Стосовно окремих банків самостійність системи проявляється у специфічних цілях та функціях її порівняно із цілями та функціями окремих банків. Головною метою діяльності окремого банку є одержання прибутку та підвищення ринкової вартості власного капіталу. Стосовно банківської системи в цілому, то ця ціль переміщується на другий план. Серед цілей банківської системи на місце виходять такі:

– забезпечення нагляду і регулювання банківської діяльності з метою узгодження інтересів окремих банків з інтересами всього суспільства;

– забезпечення надійності і фінансової стабільності окремих банків та банківської системи в цілому з метою стабілізації грошового обігу та безперебійного обслуговування економіки.

Жодна із цих цілей не під силу окремому банку. Тільки скоординоване об'єднання їх у систему, зорієнтовану на зазначені цілі, робить досягнення їх реальним.

Суттєві відмінності проявляються у функціональному призначенні банківської системи, яка спроможна виконувати, на думку М. І. Савлука, три такі функції:

– трансформаційну;

– емісійну (створення платіжних засобів та регулювання грошового обігу);

– стабілізаційну (забезпечення стабільності банківської діяльності та грошового ринку).

Трансформаційна функція банківської системи базується на аналогічній функції окремих банків. Але у масштабах системи виникає якісно нова функція трансформації – більш масштабна, більш глибока, більш завершена і ефективна, ніж сума трансформаційних потенціалів окремих банків. Ця особливість обумовлена такими причинами:

– по-перше, у трансформаційний процес активно включається центральний банк і здійснює всі види трансформаційних процесів на міжбанківському рівні. Через механізм рефінансування центральний банк трансформує ресурси грошового ринку і за строками, і за розмірами, і за ризиками в регіональному аспекті. Тобто він завершує трансформаційні процеси в межах усього грошового ринку, які були розпочаті окремими банками;

– по-друге, банківська система істотно підвищує трансформаційний потенціал вузькоспеціалізованих банків. Спільно, як складові системи, ці банки можуть забезпечити весь комплекс трансформації грошового капіталу на ринку.

Емісійна функція (функція створення платіжних засобів і регулювання грошового обороту) полягає в тому, що банківська система оперативно змінює масу грошей в обігу, збільшуючи чи зменшуючи її відповідно до зміни попиту на гроші та впливаючи тим самим на пропозицію грошей. Йдеться про обсяги формування грошової маси, що перебувають в обороті. Це ключова функція банківської системи. У її виконанні беруть участь усі складові

системи – центральний банк, банки другого рівня. Вона стосується усіх напрямів банківської діяльності, насамперед кредитної.

Стабілізаційна функція (забезпечення стабільності банківської діяльності. Банки, на відміну від інших економічних суб'єктів, несуть у собі підвищену загрозу дестабілізації власної діяльності, розладу всього грошового ринку, провокування банківської та загальноекономічної кризи. Тому кожний окремий банк не може забезпечити надійної стабілізації. Як посередники грошового ринку, банки здійснюють свою діяльність переважно за рахунок чужих капіталів – внесків акціонерів, залучених коштів вкладників та позичок інших банків. Тому вони перебувають під постійним контролем і тиском з боку великої кількості клієнтів та акціонерів, дії яких визначаються не тільки економічними розрахунками, а й чутками, припущеннями та очікуваннями. Банки постійно під загрозою панічних настроїв, які можуть реалізуватися в обвальне вилучення депозитів та банкрутство, якщо цей процес своєчасно не зупинити. Тому забезпечити стабільну діяльність банків, довіру до них та ліквідність – завдання усієї банківської системи.

Виконання банківською системою стабілізаційної функції проявляється двояко:

– по-перше, в ініціюванні ряду законів та необхідних нормативних актів, спрямованих на регулювання діяльності усіх її складових – центрального банку, окремих банків тощо;

– по-друге, у формуванні дієвого механізму державного контролю і нагляду за дотриманням цих законів та за діяльністю банків у цілому.

Це дає можливість створити спеціальні механізми забезпечення стабільності функціонування банківської системи, які включають:

– страхування банківських ризиків і, в першу чергу, кредитних;

– страхування банківських депозитів;

– створення внутрішньобанківських резервів для покриття збитків;

– формування механізму обов'язкового резервування банківських депозитів;

– запровадження економічних нормативів щодо напрямів діяльності банків, які є найбільш ризикованими;

– формування дієвої системи централізованого нагляду й контролю за банківською діяльністю та рефінансування банків;

– законодавче регулювання механізмів централізації банківського капіталу.

Впровадження цих заходів дає можливість створити умови для організаційно-правового забезпечення реалізації стабілізаційної функції банківської системи.

До специфічних рис банківської системи, які виокремлюють її з ряду інших систем, можна віднести:

– дворівневу побудову;

– поглиблене централізоване регулювання діяльності кожного банку окремо і банківської діяльності в цілому;

– централізований механізм контролю і регулювання руху банківських резервів;

– наявність загальносистемної інфраструктури, що забезпечує функціональну взаємодію окремих банків;

– гнучке поєднання високого рівня централізованої керованості банківської системи зі збереженням повної економічної самостійності і відповідальності за результати своєї діяльності кожного окремого банку, що входить у систему.

Кожна країна прагне досягти стійкості банківської системи. В умовах глобалізаційних процесів можна виокремити три основні групи чинників, які визначають стійкість банківських систем:

– зовнішні чинники;

– чинники стану світових економічних процесів;

– чинники діяльності окремого банку.

Зовнішні чинники не пов'язані безпосередньо з діяльністю кожного окремого банку і банківської системи загалом. Важливою є загальна економічна ситуація, яка визначається, насамперед, реалізацією економічної політики. Негативним є нестабільність фінансового ринку, системна банківська криза, затяжна стагнація виробничої сфери, постійна зміна чинного законодавства, невиконання державою своїх фінансових зобов'язань. До цієї групи також належать чинники, пов'язані з практичною діяльністю центрального банку, а саме з його монетарною політикою та наглядом за діяльністю банків.

Друга група – це чинники стану світових фінансово-економічних процесів. Світова криза, що відбулася у 2008 році, нега-

тивно позначилася на фінансовому стані більшості країн світу, стимулювала виникнення банківських криз та девальвацію курсів національних валют, що, у свою чергу, призвело до зниження стійкості банківських систем. Згідно з прогнозами МФВ, фінансові кризи – це явище, що повторюватиметься кожні 10 років. З огляду на такі прогнози кожна країна повинна підвищувати капіталізацію банківської системи та посилювати нагляд за її діяльністю, що сприятиме посиленню її стійкості.

Третя група чинників пов'язана з функціонуванням самого банку і його фінансовими можливостями, де головним є таке:

– дотримання обов'язкових економічних нормативів, встановлених центральним банком країни;

– узгодженість кредитної політики банку з об'єктивними потребами економіки;

– ступінь ризикованості кредитної політики;

– якісний склад ТОП-менеджменту банку;

– імідж банку, що забезпечує довіру клієнтів до всієї банківської системи.

Для ефективного функціонування та розвитку банківської системи потрібно створити відповідну інфраструктуру, яка б забезпечувала роботу системи. Елементами такої інфраструктури є: розрахунково-касові та клірингові центри, рейтингові і аудиторські компанії, дилерські та брокерські фірми, фондові біржі тощо. Усе це забезпечить конкурентоспроможність вітчизняної банківської системи як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку банківських послуг.

1.2. Принципи побудови банківської системи

Дворівнева побудова – ключовий принцип побудови банківської системи у ринковій економіці, їх вирішальна якісна ознака, що безумовно відрізняє її від інших систем. Однорівнева побудова можлива лише в тоталітарних економіках, де достатньо створити один державний банк і він може водночас здійснювати і емісійну функцію, і кредитно-розрахункове обслуговування клієнтів, що займаються господарською та іншою діяльністю. Прикладом такої системи був єдиний Державний банк СРСР.

При дворівневій побудові *на першому рівні* перебуває один банк або кілька банків, об'єднаних спільними цілями і завданнями як, наприклад, у Німеччині, США. Такій установі надають статус центрального банку. На нього покладається відповідальність за вирішення макроекономічних завдань у монетарній сфері, насамперед підтримання сталої купівельної спроможності національної грошової одиниці та забезпечення стабільності функціонування всієї банківської системи. Хоч ці завдання вирішуються з участю всіх банків, проте успіх може бути досягнутий тільки при відповідній координації зусиль кожного з них з боку центрального банку.

На другому рівні системи перебуває решта банків (приватні, державні, кооперативні тощо). На відміну від центрального банку банки здійснюють обслуговування економічних суб'єктів – учасників грошового обороту: фірми, домогосподарства, державні установи. Саме через ці банки банківська система обслуговує економіку відповідно до завдань, що випливають з монетарної політики центрального банку. Тому банки розглядаються як фундамент усієї банківської системи, вершиною якої є центральний банк.

Банки другого рівня є самостійними, рівноправними та такими, що конкурують між собою та іншими фінансовими інституціями на грошовому ринку. Вони юридично й економічно відокремлені і будують свою діяльність на комерційних засадах з метою одержання прибутку. Заради прибутку вони надають послуги своїм клієнтам, які супроводжуються великими ризиками: кредитними, валютними, процентними тощо.

Дворівневість банківської системи характеризується чітким законодавчим розмежуванням прав і обов'язків кожної ланки системи. У багатьох країнах центральному банку надано право ліцензування банківської діяльності, право встановлювати економічні нормативи щодо діяльності банків, здійснювати нагляд та регулювання за банками. З іншого боку, закони обмежують права центральних банків у комерційній діяльності, забороняють, зокрема, їм обслуговувати господарську клієнтуру. Цим банки другого рівня захищаються від конкуренції з боку більш сильного центрального банку та забезпечуються їхні права.

Централізоване регулювання банківської діяльності як специфічна ознака банківської системи визначається насамперед її регулятивною функцією. Певний вплив на цю ознаку має також емісійна функція банківської системи. Проблема ризиків – одна з найбільш складних і загрозливих у банківській діяльності. Втрати від ризиків – це не тільки збитки окремих банків, а й втрати багатьох їх клієнтів – юридичних і фізичних осіб, це потрясіння всієї економічної системи. Тому боротьба з ризиками – це завдання не тільки окремих банків, а й усієї банківської системи. Ця обставина закріплена в банківському законодавстві всіх країн, яке передбачає систему заходів щодо нормування, обмеження, страхування та контролю банківської діяльності. Реалізація цих заходів покликана забезпечити стабільну, безперебійну роботу кожного банку другого рівня і здійснюється під наглядом та за участі центрального банку й інших законодавчо уповноважених органів.

Централізоване регулювання руху банківських резервів зумовлюється, насамперед, емісійною функцією банківської системи. Усі комерційні банки зобов'язані зберігати свої вільні резерви (кошти) на рахунках у центральних банках, а останні мають право контролювати і регулювати рух коштів за цими рахунками аж до нормування їх обсягів. Створення єдиного для всіх банків замкнутого на центральний банк і регульованого ним механізму руху банківських резервів є визначальною організаційно-правовою ознакою банківської системи як особливої структури.

Гнучке поєднання високого рівня централізованої керованості системи з децентралізацією економічної самостійності та відповідальності банків як її окремих елементів – ще одна особлива риса банківської системи. Звичайно, проблеми подібного поєднання централізованого управління з децентралізацією відповідальності мають місце і в інших економічних системах. Проте ніде вони не проявляються так гостро і масштабно, як у банківській системі, де вся відповідальність перед кредиторами і вкладниками повністю покладається на банк, а можливості прийняття адекватних управлінських рішень його керівництвом істотно обмежуються нормами системного управління. Ця суперечливість постійно виникає в реальній дійсності.

Особливо яскраво вона проявилася в США, які мають високорозвинену банківську систему. Банківське право тут виявилося однією з найскладніших та суперечливих сфер господарського права, а банківська діяльність контролюється і регулюється більш ретельно, ніж будь-яка інша галузь економічної діяльності. У 80-ті роки в США почався рух за дерегулювання (послаблення регулювання і контролю) банківської діяльності, було прийнято кілька законів, які послабили банківські обмеження, спростили управління на рівні банківської системи.

Отже, банківська система – це не механічна сукупність багатьох окремих банків, але це і не єдиний банк, що керується з одного офісу (центрального банку), а специфічна економічна та організаційно-правова структура, призначена забезпечувати своїми особливими методами й інструментами надійне регулювання банківської діяльності та ефективне функціонування грошового ринку.

1.3. Особливості побудови банківської системи України

Формування банківської системи України розпочалося у 1991 році з прийняттям Закону України «Про банки і банківську діяльність», який був ухвалений Верховною Радою. В основу побудови банківської системи України були покладені загальні принципи, які існують у світовій практиці:

– дворівнева побудова;

– чітке функціональне розмежування між банками першого і другого рівнів;

– діяльність банків другого рівня на комерційних засадах та на договірних відносинах з клієнтами;

– ліквідація монополії держави на банківську справу, лібералізація банківської діяльності, можливість створення банків різних форм власності;

– організація державного контролю і нагляду за банківською діяльністю з боку центрального банку;

– незалежність центрального банку від державних органів виконавчої влади;

– формування інфраструктури для забезпечення банківської діяльності.

Сформована зазначеним вище законом правова та концептуальна основа створила можливості для швидкого розвитку вітчизняної банківської системи, яка за 26 років незалежності України пройшла складний шлях. Зокрема, за період 1992–2010 рр. кількість банків зросла майже у 1,5 раза і становила 182 банки. Проте, починаючи з 2011 року, кількість банків почала зменшуватися і на початок квітня 2018 року становила 82 банки, з яких частка банків іноземних банківських груп у загальній кількості банків складає 28,0 %, частка державних банків – 6,0 %, частка банків з приватним капіталом – 66,0 %.

Що стосується інфраструктури банківської системи, то помітних успіхів досягнуто у формуванні механізму міжбанківських розрахунків (створено систему електронних платежів (СЕП) для розрахунків між банками та національну систему електронних масових платежів (НСМЕП) – для проведення безготівкових розрахунків фізичними та юридичними особами), міжбанківського валютного ринку (система підтверджень), ринку міжбанківського кредитування та рефінансування банків, у створенні системи банківського регулювання та пруденційного нагляду.

Суттєві успіхи досягнуті і у функціональному розвитку банківської системи. Національний банк України (далі – НБУ) як центральний банк в основному опанував досить складний механізм монетарного регулювання і досяг певних успіхів у підтриманні стабільності національних грошей, організовано провів у вересні 1996 року грошову реформу. Позитивний досвід НБУ накопичив і в інших напрямах діяльності – у регулюванні валютних відносин, обслуговуванні державного боргу, організації банківського обліку до міжнародних стандартів, у нормативно-правовому та методичному забезпеченні діяльності банків з різною формою власності.

За час розвитку банківської системи України значно розширилася сфера функціонування банків, які, у свою чергу, накопичили цінний досвід роботи не тільки на традиційних напрямах, а й у нових для них сферах діяльності – на фондовому і валютному ринках, у зовнішньоекономічній діяльності, у сфері міжнародних фінансових відносин, на ринку міжбанківського кредитування, у взаємовідносинах з центральним банком, у банківському менеджменті.

Разом з тим формування банківської системи України постійно наражалося на серйозні перешкоди, які не тільки гальмували цей процес, а й часто просто повертали його назад. Йдеться про глибоку системну кризу, яку переживала економіка країни протягом перехідного періоду 1992–1994 рр., та пов'язану з нею високу інфляцію. Ці процеси призводили до втрати грошових капіталів підприємствами, насамперед у малому й середньому бізнесі. Проте цей бізнес є надзвичайно важливим для розвитку банківництва. Суттєвої шкоди банківській системі України завдала криза 2008–2009 рр., у процесі якої різко погіршилась якість активів, багато банків втратили стабільність, збанкрутувало вісім банків, помітно зменшилося кредитування економіки та населення.

Проте істотно була підірвана довіра до вітчизняної банківської системи під час кризи 2014–2016 рр. Протягом цього часу з ринку банківських послуг було виведено більше 80 банків у результаті їх банкрутства. Частка «поганих» кредитів у банках перевищила 62 %. Сьогодні банківська система України пережила «очищення» і продовжує розвиватися.

Висновки

1. Банківська система – це не проста сукупність окремих банків, а свідомо побудована на законодавчій основі їх єдність з чітким визначенням місця, субординації та взаємозв'язків окремих її елементів і ланок. Вона виконує свої специфічні функції і роль в економіці.

2. В умовах глобалізаційних процесів можна виокремити три основні групи чинників, які визначають стійкість банківських систем:

– зовнішні чинники;

– чинники стану світових економічних процесів;

– чинники діяльності окремого банку.

3. Для ефективного функціонування та розвитку банківської системи потрібно створити відповідну інфраструктуру, яка б забезпечувала роботу системи. Елементами такої інфраструктури є розрахунково-касові та клірингові центри, рейтингові і аудиторські компанії, дилерські та брокерські фірми, фондові біржі тощо.

4. Дворівнева побудова – ключовий принцип побудови банківської системи у ринковій економіці, їх вирішальна якісна ознака, що безумовно відрізняє її від інших систем. На першому рівні системи перебуває один банк або кілька банків, об'єднаних спільними цілями і завданнями. На другому – решта банків (приватні, державні, кооперативні тощо). На відміну від центрального банку банки здійснюють обслуговування економічних суб'єктів – учасників грошового обороту: фірми, домогосподарства, державні установи. Саме через ці банки банківська система обслуговує економіку відповідно до завдань, що випливають з монетарної політики центрального банку. Тому банки розглядаються як фундамент усієї банківської системи, вершиною якої є центральний банк.

5. Україна досягла значних успіхів у формуванні своєї банківської системи, особливо в інституційному та функціональному аспектах. Підтвердженням цього є прийняття законів «Про Національний банк України» та «Про банки і банківську діяльність».

Запитання для самоконтролю

1. Що таке банківська система?
2. Які функції виконує банківська система?
3. Чим відрізняється банківська система від механічної сукупності банків, які діють на території країни?
4. Назвіть специфічні ознаки банківської системи, які відрізняють її від інших економічних систем?
5. Структура банківської системи України.

Тестові завдання

1. Банківська система – це:

а) сукупність окремих банків;

б) свідомо побудована на законодавчій основі єдність банків з чітким визначенням місця, субординації та взаємозв'язків між ними;

в) механічне поєднання окремих банків;

г) правильної відповіді немає.

2. До загальних рис банківської системи можна віднести:

а) поєднання багатьох однотипних елементів, стабільність системи, закритість системи, саморегуляція системи;

б) поєднання обмеженої кількості елементів, динамічність системи, закритість системи, саморегуляція системи;

в) поєднання багатьох однотипних елементів, динамічність системи, відкритість системи, саморегуляція системи;

г) поєднання багатьох однотипних елементів, динамічність системи, закритість системи, саморегуляція системи.

3. До функцій банківської системи належить:

а) трансформаційна, створення грошей і регулювання грошової маси, стабілізаційна;

б) трансформаційна, створення грошей і регулювання грошової маси, комерційна;

в) створення грошей і регулювання грошової маси, стабілізаційна, комерційна;

г) створення грошей і регулювання грошової маси, регулювальна, комерційна.

4. Структура банківської системи України:

а) проста;

б) дворівнева;

в) трирівнева;

г) складна.

5. Централізоване регулювання руху банківських резервів зумовлюється:

а) емісійною функцією банківської системи;

б) стабілізаційною функцією банківської системи;

в) трансформаційною функцією банківської системи;

г) усі відповіді правильні.

6. Централізоване регулювання банківської діяльності визначається:

а) емісійною функцією банківської системи;

б) стабілізаційною функцією банківської системи;

в) трансформаційною функцією банківської системи;

г) регулятивною функцією банківської системи.

7. Централізоване регулювання руху банківських резервів зумовлюється:

а) стабілізаційною функцією банківської системи;

б) трансформаційною функцією банківської системи;

в) регулятивною функцією банківської системи;

г) емісійною функцією банківської системи.

8. Стійкість банківської системи в глобальних умовах визначається:

а) двома групами чинників;

б) трьома групами чинників;

в) одним чинником;

г) правильної відповіді немає.

9. Для другого етапу формування банківської системи України було характерно:

а) створення нової хвилі банків;

б) стабілізація у зв'язку з введенням гривні;

в) перереєстрація банків у НБУ;

г) створення центрального банку.

10. На квітень 2018 року в Україні функціонувало:

а) 100 банків;

б) 182 банки;

в) 82 банки;

г) 132 банки.

11. Визначте рису, властиву банківській системі України:

а) це монобанк;

б) це дворівнева система;

в) це трирівнева система;

г) правильної відповіді немає.

Розділ 2. Центральний банк держави, його грошово-кредитна політика та місце і роль у системі органів державної влади

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пізнати сутність центрального банку;

– зрозуміти значення значення центрального банку в державі;

– засвоїти види та форми кредитів, що надаються НБУ банкам;

– пояснити різницю між регулюючими та специфічними кредитами;

– розібратися в особливостях різних механізмів рефінансування банків;

– зрозуміти логіку еволюції форм кредитних відносин НБУ з банківськими установами;

– оцінити сучасний стан кредитних відносин НБУ (НАПИСАТИ ПРО СВОЄ).

2.1. Походження та розвиток центральних банків

Головною ланкою банківської та грошово-кредитної системи будь-якої держави є центральний банк. Центральні банки в їх сучасному вигляді існують порівняно недавно. На ранніх стадіях розвитку капіталізму чітке розмежовування між центральними (емісійними) та комерційними банками було відсутнє. Комерційні банки активно вдавались до випуску банкнот з метою залучення капіталу. З розвитком кредитної системи проходив процес централізації банківської емісії в деяких великих комерційних банках. Підсумком цього процесу стало закріплення за одним з банків монопольного права на випуск банкнот. Спочатку такий банк називався емісійним або національним, а в подальшому – центральним, що відповідало його зверхньому положенню у кредитній системі.

Світова система центральних банків у їхньому сучасному вигляді була створена досить недавно. До середини XVIII ст. комерційні і центральні банки не розрізнялися. З розвитком кредитної системи відбувається процес централізації банкнотної емісії в окремих великих комерційних банках. При цьому монопольне право на випуск грошових знаків (банкнот) поступово закріплюється лише за одним банком. Такий банк у різні часи називався

по-різному. Спочатку – емісійним або національним, а згодом – центральним, що відповідало його керівній ролі у кредитній системі тієї чи іншої країни.

Вперше у світовій практиці центральний банк було створено у Швеції (Риксбанк) у 1668 р. Дещо пізніше, у 1694 р., засновано Банк Англії. Проте на той час центральні банки ще не мали виключного права на емісію грошових знаків. Їхні функції відрізнялися від функцій сучасних центральних банків. Так, призначенням Банку Англії спочатку було фінансувати торгівлю і промисловість, Банку Нідерландів – внутрішню і зовнішню торгівлю. Центральні банки сучасного типу виникли лише в XIX ст. Нині майже в усіх країнах світу функціонують центральні банки. Однак між ними є суттєві відмінності, які пояснюються особливостями політичного та фінансово-економічного розвитку окремих країн. Упродовж 40–50 років XIX ст. відбувалася жвава дискусія щодо переваг централізованої монопольної банківської системи порівняно із системою конкурентних і рівноправних на ринку банків. Під час дискусії з'ясовувалися не лише сутність понять «вільна банківська система» і «централізована банківська система», а й переваги і недоліки кожної з них. У цій дискусії перемогла, звичайно, найбільш раціональна банківська система, тобто централізована. Значною мірою це пов'язано з необхідністю монополії емісійної діяльності, завдяки якій сучасні центральні банки отримали відповідні функції й особливий статус.

2.2. Організація та повноваження центральних банків

У сучасному розумінні ***централізована банківська система являє собою таку систему, при якій в державі існує єдиний суб'єкт, як правило – це центральний банк країни, якому належить монопольне право на грошову емісію грошових коштів***.

У XX ст. виділення в банківській системі окремої центральної ланки в більшості розвинених країн світу є не лише природним явищем, а й обов'язковою умовою досягнення вищого економічного розвитку. Правове становище центральних банків, їхній статус у розвинених країнах визначаються відповідним законодавством. У більшості країн світу основним правовим актом, який регламентує діяльність центральних банків, є акт вищої

юридичної сили – закон. У законах про банки визначаються їхня структура, основні завдання, функції та компетенція, порядок взаємовідносин з органами законодавчої і виконавчої влади, державними органами управління, а також повноваження держави щодо суб'єктів банківської системи та ін. Закон закріплює повноваження центрального банку як державного емісійного центру.

У правових актах, які визначають статус центральних банків, закріплюються також їхні владні повноваження у сферах регулювання грошового обігу, валютних операцій, функціонування кредитної системи тощо. Центральні банки можуть бути за формою власності державними або акціонерними. Так, у Франції, Великобританії, Німеччині, Нідерландах, Іспанії капітал центральних банків повністю належить державі. У деяких країнах держава володіє лише частиною капіталу (Бельгія, Японія). У США акціонерами центрального банку (федеральних резервних банків) є тільки комерційні банки. Проте у будь-якому разі держава відіграє головну роль у формуванні органів управління центрального банку. Суттєво різняться в окремих країнах зміст та форми взаємовідносин і взаємозв'язків між центральними банками та існуючими гілками влади.

В економічній літературі виділяються дві моделі таких взаємин. Перша – ***центральний банк виступає агентом уряду і провідником його грошово-кредитної політики***. Друга – ***центральний банк є незалежним від уряду***, що забезпечує йому самостійність у проведенні грошово-кредитної політики без будь-якого впливу з боку урядових органів. Однак на практиці ці моделі у «чистому вигляді» не функціонують. У більшості країн існують проміжні моделі, які передбачають певні принципи взаємодії виконавчої влади з центральним банком та певний ступінь його незалежності. Законодавство лише п'яти країн – США, Німеччини, Швейцарії, Швеції та Нідерландів – передбачає підпорядкування центральних банків парламентам. У більшості держав світу центральні банки підпорядковані казначейству або міністерству фінансів. У законодавстві Великобританії, Франції, Італії, Японії та деяких інших країн передбачено, що міністерство фінансів має право видавати інструкції центральним банкам, проте такі випадки є надзвичайно рідкісними.

У країнах, де законодавчими актами передбачено підпорядкування центральних банків безпосередньо парламентам, за до-

помогою відповідних процедур можливе прийняття рішень, якими органи виконавчої влади зобов'язуються сприяти центральним банкам у розв'язанні певних проблем, у здійсненні грошово-кредитної політики. Крім того, законодавство деяких країн передбачає звітність центральних банків перед парламентами. Наприклад, Федеральна резервна система США подає Конгресу США звіт про свою діяльність двічі на рік. Центральні банки Німеччини і Японії подають звіти у свої парламенти щорічно. Питання незалежності центральних банків є дискусійним, особливо у країнах з ринковим типом економіки. Для центральних банківських інституцій України воно має не лише теоретичний, а й практичний інтерес. Від відповіді на це питання залежить визначення правового статусу, завдань, функцій, повноважень та принципів організації НБУ в майбутньому законі про Національний банк України. Центральні банки в більшості країн світу постійно користуються підтримкою держави, що дає можливість забезпечити платіжну систему потужними засобами телекомунікації, необхідної для здійснення розрахунків між суб'єктами ринку. Центральні банки спроможні реєструвати всі платіжні операції, якісно проводити зарахування взаємних зобов'язань банків тощо. Центральний банк здійснює макроекономічний нагляд за функціонуванням всієї банківської системи, а також за діяльністю кожного банку окремо. Завдяки цьому він може оперативно вживати превентивні заходи, спрямовані на стабілізацію фінансового стану учасників ринку платіжних послуг та здійснювати санацію того чи іншого ринку з метою недопущення розладу розрахункової системи через банкрутство або неліквідність її учасників. Лише центральний банк, згідно зі своїм статусом, наділений необхідною ліквідністю й абсолютною платоспроможністю. Цим ризик неплатежів при розрахунках з участю центрального банку зводиться практично до мінімуму. Проте в різних країнах роль центрального банку в розрахунках та їх регулюванні неоднакова. Зокрема, чимале значення має рівень кваліфікації учасників платіжних відносин, які проводять розрахункові операції. Є відмінності й у правовій базі та підходах окремих держав до здійснення суб'єктами ринку фінансової діяльності.

Центральний банк, як правило, на монопольних засадах здійснює емісію банкнот і монет (грошових знаків). Готівка, що емітується центральним банком, є єдиним законним платіжним

засобом на території країни, обов'язковим до прийняття в усі види платежів. Центральні банки регулюють готівковий грошовий оборот. Крім того, вилучають непридатні до обігу та неплатіжні грошові знаки і здійснюють їх утилізацію. Крім готівкової емісії, центральні банки здійснюють також безготівкову емісію, в результаті якої збільшується обсяг резервів комерційних банків, що є базою для зростання грошової маси. Основні інструменти (канали) безготівкової емісії центральних банків: операції з цінними паперами на відкритому ринку, рефінансування комерційних банків, проведення девізної політики.

Центральний банк забезпечує касове, кредитне і розрахункове обслуговування комерційних банків. У процесі касового обслуговування комерційних банків він забезпечує їх готівкою в обмін на їхні резерви, що зберігаються на рахунках у центральному банку. У процесі кредитного обслуговування комерційних банків центральний банк забезпечує їх додатковими резервами з метою підтримання їх ліквідності, отже, виступає в ролі «кредитора останньої інстанції».

У процесі розрахункового обслуговування комерційних банків центральний банк зазвичай виступає посередником при проведенні міжбанківських розрахунків. Центральні банки відіграють провідну роль у функціонуванні платіжних систем: вони створюють електронні системи міжбанківських розрахунків, розробляють нормативно-правові документи, що окреслюють процедури і правила роботи платіжних систем, стандарти платіжних документів, стосунки між учасниками системи, права та обов'язки сторін.

Регулятивна діяльність центрального банку відносно комерційних банків зумовлена тим, що одним із його основних завдань, визначених, як правило, на законодавчому рівні, є сприяння ефективному розвитку банківської системи та її надійності. Як орган банківського регулювання, центральний банк визначає певні правила і нормативи, що регламентують діяльність комерційних банків. Здійснюючи касове, кредитне і розрахункове обслуговування комерційних банків та нагляд за їхньою діяльністю, центральний банк має можливість відстежувати дотримання банками встановлених регулятивних вимог. У багатьох країнах у регулюванні банківської діяльності, зокрема в нагляді за діяльністю банків, беруть участь не тільки центральні банки, а й створені державою спеціальні регулятивно-наглядові органи.

Центральні банки здійснюють розрахунково-касове обслуговування уряду, беруть участь у забезпеченні касового виконання державного бюджету, відіграють помітну роль в управлінні державним боргом, зокрема в розміщенні державних цінних паперів та в їх обслуговуванні за дорученням уряду, виконують функції радника, консультанта уряду з питань грошово-кредитної політики, в деяких країнах вони можуть надавати кредити уряду.

Проведення грошово-кредитної політики передбачає визначення центральним банком її стратегії і тактики. Стратегія політики передбачає вибір центральним банком монетарних цілей, установлення певної їх ієрархії і визначення параметрів цілей. Тактика грошово-кредитної політики полягає у виборі центральним банком монетарних інструментів, які є найкращими для досягнення поставлених цілей. Проведення грошово-кредитної політики – це найважливіший напрям діяльності центрального банку, оскільки саме в цій діяльності найповніше реалізується призначення центрального банку, а саме: регулювання грошового обороту з метою забезпечення стабільності національної грошової одиниці і сприяння у такий спосіб стабільному економічному розвитку.

Центральний банк, як правило, є головним органом проведення валютної політики, тісно пов'язаної з грошово-кредитною політикою. Центральний банк регламентує валютні відносини економічних суб'єктів та їх діяльність на валютному ринку, проводить курсову політику, спрямовану на підтримання обмінного курсу національної валюти, управляє міжнародними ліквідними резервами (золотовалютними резервами), забезпечує валютну ліквідність держави, здійснює контроль за дотриманням економічними суб'єктами встановлених державою законів, норм і правил проведення валютних операцій.

Центральні банки з метою здійснення своєї діяльності проводять аналіз і прогнозування стану економіки країни, і насамперед грошово-кредитних, валютних і цінових відносин. Макроекономічний аналіз і прогнозування дають змогу центральному банку ув'язати грошово-кредитну політику, яку він розробляє, з іншими заходами загальноекономічної політики держави: зі структурною, фіскальною, бюджетною, зовнішньоекономічною політикою тощо. Макроекономічний аналіз та прогнозування неможливо здійснювати без статистичної інформації, тому центральні банки

розробляють монетарну і банківську статистику; публікують статистичні дані, аналітичні та інформаційні матеріали.

Характерні риси операцій центральних банків проявляються у таких напрямах: по-перше, центральні банки мають монопольне право емісії грошових знаків; по-друге, центральні банки обслуговують специфічну клієнтуру. Клієнтами центральних банків, виходячи з основних напрямів їх діяльності, виступають головним чином комерційні банки та урядові структури (казначейства, міністерства фінансів).

Закони, що регламентують діяльність центральних банків, як правило, забороняють їм здійснювати комерційну діяльність, зокрема обслуговувати господарську клієнтуру (нефінансові установи, підприємства, організації, населення). Це обмеження випливає з призначення центрального банку. Крім того, воно захищає банки від конкуренції з боку сильнішого учасника грошового ринку – центрального емісійного банку, який, по-перше, як емісійний банк має особливі можливості щодо формування своєї ресурсної бази, по-друге, як регулятивно-наглядовий орган володіє конфіденційною інформацією щодо діяльності комерційних банків; по-третє, для центральних банків, на відміну від комерційних, отримання прибутку не є метою проведення операцій.

2.3. Принципи діяльності НБУ

Центральним банком в України є Національний банк України (далі – НБУ). Банківська система незалежної України і відповідно Національний банк України створювалися протягом 1991 р. у зв'язку з дезінтеграцією радянської банківської системи. Правовою основою банківської системи нашої держави став ***Закон України «Про банки і банківську діяльність»***, ухвалений Верховною Радою України (далі – ВР) 20 березня 1991 року. Відповідно до постанови ВР України «Про порядок введення в дію Закону України – «Про банки і банківську діяльність» цей законодавчий акт було введено в дію з 1 травня 1991 року. Згідно із зазначеною постановою Верховної Ради дія Закону України «Про банки і банківську діяльність» поширювалася на всі наявні в нашій країні банки. Було також оголошено власністю України Український республіканський банк Держбанку СРСР, Український республіканський банк

державного комерційного промислово-будівельного банку (Укрпромбанк), Український республіканський банк Ощадного банку СРСР, Український республіканський банк Зовнішекономбанку СРСР з їхньою мережею, обчислювальними центрами, всіма активами, пасивами, а також Українське республіканське управління інкасації Держбанку СРСР з підпорядкованою йому мережею установ та організацій. Особливо важливим було те, що окремо в п. 3 постанови Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про банки і банківську діяльність» передбачалося «створити на базі Українського республіканського банку Держбанку СРСР Національний банк України». Власне, цим пунктом постанови Верховної Ради України організаційно було вирішено питання про створення центрального банку незалежної держави – України. Цією самою постановою Національний банк України було зобов'язано до 1 травня 1991 р. розробити проект свого Статуту, визначити структуру і чисельність центрального апарату, підпорядкованої мережі установ, і подати на затвердження Президії Верховної Ради України. Одночасно Раді Міністрів України і НБУ. доручалося внести до Верховної Ради України пропозиції щодо розміру та джерел формування статутного фонду НБУ.

Отже, на підставі зазначених вище законодавчих актів було скасовано державну монополію у банківській системі та створено нову дворівневу фінансову систему. Перший рівень – Національний банк України, другий – комерційні банки. Діяльність цих банків тісно взаємопов'язана. Власне, вони утворюють взаємоузгоджену й керовану єдиним органом структуру. Водночас кожна зі складових цієї системи функціонує відповідно до законів ринку. Статус і принципи діяльності Національного банку України визначені Основним законом держави. Статті, які стосуються функціонування Національного банку України, вміщені у двох розділах, присвячених законодавчій і виконавчій владам. Це не випадково, оскільки йдеться про центральний банк держави, який очолює її національну фінансово-кредитну систему.

Національний банк України за своїм правовим статусом є однією з найважливіших інституцій держави. Він не входить до жодної з гілок влади. Свою діяльність здійснює на засадах незалежності та економічної самостійності. Проте цей головний орган банківської системи з ряду питань є залежним від Верховної Ради

України, перед якою і звітує про свою діяльність. До повноважень законодавчого органу держави Конституція України відносить призначення на посаду та звільнення з посади голови Національного банку України, що здійснює Верховна Рада за поданням Президента України. Крім того, саме Верховна Рада України призначає половину складу Ради Національного банку України, а також заслуховує звіти його голови про діяльність банку. Інша половина Ради, згідно зі ст. 106, п. 12 Конституції України, призначається Президентом України. Такий підхід дає можливість двом гілкам влади пропорційно, рівною мірою брати участь у формуванні складу Ради Національного банку України і здійснювати регулятивний вплив держави на фінансово-кредитну політику, її реалізацію.

Конституційні засади формування вищого органу управління НБУ, а також його керівництва є прикладом рівноваги двох гілок влади в Україні. Рада НБУ, відповідно до ст. 100 Конституції України, розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням. Правовий статус Ради НБУ визначається законом. Важливо наголосити, що правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді, крім Президента України, народних депутатів України, Кабінету Міністрів України, Конституція наділяє також і НБУ (ст. 93, п. 1 Конституції України). Надання цього права Національному банку свідчить про вищий ступінь його значущості у системі державних інституцій.

Суттєве значення для ефективного функціонування НБУ мають його взаємовідносини з Кабінетом Міністрів України. Ці державні органи проводять взаємні консультації з питань грошово-кредитної політики, розроблення і здійснення загальнодержавної програми економічного та соціального розвитку. НБУ підтримує економічну політику Кабінету Міністрів України, доки вона не суперечить забезпеченню стабільності грошової одиниці України. Голова Національного банку або за його дорученням один із заступників можуть брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів з правом дорадчого голосу. Отже, НБУ як орган держави є рівноправним партнером державного органу виконавчої влади – Кабінету Міністрів України. НБУ як економічно самостійна державна установа здійснює видатки, як правило, за рахунок власних доходів. Однак одержання прибутків не є метою діяльності Національного банку. Для забезпечення виконання своїх функцій він

має право на придбання та розпорядження рухомим і нерухомим майном. Кошторис видатків Національного банку на кожний рік затверджується Радою НБУ. Цей самий орган затверджує Основні напрями грошово-кредитної політики Національного банку.

Висновки

1. Головною ланкою банківської та кредитної системи будь-якої держави є центральний банк, який виступає агентом уряду і провідником його грошово-кредитної політики.

2. У сучасному розумінні централізована банківська система являє собою таку систему, при якій у державі існує єдиний суб'єкт, здебільшого – це центральний банк країни, якому належить монопольне право на грошову емісію грошових коштів.

3. Центральний банк, як правило, на монопольних засадах здійснює емісію банкнот і монет (грошових знаків). Готівка, що емітується центральним банком, є єдиним законним платіжним засобом на території країни, обов'язковим до прийняття в усі види платежів. Крім того, центральні банки регулюють готівковий грошовий оборот, вилучають непридатні до обігу та неплатіжні грошові знаки і здійснюють їх утилізацію, безготівкову емісію, в результаті якої збільшується обсяг резервів комерційних банків, що є базою для зростання грошової маси.

4. Центральним банком в Україні є Національний банк України, що є особливим органом державного управління, юридичний статус, завдання, функції, повноваження і принципи організації якого визначаються Конституцією України, Законом України «Про Національний банк України» та іншими законами України. Він є емісійним центром, проводить єдину державну політику в галузі грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці України – гривні.

Запитання для самоконтролю

1. Де і коли було створено перший у світовій практиці центральний банк та які були його функції?

2. Що таке централізована банківська система у сучасному розумінні?

3. Які дві моделі взаємовідносин і взаємозв'язків між центральними банками та гілками влади існують в економічній літературі?

4. Законодавство яких країн передбачає підпорядкування центральних банків парламентам?

5. Що таке процес рефінансування та яким чином він здійснюється?

6. Які функції здійснюють центральні банки?

7. У яких двох напрямах проявляються характерні риси операцій центральних банків?

8. Який закон став правовою основою банківської системи нашої держави і коли він був прийнятий?

9. Що таке дворівнева фінансова система та як обидва рівні пов'язані між собою?

10. Які основні функції Національного банку України?

Тестові завдання

1. Монопольне право здійснювати емісію грошей має:

а) центральний банк;

б) один комерційний банк;

в) будь-який комерційний банк;

г) група найбільших банків.

2. Де вперше в світовій практиці (1668 р.) був створений центральний банк?

а) Англія;

б) Швеція;

в) Нідерланди;

г) США.

3. За формою власності центральні банки бувають:

а) тільки державні;

б) тільки акціонерні;

в) державні й акціонерні;

г) комунальні, державні, приватні.

4. Законодавство яких країн передбачає підпорядкування центрального банку парламенту:

а) Швейцарія, Німеччина, Швеція, США, Нідерланди;

б) Англія, Бельгія, США;

в) Німеччина, Україна, Росія;

г) Данія, Нідерланди, Фінляндія, Швеція.

5. Скільки разів на рік Федеральна резервна система США подає звіт про фінансові результати до уряду?

а) двічі;

б) один раз;

в) тричі;

г) щоквартально.

6. До основних інструментів безготівкової емісії центральних банків не відносять:

а) операції з цінними паперами на відкритому ринку;

б) рефінансування комерційних банків;

в) проведення девізної політики;

г) заміну старих купюр новими.

7. Яку функцію здійснює центральний банк, коли він визначає певні правила та нормативи, що регламентують діяльність комерційних банків?

а) регулятивну;

б) захисну;

в) стимулюючу;

г) стабілізуючу.

8. На базі якого банку історично було створено Національний банк України?

а) Укрпромбанк;

б) Український республіканський банк Зовнішекономбанку СРСР;

в) Український республіканський банк Держбанку СРСР;

г) Український республіканський банк Ощадного банку СРСР»

9. До якої гілки влади належить Національний банк України?

а) законодавча;

б) виконавча;

в) судова;

г) НБУ не підпорядковується жодній гілці влади.

10. Хто здійснює призначення на посаду та здійснення на посаду голову НБУ?

а) Верховна Рада за поданням Президента;

б) Кабмін;

в) Міністерство фінансів;

г) президент.

Розділ 3. Кредитні відносини НБУ з банківськими установами

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пізнати сутність кредитних відносин НБУ;

– зрозуміти значення кредитів рефінансування для банків;

– засвоїти види та форми кредитів, що надаються НБУ банкам;

– пояснити різницю між регулюючими та специфічними кредитами;

– розібратися в особливостях різних механізмів рефінансування банків;

– зрозуміти логіку еволюції форм кредитних відносин НБУ з банківськими установами;

– оцінити сучасний стан кредитних відносин НБУ

3.1. Економічна сутність кредитних відносин НБУ з банківськими установами

Кредитні відносини, в які вступає Національний банк України як їх основний суб'єкт, правомірно вважати одними з найбільш складних в економічній системі. За своєю сутністю ***кредитні відносини НБУ*** – це специфічні суспільні відносини, які виникають між Національним банком України та банками другого рівня у зв'язку з передаванням у тимчасове користування коштів (кредитів рефінансування) на засадах платності, зворотності та добровільності.

Національний банк України як суб'єкт кредитних відносин має право здійснювати підтримку банківських установ шляхом їх рефінансування. *Під рефінансуванням розуміються операції з надання банкам кредитів у встановленому Національним банком порядку.* Кредити рефінансування центрального банку є для банків другого рівня джерелом тимчасових ресурсів, необхідних їм для поповнення ліквідних коштів.

Кредитні відносини НБУ, об'єктом яких є кредити рефінансування, можна розглядати на двох рівнях: макроекономічному та мікроекономічному (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Економічний зміст кредитів рефінансування на макро- та мікрорівнях

Економічний зміст кредитів рефінансування центрального банку на *макроекономічному рівні* полягає у тому, що через кредитування банківських установ здійснюється емісія грошей в обіг, і, таким чином, розширюється обсяг сукупної грошової маси в економіці. Це створює умови для розширення кредитної діяльності банківських установ, підвищення їх ділової активності і, як наслідок, спрямування тимчасово вільних грошових ресурсів на кредитне забезпечення підприємницької діяльності.

На *мікроекономічному* рівні кредити рефінансування сприяють підтримці ліквідності банків на необхідному рівні, зміні структури їх активів на користь позичкових операцій, а також збільшенню обсягів кредитування суб'єктів підприємницької діяльності та інших клієнтів банків. Об'єктом рефінансування у більшості країн світу, зазвичай, є банківські установи. При цьому кредити надаються фінансово стабільним банкам, які тимчасово відчувають труднощі з ліквідністю.

Кредити рефінансування надаються виключно для підтримки ліквідності банків у разі виникнення розривів у часі між виконанням вимог та зобов'язань та коли відсутня можливість підтримати ліквідність на міжбанківському ринку. Такі кредити

забезпечують безперервність здійснення розрахунків в економіці та дають можливість здійснювати регулювання грошово-кредитного ринку через кредитний та процентний канали.

Кредити рефінансування не можуть розглядатися як джерело ресурсної бази банків (адже ресурсною базою є залучені кошти клієнтів), не мають цільового призначення та надаються лише в межах визначених монетарних параметрів. Обсяг регулюючих операцій визначається на підставі аналізу ситуації на ринку, а індивідуальні рішення ухвалюються лише за наявності висновку про відповідність цільовим монетарним параметрам.

Об'єктом рефінансування є, зазвичай, провідні фінансово стійкі банки з високою репутацією, які створюють фундамент банківської системи. Разом з тим необхідно зазначити, що постійне рефінансування виключно провідних банків може викликати у них негативну інерцію, адже сподівання на допомогу центрального банку у коригуванні їх ліквідної позиції можуть призвести до їх ризикового кредитного менеджменту.

В окремих випадках несистемні банки також можуть отримати рефінансування, що здійснюється з метою комплексної політики забезпечення їх ліквідності в екстремальних ситуаціях і застереження від надлишкової ризикової поведінки. Такі кредити називаються стабілізаційними. Якщо ж центральний банк здійснить рефінансування банку, який є потенційним банкрутом, то це може негативно позначитись на функціонуванні всієї банківської системи.

Суттєву роль у процесі рефінансування відіграють процентні ставки за кредитами рефінансування, які встановлюються центральним банком за кожним видом кредиту та залежать від рівня інфляції. Збільшення ставки рефінансування неминуче призводить до скорочення обсягів кредитів залучених банками, і, навпаки, зниження процентних ставок веде до збільшення обсягів кредитів, залучених банками, адже робить рефінансування для банків більш доступним.

Національний банк України здійснює рефінансування банків за процентною ставкою, що не нижча, ніж облікова ставка Національного банку, і яка не підлягає коригуванню протягом дії кредитного договору. Як відомо, облікова ставка є базовою процентною ставкою щодо інших процентних ставок.

3.2. Види і форми реалізації кредитних відносин НБУ з банківськими установами

В Україні види та порядок надання кредитів НБУ банкам визначено у Положенні про застосування Національним банком України стандартних інструментів регулювання ліквідності банківської системи. Згідно з цим Положенням Національний банк здійснює регулювання ліквідності банківської системи в межах визначених монетарних параметрів та в обсягах, які потрібні для їх збалансування та управління грошово-кредитним ринком, шляхом застосування таких стандартних інструментів:

– операції з рефінансування (кредити овернайт, кредити рефінансування);

– операції прямого репо;

– операції з власними борговими зобов'язаннями;

– операції з державними облігаціями України.

Кредити рефінансування можна класифікувати за різними критеріями. На рисунку 3.2 наведено їх класифікацію за формою кредитування, терміном використання, методом надання, способом забезпечення та призначенням.

За формою кредитування кредити рефінансування поділяються на ломбардні та облікові. *Ломбардне кредитування* – це рефінансування банків під заставу державних цінних паперів, яке в Україні було запроваджено з кінця 1995 року і використовувалося до кінця 2000 року. У 2001 році Національний банк, запозичивши досвід Європейського центрального банку, запровадив новий механізм рефінансування банків для підтримання миттєвої ліквідності – кредити *овернайт*.

Обліковий кредит – це кредит центрального банку для банківських установ, який здійснюється шляхом переобліку векселів, тобто на основі купівлі у банків векселів до закінчення терміну їхнього обігу.

За терміном використання прийнято виділяти короткострокові, середньострокові та довгострокові кредити рефінансування.

Короткострокові кредити надаються на досить короткий термін, що не перевищує 30 днів. До них можна віднести кредити, надані через постійно діючу лінію рефінансування (кредити

овернайт), шляхом розміщення депозитних сертифікатів овернайт та депозитних сертифікатів терміном до 30 днів, кредити рефінансування надані шляхом проведення тендера.

Середньострокові кредити надаються на строк від 1 місяця до 1 року. Сюди відносять кредити, що надаються шляхом розміщення депозитних сертифікатів на термін понад 30 днів, шляхом проведення операцій прямого репо, шляхом проведення тендера.

Довгострокові кредити надаються на строк більше 1 року і є переважно стабілізаційними.

За методом надання кредити рефінансування можна поділити на прямі та тендерні. *Прямий*, або *стабілізаційний кредит* – це, зазвичай, довгостроковий кредит, який Національний банк України надає платоспроможному банку для підтримки ліквідності під програму фінансового оздоровлення банку.

Тендерні кредити, або *тендери з підтримки ліквідності* являють собою регулярні операції з надання кредитів банкам Національним банком України. Тендери можуть бути коротко- та середньостроковими.

За способом забезпечення кредити рефінансування можуть бути забезпеченими та незабезпеченими (бланковими). На сьогодні в Україні всі кредити рефінансування надаються банкам лише під надійне *забезпечення*. Перелік видів забезпечення визначає НБУ. Однак до 2015 р. в окремих випадках можливим було надання кредитів овернайт без забезпечення (*кредит овернайт бланковий*). Умовою розгляду заявки банку на одержання такого кредиту була згода на застосування Національним банком України режиму блокування коштів на кореспондентському рахунку банку-позичальника в сумі наданого кредиту та процентів за користування ним на строк до його повернення.

Залежно від призначення всі кредити, що надаються НБУ для підтримки ліквідності банківських установ, умовно можна поділити на регулюючі та специфічні.

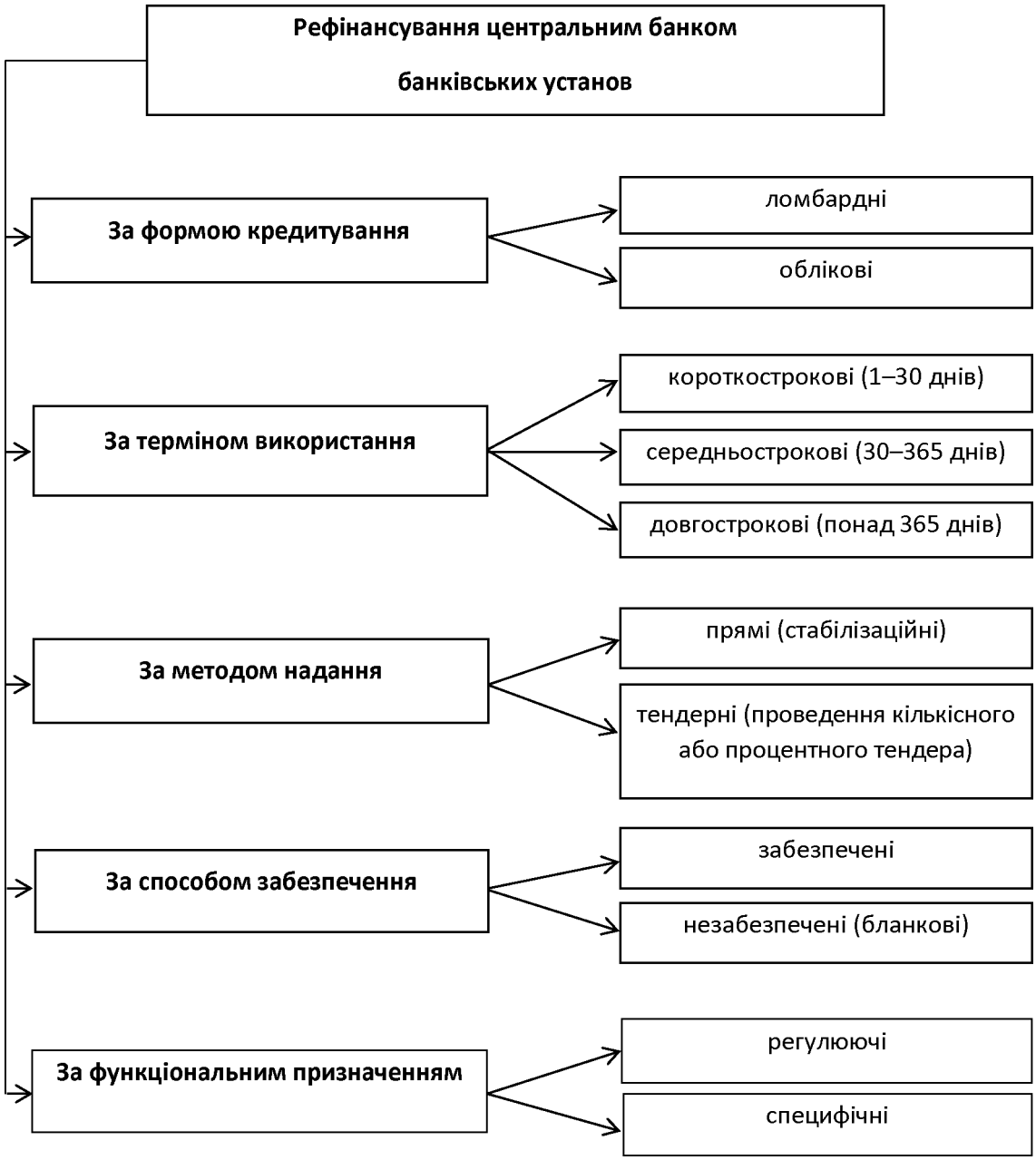

Рис. 3.2. Рефінансування центральним банком банківських установ та його класифікація

Регулюючі кредити надаються через механізм постійно діючих монетарних інструментів та інструментів тонкого налаштування. *Постійно діючі монетарні інструменти*, до яких відносять *кредити овернайт* та *щотижневі тендери*, використовуються центральним банком для регулювання грошово-кредитного ринку в цілому. *Монетарні інструменти тонкого налаштування* включають у себе *пряме репо* та *позачергові тендери*. Вони використовуються як додаткові до постійно діючих інструментів для регулювання ліквідності окремих банків

Особливості рефінансування шляхом надання регулюючих кредитів наведено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Особливості рефінансування шляхом надання регулюючих кредитів

Інструмент	Мета залучення банками	Періодичність/ строк	Застава	Порядок надання/ суми
ПОСТІЙНО ДІЮЧІ МОНЕТАРНІ ІНСТРУМЕНТИ (Регулярні стандартні інструменти)				
Овернайт	Забезпечення виконання обов'язкових резервів та нормативів	Щоденно	Державні облігації України, депозитні сертифікати, облігації міжнародних фінансових організацій	Автоматично до 100 % обсягу обов'язкових резервів
Щотижневі тендери	Регулювання короткострокової/ середньострокової ліквідності	Три середи поспіль; строк до 14 днів	Державні облігації України, депозитні сертифікати, іноземна валюта, облігації міжнародних фінансових організацій	Процентний або кількісний тендер
		Кожна 4-та середа. Строк до 90 днів		
МОНЕТАРНІ ІНСТРУМЕНТИ ТОНКОГО НАЛАШТУВАННЯ (Нерегулярні стандартні інструменти)				
Пряме репо	Регулювання короткострокової/ середньострокової ліквідності	За зверненням банку. Строк до 90 днів	Державні облігації України	Укладання двосторонньої угоди
Позачергові тендери	Регулювання коротко-, середньо- або довгострокової ліквідності	Залежно від ситуації на ринку. Строк до 360 днів (понад 90 днів – додаткові вимоги)	Державні облігації України, депозитні сертифікати, іноземна валюта, облігації міжнародних фінансових організацій	Процентний або кількісний тендер

Кредит овернайт – це кредит центрального банку, який надається банкам заздалегідь оголошеною процентною ставкою через постійно діючу лінію рефінансування на найкоротший термін (до наступного робочого дня).

Процентний тендер – це тендер з підтримки ліквідності, під час оголошення якого банки у своїх заявках до Національного банку України зазначають ціну (процентну ставку), за якою вони погоджуються одержати кредит рефінансування. Сума коштів, що пропонується для рефінансування, може оголошуватися або не оголошуватися.

Кількісний тендер – це тендер, на якому Національний банк України заздалегідь встановлює процентну ставку (ціну кредиту), за якою банки можуть одержати кредити рефінансування. Сума коштів, що пропонується для рефінансування, може оголошуватися або не оголошуватися.

Графік проведення тендерів з підтримання ліквідності банків НБУ оголошує на початку року. Разом з тим, залежно від ситуації на грошовому ринку та стану ліквідності банків, НБУ може змінювати періодичність та черговість проведення тендерів, а також оголошувати *позачергові тендери*.

Операція прямого репо – це кредитна операція, що ґрунтується на двосторонньому договорі між НБУ та окремим банком про купівлю центральним банком облігацій внутрішньої державної позички з портфеля банку, або банківських металів із зобов'язанням банку викупити їх у встановлений термін за обумовленою ціною.

До *специфічних кредитів* належать стабілізаційні кредити та екстрені механізми. Особливості їх застосування проаналізовано в таблиці 3.2.

Стабілізаційні кредити являють собою механізм індивідуальної дії для вирішення більш глибоких проблем ліквідності окремих банків. Такі кредити НБУ надає платоспроможним банкам для підтримки їх ліквідності під програму фінансового оздоровлення банку.

Екстрені механізми застосовуються під час кризових явищ для стабілізації ситуації та підтримання ліквідності банків, які мають значний відплив строкових вкладів фізичних осіб. Такі

кредити сприяють забезпеченню вчасного виконання зобов'язань банків перед вкладниками.

Таблиця 3.2

Особливості рефінансування шляхом надання специфічних кредитів

Інструмент	Мета залучення банками	Періодичність/ строк	Застава	Порядок надання/ суми
СТАБІЛІЗАЦІЙНІ КРЕДИТИ				
Стабілізаційні кредити	Усунення загрози стабільної діяльності через тимчасові проблеми з ліквідністю	Залежно від потреби банку. Строк до 2 років з можливою пролонгацією до 1 року. Загальний строк не може перевищувати 5 років	Державні облігації України, депозитні сертифікати НБУ, Облігації Державної іпотечної установи, іноземна валюта, облігації підприємств, банківські метали, нерухоме майно, векселі, майнові права, повітряні і морські судна, залізничний рухомий склад та ін.	Клопотання банку із запевненням щодо збільшення статутного капіталу не менше ніж на 15 % суми кредиту. Розроблення програми фінансового оздоровлення. Окрема постанова Правління
ЕКСТРЕНІ МЕХАНІЗМИ				
Кредити для оперативного підтримання ліквідності банків	Підтримка ліквідності у разі відпливу строкових вкладів (депозитів) фізичних осіб	Залежно від ситуації на ринку шляхом проведення позачергового тендера строк до 360 днів	Державні облігації України, іноземна валюта	Кількісний тендер Заявка банку не більше обсягу відпливу строкових коштів фізичних осіб

За кожним з видів кредитів рефінансування НБУ встановлює процентну ставку, яка може коригуватися у разі зміни облікової ставки, або залишатися незмінною протягом усього періоду

користування кредитними коштами. Розмір процентної ставки диференціюється залежно від забезпечення кредиту та терміну користування (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Визначення вартості кредитів рефінансування

Інструмент	Ставка
*Овернайт**	min облікова + 1 п.п. (зараз облікова + 3 п.п)
*Щотижневі тендери**: – кількісний тендер; – процентний тендер	облікова ставка
	ставки пропонуються банками, але не нижче облікової
*Пряме репо**	не нижче середньозваженої процентної ставки на останньому тендері
*Позачергові тендери**	аналогічно щотижневим тендерам
*Стабілізаційні кредити***	облікова ставка + 1,5 п.п.
*Кредити для оперативного підтримання ліквідності банків**, які мають відплив строкових вкладів фізичних осіб	півтори облікові ставки

** ставка не коригується*

*** ставка коригується в разі зміни облікової*

Основними документами, що регламентують порядок регулювання Національним банком України ліквідності банківських установ шляхом рефінансування є Положення про застосування Національним банком України стандартних інструментів регулювання ліквідності банківської системи, затверджене Постановою Правління НБУ від 17.09.2015 № 615, Положення про надання Національним банком України стабілізаційних кредитів банкам України, затверджене Постановою Правління НБУ від 13.07.2010 № 327, Постанова Правління НБУ про механізм оперативного підтримання ліквідності банків від 06.02.2014 № 48.

3.3. Еволюція кредитних відносин НБУ з банківськими установами

З початку створення НБУ в 1991 р. кредитні відносини між ним та банківськими установами мали не ринковий, а суто адміністративний характер.

Кредитні емісії здійснювалися відповідно до постанов Верховної Ради України, указів Президента України та рішень Кабінету Міністрів України. Кредити надавалися безпосередньо клієнтам (підприємства та організації), які підтримувалися державою, в тому числі неплатоспроможним. Досить часто такі кредити не поверталися, що ускладнювало стан ліквідності банківських установ і вимагало нових емісійних кредитів.

Протягом 1992–1993 рр. обсяги кредитної емісії стрімко зростали і у 1993 р. становили близько 30 трлн крб. Близько 70 % кредитних ресурсів через різні канали було спрямовано на фінансування агропромислового комплексу. Кредити надавалися за пільговими процентними ставками, які були значно нижчими, ніж темпи інфляції, що прискорювало девальвацію національної грошової одиниці.

На основі даних, наведених у таблиці 3.4, можна констатувати, що у 1993–1999 рр. більшість кредитів банкам НБУ надавав за ставками нижче облікової, що суперечить одному з базових принципів рефінансування.

Таблиця 3.4

Ставки рефінансування банків Національним банком України протягом 1993–1999 рр.

Період	Облікова ставка НБУ	У тому числі							
		кредити, надані шляхом проведення тендера	кредити овернайт	операції репо	кредити, надані для підтримання довгострокової ліквідності банків	стабілізаційні кредити	операції своп	кредити рефінансування під заставу майнових прав	інші кредити
1993	240,0	–	–	–	–	–	–	–	**68,5**
1994	252,0	264,0	–	–	–	–	–	–	**115,2**
1995	110,0	**83,0**	110,0	–	–	–	–	–	**60,4**
1996	40,0	52,6	64,4	–	–	–	–	–	41,0
1997	35,0	**21,7**	**31,4**	**21,8**	–	–	–	–	**19,7**
1998	60,0	–	**54,4**	**54,1**	–	–	–	–	**47,8**
1999	45,0	–	61,1	59,7	–	–	–	–	**33,0**

Після 1993 року, згідно з рішенням вищих органів державної влади, обсяги кредитних емісій почали зменшуватися. Поступово почали запроваджуватись операції, спрямовані на підтримання ліквідності банків через кредитні аукціони, ломбардне кредитування та операції репо. Це дало змогу НБУ стабілізувати грошово-кредитний ринок, інфляцію та вартість національних грошей.

У 1994 році із запровадженням кредитних аукціонів практику надання емісійних кредитів неплатоспроможним клієнтам було припинено. Через кредитні аукціони ресурси надходили спочатку до банківських установ, а вже потім спрямовувалися в ті чи інші галузі економіки. У 1995 році НБУ повністю відмовився від кредитування суб'єктів господарювання, що сприяло зміцненню економічних відносин з банками.

З 1995 р. почала запроваджуватися практика проведення цільових кредитних аукціонів з продажу кредитів банкам для кредитування підприємств, що потребують державної фінансової допомоги. Наприкінці 1995 р. НБУ було запроваджено рефінансування банків під заставу державних цінних паперів (ломбардне кредитування), яке використовувалося до 2000 р.

Розвиток ринку державних цінних паперів в Україні дав можливість застосування у 1997 р. такого способу рефінансування, як здійснення операцій з цінними паперами на умовах угоди прямого репо.

У 2001 р. НБУ, запозичивши досвід Європейського центрального банку, запровадив нові механізми рефінансування банків, а саме: кредити овернайт для підтримання миттєвої ліквідності та кредити рефінансування, надані шляхом проведення тендера.

З кінця 2002 р. до квітня 2004 р. НБУ надавав кредити рефінансування на підтримання довгострокової ліквідності терміном до 3 років. Застосування такого виду рефінансування банків в Україні було нетривалим, адже суперечило світовій практиці діяльності центральних банків, які, як правило, надають банкам короткострокові кредити для підтримки ліквідності.

У жовтні 2004 р. НБУ вперше використав стабілізаційний кредит як специфічний вид кредиту рефінансування, спрямований на вирішення проблем конкретних банків. Стабілізаційні кредити надавалися банкам установам у кінці 2004 р. та на початку 2005 р. У майбутньому НБУ неодноразово використовував

цей інструмент рефінансування, особливо в періоди загострення кризових явищ в економіці країни та банківській системі.

У 2006 р. було запроваджено нові інструменти підтримання ліквідності банків, які діють до сьогодні, а саме: кредити рефінансування під заставу майнових прав на кошти банківського вкладу (депозиту), розміщеного в НБУ, та операції своп.

Дослідження історичного аспекту кредитних відносин Національного банку України з банківськими установами протягом 1991–2006 рр. показало, що динаміка їх розвитку характеризувалася такими змінами:

1. Перехід від адміністративних методів рефінансування банків до ринкових та посилення функції НБУ як кредитора останньої інстанції.

2. Зміна облікової ставки та ставок рефінансування (їх зниження або підвищення) залежно від ситуації на грошово-кредитному ринку та від цілей грошово-кредитної політики.

3. Зміна та розширення механізмів та інструментів рефінансування, їх удосконалення з урахуванням досвіду центральних банків зарубіжних країн.

3.4. Сучасний стан кредитних відносин НБУ з банківськими установами

Рефінансування банківських установ розглядається як емісійна операція центрального банку і є небажаною для розвитку економіки, тому НБУ постійно намагається скорочувати їх обсяги. Але під час кризових явищ, що ведуть до дестабілізації діяльності банківського сектору та зниження ліквідності, НБУ вимушений активізувати механізми рефінансування, про що свідчать дані, наведені на рис 3.3.

У 2007 р. в умовах макроекономічного зростання банківська система України динамічно розвивалася. Процентні ставки на міжбанківському кредитному ринку були значно нижчими за ставки рефінансування НБУ, тому обсяги рефінансування у 2007 р. були незначними і становили всього 2,5 млрд грн.

Фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. суттєво похитнула стабільність вітчизняної банківської системи. НБУ був не готовий ефективно діяти в таких умовах, часта зміна вимог для одержання кредитів рефінансування не давала змоги банківським

установам своєчасно реагувати на них для підтримки своєї ліквідності. Протягом 2008 р. НБУ надав рефінансування 138 банкам на суму 169,5 млрд грн. Найбільша частка кредитів припала на IV квартал 2008 р., коли НБУ надав рефінансування на суму 105,4 млрд грн, що становило 62 % загальної кількості всіх наданих НБУ кредитів за 2008 рік. З кінця листопада НБУ почав обмежувати обсяги підтримки ліквідності банків з метою зменшення спекулятивного попиту на іноземну валюту. Більшу частину кредитів рефінансування, наданих у 2008 р., становили кредити овернайт.

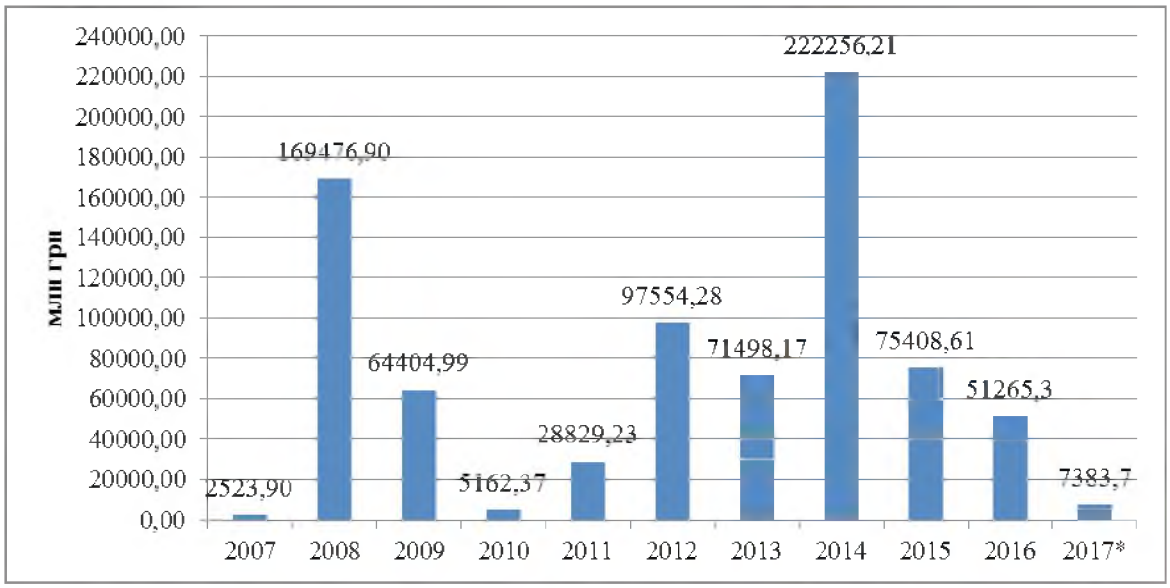

Рис. 3.3. Динаміка обсягів рефінансування банків України протягом 2007–2017 рр.

** Дані наведено за І півріччя 2017 року*

У 2009 р. загальна тенденція до скорочення обсягів рефінансування продовжилась, у результаті було видано кредитів рефінансування на загальну суму 64,4 млрд грн. Переважну більшість становили кредити під програми фінансового оздоровлення та кредити овернайт.

Найбільші обсяги кредитів рефінансування у 2009 р. були видані у І півріччі – 55,8 млрд грн, що становило майже 87 % загального обсягу кредитів рефінансування. У ІІ півріччі 2009 р. у зв'язку з деяким поліпшенням показників реального сектору економіки та приростом депозитів населення у більшості банків був наявний надлишок ліквідності. У зв'язку з цим НБУ посилив мобілізаційні операції з метою стримування зростання ліквідності та забезпечення рівноваги на грошово-кредитному ринку.

У 2010 р. НБУ продовжував надавати кредити рефінансування, але у значно менших обсягах, зокрема було надано 5,2 млрд грн, що на 59,2 млрд грн менше, ніж у 2009 р. Крім того, за результатами І півріччя 2010 р., простежувалося відновлення ресурсної бази вітчизняних банків, зокрема, приріст депозитних портфелів юридичних та фізичних осіб, що сприяло формуванню надлишкової ліквідності у банківській системі.

У 2011 р. загальний обсяг операцій з рефінансування банківських установ зріс на 18,7 млрд грн, порівняно з 2010 р., та склав 28,9 млрд грн. З них 23,6 млрд грн (82 %) становили операції прямого репо, що було зумовлено потребами розвитку ринку державних цінних паперів. За 2011 р. банками повернуто кредитів на загальну суму 29,5 млрд грн, з них достроково – 8,6 млрд грн. Такому результату сприяла регулярна робота НБУ щодо прискорення повернення заборгованості за кредитами рефінансування, основна частка яких була надана під час загострення фінансово-економічної кризи.

У 2012 р. загальні обсяги кредитів рефінансування суттєво збільшилися і становили 97,6 млрд грн, що на 68,7 млрд грн більше ніж у 2011 р. Кредити рефінансування мали таку структуру: 58,04 % – операції прямого репо, 29,3 % – кредити овернайт, 12,25 % – кредити, отримані шляхом участі у тендері на строк до 90/360 днів та 0,41 % – стабілізаційні кредити (рис. 3.4).

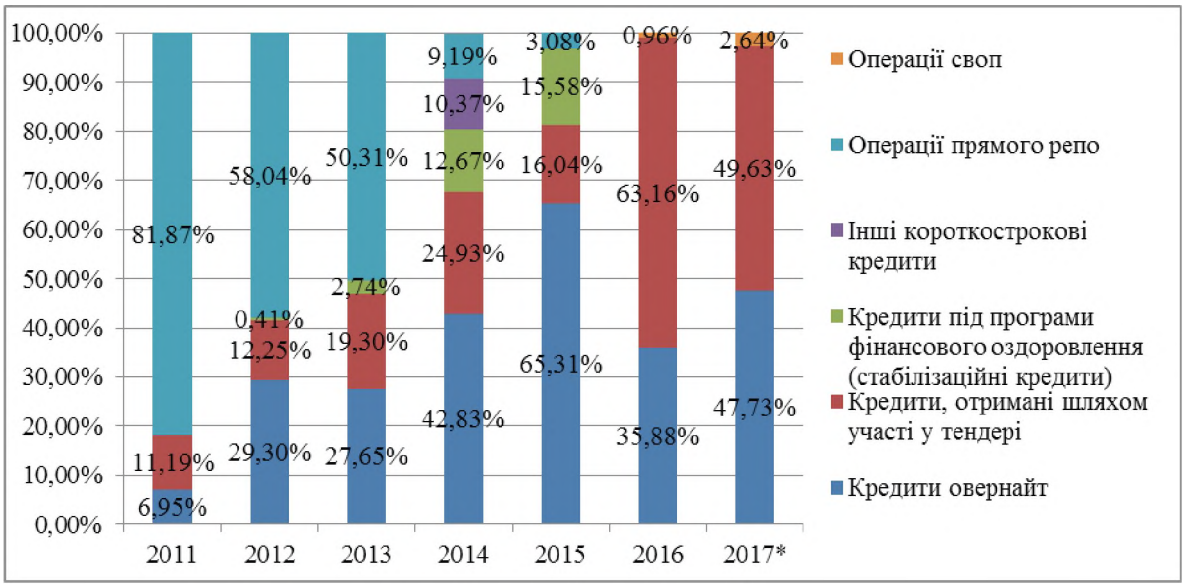

Рис. 3.4. Структура кредитів рефінансування наданих НБУ банківським установам протягом 2011–2017 рр.

** Дані наведено за І півріччя 2017 року*

Значні суми рефінансування надавалися проблемним банкам, які перебували у стані ліквідації. Більшість банків у даний період зверталися до НБУ за рефінансуванням для підтримки короткострокової ліквідності, у т. ч. через підвищення її вартості на міжбанківському ринку.

У 2013 р. обсяги рефінансування скоротились на 26,1 млрд грн і становили 71,5 млрд грн. Більша частка кредитів (62 %) була надана у IV кварталі, що пов'язано із загальною економічною нестабільністю у країні в цей період та значним відтоком депозитних коштів з банківської системи.

В умовах погіршення фінансового становища банків внаслідок девальвації та різкого скорочення обсягу депозитів у 2014 р. НБУ значно збільшив обсяги рефінансування. Це було зроблено як за рахунок більш активного використання стандартних процедур, так і шляхом запровадження тимчасових механізмів підтримання ліквідності, а також пом'якшення умов доступу банків до ресурсів. Обороти рефінансування, за підсумками 2014 р., склали 222,3 млрд грн, що є найбільшим річним значенням за весь період існування НБУ.

У першому півріччі 2014 р., відповідно до постанови Правління НБУ від 24.02.14 № 9 (Постанова втратила чинність 31.05.2014 згідно з постановою Правління НБУ від 28.05.2014 № 318), банківським установам надавалися спеціальні короткострокові кредити для збереження їх ліквідності. Такі кредити надавалися банкам у разі стрімкого та суттєвого зменшення депозитів фізичних та юридичних осіб. Також у 2014 р. НБУ почав надавати банкам довгострокові кредити під програми фінансового оздоровлення.

У 2015 р. НБУ продовжив надавати довгострокові кредити під програми фінансового оздоровлення та суттєво збільшив обсяги кредитів овернайт.

За підсумками 2015 року, обороти кредитування банків через усі інструменти становили 75,4 млрд грн. Найбільший обсяг коштів був наданий банкам у лютому (30,8 млрд грн), що збігається з періодом максимального сплеску девальвації.

У структурі рефінансування банків з точки зору окремих інструментів протягом 2014–2015 рр. найбільша частка припала на кредити овернайт. Якщо, за підсумками 2014 р., вона становила

близько 43 % (95,2 млрд грн) від загальної суми кредитів рефінансування, то у 2015 р. – понад 65 % (49,2 млрд грн).

Починаючи з 2015 року обсяги рефінансування банківських установ поступово зменшувалися. Зокрема, у 2016 році було надано 51,3 млрд грн, що на 24,1 млрд грн менше порівняно з 2015 роком. За І півріччя 2017 року банківська система отримала рефінансування на суму 7,4 млрд грн. Така тенденція може свідчити про зростання ліквідності банків України та поступове очищення вітчизняної банківської системи від проблемних банків.

Протягом 2016–2017 рр. НБУ здійснював рефінансування переважно шляхом проведення тендерів з підтримання ліквідності банків та надання кредитів овернайт. Частка тендерних кредитів у 2016 р. становила 63,16 %, в той час як частка кредитів овернайт складала 35,88 %. У І півріччі 2017 р. частка кредитів, наданих шляхом проведення тендерів з підтримання ліквідності, зменшилася до 49,63 %, натомість частка кредитів оверднайт зросла до 47,73 %. Також варто зазначити, що з ІІ півріччя 2016 р. НБУ серед операцій з регулювання ліквідності банків почав використовувати операції своп. Проте вони склали незначну частку – 0,96 % у 2016 р. та 2,64 % у І півріччі 2017 р.

Аналізуючи середньорічні обсяги та структуру кредитів рефінансування, варто розуміти, що вони дають лише загальну уяву про використання тих чи інших механізмів та інструментів рефінансування і не розкривають їх особливостей використання протягом більш коротких періодів. Використання механізмів рефінансування банків протягом коротких періодів (наприклад протягом місяця) змінюються залежно від грошово-кредитної політики НБУ та ситуації на грошово-кредитному ринку. Такі зміни можуть коливатися від комплексного застосування кількох механізмів рефінансування одночасно до застосування якогось одного його виду.

Проаналізувавши сучасний стан кредитних відносин НБУ з банківськими установами, можна стверджувати, що протягом останніх років підтримка ліквідності банків здійснюється переважно за допомогою короткострокового рефінансування, а саме шляхом надання банкам кредитів до наступного робочого дня (кредити овернайт) та кредитів рефінансування шляхом проведення тендерів із підтримання ліквідності банків строком до 14 днів та строком до 90 днів.

Висновки

1. Рефінансування в цілому являє собою процес отримання нової позики в обмін на наявні боргові інструменти, або заміну короткострокових зобов'язань довгостроковими цінними паперами. Під рефінансуванням банківських установ розуміються операції з надання банкам кредитів у встановленому Національним банком України порядку.

2. На *макроекономічному рівні* сутність кредитів рефінансування центрального банку полягає у тому, що через кредитування банків другого рівня зростають обсяги грошового обороту, що не завжди є добре для економіки. На *мікроекономічному* рівні кредити центрального банку сприяють підтримці ліквідності банків, зміні структури їх активів на користь позичкових операцій, а також розширенню обсягу кредитного забезпечення суб'єктів підприємницької діяльності.

3. На сьогодні в Україні всі кредити, що надаються НБУ банківським установам для підтримки ліквідності, умовно можна поділити на *регулюючі* та *специфічні*. *Регулюючі кредити* надаються через постійно діючі монетарні інструменти та інструменти тонкого налаштування. До *специфічних* – належать стабілізаційні кредити та екстрені механізми.

4. Механізм рефінансування банків в Україні пройшов довгий і складний шлях формування від адресного рефінансування банків за рішенням органів державної влади до застосування інструментів і механізмів рефінансування, які загальноприйняті в міжнародній банківській практиці.

5. Історичний розвиток кредитних відносин НБУ з банківськими установами протягом 1991–2006 рр. засвідчив, що динаміка їх розвитку характеризується переходом від адміністративних методів рефінансування банків до ринкових, посиленням функції НБУ як кредитора останньої інстанції, удосконаленням механізмів та інструментів рефінансування з урахуванням досвіду центральних банків зарубіжних країн.

6. За період 2011–2017 рр. основними інструментами НБУ з підтримки ліквідності банків були операції прямого репо, кредити овернайт та кредити, отримані шляхом проведення тендерів з підтримання ліквідності банків. Після 2010 р. НБУ деякий

час не надавав кредити під програми фінансового оздоровлення (стабілізаційні кредити), проте з кінця 2012 р. і до середини 2015 р. такі кредити знову надавалися для підтримки ліквідності окремих банків. Також із середини 2016 р. НБУ відновив використання операцій з купівлі-продажу іноземної валюти на умовах «своп» як окремого інструменту регулювання ліквідності (рефінансування) банківської системи.

Запитання для самоконтролю

1. Поясніть сутність поняття «рефінансування».
2. У чому полягає суть кредитів рефінансування центрального банку на макроекономічному рівні?
3. Поясніть значення кредитів центрального банку на мікроекономічному рівні?
4. Хто може бути об'єктом рефінансування?
5. Значення процентної ставки у процесі рефінансування?
6. За якими ознаками можна класифікувати кредити рефінансування?
7. Поясніть різницю між ломбардним та обліковим кредитами.
8. Розкрийте сутність регулюючих та специфічних кредитів?
9. Які кредити відносять до постійно діючих монетарних інструментів?
10. Яке призначення інструментів тонкого налаштування?
11. У чому полягає специфіка стабілізаційних кредитів?
12. Сутність та призначення екстрених механізмів рефінансування?
13. Охарактеризуйте основні етапи кредитних відносин НБУ з банківськими установами.
14. Назвіть основні документами, що регламентують порядок регулювання НБУ ліквідності банківських установ шляхом рефінансування?
15. Охарактеризуйте основні тенденції сучасних кредитних відносин НБУ з банківськими установами.
16. Назвіть особливості сучасних кредитних відносин НБУ з банківськими установами.

Тестові завдання

1. Сутність кредитів рефінансування центрального банку на макроекономічному рівні полягає у тому, що:

а) розширюється обсяг сукупної грошової маси в економіці;

б) через кредитування НБУ банків здійснюється емісія грошей в обіг;

в) кредити центрального банку сприяють підтримці на необхідному рівні ліквідності банків;

г) усі відповіді правильні.

2. На мікроекономічному рівні кредити центрального банку сприяють:

а) підтримці на необхідному рівні ліквідності банків;

б) зміні структури банківських активів на користь позичкових операцій;

в) розширенню, обсягу кредитного забезпечення суб'єктів підприємницької діяльності;

г) усі відповіді правильні.

3. Кредити рефінансування надаються:

а) для розширення фінансової діяльності банків;

б) виключно для підтримки ліквідності банків у разі виникнення розривів у часі між виконанням вимог та зобов'язань;

в) коли відсутня можливість підтримати ліквідність на міжбанківському ринку;

г) для здійснення банками спекулятивних операцій з іноземною валютою.

4. Облікова ставка є:

а) ставкою, за якою НБУ здійснює рефінансування банків;

б) базовою процентною ставкою щодо інших процентних ставок;

в) ставкою, що залишається незмінною незалежно від ситуації на грошово-кредитному ринку;

г) усі відповіді правильні.

5. Ломбардне кредитування являє собою:

а) надання кредитів центральним банком банківським установам шляхом переобліку векселів;

б) рефінансування банків під заставу державних цінних паперів;

в) надання банкам центральним банком незабезпечених кредитів;

г) рефінансування банків на строк до наступного робочого дня.

6. Регулюючі кредити надаються:

а) через постійно діючі монетарні інструменти;

б) через інструменти тонкого налаштування;

в) через екстрені інструменти рефінансування;

г) усі відповіді правильні.

7. Кредит, що надається банку Національним банком за оголошеною процентною ставкою через постійно діючу лінію до наступного робочого дня – це:

а) кількісний тендер;

б) процентний тендер;

в) кредит овернайт;

г) стабілізаційний кредит.

8. До специфічних кредитів належать:

а) стабілізаційні кредити;

б) екстрені механізми;

в) кредити овернайт;

г) щотижневі тендери.

9. Які кредити являють собою механізм індивідуальної дії для вирішення більш глибоких проблем ліквідності окремих банків?

а) овернайт;

б) тендерні;

в) стабілізаційні;

г) кредити для збереження ліквідності.

10. Еволюція кредитних відносин НБУ з банківськими установами характеризується такими змінами:

а) переходом від ринкових методів рефінансування банків до адміністративних;

б) посиленням функції кредитора останньої інстанції;

в) розширенням механізмів та інструментів рефінансування;

г) усі відповіді правильні.

Розділ 4. Організація міжбанківських розрахунків

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– познайомитися з організацією міжбанківських розрахунків;

– зрозуміти сутність міжбанківських розрахунків;

– з'ясувати роль та значення міжбанківських розрахунків у формуванні взаємовідносин між банками;

– розібратися у причинах, що призводять до гальмування діяльності НБУ у сфері міжбанківських розрахунків;

– засвоїти загальні питання щодо організації діяльності НБУ у сфері міжбанківських розрахунків, порядку та механізму їх проведення;

– з'ясувати роль НБУ в організації платіжної системи та системи міжбанківських розрахунків.

4.1. Економічна сутність і необхідність міжбанківських розрахунків

Ефективне функціонування економіки важко уявити без системи розрахунків між суб'єктами господарської діяльності, забезпечення надійності та своєчасності платежів. У розрахунках і платежах, що здійснюються установами банків, знаходять відображення практично всі види економічних відносин у суспільстві. І все це неможливе без взаємних розрахунків між банками – міжбанківських розрахунків. Найголовніше у банківській сфері – це налагоджені міжбанківські відносини, які є обов'язковим елементом системи безготівкових розрахунків, тому останнім часом все більше зростає інтерес до питань розвитку міжбанківських розрахунків як елемента платіжної системи України.

Міжбанківські розрахунки (interbank settlements) являють собою систему регулювання та здійснення грошових вимог та зобов'язань, що виникають між банками, їх філіями та клієнтами банків. Вони призначені для здійснення платіжних трансакцій між банками, обумовлених виконанням платежів їх клієнтів, або власних зобов'язань одного банку перед іншим. На основі міжбанківських розрахунків:

1) відбувається завершення розрахунків між суб'єктами господарської діяльності з купівлі-продажу товарів (послуг), цінних паперів тощо;

2) здійснюються розрахунки з фінансовими органами щодо сплати податків та інших обов'язкових платежів;

3) реалізуються фінансово-економічні зв'язки між самими банками щодо виконання взаємних зобов'язань.

Формами проведення міжбанківських розрахунків є платежі, здійснювані з використанням:

а) системи електронних платежів Національного банку (СЕП);

б) власних платіжних систем банківських установ;

в) прямих кореспондентських відносин між банками.

Системи електронних платежів Національного банку України (СЕП) – це загальнодержавна платіжна система, що забезпечує здійснення розрахунків між банківськими установами, органами державного казначейства на території України із застосуванням електронних засобів приймання, оброблення, передавання і захисту інформації.

Власні платіжні системи банківських установ – це сукупність правил, організаційних заходів, програмно-технічних засобів, засобів захисту, що використовуються банком для виконання внутрішньобанківського переказу грошей, а також для взаємодії з іншими банківськими платіжними системами для забезпечення виконання міжбанківського переказу грошей філіями банку.

Прямі кореспондентські відносини між банками – це договірні відносини між банками про здійснення платежів, розрахунків та інших послуг, що їх виконує один банк за дорученням і на кошти іншого банку.

Слід зауважити, що системи міжбанківських розрахунків різних країн помітно різняться. У світі не існує єдиної платіжної моделі, однак є загальні принципи і характеристики, що визначають функціонування національних платіжних систем.

При виконанні міжбанківських розрахунків банки дотримуються принципів, з яких до головних належать:

1) підтримка банками своєї ліквідності. Під ліквідністю розуміється наявність певної суми коштів на кореспондентському рахунку в обсягах, здатних забезпечити безперебійне функціонування банківської установи;

2) проведення контролю за правильністю здійснення міжбанківських розрахунків і проходженням документів;

3) проведення контролю за технологічними ризиками. Технологічні ризики пов'язані зі зміною технічного процесу та безперебійним функціонуванням наявних технологій.

Водночас є і загальні проблеми, які автоматично переносяться на платіжні механізми.

Перша проблема стосується розмежування функцій між центральним і установами банків. Слід зазначити, що при здійсненні міжбанківських розрахунків центральний банк, як правило, виконує функцію нагляду, а також продавця платіжних послуг. У свою чергу, банки несуть відповідальність за обслуговування рахунків клієнтів та надання спеціалізованих платіжних послуг, необхідних у міжбанківських відносинах. Однак на сьогодні немає єдиної думки щодо правильної відповіді, хто повинен займати лідируючі позиції на ринку міжбанківських розрахунків. На це впливає розвиток державної або приватних платіжних систем.

Стосовно нашої країни саме Національний банк України виконує головну роль у проведенні міжбанківських розрахунків. Це пов'язано з більшою захищеністю та мобільністю платежів, з тим, що вона є національною платіжною системою, тривалий час не мала аналогів та й досі не здає своїх позицій. Банки-учасники Системи електронних платежів (СЕП) майже повністю задовольняють свої потреби, виняток становлять банківські операції, що мають постійний характер та великі обсяги або при наданні один одному послуг. У цих випадках банкам вигідно встановлювати саме прямі кореспондентські відносини. На практиці ці банки, як правило, активно здійснюють переказні, акредитивні, інкасові та інші операції щодо розрахунків за товари та послуги. Існують як переваги встановлення прямих кореспондентських відносин між банками: обмеженість кола учасників розрахунків, конфіденційність, точність, акуратність виконання розрахунків, так і недоліки: велика трудомісткість і великі витрати на їхнє здійснення та, найголовніше, погіршення стану ліквідності банку.

Наприклад, у платіжній системі США Федеральна резервна система як постачальник платіжних послуг установлює ціну на ці послуги на такому рівні, щоб повністю відшкодувати виробничі витрати, включаючи постійні, змінні та тимчасові. У деяких

країнах операційні послуги центрального банку субсидуються, і роль його в платіжному механізмі вважається різновидом суспільного блага.

Друга проблема полягає у виборі самої моделі міжбанківських платежів із використанням валових розрахунків у реальному часі або чистих розрахунків (тобто розрахунків з елементом взаємозаліку (кліринґу) і засобів контролю в цих системах для забезпечення їхньої цілісності та надійного функціонування. У засобах контролю за кредитними ризиками і ризиками ліквідності, що виникають за багатостороннього взаємозаліку, зацікавлені всі учасники платіжного процесу.

Однак і в розвинених країнах з ринковою економікою з відносно сталими концепціями платіжних систем і систем розрахунків немає згоди щодо витрат на здійснення такого контролю.

Третя проблема пов'язана з вибором оптимального складу технічних засобів, що забезпечують функціонування міжбанківських розрахунків. Потрібні великі витрати для підтримування в автоматизованих системах операційного взаєморозуміння і дублювання на рівні, необхідному для функціонування платіжної системи навіть у разі несправності центральних систем комп'ютерів або стихійного лиха. Питання щодо технічної реалізації та розміру витрат на дублювання інформації вирішується кожною країною окремо.

Третя проблема пов'язана із забезпеченням необхідного складу технічних засобів та відповідного захисту електронної інформації. З розвитком науково-технічного прогресу міжбанківські розрахунки також удосконалюються. Їхній технологічний розвиток можемо спостерігати, виходячи з історії розвитку платіжних систем, що охоплюють п'ять етапів.

На першому етапі (1988–1991 рр.) Україна входила в СРСР, міжбанківські розрахунки здійснювалися на основі паперових платіжних документів і системи МФО.

Другий етап (1992–1993 рр.) характеризується створенням Національного банку України та реформуванням платіжної системи шляхом реструктуризації мережі банків. У цей час в Україні використовувалась модель міжбанківських розрахунків за кореспондентськими рахунками, відкритими в регіональних управліннях Національного банку України. На цьому етапі була відсутня

система електронних платежів, що надавала б можливість прискорити міжбанківські розрахунки та забезпечити їхню надійність. Поштові авізо мали термін проходження від 7 до 20, а іноді й більше днів, а збитки від шахрайства з фальшивими авізо сягали шалених розмірів.

Саме через недостатній рівень інформатизації України та відсутність власних систем міжбанківських розрахунків Національний банк України повинен був розробити власну систему електронних платежів, яка розпочала своє функціонування 5 серпня 1993 року.

На третьому етапі (1994–1996 рр.) остаточно ліквідуються недоліки паперових технологій. Значними зусиллями Національного банку України було створено систему електронної пошти Національного банку України, мережу розрахункових палат, програмне забезпечення СЕП, засоби захисту інформації. СЕП здійснювала свою роботу у файловому режимі – кошти отримувачу зараховували лише після того, як він підтвердить отримання файла платежів відповідною квитанцією. Інформація при цьому надходила за таким ланцюгом: Банк-учасник – Територіальне управління – Центральна розрахункова палата.

Головними подіями четвертого етапу (1996–2001 рр.) було створення національної системи масових електронних платежів (далі – НСМЕП). Це внутрішньодержавна банківська багатоемітентна платіжна система масових платежів, у якій розрахунки за товари та послуги, одержання готівки та інші операції здійснюються за допомогою платіжних смарткарток за технологією, розробленою Національним банком України.

Мета створення НСМЕП – розроблення та впровадження в Україні відносно дешевої надійно захищеної автоматизованої системи безготівкових розрахунків, яка в основному розрахована на роботу в режимі «off-line».

З упровадженням НСМЕП громадяни України мають змогу оплачувати товари і послуги в безготівковій формі за допомогою смарт-карток.

Система термінових переказів (далі – СТП) була впроваджена в березні 2001 року і дала змогу здійснювати перекази в режимі реального часу: з негайним зарахуванням коштів на рахунок отримувача. Термінові перекази в цьому випадку одразу надходили від банків-учасників до центральної розрахункової палати.

Останній, п'ятий етап (з 2002 року і понині), відзначився втіленням системи електронних платежів нового покоління – СЕП-2, побудованої за централізованою архітектурою. Єдина база даних СЕП ведеться в ЦРП. Тут же відбувається й оброблення платіжної і технологічної інформації в обох режимах – файловому та режимі реального часу. Отже, СЕП нового покоління об'єднала в собі СЕП та СТП. Також було покращено технологію і формати обміну інформацією, програмно-технічне забезпечення та захист системи.

Слід зауважити, що, крім міжбанківських розрахунків, які забезпечує Національний банк України, необхідно пам'ятати про бурхливий розвиток внутрішньобанківських платіжних систем та встановлення власних міжбанківських розрахунків банків як з банками-резидентами, так і з банками-нерезидентами.

4.2. Класифікація і характеристика міжбанківських розрахунків

У кожній країні функціонування та організація міжбанківських розрахунків мають свої особливості. На це впливає ряд факторів, пов'язаних як із функціонуванням фінансової системи країни, так і загальним економічним середовищем. Тому у світі не існує єдиної платіжної системи, однак є загальні принципи і характеристики, що визначають функціонування національних платіжних систем та системи міжбанківських розрахунків.

Стосовно нашої країни, то правила міжбанківських розрахунків в Україні регламентуються Національним банком України. Згідно із Законом України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» від 05.04.2001 № 2346-II до основних видів міжбанківських розрахунків належать:

1) розрахунки на основі організації кореспондентських відносин між банками;

2) розрахунки на основі кореспондентських рахунків, відкритих у центральному банку. Як правило, це повні розрахунки, що виконуються на валовій основі. Їх можна характеризувати як платежі-брутто;

3) розрахунки через клірингові установи, які називають платежі-нетто.

Розглянемо ці види міжбанківських розрахунків більш детально.

Міжбанківські кореспондентські відносини. Ці відносини включають різноманітні форми співробітництва банків на засадах коректності, чесності та узгодженості щодо виконуваних ними операцій. Хоча банки конкурують за сфери впливу з метою залучення клієнтів та ділових партнерів на ринку, вони можуть бути і кореспондентами, тобто клієнтами один одного.

Необхідність у кореспондентських відносинах виникає, коли банк не може запропонувати певні послуги своїм клієнтам, або коли відомо, що інший банк зробить це швидше, краще та дешевше. З огляду на це й обирають банки-кореспонденти.

Кореспондентські відносини між банками можуть виникати не лише в межах однієї країни, а й з іноземними банками. Цей вид кореспондентських відносин в основному використовується для міждержавних розрахунків. Для встановлення кореспондентських відносин з іноземним банком установі банку необхідно отримати генеральну ліцензію в центральному банку.

Організація кореспондентських відносин між банками передбачає відкриття рахунків один у одного.

Кореспондентський рахунок *являє собою рахунок, на якому відображаються розрахунки однієї кредитної установи за дорученням та за рахунок іншої кредитної установи.* Він є різновидом депозитного рахунку до запитання і виконує ту саму роль, що й поточний рахунок підприємства, але з урахуванням специфіки діяльності банку. Отже, кореспондентський рахунок банку в іншому банку – це пасивний рахунок у балансі банку-кореспондента. Якщо при цьому кореспондентський рахунок відкривається в установі центробанку, то на ньому зберігаються власні кошти банку, статутний, резервний, страховий та інші фонди банку.

Рахунок одного банку в іншому має дві назви залежно від того, чи йдеться про нього з погляду банку, що надає послугу за рахунком, чи з погляду банку, що користується цією послугою, хоча це той самий рахунок. Припустимо, що банк Х користується послугою банку У, який відкрив кореспондентський рахунок для банку Х. Банк Х є власником коштів на цьому рахунку. Для банку, що *користується послугою* (банк Х), рахунок має назву ностро, а банк називається *банком-ностро* або *банком-респондентом*.

Для банку, що *надає послугу* (банк У), рахунок має назву лоро, а банк називається *банком-лоро* або *банком-кореспондентом*.

Рахунок-лоро = «Ваш рахунок у нас».

Рахунок-ностро = «Наш рахунок у Вас».

Основні записи здійснюються на рахунку-лоро. Вони є вирішальними для забезпечення своєчасності платежу, для виконання, якщо йдеться про запис у кредит рахунку. Банк-респондент може давати доручення про переказування коштів зі свого рахунку. З огляду на це банк-лоро є адміністратором платіжних доручень банку-ностро. Банк-лоро визначає умови використання рахунку-ностро, а саме:

– встановлює розцінки комісійних зборів за платіжні послуги, що ним надаються;

– визначає вимоги щодо мінімального рівня залишків;

– здійснює контроль розміру кредиту, що надається банку-ностро за рахунком, через обмеження обсягу овердрафтів протягом одного робочого дня чи до початку наступного.

Після відкриття рахунків визначаються операції, які виконуватимуть банки-кореспонденти один для одного. Основною формою кореспондентських відносин є надання послуг клієнтам банків, насамперед обслуговування їхніх платіжних оборотів на основі документарних операцій. Останні означають платежі, що виконуються на основі документів, які засвідчують факт перевезення товару, його оцінку, страхування і стан.

Перевагами цього виду розрахунків є обмеженість кола учасників розрахунків, оскільки два банки завжди краще і швидше домовляться про умови проведення розрахунків, ніж ширше коло учасників, а також конфіденційність, точність, акуратність виконання розрахунків. Як правило, банки не відкриють кореспондентських рахунків за відсутності взаємної довіри і без всебічного обґрунтування встановлення кореспондентських відносин. До переваг можна віднести і те, що банк бачить стан свого кореспондентського рахунку після виконання кожної операції.

Недоліками цього виду розрахунків можна вважати велику трудомісткість і великі витрати на їх здійснення та, що найголовніше, погіршення стану ліквідності банку.

У банківській системі, що об’єднує велику кількість учасників, банкам невигідно встановлювати численні двосторонні

зв'язки і мати безліч рахунків-ностро. Ці рахунки поглинають великі суми ліквідних коштів. Отже, банк може відкрити обмежену кількість рахунків-ностро в банках-кореспондентах, що стимулюватиме конкуренцію між останніми. Щоправда, у країнах з розвиненою економікою великі банки нерідко відкривають значну кількість кореспондентських рахунків, деякі з них і за межами своєї країни – від 300 до 500 і більше. При цьому, звичайно, використовується найновіша комп'ютерна та організаційна техніка. Так, один з найбільших банків Німеччини – Дойче Банк – має 4 тис. кореспондентів у 184 країнах світу і тільки у Франкфурті-на-Майні веде близько 5 тис. поточних рахунків іноземних банків.

У країнах, де банківська система не є стабільною та збалансованою, зазначені незручності двосторонніх розрахунків посилюються зі збільшенням мережі розрахунків даного банку. Їх можна подолати установленням численних кореспондентських відносин між банками країни, але з єдиною централізованою установою.

Розрахунки через кореспондентські рахунки, що відкриваються в установах центральних банків. Потреба в централізованій установі, що надає розрахункові послуги практично всім учасникам банківської системи, може бути задоволена через встановлення ще однієї функції центрального банку країни, тобто останній може бути централізованою установою, що відкриває кореспондентські рахунки для установ банків.

Перелік операцій, здійснюваних за кореспондентськими рахунками, відкритими в установах центробанку, у вітчизняній практиці досить широкий. Це операції:

– з кредитно-розрахункового, касового та іншого обслуговування клієнтів самого банку, що передбачає переказування та стягнення коштів, пов'язаних з реалізацією продукції та наданням послуг об'єктами господарювання, розрахунками з бюджетом, позабюджетними фондами, а також із прийманням та видачею клієнтам готівки для виплати заробітної плати і премій та для деяких адміністративно-господарських витрат;

– на міжбанківському ринку цінних паперів, міжбанківських кредитів і депозитів та касові операції з емісійним банком;

– за господарськими угодами самого банку, наприклад за платежами в бюджет та в позабюджетні фонди.

Перевагою рахунків-ностро, які відкриваються банками в центральному банку, є те, що останній може надавати короткострокові кредити для погашення їхніх зобов'язань за міжбанківськими розрахунками. Платіж із використанням кредиту центрального банку є унікальною формою платежу, бо вимога здійснити такий платіж надсилається установі, яка не може збанкрутувати і яка завдяки своїм повноваженням щодо емісії грошей ніколи не відчуватиме нестачі ліквідних коштів.

Центральний банк, відкриваючи рахунки-лоро для банків і створюючи централізовану систему розрахунків, здійснює витрати і мусить відшкодовувати їх. Тому за цими рахунками, зазвичай, не сплачуються проценти; у деяких країнах установлюється мінімальний резерв залишків на рахунках; стягуються комісійні за платіжні послуги.

Банки, що мають рахунки-ностро в центральному банку, можуть бути розділені на дві групи:

1) банки, що мають право на використання кредитів центрального банку, коли на рахунку-ностро банку-кореспондента недостатньо коштів для всіх термінових платежів. Ця ситуація називається овердрафтом. Банки, що мають право доступу до кредитів центрального банку, обмежуються у свободі користування такими кредитами або за допомогою процента за кредит, або за адміністративним шляхом;

2) банки, що не мають права отримувати короткострокові кредити центрального банку у такий спосіб дебетового сальдо на кореспондентському рахунку. У деяких країнах певні категорії банківських установ не мають прямого доступу до кредитів центрального банку. Це, наприклад, ощадні банки, які не можуть тримати резерви.

Зауважимо, що моделі централізованих розрахунків та інші види міжбанківських розрахунків, які використовуються на Заході, засновані на безпаперових технологіях «електронних грошей» з високим рівнем використання комп'ютерних та телекомунікаційних систем і систем захисту інформації. Для захисту інформації від несанкціонованого доступу застосовуються методи криптографування – кодування інформації за певними алгоритмами із системою складних ключів для накладення і зняття електронного підпису. Відомо два основних методи криптографування:

з відкритими ключами і закритим алгоритмом кодування (DES) і, навпаки, із закритими ключами і відкритим алгоритмом (RSA). Використання електронних технологій і систем захисту інформації виключає можливості виникнення помилок і несанкціонованого доступу, обмежуючи тим самим економічні злочини.

Розрахунки через клірингові установи. З метою полегшення управління міжбанківськими розрахунками, зниження їхніх ризиків та зменшення потреби тримати великі резерви в центральному банку вдаються до клірингу, тобто заліку взаємних вимог.

Кліринг *– це система безготівкових розрахунків, що базується на заліку взаємних вимог і зобов'язань фізичних та юридичних осіб.*

Система клірингових заліків може використовуватися як для розрахунків між банками всередині країни, так і для міжнародних розрахунків. Організація міжбанківського заліку залежить від того, чи є банки-учасники самостійними юридичними особами, чи входять вони до системи того самого банку. У першому випадку банки обмінюються чеками, векселями та іншими борговими зобов'язаннями клієнтів, доплачуючи лише різницю за заліком. Це – *міжбанківський кліринг*. У другому – йдеться про *внутрішньобанківський кліринг*. Для цього всередині системи банку, в його головній установі, створюється клірингový відділ, який і виконує залікові операції для клієнтів цього банку.

Залежно від сфери застосування міжбанківський кліринг може бути:

– *локальним* – між банками регіонів чи між банками певної банківської групи та (або) між філіями одного банку;

– *загальнодержавним* – між кредитно-фінансовими установами всієї країни.

У західних країнах кліринг виконується через банки або спеціально створені розрахункові центри – клірингові палати. В останньому випадку банки домовляються не здійснювати негайного розрахунку за кожним окремим платіжним дорученням, а накопичувати свої вимоги і зобов'язання за певний період часу – кліринговий цикл. Після завершення циклу вхідні та вихідні платежі заліковуються, а банки беруть до оплати лише суму своїх чистих зобов'язань. Залік платежу здійснюють на рахунках

банку, який виконує розрахунки. Зазвичай, ним є центральний банк країни. Однак чисті розрахунки можна виконувати також на рахунках-ностро в установі банку.

Важливою функцією клірингової палати є її участь у підготовці розрахункових документів для своїх учасників після кожного циклу клірингу. За його результатами складається звіт про платіжні операції з визначенням нетто-позиції кожного учасника з допомогою взаємної компенсації загальної грошової суми платіжних доручень, чеків і платіжних вимог, поданих йому іншими учасниками. Звіт про операцію з нетто-позиціями передається до центрального банку, де здійснюється розрахунок на кореспондентських рахунках учасників.

Практично всі клірингові палати в західних країнах є добровільними асоціаціями фінансових установ. Здебільшого вони утворюються на некомерційній кооперативній основі, частково – під керівництвом адміністрації. Членство обмежується певним географічним регіоном, наприклад містом, графством, адміністративною областю. Однак існують організації і в національному масштабі.

Зазвичай, організаційна структура клірингової палати складається з представників великих фінансових установ, які сплачують основну частку витрат клірингової палати і є учасниками з правом голосу, та дрібних, що не мають права голосу і є асоційованими учасниками. Великі асоціації мають постійний штат працівників для проведення операцій клірингової палати, але більшість клірингових палат виконують свої функції, користуючись послугами співробітників банків-учасників.

Клірингова палата виконує численні функції для полегшення процесу клірингу між банками-учасниками. Регламент клірингової палати визначає термін, до якого мають бути подані платіжні документи, з тим, щоб вони були включені до взаєморозрахунків того самого дня. Регламент визначає штрафи та інші покарання за недотримання терміну подання документів. Центральному банку надані всі привілеї щодо пред'явлення документів.

Перевагою цього виду міжбанківських платежів є їхня концентрація. Це дає змогу значно зменшити баланс платежів й обороти за платіжними коштами, полегшити управління безготівковим оборотом. За допомогою клірингу спрощуються, зде-

шевлюються і прискорюються розрахунки, зберігається готівка, а завдяки цьому підвищується рівень прибутковості та ліквідності банків, що беруть участь у розрахунках.

Система заліків взаємних вимог і зобов'язань дістала назву *чистих розрахунків* або *платежів-нетто*.

Принцип кліринговых розрахунків широко використовується в західних країнах. Багатий досвід використання чистих розрахунків, накопичений, зокрема, у Великобританії. Тут функціонують 13 розрахункових палат, що перебувають під контролем Банку Англії. Особливе місце серед них посідає Лондонська розрахункова палата, яка в середньому обробляє 7 млн чеків на суму понад 27 млн фунтів стерлінгів та 2,35 млн інших платежів на суму 790 млн фунтів стерлінгів.

Членами палати є Банк Англії і так звані клірингові банки. Вони мають особливий статус, оскільки, згідно із законодавством, усі розрахунки в країні здійснюються лише через ці банки. Для виконання розрахунків кожний банк має у своєму розпорядженні певний резерв коштів. Розміри резерву визначаються банками в різних країнах самостійно, в Англії це становить 3 % активів банків.

Крім того, у Великобританії функціонують три електронні системи чистих розрахунків. Серед них – Check&Credit Clearing C°, що здійснює переважно операції з цінними паперами, та дві інші системи. Усі банки – учасники електронних систем, власне, є кліринговими банками.

У США кожний федеральний резервний банк є водночас і розрахунковою палатою свого округу. Усього тут налічується 32 палати ФРС, а також розрахункова палата Нью-Йорка. Крім ФРС, подібні послуги надають і приватні мережі, наприклад Deluxe Date Systems, VISA Chase Manhattan Bank. У США функціонує система електронних взаємозаліків міжбанківських платежів CHIPS – Cleaing House Interbank Payments Systems.

4.3. Система електронних платежів Національного банку України

Загальні засади функціонування платіжних систем в Україні регулюються Законами України «Про Національний банк України», «Про банки і банківську діяльність», «Про платіжні системи

та переказ коштів в Україні», «Про поштовий зв'язок», іншими законодавчими актами України та нормативно-правовими актами Національного банку України.

Відповідно до статті 7 Закону України «Про Національний банк України», статті 11 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», Національний банк регулює діяльність платіжних систем та систем розрахунків в Україні, створює та забезпечує безперервне, надійне та ефективне функціонування, розвиток створених ним платіжних систем.

Створені Національним банком України платіжні системи є державними платіжними системами. На сьогодні в Україні функціонують дві платіжні системи, платіжною організацією та розрахунковим банком яких є Національний банк України:

– Система електронних платежів (СЕП);

– Національна платіжна система «Український платіжний простір».

Система електронних платежів – державна банківська платіжна система, що забезпечує проведення міжбанківського переказу через рахунки, відкриті в Національному банку України. СЕП забезпечує здійснення розрахунків у межах України між банками як за дорученнями клієнтів банків, так і за зобов'язаннями банків та інших учасників системи. У СЕП виконуються міжбанківські перекази у файловому режимі та в режимі реального часу. Здійснення учасником початкових платежів у файловому режимі є обов'язковим, а в режимі реального часу – за його вибором. Крім того, учасник системи, який працює в СЕП у файловому режимі, має забезпечити приймання платежів, відправлених на його адресу іншими учасниками СЕП у режимі реального часу.

Український платіжний простір або «ПРОСТІР» (попередня назва «Національна система масових електронних платежів (НСМЕП)») – це внутрішньодержавна банківська багатоемітентна платіжна система, в якій розрахунки за товари та послуги, одержання готівки та інші операції здійснюються за допомогою платіжних карток з магнітною смугою та EMV-чіпом.

Для забезпечення міжбанківських розрахунків створені *внутрішньодержавні* та *міжнародні платіжні системи*. Внутрішньодержавна платіжна система – платіжна система, в якій

платіжна організація є резидентом та яка здійснює свою діяльність і забезпечує проведення переказу коштів виключно в межах України.

Міжнародна платіжна система – платіжна система, в якій платіжна організація може бути як резидентом, так і нерезидентом і яка здійснює свою діяльність на території двох і більше країн та забезпечує проведення переказу коштів у межах цієї платіжної системи, у тому числі з однієї країни в іншу.

В Україні можуть створюватися *внутрішньодержавні банківські* та *небанківські платіжні системи*. До внутрішньодержавних банківських платіжних систем відносять системи міжбанківських розрахунків, системи масових платежів та внутрішньобанківські платіжні системи. *Внутрішньодержавні небанківські платіжні* системи мають право здійснювати діяльність, пов'язану із переказом, виключно після їх реєстрації в НБУ та отримання відповідного дозволу, порядок реєстрації та отримання якого визначається НБУ.

Базовим законом, що визначає загальні засади функціонування платіжних систем в Україні та загальний порядок проведення переказу коштів у межах України, є Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» (далі – Закон). Цим Законом систему електронних платежів Національного банку України (далі – СЕП) визначено державною системою міжбанківських розрахунків.

Відповідно до статті 9 Закону, платіжні організації платіжних систем, учасники платіжних систем та оператори послуг платіжної інфраструктури мають право здійснювати діяльність в Україні виключно після їх реєстрації шляхом внесення відомостей про них до Реєстру. Порядок такої реєстрації визначено Положенням про порядок реєстрації платіжних систем, учасників платіжних систем та операторів послуг платіжної інфраструктури, затвердженим постановою Правління Національного банку України від 04.02.2014 № 43.

Основним нормативно-правовим актом Національного банку України, що визначає загальні вимоги щодо функціонування в Україні СЕП та порядку виконання міжбанківського переказу коштів через кореспондентські рахунки банків-резидентів, філій іноземних банків у національній валюті України, є Інструкція про

міжбанківський переказ коштів в Україні в національній валюті, затверджена постановою Правління Національного банку України від 16.08.2006 № 320, зареєстрована в Міністерстві юстиції України 06.09.2006 за № 1035/12909 (зі змінами).

Система електронних платежів НБУ (СЕП НБУ) – це державна система міжбанківських розрахунків. Порядок її функціонування, прийняття і виключення з її членів, проведення переказу за допомогою цієї системи та інші питання визначаються НБУ.

Функціонування СЕП базується на таких принципах:

– усі операції здійснюються виключно в електронній формі;

– система є абсолютно закритою, тобто грошові кошти не можуть вийти з фінансового простору СЕП на жодній з її ділянок;

– обіг коштів у системі здійснюється за принципом «брутто», коли кожний платіж відображається на коррахунку учасника СЕП;

– ініціатива платежу належить банку-платнику, який дебетує свій рахунок. Право дебетувати коррахунки інших учасників СЕП надається тільки установам НБУ в обмежених, передбачених чинним законодавством, випадках;

– виконання платіжних доручень платника з його коррахунку здійснюється в черговості їх календарного надходження в СЕП і в межах наявних на рахунку коштів;

– платежі здійснюються в режимі реального часу, що дає можливість завершити розрахунки між банками протягом операційного дня;

– зарахування коштів одержувачу здійснюється тільки після списання їх з коррахунку банку, що обслуговує платника, і надходження на коррахунок обслуговуючого його банку.

Необхідною умовою для здійснення міжбанківських розрахунків є формування інформаційно-обчислювальної мережі НБУ з відповідним довідником банківських установ України. Призначення останнього полягає у використанні при роботі всіх програмно-технічних комплексів, у тому числі й СЕП.

Загалом структура СЕП є трьохрівневою, на кожному рівні якої є відповідні учасники зі своїми програмно-технічними комплексами, засобами захисту інформації та електронної пошти (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Структурна побудова СЕП

Функціональні рівні	Учасники	Функціональні органи	Програмно-технічне забезпечення
Верхній	ОПЕРУ НБУ	Центральна розрахункова палата	Комплекс АРМ-1
Середній	Територіальні управління НБУ	Регіональні розрахункові палати	Комплекс АРМ-2
Нижній	Установи банків, їх філії	Електронні системи автоматизації	Комплекс АРМ-3

Крім Системи електронних платежів, міжбанківські розрахунки можуть здійснюватись і через інші системи, а саме:

– *внутрішньобанківська платіжна система* (ВПС) створюється банком з метою забезпечення найбільш сприятливих умов для проведення переказу грошей між його підрозділами.

– комбінація систем ВПС і СЕП;

– міжнародні системи електронних розрахунків, наприклад, SWIFT;

– двосторонні прямі кореспондентські відносини.

За наявності в банку філій виникає проблема виходу в СЕП для кожної з них. Таке входження може бути безпосереднім або опосередкованим. За умови прямого виходу у СЕП (безпосереднє входження) для здійснення міжбанківських розрахунків кожна філія має прямий вихід у СЕП, де їй відкривається самостійний технічний рахунок. Розрахункова діяльність філії банку здійснюється незалежно від головного офісу банку.

При опосередкованому входженні вихід у СЕП має тільки головний банк, а всі його установи (філії) здійснюють розрахунки через коррахунки головного банку. У цьому разі банку необхідно створювати свою власну внутрішньобанківську платіжну систему (ВПС). Функціонування ВПС характеризується такими рисами:

– консолідація коштів всіх філій певного банку на одному коррахунку, що розширює платіжні можливості кожної структури банку порівняно з тим, якби вони мали свої коррахунки в НБУ;

– посилення ролі головного банку в організації міжбанківських розрахунків усіх його структур, оскільки всі потоки документів у платежів проходять через АРМ-3 головного банку. Це дає можливість останньому одержувати надійну інформацію про всі платежі, що проводяться його структурами, і керувати ними відповідно до ситуації, що склалася загалом по банку;

– здійснення платежів між структурами одного банку за допомогою програмно-технічних засобів самого банку без виведення їх у СЕП, що сприяє їх прискоренню, спрощенню та здешевленню;

– ведення субрахунків для всіх філій банку безпосередньо у ВПС з відображенням на них не тільки внутрішньобанківських, а й позабанківських платежів, що зумовлює поєднання ВПС із СЕП.

Діяльність ВПС забезпечує головний розрахунковий центр (ГРЦ) банку. Він веде субкореспондентські рахунки для кожної філії банку, за якими постійно здійснює міжфілійні платежі всередині банку, а також відображає платіжні обіги філій з іншими банками, що здійснюються через СЕП. ГРЦ приймає всі початкові платіжні документи від філій банку, сортує їх на внутрішньобанківські, які оплачує перерахуванням коштів із субрахунку філії-платника на рахунок філії-одержувача, і на позабанківські, яка включає в загальний пакет платежів головного банку і направляє через АРМ-3 у СЕП для оплати на консолідований коррахунок банку. Після надходження від СЕП оплачених документів ГРЦ сортує їх за філіями та заносить суми документів на їхні субрахунки.

Створення ВПС потребує значних витрат на забезпечення філій програмно-технічними засобами та підтримки технологічного процесу. Тому такі системи доцільно створювати у великих банках, що мають багато філій і належний фінансовий стан.

Для роботи в СЕП банк укладає з НБУ договори на інформаційно-розрахункове обслуговування та про використання криптографічних засобів захисту інформації в інформаційно-обчислювальній мережі.

Міжбанківські розрахунки виконуються в строк до трьох операційних днів і вважаються завершеними з часу зарахування коштів на коррахунок банку одержувача.

Внутрішньобанківські розрахунки виконуються в строк, встановлений внутрішніми нормативними актами банку, який не може перевищувати двох операційних днів, та вважаються завершеними з часу зарахування коштів на рахунок філії одержувача.

Переказ коштів в Україні здійснюється з використанням платіжних інструментів. До платіжних інструментів відносять документи на переказ (розрахункові документи, документи на переказ готівки, міжбанківські розрахункові документи, клірингові вимоги та інші) та електронні платіжні засоби (платіжні картки, мобільні платіжні інструменти тощо).

Переказ коштів в Україні здійснюється з використанням платіжних інструментів, до яких належать документи на переказ (розрахункові документи, документи на переказ готівки, міжбанківські розрахункові документи, клірингові вимоги та інші) та електронні платіжні засоби (платіжні картки, мобільні платіжні інструменти тощо).

Відповідно до критеріїв важливості, визначених Положенням про нагляд (оверсайт) платіжних систем та систем розрахунків в Україні, затвердженим постановою Правління Національного банку України від 28.11.2014 № 755, СЕП визнана системно важливою платіжною системою в Україні. СЕП є технологічною основою для реалізації Національним банком України грошово-кредитної політики.

Системна важливість СЕП обумовлена тим, що вона забезпечує здійснення більше 90 % міжбанківських переказів у національній валюті в межах України та забезпечує врегулювання зобов'язань учасників, які виникають в іншій платіжній системі – «ПРОСТІР».

Загальні принципи побудови системи «ПРОСТІР», її організаційну структуру, умови членства, порядок вступу та виходу із системи, взаємовідносини між її членами й учасниками, загальну технологію роботи в рамках платіжної системи, порядок використання платіжних карток, загальні правила документообігу і здійснення розрахунків, порядок вирішення спорів, систему

безпеки визначають відповідні правила, затверджені Національним банком України.

Національний банк України як Платіжна організація системи «ПРОСТІР» докладає максимум зусиль щодо сприяння створенню в Україні привабливого платіжного простору для масового використання платіжних карток та інших електронних платіжних засобів під час здійснення безготівкових роздрібних платежів на території України.

Усе більше і більше банків стають учасниками Національної системи платежів «ПРОСТІР». Зважаючи на те, що оновлена системи платежів побудована на базі відкритих міжнародних стандартів, наявна термінальна банківська інфраструктура технічно є сумісною на 100 %.

На сьогодні банки – учасники системи розпочали роботу в системі платежів «ПРОСТІР» на базі відкритих міжнародних стандартів за такими напрямами:

– емітують картки «ПРОСТІР» на базі відкритих міжнародних стандартів з магнітною смугою;

– емітують картки «ПРОСТІР» на базі відкритих міжнародних стандартів як з магнітною смугою, так і комбіновані – чип/магнітна смуга;

– мають можливість обслуговувати у власній мережі картки «ПРОСТІР» на базі відкритих міжнародних стандартів як з магнітною смугою, так і з чипом.

Вступ банку до Національної системи платежів «ПРОСТІР» та подальше впровадження карток цієї платіжної системи створюють нові можливості для розвитку банку та дозволять оптимізувати його витрати за рахунок:

– відсутності необхідності модернізації термінальної мережі, яка вже приймає платіжні картки міжнародних платіжних систем, для приймання карток системи платежів «ПРОСТІР» на базі відкритих міжнародних стандартів;

– здійснення емісії карток системи платежів «ПРОСТІР» для пенсійних та зарплатних проектів, вартість якої є меншою, ніж вартість аналогічної емісії карток міжнародної платіжної системи;

– зниження емісійних витрат у зв'язку з відсутністю плати за наявну емісію карток системи платежів «ПРОСТІР»;

– отримання додаткових доходів від обслуговування клієнтів інших банків у разі встановлення додаткової комісії еквайра (surcharge) для операцій з видачі готівки в банкоматах банку;

– меншого розміру страхового депозиту в розрахунковому банку «ПРОСТІР» порівняно з міжнародними платіжними системами;

– меншої середньозваженої вартості трансакції внутрішньодержавної платіжної системи «ПРОСТІР» порівняно з вартістю трансакції в будь-якій міжнародній платіжній системі;

– економії коштів у зв'язку з відсутністю додаткової плати за обслуговування кореспондентського рахунку в розрахунковому банку, оскільки розрахунки за операціями в системі платежів «ПРОСТІР» проводяться за наявним кореспондентським рахунком банку в Національному банку України;

– відсутності плати в системі платежів «ПРОСТІР» за емісійну або еквайрингову ліцензію (банк одноразово сплачує за приєднання до системи платежів «ПРОСТІР» і має можливість вести як емісійну, так і еквайрингову діяльність);

– істотно меншої кількості послуг, що тарифікуються порівняно з міжнародними платіжними системами. Така прозора тарифна політика надає можливість швидко розрахувати вартість будь-якого банківського продукту;

– запровадження в модернізованій системі платежів «ПРОСТІР» нової, швидкої та зручної системи вирішення спорів, основні процедури якої розроблено з урахуванням світового досвіду в галузі технологій безготівкових роздрібних платежів. Кожний банк-учасник отримує можливість самостійно керувати претензійною роботою шляхом доступу до відповідного он-лайн інтерфейсу.

З метою гарантування безперервного та ефективного функціонування платіжних систем центральними банками багатьох країн світу здійснюється нагляд (оверсайт) платіжних систем та систем розрахунків.

Національний банк України для визначення основних засад політики здійснення нагляду (оверсайту) платіжних систем схвалив Концепцію запровадження нагляду (оверсайту) за платіжними системами в Україні (постанова Правління Національного банку України від 15.09.2010 № 426).

Верховною Радою України у 2012 році прийнято зміни до Законів України «Про Національний банк України», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», відповідно до яких на Національний банк України покладається виконання функції нагляду (оверсайту) платіжних систем.

Національний банк України отримав право встановлювати порядок здійснення нагляду (оверсайту) платіжних систем, визначати категорії важливості платіжних систем та вимоги до них, здійснювати оцінювання платіжних систем на відповідність встановленим вимогам та міжнародним стандартам оверсайту, проводити перевірки об'єктів нагляду (оверсайту) тощо.

Також прийнято зміни до Кодексу про адміністративні правопорушення, якими встановлено відповідальність об'єктів нагляду (оверсайту) за порушення законодавства України у сфері платіжних систем.

Діяльність Національного банку України щодо нагляду (оверсайту) платіжних систем сприятиме виявленню та попередженню проявів ризиків у платіжних системах, захисту інтересів їх користувачів та підтримці довіри населення до платіжних систем та платіжних інструментів.

4.4. Розрахунки у системі масових електронних платежів

Гроші, платіжна система і платіжні інструменти лежать в основі економіки та сучасного суспільства. Вони дозволяють забезпечити універсальний обмін між власниками мільйонів товарів і послуг, забезпечують функціонування кредиту і держави.

Після поширення в 50-х роках XX ст. перших комп'ютерів одним з перших напрямів застосування нових обчислювальних можливостей стало проведення розрахунків і бухгалтерського обліку. Міжбанківські розрахунки, які раніше вимагали фізичного перевезення банкнот на сьогодні, проходять практично повністю в електронній формі.

Слід зазначити, що платіжні карти з'явилися в США також в 1950-х роках і були розроблені як заміна чекової книжки для покупців, які багато подорожують. Оскільки особисті чеки гарантувались лише платоспроможністю платника, то довіра до них поза рідним містом була обмеженою. Розрахунки з використанням

платіжної картки гарантувалися банком, а не тільки платником і тому вирішували проблему довіри. У Європі першою відповіддю банків на проблему довіри була гарантійна картка до чека, яка засвідчувала наявність грошей на рахунку в клієнта. Оскільки такий механізм всеодно вимагав обслуговування паперових чеків і завдяки розвитку мережі банкоматів і більшій зручності проведення платежів, у 80–90-х роках платіжні картки почали витісняти паперові чеки при роздрібних розрахунках у Європі й США.

Електронні банківські перекази та платіжні карти поступово витісняють готівку і паперові чеки в роздрібних платежах, хоча паперові гроші залишаються в обігу в значних кількостях як зручний засіб платежу для дрібних розрахунків і обслуговування неформального сектору. Особливо помітне падіння використання чеків у безготівкових операціях. Якщо в 1983 році на чеки припадало до 82–98 % безготівкових платежів у США, Великобританії, Канаді, Франції, Італії, то в 2008 році ця частка впала до 10–30 %.

Перехід до електронних платіжних інструментів і розвиток інформаційних технологій революціонізував фінансову систему, що значно прискорило проведення платежів та різко розширило охоплення населення банківськими послугами.

Загальні засади емісії та здійснення операцій з використанням електронних платіжних засобів регулюються нормами Законів України «Про Національний банк України», «Про банки і банківську діяльність», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», Положення про порядок емісії електронних платіжних засобів і здійснення операцій з їх використанням, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 05 листопада 2014 року № 705, іншими законодавчими актами України.

Емісія електронних платіжних засобів у межах України проводиться виключно банками, що уклали договір з платіжною організацією платіжної системи та отримали її дозвіл на виконання цих операцій (крім банків, які здійснюють емісію електронних платіжних засобів для використання в межах цих банків).

Еквайринг у межах України здійснюється виключно юридичними особами-резидентами, що уклали договір з платіжною організацією платіжної системи.

Користувачі мають право використовувати електронні платіжні засоби для здійснення платіжних операцій відповідно до

режимів рахунків, установлених нормативно-правовими актами Національного банку України, та умов договору з емітентом.

Очевидно, що активність використання безготівкових платежів тісно пов'язана з рівнем економічного розвитку країни. Можна зазначити, що у країнах з вищим рівнем ВВП на душу населення, як правило, більша й кількість безготівкових платежів.

Фактично, причинно-наслідковий зв'язок у цьому випадку працює в обох напрямах. З одного боку, вищий рівень добробуту і розвитку фінансової системи в багатших країнах стимулює безготівкові розрахунки. З іншого – існує ряд напрямів, за якими впровадження безготівкових платежів сприяє прискоренню економічного розвитку країни, а саме:

По-перше, поширення електронних платежів при розрахунках у роздрібній мережі за інших рівних умов стимулює споживання домогосподарств. Коли споживач розраховується готівкою, він може купити не більше, ніж є грошей у нього в гаманці.

Це особливо обмежує імпульсивні покупки, але може змусити споживача відмовитися від вигідної, але обмеженої за часом угоди. Водночас електронні інструменти платежів дають доступ до всіх коштів на банківському (або іншому) рахунку, що робить споживання більш зручним і збільшує його обсяги.

Крім того, платіжні карти можуть давати доступ до кредитних ресурсів. Це універсальний і простий метод доступу до споживчого кредитування на відміну від інших форм споживчого кредиту, таких як покупка в розстрочку або індивідуальні банківські кредити, оформлення яких вимагає додаткових витрат часу і ресурсів. Крім прямого впливу в плані створення додаткової купівельної спроможності, споживач отримує можливість купувати товари та послуги у міру необхідності, а не залежно від циклу виплати зарплати та інших доходів.

Оскільки електронні платіжні інструменти, як правило, є персоналізованими, вони також дозволяють емітентам і торговцям пропонувати свої програми зі стимулювання споживання. Поширеним є випуск торговими мережами у співпраці з банками платіжних карт, які одночасно використовуються для надання знижок і бонусів своїм споживачам. Емітенти також часто пропонують програми бонусів для користувачів карт з метою

стимулювати використання карти. Таким чином, і роздрібна торгівля отримує додатковий імпульс до розвитку.

У свою чергу, збільшення споживання звичайно призводить до збільшення зайнятості та економічного зростання.

При правильному регулюванні за інших рівних умов можна з повним правом розглядати розвиток електронних платежів як специфічний фактор економічного зростання з усіма наслідками, що звідси випливають.

По-друге, розвиток електронних платежів позитивно впливає на фінансову систему й монетизацію економіки. Впровадження електронних платежів сприяє залученню коштів населення й компаній у банківську систему і зменшує готівковий обіг.

Збільшення частки безготівкового обігу призводить до збільшення мультиплікаційного ефекту банківської системи. Залучені електронними платіжними інструментами кошти збільшують ліквідність банків, проходять через банківську систему і збільшуються в багато разів. Отримані таким чином кредитні ресурси й збільшені зобов'язання банків перед реальним сектором економіки спрощують товарно-грошовий оборот і дають доступ до додаткових коштів населенню й підприємствам. За умови наявності невикористаних резервів в економіці додаткові кредити спричиняють реальне зростання споживання й інвестицій.

Нарешті широке поширення безготівкових платежів робить ці інструменти більш доступними й необхідними для широких верств населення. Таким чином, збільшується охоплення населення послугами банківської системи, що зменшує непродуктивні готівкові заощадження, стимулює розвиток малого бізнесу і зменшується роль тіньових фінансових послуг.

По-третє, запровадження безготівкових платежів означає скорочення операційних витрат банківської системи і держави в цілому. Витрати на обслуговування готівкової платіжної системи пов'язане з істотними витратами, які в кінцевому підсумку покриваються суспільством. Ці витрати включають витрати центрального банку на друкування паперових грошей і обслуговування міжбанківських розрахунків, витрати держави на здійснення нагляду та запобігання злочинам у цій сфері, витрати часу споживачів і підприємств на облік і проведення розрахунків, витрати банків і підрядників на підтримання фізичної

інфраструктури грошового обігу, інкасацію і транспортування паперових грошей, обробку платежів.

Загальна вартість платіжної системи оцінюється від 0,5 до 3 % ВВП різними авторами для різних країн. Точна оцінка ускладнюється значною кількістю необхідних допущень і відсутністю єдиного підходу до проведення відповідних розрахунків.

При цьому вартість безготівкових розрахунків, як правило, оцінюється як менша порівняно з готівкою. Це пояснюється цілим рядом причин. Зокрема, при електронних розрахунках споживачі витрачають менше часу на проведення трансакції і не змушені витрачати час на отримання готівки. Роздрібні підприємства не несуть витрат на інкасацію та зберігання готівки, можуть обслуговувати більше клієнтів, несуть менше ризиків при отриманні коштів. Банки зменшують витрати на обслуговування фізичної готівки.

Структура витрат на обслуговування готівкових та безготівкових розрахунків принципово відрізняється. Обслуговування готівкових платежів вимагає відносно невеликих фіксованих витрат, проте змінні витрати зростають одночасно зі збільшенням обсягу операцій, що обмежує економії на масштабах. У випадку безготівкових розрахунків ситуація інша. Електронні платежі вимагають більших інвестицій в інфраструктуру, але значно менших змінних витрат. Інакше кажучи, безготівкові трансакції становляться відносно дешевшими при збільшенні їх частки в загальному обсязі операцій, що означає економію на масштабах при зростанні безготівкових трансакцій.

Таким чином, при впровадженні електронних платежів витрати користувачів платіжних систем поступово зменшуються при збільшенні обсягу безготівкових платежів, а економічні ресурси вивільняються для більш ефективного використання.

Загальна економія від розповсюдження електронних платежів може досягати 1 % від ВВП.

По-четверте, збільшення безготівкового обігу може сприяти зменшенню тіньової економіки, у якій використовуються переважно готівкові розрахунки завдяки їх анонімності. Таким чином, збільшення популярності електронних платіжних інструментів може призвести до появи конкурентних переваг в офіційних підприємств, які приймають такі інструменти. Крім того,

поширення безготівкових розрахунків часто сильно зменшує частоту готівкових розрахунків на великі суми в офіційній економіці, що збільшує прозорість платежів і спрощує боротьбу з відмиванням грошей.

У «сірій економіці» (grey economy) частина наявного виторгу не включається у звітність щодо отриманих доходів, що дозволяє занизити отриманий прибуток. Тіньові доходи потім використовуються для виплати тіньової зарплати, дозволяючи заощадити на оплаті податків і зборів, або використовуються далі в тіньовій економіці.

Впровадження електронних платіжних інструментів, зокрема банківських платіжних карт, зменшує грошовий потік, доступний для тіньового обороту, й обмежує ухилення від податків.

Таким чином, збільшення використання електронних платіжних інструментів може сприяти зменшенню тіньової економіки, що збільшує податкові надходження за рахунок розширення бази оподатковування без зміни податкового тиску.

По-п'яте, електронні платежі мають велике значення для розвитку туризму та електронної комерції. У міжнародному туризмі платіжні карти стали використовуватися як безпечні платіжні інструменти, що приймаються по всьому світу. Зменшились ризики, пов'язані з перевезенням великих сум грошей, а процес замовлення квитків та бронювання місць у готелі значно спростився. Одночасно збільшились інші витрати туристів.

Стрімке зростання платіжної інфраструктури, здешевлення пасажирських перевезень і зростання добробуту у країнах із середнім рівнем доходів стимулювали зростання міжнародного туризму.

В Україні туризм також відіграє важливу роль: експорт туристичних послуг і пасажирських перевезень становив 6,7 млрд дол. США або 38 % експорту послуг.

Таким чином, розширення платіжної інфраструктури та збільшення електронних платежів дозволило збільшити доходи, отримані від туризму, а також стимулювати зростання галузей, пов'язаних з туризмом.

В електронних платіжних системах функціонування системи пов'язане з безперебійною роботою і якістю критичної інфраструктури, що може робити їх значно вразливішими, ніж

паперові розрахунки. Також важливим фактором є захист клієнта від шахрайських операцій.

Окрема проблема – анонімність і захист приватної інформації споживачів.

Використання електронних платежів дозволяє зібрати детальну інформацію про покупки окремих споживачів і про них самих. Втрата або недобросовісне використання особистих даних учасниками системи, особливо в країнах без культури захисту особистої інформації, може спричинити негативні наслідки для користувачів.

Необхідно зазначити, що одержання користувачем усіх переваг від поширення безготівкових розрахунків і мінімізація ризиків залежить від рівня конкуренції на ринку платіжних систем. Відсутність або обмеження конкуренції призводить до підвищення цін та / або зниження якості послуг, що надаються. На ринку платіжних систем погіршення конкурентного середовища може зменшити довіру та інтерес до використання електронних платіжних інструментів і, відповідно, нівелювати можливі переваги використання електронних платежів в економіці.

Електронна комерція – це ще одна галузь економіки, розвиток якої безпосередньо пов'язаний з платіжними системами. У принципі, електронна комерція можлива без електронних платежів, коли замовлення проводиться в режимі «он-лайн», а розрахунки здійснюються із використанням паперових інструментів. Однак масштабний розвиток електронної комерції неможливий без електронних платежів, оскільки їх відсутність обмежує розміри підприємства і зменшує конкурентні переваги.

У 1990-х роках розвиток е-комерції затримувався недовірою споживачів до електронних платежів у режимі «он-лайн». Однак поліпшення безпеки платежів «он-лайн» і звикання користувачів до такого виду платежів дозволило електронній комерції стати звичайним механізмом покупки на ринку розвинених країн.

Електронна комерція відповідає за 10–20 % продажів у цілому ряді європейських країн. Досягнення таких результатів стало можливим тільки за рахунок існуючого рівня розвитку електронних платежів у цих країнах.

Розвиток електронної комерції має ряд позитивних наслідків для економіки. Електронна комерція збільшує конкуренцію в

роздрібній торгівлі, забезпечує ширший вибір товарів для споживача, стимулюючи споживання, збільшує ефективність використання ресурсів. У країнах з низьким рівнем електронних платежів платежі «он-лайн» можуть стимулювати подальший розвиток роздрібних електронних платежів.

Таким чином, впровадження електронних платежів допомагає розвитку економіки в цілому.

Водночас поширення електронних платежів пов'язане з ризиками. Зокрема, успішне функціонування платіжної системи завжди залежало від довіри учасників до платіжних інструментів. Навіть невеликі сумніви або проблеми у функціонуванні системи часто приводили до цілковитого розладу системи та переходу до альтернативних платіжних інструментів. Відповідно, для електронних платежів, які максимально «дематеріалізіровані», питання довіри і надійності системи постає ще гостріше.

В електронних платіжних системах функціонування системи пов'язане з безперебійною роботою і якістю критичної інфраструктури, що може робити їх значно вразливішими, ніж паперові розрахунки. Також важливим фактором є захист клієнта від шахрайських операцій.

Окрема проблема – анонімність і захист приватної інформації споживачів.

Використання електронних платежів дозволяє зібрати детальну інформацію про покупки окремих споживачів і про них самих. Втрата або недобросовісне використання особистих даних учасниками системи, особливо в країнах без культури захисту особистої інформації, може спричинити негативні наслідки для користувачів.

Необхідно зазначити, що одержання користувачем усіх переваг від поширення безготівкових розрахунків і мінімізація ризиків залежить від рівня конкуренції на ринку платіжних систем. Відсутність або обмеження конкуренції призводить до підвищення цін та/або зниження якості послуг, що надаються. На ринку платіжних систем погіршення конкурентного середовища може зменшити довіру та інтерес до використання електронних платіжних інструментів і, відповідно, нівелювати можливі переваги використання електронних платежів.

Слід зауважити, що розвиток інноваційних платіжних продуктів, електронних платежів та платіжної інфраструктури загалом є одним із ключових напрямів Комплексної програми розвитку фінансового сектору України до 2020 року. Над цим НБУ має намір активно працювати з метою підвищення зручності та безпечності використання безготівкових розрахунків. Додатково розвиток центрального маршрутизатора дозволить запропонувати українським споживачам сучасні та зручні інфраструктурні інструменти як, наприклад, студентські квитки або пенсійні посвідчення із платіжними додатками, транспортні картки тощо.

Серед інших напрямів у розробці знаходиться NFC-рішення з використанням хмарних технологій і мобільних телефонів, рішення для використання безконтактних карт у транспортній інфраструктурі.

Висновки

1. Міжбанківські розрахунки у процесі становлення пройшли шлях від паперових носіїв до сучасних автоматизованих систем. Протягом цього вони змінювали як програмно-технічне забезпечення, так і організаційне підґрунтя. Не існує єдиної системи міжбанківських розрахунків – кожна країна має власну, але є загальні моделі, на яких вони базуються.

У процесі здійснення міжбанківських розрахунків виникає ряд проблем, основними з яких є: розмежування функцій між центральним і установами банків; вибір самої моделі міжбанківських платежів; забезпечення необхідного складу технічних засобів та безпеки міжбанківських розрахунків.

2. Діяльність та розвиток організаційної структури системи «ПРОСТІР» забезпечуються за рахунок: залучення до роботи нових банків та нових учасників (банківських процесингових центрів, еквайрингових компаній та технічних еквайрів); залучення до участі у виробництві карток «ПРОСТІР» нових підприємств, що мають відповідний сертифікат якості; забезпечення інформаційної підтримки та пропагування даної системи.

3. Удосконалення та розвиток нормативно-правової бази платіжної системи «ПРОСТІР» може забезпечуватися шляхом: створення та ведення реєстру нормативних, методичних,

технологічних та організаційних документів; розроблення методичних і технологічних документів, які забезпечують функціонування такої системи; стандартизації та розроблення інтерфейсів; розроблення нормативно-правових і технічних документів для забезпечення виготовлення суміщених платіжних терміналів, поєднаних з реєстраторами розрахункових операцій; розроблення специфікацій для реалізації супутніх проектів (транспортних, соціальних тощо).

4. Широке розповсюдження електронних платежів є важливим компонентом стимулювання розвитку сучасної економіки. Серед ключових переваг підвищення частки безготівкових розрахунків можна виділити: стимулювання споживання, збільшення ліквідності банківської системи й доступних кредитних ресурсів, збільшення монетизації економіки, суттєве зниження витрат економіки на утримання платіжної системи, зменшення тіньової економіки, стимулювання розвитку окремих галузей, таких як електронна комерція й туризм.

5. Застосування національної системи електронних платежів дозволило прискорити здійснення розрахунків та обігу коштів, зменшити документообіг, посилити контроль за станом грошової маси в державі, знизити збитки держави та підприємців від низької швидкості виконання розрахунків та використання підроблених платіжних документів; підвищити можливості комерційних банків і Національного банку України контролювати здійснення платежів. Отже, на сьогоднішньому етапі розширення та пожвавлення економічних відносин банки повинні зосереджувати увагу на ефективному управлінні міжбанківськими розрахунками, що вплине на зміцнення міжбанківських зв'язків, удосконалення методів та засобів обміну інформації, надання ще вищої захищеності та безпеки при здійсненні операцій, зменшення витрат та підвищення ефективності функціонування.

Запитання для самоконтролю

1. Економічна сутність і необхідність міжбанківських розрахунків.
2. Класифікація і характеристика міжбанківських розрахунків.
3. Еволюція міжбанківських розрахунків в Україні.

4. Система електронних платежів національного банку України.

5. Національна система електронних платежів Національного банку України.

6. Розрахунки у системі масових електронних платежів.

7. Кореспондентські відносини між банківськими установами.

8. Характеристика діючої моделі платіжної системи.

9. Місце центрального банку в організації розрахунково-клірингових систем.

Тестові завдання

1. Що таке СЕП:

а) система електронних платежів;

б) система економічних принципів;

в) система електронних послуг;

г) усі відповіді правильні.

2. Ініціатором створення СЕП є:

а) Кабінет Міністрів України;

б) НБУ;

в) Міністерство фінансів України;

г) Державне казначейство України.

3. СЕП характеризується як система:

а) абсолютно закрита;

б) абсолютно відкрита;

в) з обмеженим доступом;

г) усі відповіді правильні.

4. СЕП має такі рівні:

а) верхній, середній, нижній;

б) горизонтальний, вертикальний;

в) початковий, проміжковий, заключний;

г) перший, другий, третій.

5. Наявність Центральної розрахункової палати, АРМ-1, засобів захисту інформації та електронної пошти є характерним для:

а) верхнього рівня СЕП;

б) вертикального рівня СЕП;

в) нижнього рівня СЕП;

г) першого рівня СЕП.

6. Консолідація коштів усіх установ окремого банку на одному кореспондентському рахунку та посилення ролі головного банку є характерним для:

а) SWIFT;

б) ВПС;

в) СЕП;

г) НСМЕП.

7. Які з перелічених платіжних систем належать до міжнародних:

а) Visa International;

б) Europay (MasterCard) International;

в) American Express

г) усі відповіді правильні.

8. Який з перелічених банків є лідером на ринку пластикових карток в Україні:

а) Приватбанк;

б) Укргазбанк;

в) Ощадбанк;

г) Укрексімбанк.

9. Пластикова картка – інструмент:

а) безготівкового обігу;

б) готівкового обігу;

в) кредитного обігу;

г) міжбанківського обігу.

10. За характером емітента пластикові картки поділяють на:

а) пластикові картки банків та небанківських структур;

б) картки приватних осіб та корпорацій;

в) дебетні та кредитні картки;

г) картки підприємств та організацій.

Розділ 5. Центральний банк держави – фінансовий агент уряду

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пізнати основні напрями діяльності НБУ як фінансового агента уряду;

– зрозуміти роль Національного банку в управлінні державним боргом та касовим виконанням державного бюджету;

– розібратися в структурі державного боргу та порядку здійснення платежів з погашення та обслуговування державного боргу;

– засвоїти основні методи фінансування дефіциту державного бюджету,

– пояснити необхідність обслуговування Національним банком державного боргу України.

5.1. Функції та повноваження Національного банку як агента уряду

На сучасному етапі розвитку як розвиненим країнам, так і країнам, що розвиваються, притаманна тенденція до постійного зростання абсолютної суми державного боргу. Великі розміри внутрішнього і зовнішнього боргу, а також відповідно зростання витрат на його обслуговування обумовлюють необхідність вирішення проблеми державного боргу, а відтак і пошуку шляхів вдосконалення механізму його управління.

Центральний банк як особливий центральний орган державного управління здійснює тісну співпрацю з органами державної влади й управління і виступає банкіром і фінансовим агентом уряду, тому вивчення питань щодо повноваження Національного банку як агента Уряду наразі набуває особливого значення.

Загалом повноваження центрального банку як банкіра і фінансового агента уряду в тій чи іншій країні визначаються розподілом повноважень між центральними органами державного управління, обраною системою касового виконання державного бюджету, особливостями банківського законодавства, рівнем державного боргу, традиціями, що склалися історично, тощо.

Правові основи взаємовідносин між центральним банком та органами державної влади в Україні закріплені в Законі України «Про Національний банк України» (розділ IX, ст. 51–54). Центральний банк співпрацює з органами влади як при вирішенні загальних питань грошово-кредитної, валютної і фіскально-бюджетної політики, так і під час повсякденного виконання фінансових операцій.

У різних країнах взаємовідносини центральних банків з органами державної влади характеризуються певними відмінностями. Так, у країнах з розвиненою ринковою економікою, зазвичай, передбачається підзвітність центральних банків законодавчим органам державної влади. У більшості таких країн центральні банки мають певну незалежність від виконавчих органів державної влади. Так, статут Європейського центрального банку (ЄЦБ) передбачає, що банк не може отримувати ніяких інструкцій від політичних органів Європейського Союзу (ЄС) і національних урядів, а останні зобов'язані не порушувати принципу незалежності ЄЦБ. Такі самі вимоги щодо взаємовідносин центральних банків і виконавчих органів державної влади були внесені в закони, що регламентують діяльність центральних банків країн ЄС.

Важливим повноваженням НБУ є його участь у законотворчих ініціативах щодо регулювання його функцій. Так, Національний банк України має право подавати Президенту України у встановленому порядку пропозиції щодо законодавчого врегулювання питань, спрямованих на виконання функцій Національного банку України. Також НБУ щорічно подає Президенту України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України наступну інформацію:

– до 15 березня – прогнозні монетарні показники на наступний рік;

– до 1 квітня – інформацію про розрахунок частини прогнозованого прибутку до розподілу поточного року, яка підлягатиме перерахуванню до Державного бюджету України;

– до 1 вересня – інформацію про розрахунок частини прогнозованого прибутку до розподілу наступного року, яка підлягатиме перерахуванню до Державного бюджету України.

Подання цієї інформації відображає важливу роль НБУ у бюджетному процесі України стосовно забезпечення дохідної його

частини за рахунок власного прибутку та стосовно забезпечення достовірних прогнозів і планів бюджетних показників.

Значну кількість повноважень має НБУ у взаємовідносинах з Урядом України. Так, відповідно до ст. 52 Закону України «Про Національний банк України» НБУ та Кабінет Міністрів України проводять взаємні консультації з питань грошово-кредитної політики, розробки і здійснення загальнодержавної програми економічного та соціального розвитку. Національний банк на запит Кабінету Міністрів України надає інформацію щодо монетарних процесів та грошово-кредитного ринку.

Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади на запит Національного банку надають інформацію, що має вплив на стан платіжного балансу, на монетарні процеси, грошово-кредитний ринок, включаючи щомісячну інформацію про показники доходів, видатків і дефіциту державного та зведеного бюджетів, стан державного боргу та графік платежів за ним.

Національний банк підтримує економічну політику Кабінету Міністрів України, якщо вона не суперечить забезпеченню стабільності грошової одиниці України.

Національний банк України має право подавати Кабінету Міністрів України у встановленому порядку пропозиції щодо законодавчого врегулювання питань, спрямованих на виконання функцій Національного банку України.

Функції Національного банку як фінансового агента органів виконавчої влади закріплені ст. 31 Закону України «Про Національний банк України», згідно з якою Кабінет Міністрів України (КМУ), місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних місцевих рад зобов'язані зберігати бюджетні кошти у Національному банку на казначейському рахунку, відкритому центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, якщо інше не передбачено Бюджетним кодексом України.

Умови та порядок обслуговування бюджетних коштів визначаються договором між НБУ та центральним органом виконавчої влади (КМУ), що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів. При цьому послуги для КМУ надаються Національним банком безоплатно.

Важливим аспектом, що характеризує взаємовідносини центрального банку і уряду, є фінансові відносини з приводу фінансування дефіциту державного бюджету. Для того щоб запобігти можливому тиску уряду на центральний банк щодо додаткової емісії грошей з метою розв'язання проблеми дефіциту бюджету, у переважній більшості країн з розвиненою ринковою економікою на законодавчому рівні передбачається розмежування державних фінансів і коштів центрального банку. Це розмежування набуває форми заборони центральному банку надавати уряду прямі кредити на фінансування дефіциту державного бюджету, а також купувати державні цінні папери на первинному ринку.

В Україні також на законодавчому рівні закріплено заборону надання кредитів державі (ст. 54 Закону України «Про Національний банк України»). Так, Національний банк не має права надавати кредити в національній та іноземній валюті як прямо, так і опосередковано через державну установу, іншу юридичну особу, майно якої перебуває у державній власності, на фінансування витрат Державного бюджету України.

Також НБУ не має права купувати на первинному ринку цінні папери, емітовані Кабінетом Міністрів України, державною установою, іншою юридичною особою, майно якої перебуває у державній власності.

Отже, НБУ не виступає безпосереднім кредитором Уряду України, але має повноваження і виконує операції у сфері обслуговування державного боргу, пов'язані із розміщенням державних цінних паперів, їх погашенням і виплатою доходу за ними (ст. 42 ЗУ «Про Національний банк України»). Відповідно до п. 18 ст. 42 Закону, НБУ встановлює прямі кореспондентські відносини з міжнародними депозитаріями з метою здійснення функцій грошово-кредитної політики та управління державним боргом з метою депонування облігацій зовнішньої державної позики в іноземних депозитаріях.

Державний борг – це сукупність фінансових зобов'язань центрального уряду, місцевих органів влади, державних підприємств і організацій, що підлягає погашенню в обумовлені терміни.

Згідно з Бюджетним кодексом України право здійснювати державні внутрішні та зовнішні запозичення надані Міністерству

фінансів України за дорученням Кабінету Міністрів України в межах і на умовах, передбачених законом про Державний бюджет України.

Використовувати емісійні кошти НБУ для фінансування бюджетного дефіциту, а також позики для фінансування поточних видатків держави забороняється.

Сума основного боргу (принципал) – первісна сума позики, на яку нараховуються проценти.

Процентні платежі за державним боргом – це платежі, які здійснюються за рахунок коштів державного бюджету за користування позиченими коштами. Їхні розміри визначаються на момент платежу. Поточна заборгованість за неоплаченими зобов'язаннями не враховується у складі державного боргу доти, доки ці зобов'язання не будуть визнані як борг із фіксованим терміном погашення.

Розмір непогашеного боргу – це сума, яку необхідно сплатити при погашенні, а не сума, що визначена на момент виникнення боргового зобов'язання.

Залежно від ступеня охоплення державних боргових зобов'язань державний борг поділяється на капітальний і поточний.

Капітальний державний борг – це сукупність усіх раніше випущених і непогашених на цей момент боргових зобов'язань, у тому числі відсотків, які мають бути сплачені.

Поточний державний борг – це сума витрат поточного періоду (як правило, фінансового року), спрямованих на погашення частини державного боргу, строк сплати якого настав, і на сплату щорічних відсотків для обслуговування капітального боргу, який переходить у майбутні періоди.

Чистий державний борг – це сума зобов'язань без урахування відсотків за користування позиками.

Залежно від позиції уряду держави щодо накопичення державного боргу його поділяють на активний і пасивний.

Активний державний борг виникає внаслідок дискретних заходів уряду щодо залучення додаткових ресурсів. Він пов'язаний з формуванням активної форми бюджетного дефіциту. Активний дефіцит створюється внаслідок державного втручання у подолання кризи.

Пасивний державний борг створюється автоматично з виникненням пасивного бюджетного дефіциту. Пасивний бюджетний дефіцит виникає тому, що в умовах економічної кризи зменшуються доходи економічних суб'єктів, а тому й податкові надходження до бюджету.

Залежно від отримувача кредитних ресурсів державний борг може формуватися як прямий та умовний.

Прямий державний борг відображає обсяги залучених кредитних ресурсів, що надійшли в розпорядження уряду країни.

Умовний державний борг – це борг, сформований залученням кредитних ресурсів у розпорядження суб'єктів господарювання під гарантію уряду, коли виникають зобов'язання у держави як гаранта повернення ресурсів кредиторові у випадках неплатоспроможності позичальника.

Залежно від джерел залучення коштів державний борг поділяється на внутрішній і зовнішній.

Внутрішній державний борг – це сукупність усіх отриманих і невиконаних зобов'язань країни на користь резидентів щодо сплати основної суми боргу та процентів за ним.

Зовнішній державний борг – це сукупність усіх отриманих і невиконаних зобов'язань на користь нерезидентів щодо сплати основної суми боргу та процентів за ним.

Управління державним боргом є вагомою складовою управління державними фінансами, фінансової і економічної політики уряду, оскільки воно передбачає взаємодію і співпрацю кількох центральних органів державного управління, які відповідають за розроблення та реалізацію боргової політики держави.

Управління державним боргом – це сукупність дій, пов'язаних із здійсненням запозичень, обслуговуванням і погашенням державного боргу, інших правочинів з державним боргом, що спрямовані на досягнення збалансованості бюджету та оптимізацію боргового навантаження.

Управління державним боргом складається з *чотирьох стадій*:

– залучення державних запозичень. Залучення може здійснюватись шляхом розміщення державних цінних паперів та отримання кредитів;

– розміщення залучених коштів. Кошти від державних запозичень можуть використовуватись як на фінансування інвестиційних програм, так і на задоволення поточних потреб бюджету, тобто покриття його дефіциту;

– погашення та обслуговування боргу, тобто здійснення платежів державою з виконання боргових зобов'язань перед кредиторами згідно з узгодженими між ними графіками погашення основної суми боргу та сплати процентів, комісій тощо;

– реструктуризація боргу – це угода держави з кредиторами про нову схему погашення боргових зобов'язань у зв'язку з неспроможністю держави виконувати раніше взяті боргові зобов'язання.

Мета управління державним боргом – отримати максимальний ефект від внутрішніх та зовнішніх державних запозичень за умови уникнення макроекономічних труднощів і проблем з державним бюджетом, платіжним балансом і економічною самостійністю держави в майбутньому.

5.2. Обслуговування внутрішнього боргу

Згідно з Бюджетним кодексом України, *обслуговування державного боргу* – це операції щодо здійснення плати за користування кредитом (позикою), сплати комісій, штрафів та інших платежів, пов'язаних з управлінням державним боргом. До таких операцій не належить погашення державного боргу.

Основними методами фінансування внутрішнього державного боргу за участі центрального банку, які можуть використовуватися в різних країнах, є:

– здійснення емісії грошей;

– надання прямих кредитів центрального банку уряду;

– залучення внутрішніх позик.

Перші два методи фінансування внутрішнього державного боргу заборонені законодавством України. Тому єдиним джерелом фінансування внутрішнього державного боргу є внутрішні державні запозичення, що мобілізуються акумулюванням тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб (підприємств і населення) на певний термін на умовах виплати доходу та оформлюються борговими зобов'язаннями держави у безготівковій чи

готівковій формі. Важливе значення при цьому має вид джерела коштів – чи цінні папери уряду розміщуються серед приватних суб'єктів, чи їх купує центральний банк.

У разі первинного розміщення державних цінних паперів у центральному банку останній випускає в обіг додатковий обсяг незабезпечених засобів платежу, що призводить до інфляції. Така операція центрального банку є лише прихованою емісією і має ті ж негативні наслідки, що й попередні методи, тому в Україні її використання заборонено законодавством.

З одного боку, внутрішні запозичення є менш небезпечними ніж зовнішні, адже вони не спонукають до вивезення матеріальних цінностей з країни, а до перерозподілу доходів всередині країни, з іншого – вони стимулюють інфляцію та знижують інвестиційну активність. Вагомою складовою зростання внутрішнього боргу є заборгованість уряду в секторі господарських відносин з реальним (виробничим) сектором економіки.

Внутрішній державний борг України складається з:

– емітованих державою цінних паперів у вигляді облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП);

– запозичень (кредитів), здійснених Урядом України у резидентів України;

– інших зобов'язань у грошовій формі, гарантованих Урядом України;

– казначейських зобов'язань України.

Відповідно до чинного законодавства України боргові зобов'язання уряду, що оформлені державними цінними паперами, виступають у вигляді облігацій і казначейських зобов'язань України. До державних (боргових) цінних паперів належать:

– облігації внутрішньої державної позики (ОВДП);

– облігації зовнішньої державної позики (ОЗДП);

– облігації внутрішньої місцевої позики (ОВМП);

– казначейські зобов'язання України.

Державні облігації України можуть бути:

– довгострокові – понад п'ять років;

– середньострокові – від одного до п'яти років;

– короткострокові – до одного року.

Облігації внутрішніх державних позик України – державні цінні папери, що розміщуються виключно на внутрішньому

фондовому ринку і підтверджують зобов'язання України щодо відшкодування пред'явникам цих облігацій їх номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігацій. Номінальна вартість облігацій внутрішніх державних позик України може бути визначена в іноземній валюті.

Цільові облігації внутрішніх державних позик України – облігації внутрішніх державних позик, емісія яких є джерелом фінансування дефіциту державного бюджету в обсягах, передбачених на цю мету законом про Державний бюджет України на відповідний рік, та в межах граничного розміру державного боргу.

Основним реквізитом цільових облігацій внутрішніх державних позик України є зазначення передбаченого законом про Державний бюджет України на відповідний рік напряму використання залучених від розміщення таких облігацій коштів.

Кошти, залучені до Державного бюджету України від розміщення цільових облігацій внутрішніх державних позик України, використовуються виключно для фінансування державних або регіональних програм і проектів на умовах їх повернення в обсягах, передбачених на цю мету законом про Державний бюджет України на відповідний рік. Фінансування здійснюється відповідно до кредитних договорів, що укладаються між державою в особі Міністерства фінансів України та отримувачем коштів.

Умови кредитних договорів мають відповідати умовам розміщення цільових облігацій внутрішніх державних позик України з обов'язковим установленням дати обслуговування та погашення кредиту за п'ять днів до дати обслуговування та погашення цільових облігацій внутрішніх державних позик України.

Облігації внутрішньої державної позики випускаються від імені держави і відповідно до рішення Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України визначає обсяг випуску, час погашення, величину номінального доходу, форму й частоту виплат доходу, суму боргу.

Суб'єктами ринку облігацій є: НБУ; установи банків; юридичні та фізичні особи, що є клієнтами банків; організаційно оформлені торговельні системи – фондові біржі та позабіржові фондові торговельні системи.

Відповідно до п. 9 ст. 10 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», Національний банк України виконує

операції з обслуговування державного боргу, пов'язані з розміщенням облігацій внутрішніх державних позик та цільових облігацій внутрішніх державних позик України, їх погашенням і виплатою доходів за ними, а також провадить депозитарну діяльність щодо цих цінних паперів.

Порядок проведення операцій, пов'язаних з розміщенням цих облігацій, встановлюється Національним банком України за погодженням з Міністерством фінансів України. Особливості провадження депозитарної діяльності з державними облігаціями України визначаються Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку разом з Національним банком України.

Таким чином, до функцій НБУ щодо обслуговування внутрішнього державного боргу відносять:

– розміщення державних цінних паперів на первинному ринку через механізм закритого аукціону;

– облік державних цінних паперів через депо-рахунки (НБУ виступає як депозитарій державних цінних паперів);

– платіжний агент за державними цінними паперами від імені Державного казначейства і Міністерства фінансів – погашення цінних паперів та виплата доходу за ними;

– оператор на вторинному (позабіржовому) ринку, що здійснює операції РЕПО з державними цінними паперами.

Обов'язки НБУ як суб'єкта ринку облігацій полягають в тому, що він виступає як:

– генеральний агент Міністерства фінансів України з обслуговування, розміщення облігацій та проведення платежів за ними;

– депозитарій за облігаціями, випущеними у вигляді записів на рахунках у системі електронного обігу цінних паперів;

– контролюючий орган;

– дилер на вторинному ринку.

Відповідно до процедури розміщення ОВДП, власниками облігацій можуть бути юридичні та фізичні особи – як резиденти, так і нерезиденти. Оплата придбаних облігацій здійснюється в національній валюті України в безготівковій формі.

Функції генерального агента з обслуговування випуску облігацій та проведення платежів за ними виконуються Національним банком на підставі угоди з Міністерством фінансів України.

До складу безпосередніх учасників аукціонів входять:

– Міністерство фінансів України, яке за дорученням Уряду України здійснює розміщення облігацій, а також виконує обов'язки гаранта своєчасності сплати доходу та погашення облігацій;

– НБУ, який виконує обов'язки генерального агента з обслуговування випусків облігацій та проведення платежів за ними;

– установи банків, що виступають покупцями облігацій або на договірних засадах виконують роль фінансових посередників у придбанні цінних паперів фізичними та юридичними особами – резидентами і нерезидентами.

У процедурі первинного розміщення ОВДП можна виділити три етапи:

– підготовчий (формування інформаційної бази щодо проведення торгів та її розповсюдження серед учасників ринку);

– проведення торгів;

– підсумковий (проведення платежів за результатами розміщення облігацій).

Казначейське зобов'язання України – державний цінний папір, що розміщується виключно на добровільних засадах серед фізичних осіб, посвідчує факт заборгованості Державного бюджету України перед власником казначейського зобов'язання України, дає власнику право на отримання грошового доходу та погашається відповідно до умов розміщення казначейських зобов'язань України.

Номінальна вартість казначейських зобов'язань України може бути визначена у національній або іноземній валюті. Казначейські зобов'язання України випускаються державою в особі Міністерства фінансів України за дорученням Кабінету Міністрів України і розміщуються через Державний акціонерний банк ПАТ «Ощадбанк» серед населення.

5.3. Обслуговування зовнішнього боргу

Зовнішній державний борг – це заборгованість держави перед іноземними громадянами, фірмами, урядами та міжнародними фінансовими організаціями.

Державний зовнішній борг складається з:

– позик на фінансування державного бюджету та погашення зовнішнього державного боргу;

– позик на підтримку національної валюти;

– позик на фінансування інвестиційних та інституціональних проектів;

– гарантій іноземним контрагентам щодо виконання контрактних зобов'язань у зв'язку з некомерційними ризиками;

– державних гарантій, що надаються Кабінетом Міністрів України для кредитування проектів, фінансування яких передбачено Державним бюджетом України.

Відповідно до Закону України про Державний бюджет на відповідний рік, визначається граничний розмір дефіциту бюджету та джерела його покриття за рахунок внутрішнього та зовнішнього фінансування, а також встановлюється граничний розмір державного внутрішнього та зовнішнього боргу України на 1 січня наступного за бюджетним роком з визначенням напрямів використання фінансових ресурсів. Розміщення коштів, акумульованих за рахунок іноземних кредитів, здійснює Міністерство фінансів України згідно з Державною програмою запозичень.

Зовнішній державний борг має дві складові:

– борг органів державної влади і управління, який виникає в результаті залучення державою іноземних кредитів та випуску державних цінних паперів, які розміщуються на міжнародних ринках капіталів. Ця частина державного зовнішнього боргу погашається та обслуговується за рахунок коштів державного бюджету та коштів Національного банку України в частині кредитів, отриманих з метою підтримки платіжного балансу;

– борг підприємств, гарантований урядом (гарантований борг).

Погашає та обслуговує такий борг підприємство-позичальник. Але у разі невиконання боргових зобов'язань підприємством перед іноземним кредитором набирає чинності державна гарантія і погашення та обслуговування таких кредитів здійснюється Державним казначейством за рахунок коштів Державного бюджету.

Валовий зовнішній борг станом на певну дату – це загальний обсяг заборгованості станом на певну дату за всіма наявними зобов'язаннями резидентів перед нерезидентами, що вимагають сплати основної суми та/або відсотків у будь-який час у майбутньому.

Валовий зовнішній борг країни включає всі види заборгованості резидентів України перед нерезидентами, які класифікуються:

– за чотирма основними секторами економіки – сектор державного управління, органи грошово-кредитного регулювання, банки, інші сектори;

– у розрізі початкових термінів погашення – коротко- та довгострокові;

– у розрізі фінансових інструментів – боргові цінні папери, торгові кредити, кредити, валюта і депозити, інші боргові зобов'язання та зобов'язання за кредитами підприємств прямого інвестування (міжфірмовий борг).

Міжфірмовий борг, відповідно до вимог «Керівництва з платіжного балансу», не розподіляється ні за секторами економіки, ні за початковим терміном погашення. Починаючи з 2012 року до статті «Міжфірмовий борг», крім кредитів прямих інвесторів-нерезидентів, включено обсяги кредиторської заборгованості підприємств з прямими інвестиціями перед прямими інвесторами-нерезидентами (перенесено зі статті «Торгові кредити короткострокові інших секторів»).

Валовий зовнішній борг розраховується в доларах США. Для перерахунку боргових зобов'язань, номінованих у гривнях та інших валютах, у долари США використовується офіційний курс, що встановлюється Національним банком України.

Розраховані показники валового зовнішнього боргу України, за станом на кінець звітного періоду, включають:

– прямий державний та гарантований державою борг, у тому числі кредити, отримані Національним банком України від Міжнародного валютного фонду та міжнародних фінансових організацій;

– зобов'язання банків за борговими цінними паперами, залученими кредитами та депозитами;

– зобов'язання реального сектору економіки України за борговими цінними паперами, залученими кредитами та кредиторською заборгованістю (торгові довго- та короткострокові кредити та прострочена заборгованість за ними).

Для компіляції показників зовнішнього боргу сектору загального державного управління використовується інформація

Міністерства фінансів України про стан державного зовнішнього боргу, в тому числі за зобов'язаннями перед міжнародними фінансовими організаціями, зарубіжними органами управління, банками та іншими зобов'язаннями.

Інформація Міністерства фінансів України щодо зобов'язань за облігаціями зовнішніх державних позик коригується на обсяги купівлі їх резидентами України на зовнішніх ринках.

Ураховуються також обсяги куплених нерезидентами на ринку України облігацій внутрішніх державних позик та облігацій внутрішніх державних позик, що випущені в рахунок погашення простроченої бюджетної заборгованості з податку на додану вартість. За банківською звітністю про залучення та обслуговування довгострокового негарантованого кредиту визначаються зобов'язання органів місцевого самоврядування за борговими цінними паперами та зовнішніми кредитами.

Інформація Національного банку України щодо обсягів зобов'язань за кредитами та позиками Міжнародного валютного фонду та міжнародних фінансових організацій використовується для визначення боргу органів грошово-кредитного регулювання.

Зведений баланс банківської системи, система пооперацій-ного обліку (ITRS) і звіти банків про залучення та обслуговування іноземних кредитів – основні джерела даних за борговими інструментами банківського сектору.

Для формування показників зовнішнього боргу інших секторів економіки країни використовуються звіти про залучення та обслуговування іноземних негарантованих кредитів, система пооперацій-ного обліку (ITRS), інформація Міністерства фінансів України про стан гарантованого урядом приватного боргу та дані обстежень Державної служби статистики про обсяги накопиченої заборгованості за експортно-імпортними операціями з нерезидентами, яка, починаючи з 2006 року, надана з розподілом на коротко- та довгострокову.

Слід зазначити, що «Інші боргові зобов'язання» відповідних секторів економіки включають накопичену прострочену заборгованість за основною сумою, процентними та іншими платежами, які підлягали сплаті згідно з графіком платежів, але фактично не сплачені.

Складання статистики валового зовнішнього боргу здійснюється щоквартально. Перша публікація даних містить попередні дані, які можуть уточнюватися протягом наступних кварталів, і лише через п'ять кварталів після першого опублікування дані вважаються остаточними.

Варто зазначити, що досить часто в засобах масової інформації з'являються оцінки обсягів зовнішніх зобов'язань українських суб'єктів, що мають бути погашені в найближчий час. Такі оцінки різних аналітичних агентств, експертів та журналістів суттєво відрізняються між собою, іноді є просто нереалістичними, суттєво перевищуючи при цьому валовий зовнішній борг України. Особливо попит на такі оцінки посилюється в період фінансової нестабільності, оскільки обсяги зовнішніх платежів за борговими зобов'язаннями в найближчий час є вагомим індикатором зовнішньої вразливості країни. Тому з метою правильного тлумачення стану зовнішньої платоспроможності та ліквідності країни Національний банк України запровадив оцінку короткострокового зовнішнього боргу України за залишковим терміном погашення, що характеризує обсяги планових платежів за зовнішніми зобов'язаннями країни протягом наступного плинного року.

Короткостроковий зовнішній борг за залишковим терміном погашення на певну дату – це сума платежів за зовнішніми зобов'язаннями країни, що мають бути реалізовані протягом наступного, за цією датою, року.

Короткостроковий (за залишковим терміном погашення) борг за складом включає короткостроковий борг (за первинним терміном погашення) та виплати за довгостроковим боргом (за первинним терміном погашення) протягом наступного року.

Короткостроковий (за залишковим терміном погашення) борг включає виплати лише за основною сумою боргу і не включає виплати за процентами.

Оцінки обсягу короткострокового (за первинним терміном погашення) боргу здійснюються на базі статистичних даних за валовим зовнішнім боргом за секторами у розрізі боргових інструментів. Для визначення обсягів виплат за довгостроковими (за первинним терміном погашення) зобов'язаннями на наступний плинний рік головним джерелом даних є прогнозні

показники платіжного балансу в частині виплат за довгостроковими зовнішніми зобов'язаннями за відповідними секторами економіки та інструментами (що в т.ч. базуються на Календарі планових платежів в іноземній валюті за зовнішньою заборгованістю перед нерезидентами, який складається Національним банком України на основі інформації від комерційних банків). На історичній ретроспективі використовуються відповідні фактичні показники платіжного балансу.

За окремими інструментами, дані за якими в платіжному балансі є занадто агрегованими, розрахунки потоків платежів здійснюються окремо. Виплати за довгостроковими торговими кредитами розраховуються як частка (50 %) від загального обсягу заборгованості за довгостроковими торговими кредитами.

Таким чином, метою управління зовнішнім боргом є забезпечення економічного розвитку країни за рахунок зовнішніх позик з метою уникнення макроекономічних труднощів і проблем платіжного балансу у майбутньому.

Для країн, що проводять програму радикальних економічних реформ, зовнішня фінансова підтримка необхідна як для фінансування структурних перетворень платіжного балансу країни, так і для прискорення стабілізації економіки, досягнення економічного зростання.

Проте механізм впливу зовнішніх позик на макроекономічну ситуацію неоднозначний і має розглядатися у контексті взаємовпливу інвестицій, економічного зростання і зовнішніх позик, оскільки наслідком нераціональних та зайвих зовнішніх запозичень можуть бути такі боргові зобов'язання перед нерезидентами, які в майбутньому значно обмежать свободу проведення економічної політики.

Тягар зовнішнього боргу країни може справити депресивний вплив на розвиток економіки через неплатоспроможність країни-боржника, втрату довіри кредиторів та обмеження доступу до зовнішніх джерел фінансування.

Згідно з чинним законодавством України управління зовнішнім державним боргом та його обслуговування здійснює Міністерство фінансів України, у складі якого спеціально сформовано Департамент боргової та міжнародної фінансової політики.

У межах покладених на нього повноважень Міністерство фінансів виступає фінансовим агентом держави під час виконання всіх фінансових операцій, пов'язаних із цим завданням.

Міністерство фінансів України реєструє всі іноземні кредити, залучені як від імені держави, так і під державні гарантії українськими юридичними особами. На підставі цієї інформації здійснюється статистичний облік усіх державних зовнішніх зобов'язань, ведеться моніторинг державного зовнішнього боргу, готується детальний графік платежів з його обслуговування, згідно з яким Державне казначейство забезпечує своєчасне фінансування видатків на обслуговування державного зовнішнього боргу в межах наявних фінансових ресурсів, передбачених Державним бюджетом України на вказані цілі.

Борговими цінними паперами, які розміщуються державою в особі Міністерства фінансів на зовнішніх ринках, є облігації зовнішніх державних позик.

Облігації зовнішніх державних позик України – державні боргові цінні папери, що розміщуються на міжнародних фондових ринках і підтверджують зобов'язання України відшкодувати пред'явникам цих облігацій їх номінальну вартість з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігацій.

Законодавством України не передбачено виключну роль Національного банку в розміщенні, обслуговуванні та погашенні облігацій зовнішніх державних позик. Ці повноваження віднесені до компетенції Міністерства фінансів України, яке може залучати для цього банки, інвестиційні компанії тощо.

Відносини між Міністерством фінансів України і цими організаціями регулюються відповідними договорами.

Звичайно, центральний банк держави відносно центрального уряду виступає у ролі обслуговуючого банку, в якому зберігаються кошти державного бюджету на єдиному казначейському рахунку. Але роль Національного банку України у процесі обслуговування державного зовнішнього боргу не обмежується лише виконанням функції платіжного агента Уряду України.

Участь у процесі обслуговування зовнішнього боргу країни, зокрема державного зовнішнього боргу, є однією з додаткових функцій, яку, поряд з основними, виконує центральний банк держави.

З метою задоволення поточних потреб в іноземній валюті для виконання зовнішніх фінансових зобов'язань Національний банк України організовує на території України купівлю-продаж конвертованих валют за гривню.

При цьому Національний банк України використовує золотовалютний резерв, здійснюючи валютні інтервенції з метою впливу на курс національної валюти відносно іноземних валют. Це дає можливість резидентам – позичальникам іноземних кредитів отримувати іноземну валюту, необхідну для виконання платежів з обслуговування зовнішнього боргу.

Забезпечення внутрішньої і зовнішньої стабільності національної валюти дає змогу резидентам України – позичальникам іноземних кредитів знизити ризики, пов'язані із коливаннями курсу національної валюти відносно іноземних валют, і з більшою вірогідністю спрогнозувати потреби у національній валюті для забезпечення планових платежів у іноземній валюті в рахунок обслуговування цих кредитів.

НБУ спільно з урядом співпрацює з міжнародними фінансовими організаціями щодо отримання кредитів, зокрема кредитів, за якими НБУ виступає позичальником і розпорядником. Це кредити макроекономічної стабілізації, які надає МВФ, і кредити для забезпечення фінансування малого і середнього бізнесу, які надає Європейський банк реконструкції та розвитку.

Національний банк України виступає розпорядником кредитів, отриманих від Міжнародного валютного фонду. Обслуговування державного зовнішнього боргу в частині зобов'язань щодо повернення валютних коштів, отриманих від Міжнародного валютного фонду, здійснюється за рахунок коштів Національного банку України.

Також Національний банк України виступає безпосереднім позичальником кредиту від Європейського банку реконструкції та розвитку, залученого під державні гарантії для фінансування малого та середнього бізнесу.

Інформація стосовно майбутніх платежів з обслуговування зовнішнього боргу країни є необхідною для прогнозування стану платіжного балансу. Крім того, наявність повної інформації про зовнішню заборгованість країни є однією з обов'язкових умов отримання країною кредитів від міжнародних фінансових організацій.

Зокрема, Світовий банк з метою оцінки платоспроможності країни й ефективності її макроекономічного курсу вимагає від країн-членів звітність стосовно зовнішнього довгострокового боргу країни. Країна має надавати Світовому банку детальну інформацію про стан зовнішньої заборгованості згідно з вимогами «Системи звітності боржників» Світового банку, яка ґрунтується на міжнародних стандартах звітності про зовнішній борг.

Оскільки ця звітність стосується загального зовнішнього боргу країни, тобто вміщує дані як про державний зовнішній борг, так і про приватний негарантований борг, в Україні відповідальність за моніторинг стану загальної зовнішньої довгострокової заборгованості країни та за подання звітності щодо цього Світовому банку покладено на Національний банк України як центральний банк держави.

Такий самий порядок існує в багатьох країнах світу, оскільки моніторинг недержавного боргу не є складовою процесу державного управління, а банківська система має у своєму розпорядженні багато початкових даних про стан заборгованості за іноземними кредитами.

Крім того, у багатьох країнах світу існують обмеження на проведення операцій, пов'язаних з рухом капіталу, внаслідок чого центральний банк та уповноважені банки здійснюють контроль за валютними операціями резидентів за іноземними кредитами.

Національний банк України щоквартально одержує дані про стан заборгованості за іноземними кредитами з трьох джерел:

– у частині прямого державного боргу за іноземними кредитами, залученими безпосередньо урядом України, – від Міністерства фінансів України;

– у частині державного боргу за іноземними кредитами, залученими резидентами України під державні гарантії, – від Укрексімбанку та кількох уповноважених банків, які виконують функції банків-агентів щодо обслуговування гарантованих державою іноземних кредитів;

– у частині приватного негарантованого державою боргу за іноземними кредитами, залученими без урядових гарантій, – від уповноважених банків України, які обслуговують позичальників.

Інформація про кожний довгостроковий іноземний кредит (тобто зі строком погашення більше одного року), що залучається

в Україну, відображається у щоквартальній банківській статистичній звітності, яка подається резидентами України – позичальниками іноземних кредитів уповноваженим банкам України, що їх обслуговують.

Крім того, на Національний банк покладено функції контролю за дотриманням ліміту державного зовнішнього боргу України, який за поданням Кабінету Міністрів України має затверджуватися Верховною Радою України.

На сьогодні багато країн світу має надмірні обсяги зовнішнього боргу, які негативно позначаються на економіці. Негативні форми впливу зовнішнього державного боргу на економіку країни можна згрупувати у такі блоки проблем:

1) залежність національної економіки від країн-кредиторів, міжнародних організацій та нерезидентів, які купують державні цінні папери. Ця проблема має місце бути через неможливість передбачити поведінку нерезидентів, виникнення залежності фінансової системи країни-позичальника від вимог кредитора (рівень бюджетного дефіциту, скорочення соціальних програм) і може призвести до дестабілізації фінансової системи країни;

2) існування значної зовнішньої державної заборгованості. Проблема пов'язана з необхідністю обслуговування здійснених зовнішніх позик. Через зростання щорічних відсоткових платежів, що фінансуються за рахунок податкових надходжень, виникає необхідність зменшення видатків державного бюджету на фінансування соціально-економічних програм або збільшення податкових надходжень, тобто посилення податкового тягаря в країні. Ця проблема може реалізуватися у дестабілізації бюджетної системи.

Наслідком позитивного впливу здійснення державних запозичень на внутрішньому ринку є можливість їх використання як стимулу для внутрішніх капіталовкладень за умови дії ефективного боргового менеджменту, що передбачає врахування динаміки валютного курсу та оцінку паритету процентних ставок на вітчизняному та міжнародному фінансових ринках.

Охарактеризовані наслідки впливу зовнішнього державного боргу на макроекономічний стан країни доводять необхідність, при розробці стратегії економічного розвитку, врахування співвідношення параметрів державного запозичення з іншими

макроекономічними показниками. Існують дві групи показників, що характеризують зовнішню заборгованість: показники на основі змінних, що відображають потоки; показники на основі змінних, що відображають залишки.

Однією з основних характеристик зовнішнього боргу є *показник співвідношення суми зовнішнього державного боргу до валового внутрішнього продукту* (ВВП). Цей показник характеризує можливість обслуговування зовнішнього боргу за рахунок перенесення ресурсів з виробництва товарів для внутрішнього споживання на виробництво експортних товарів. Недоліки даного коефіцієнта полягають у такому:

– ненадійність показника у випадку заниження чи завищення реального обмінного курсу, що відобразиться на показнику ВВП;

– неможливість врахувати стадію розвитку країни та співвідношення пільгових і непільгових зобов'язань у структурі боргу.

Показником, що характеризує боргове навантаження у довгостроковому періоді, відображає ступінь залежності національної економіки від минулого припливу іноземного капіталу є *коефіцієнт співвідношення суми державного зовнішнього боргу до доходів від експорту*. Цей показник може використовуватися як показник стійкості безпечного рівня боргу, оскільки показує можливість виникнення проблем невиконання майбутніх зобов'язань у разі високих темпів зростання боргу порівняно з надходженнями від експорту. Недоліки такого показника відображаються у наступному:

– країни, що залучають зовнішні запозичення для інвестування у виробництво з довгостроковим періодом освоєння, можуть мати відносно високі показники відношення боргу до експорту. Однак це співвідношення може почати знижуватися, коли вкладені інвестиції почнуть забезпечувати продукцію, що придатна для експорту;

– країни мають різні умови обслуговування боргу: пільгові або високі проценти. З метою реального відображення боргового тягаря (з точки зору альтернативних витрат залучення капіталу) необхідно враховувати та аналізувати середню відсоткову ставку по боргу або розраховувати приведену вартість боргу шляхом дисконтування прогнозованого потоку майбутніх платежів по його погашенню, включаючи виплату відсотків.

Показник, що характеризує *співвідношення приведеної вартості до доходів державного бюджету*, визначається як співвідношення прогнозованих майбутніх платежів з обслуговування боргу, дисконтованих за ринковою процентною ставкою, до доходів державного бюджету. Таке співвідношення може використовуватися як показник стійкості у країнах з відносно відкритою економікою, на бюджети яких покладено значний тягар з обслуговування зовнішнього державного боргу. У таких умовах актуалізується питання виявлення можливості країни мобілізувати внутрішні ресурси для обслуговування зовнішніх боргів, що і характеризує цей показник. Збільшення співвідношення приведеної вартості до доходів державного бюджету визначає можливість виникнення проблем обслуговування боргів за рахунок власного бюджету країни.

Для характеристики ліквідної позиції економіки країни широко використовується ***співвідношення планових платежів з обслуговування боргу до експорту і платежів з обслуговування боргу до ВВП***. Чим більше значення мають показники, тим більш активного короткострокового коригування потребує зовнішньоторговельна та валютна політика з метою урівноваження платіжного балансу. Особливої уваги вимагає частка платежів за зовнішнім боргом у ВВП та доходах від експорту. Співвідношення обслуговування зовнішнього боргу до експорту характеризує чутливість погашення зобов'язань з обслуговування боргу до неочікуваного скорочення надходжень від експорту. Цей показник дає змогу виявити країни зі значним короткостроковим зовнішнім боргом.

Відношення обслуговування боргу до експорту дозволяє враховувати співвідношення пільгових та непільгових зобов'язань у складі боргу, а динаміка цього показника може надати інформацію про піки платежів. Недоліки показника співвідношення обслуговування боргу до експорту:

– за методикою МВФ та Всесвітнього банку платежі за короткострокові зобов'язання виключаються з розрахунку обслуговування боргу;

– наявність лібералізованих режимів торгівлі призвела до зростання частки імпортної продукції в експорті. Такий показник має тенденцію до зменшення у країнах, орієнтованих на експорт,

за умови відсутності коригування на частку імпортної продукції в обсязі експорту.

– показник поєднує в собі характеристику платоспроможності та ліквідності, що зменшує його придатність в аналізі поряд з показниками, що характеризують лише ліквідність (відношення резервів до короткострокового боргу) та лише платоспроможність (відношення процентних платежів до експорту).

Відношення міжнародних резервів до короткострокового боргу визначається як відношення накопичених міжнародних резервів до накопиченої суми короткострокового боргу. Найбільш корисним цей показник є для визначення достатності резервів країн, що мають обмежений доступ до ринків капіталу. Таке співвідношення показує, чи перевищують міжнародні резерви суму планових платежів у рахунок погашення короткострокового, середньострокового та довгострокового зовнішнього боргу протягом майбутнього року, та говорить про можливість країни здійснити передбачені графіком платежі в рахунок погашення боргу перед нерезидентами протягом майбутнього року за рахунок власних резервів. Показник дозволяє визначити необхідність коригування політики зовнішніх запозичень у випадку непередбачуваних змін на міжнародному ринку капіталу. Для країн зі значною валютною заборгованістю та значним ступенем відкритості ринків капіталів можливо розрахувати дане співвідношення на основі лише валютної заборгованості держави. Необхідно зазначити, що при такій оцінці необхідно враховувати режим валютного курсу, реальний валютний курс, показник дефіциту рахунку поточних операцій, адже за гнучкого валютного курсу може зменшитися імовірність виникнення кризи. Недоліком відношення міжнародних резервів до короткострокового боргу можна вважати його передбачення, що наявні міжнародні резерви мають використовуватися на погашення зовнішніх зобов'язань, що не завжди відповідає дійсності.

Отже, за умов виваженої політики у сфері використання зовнішніх запозичень додатково залучені кошти дозволяють збільшити сукупні витрати при нижчому рівні національного доходу та обсяги інвестицій, що не забезпечуються внутрішніми заощадженнями.

До негативних наслідків впливу зовнішньої заборгованості в результаті сплати відсотків за кредити належать загострення

соціальних проблем суспільства, яке виникає внаслідок зменшення державних видатків, спадання економічної активності, спричинене збільшенням податків.

5.4. Касове виконання державного бюджету

Центральний банк зазвичай веде рахунки уряду (або принаймні консолідований рахунок) і рахунки фінансових інститутів, тому він може функціонувати як розрахунковий банк, через рахунки в якому здійснюються перекази між державою і фінансовими інститутами з метою розрахунку.

Центральні банки надають депозитні і розрахункові послуги державі у всіх країнах, але різною мірою. У Бельгії, Франції, Італії, Японії і США центральний банк як державний банк виконує всі або майже всі фінансові операції за дорученням держави. А в Австралії, Німеччині, Нідерландах, Швеції, Швейцарії і Великобританії роль центрального банку обмежена переважно веденням і управлінням рахунків держави, тому що ці країни мають спеціальне відомство, яке проводить фінансові операції, – казначейство. В Нідерландах фінансові операції держави, що виконувалися центральним банком, були передані установам банків. Така ж тенденція спостерігається і в Австралії, де банківські операції урядів багатьох штатів були передані банкам, а операції федеральних відомств розподіляються через комерційні конкурси (тендери).

У світовій практиці існують казначейська, банківська і змішана системи касового виконання бюджету. При казначейській системі касове виконання бюджету покладено на спеціальні органи міністерства фінансів; при банківській – на центральний банк; при змішаній – на казначейські каси і на центральний банк.

В Україні діє Казначейська система виконання бюджету.

Касове виконання державного бюджету – це процес, що передбачає дотримання відповідних вимог, основними з яких є:

1) відкриття рахунків із виконання бюджету в системі органів Державної казначейської служби;

2) здійснення видатків, визначених законом про Державний бюджет України на відповідний бюджетний рік, у межах реальних

надходжень і в терміни, що дають можливість виконати відповідну бюджетну програму й погасити державний борг;

3) проведення процедур попереднього й поточного контролю під час здійснення витрат.

Державна казначейська служба України здійснює платежі за видатками державного бюджету через систему своїх органів за допомогою безготівкового перерахування коштів. З цією метою органам казначейства відкривається рахунок, який називається Єдиний казначейський рахунок.

Єдиний казначейський рахунок – це рахунок, відкритий Державній казначейській службі України в Національному банку України для обліку коштів та здійснення розрахунків у Системі електронних платежів Національного банку України. На єдиний казначейський рахунок (далі – ЄКР) зараховуються податки, збори, інші обов'язкові платежі державного та місцевих бюджетів і надходження з інших джерел. З них органи казначейства здійснюють платежі безпосередньо на користь суб'єктів господарської діяльності, котрі виконали роботи або надали послуги розпорядникам бюджетних коштів. Він об'єднує 28 субрахунків, що діють в єдиному режимі та через які органи Державної казначейської служби проводять операції з коштами.

На ЄКР виконується облік усіх здійснюваних на ньому операцій, що дає можливість Державній казначейській службі України мати в реальному режимі часу інформацію про:

– баланс ЄКР, отриманий як результат здійснення операцій на всіх субрахунках єдиного казначейського рахунку;

– рух коштів за доходами державного бюджету відповідно до бюджетної класифікації;

– рух коштів за видатками державного бюджету відповідно до бюджетної класифікації;

– рух коштів за місцевими бюджетами з моменту їх обслуговування в системі Державної казначейської служби України;

– результати виконання бюджетів.

Функціонування ЄКР забезпечує:

– повну незалежність держави від банківської системи у справі контролю та обліку коштів бюджету;

– доскональну базу даних за бюджетними показниками;

– облік коштів, що надходять до державного бюджету та місцевих бюджетів;

– розподіл загальнодержавних податків, зборів та обов'язкових платежів між державним бюджетом і місцевими бюджетами за нормативами, затвердженими Верховною Радою України;

– зарахування на рахунки місцевих бюджетів належних їм коштів відповідно до нормативів та результатів взаєморозрахунків;

– дотримання принципу цільового використання бюджетних коштів завдяки здійсненню попереднього контролю;

– подання інформації органам законодавчої та виконавчої влади щодо здійснених на єдиному казначейському рахунку операцій;

– оптимальні можливості для прийняття представниками законодавчої та виконавчої влади оперативних рішень щодо використання залишків коштів єдиного казначейського рахунку.

Джерелом здійснення видатків з єдиного казначейського рахунку є надходження на балансовий рахунок № 3510 «Доходи Державного бюджету», загальна сума якого щоденно (або в режимі реального часу) перераховується на балансовий рахунок № 3513 «Кошти державного бюджету».

Залишки коштів на бюджетних рахунках органів казначейства, відкритих в установах банків за балансовим рахунком № 3513 «Кошти державного бюджету», мають бути позитивними. Дебетове сальдо за ним не допускається. Бюджетні кошти розпорядників коштів, які перебувають на їх реєстраційних рахунках, використовуються ними відповідно до затверджених асигнувань та лімітів видатків.

З метою поліпшення ефективності управління бюджетними коштами наказом Державної казначейської служби України від 11 лютого 2002 року № 23 затверджено Порядок управління єдиним казначейським рахунком. Цей порядок передбачає організацію роботи в центральному апараті ДКС України, установлення ліміту ЄКР, а також його підкріплення. Відповідно до Порядку виконання державного бюджету за видатками за умови функціонування внутрішньої платіжної системи відповідні Управління формують реєстри та зведені реєстри на виділення бюджетних асигнувань.

Запровадження ЄКР дає змогу централізувати бюджетні кошти і забезпечити досконалу базу даних за бюджетними показниками; швидше перераховувати за призначенням кошти, що надходять до державного та місцевого бюджетів; розподіляти загальнодержавні податки, збори та обов'язкові платежі між державним і місцевими бюджетами; дотримуватися принципу цільового спрямування бюджетних коштів через здійснення попереднього контролю, забезпечувати повну незалежність держави від банківської системи у справі контролю та обліку доходів і платежів.

В органах казначейства, у свою чергу, відкриваються бюджетні та небюджетні рахунки.

Бюджетні рахунки – рахунки, які відкриваються в органах Державної казначейської служби України для забезпечення казначейського обслуговування державного та місцевих бюджетів.

Бюджетні рахунки для зарахування надходжень (рахунки за надходженнями) – рахунки для зарахування доходів бюджетів, надходжень у частині повернення до бюджетів бюджетних позичок, фінансової допомоги, наданої на поворотній основі, та кредитів, у тому числі залучених державою або під державні гарантії.

Бюджетні рахунки для операцій клієнтів з бюджетними коштами – рахунки для здійснення операцій за асигнуваннями, передбаченими на виконання відповідних програм і заходів у державному та місцевих бюджетах, які відкриваються розпорядникам та одержувачам бюджетних коштів, відокремленим структурним підрозділам розпорядників бюджетних коштів і поділяються на:

– реєстраційні рахунки, які відкриваються розпорядникам бюджетних коштів, відокремленим структурним підрозділам розпорядників бюджетних коштів за відповідними кодами бюджетної класифікації видатків та кредитування бюджету для обліку операцій з виконання загального фонду кошторисів;

– спеціальні реєстраційні рахунки, які відкриваються розпорядникам бюджетних коштів, відокремленим структурним підрозділам розпорядників бюджетних коштів за відповідними кодами бюджетної класифікації видатків та кредитування бюджету для обліку операцій з виконання спеціального фонду кошторисів;

– рахунки одержувачів бюджетних коштів, які відкриваються одержувачам бюджетних коштів за відповідними кодами бюджетної класифікації видатків та кредитування бюджету загального та/або спеціального фондів для обліку операцій з виконання плану використання бюджетних коштів;

– рахунки, які відкриваються розпорядникам бюджетних коштів для здійснення загальнодержавних видатків;

– рахунки, які відкриваються розпорядникам коштів місцевих бюджетів для обліку руху коштів загального та/або спеціального фондів місцевих бюджетів за міжбюджетними трансфертами;

– особові рахунки, які відкриваються розпорядникам коштів місцевих бюджетів за відповідними кодами бюджетної класифікації видатків та кредитування бюджету для обліку руху коштів, виділених із загального та/або спеціального фондів місцевих бюджетів для розподілу між розпорядниками й одержувачами коштів місцевих бюджетів, а також відокремленими структурними підрозділами розпорядників коштів місцевих бюджетів.

Інші бюджетні рахунки – рахунки, які відкриваються за відповідними кодами бюджетної класифікації для здійснення операцій з обслуговування внутрішніх та зовнішніх боргових зобов'язань держави та в інших випадках, визначених нормативно-правовими актами.

Рахунки для обліку операцій з фінансування бюджетів, передбачених Законом про Державний бюджет України на відповідний рік.

Бюджетні рахунки відкриваються щорічно на початок нового бюджетного періоду відповідно до Закону України про Державний бюджет України та рішень про місцеві бюджети на відповідний рік. У разі неприйняття або несвоєчасного прийняття Закону України про Державний бюджет України відкриваються рахунки попереднього бюджетного періоду. Спеціальні реєстраційні рахунки, на яких зберігаються залишки коштів для покриття відповідних витрат у наступному бюджетному періоді з урахуванням їх цільового призначення, відкриваються в наступному бюджетному періоді з перенесенням невитрачених у попередньому періоді залишків коштів.

Небюджетні рахунки – рахунки, які відкриваються органами Державного казначейства України у випадках, передбачених

законодавчими та іншими нормативно-правовими актами, підприємствам, установам, організаціям за операціями, що не належать до операцій виконання бюджетів.

Розпорядники бюджетних коштів для відкриття бюджетних рахунків подають до органу казначейства такі документи:

а) заяву про відкриття рахунків установленого зразка за підписом керівника й головного бухгалтера або інших посадових осіб, яким, відповідно до затвердженої в установленому порядку картки зі зразками підписів, надано право першого та другого підписів;

б) копію довідки про включення до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України, засвідчену нотаріально або органом, що видав довідку;

в) копію належно зареєстрованого установчого документа (статуту, положення, засновницького договору), засвідчену органом, який здійснив реєстрацію, або нотаріально. Положення, які затверджуються постановами Кабінету Міністрів України чи указами Президента України, нотаріального засвідчення не потребують;

г) копію документа, що підтверджує взяття клієнта на облік в органі державної податкової служби, засвідчену органом, що видав документ, або нотаріально;

д) картку зі зразками підписів та відбитка печатки у двох примірниках;

е) копію документа, що підтверджує реєстрацію клієнта у відповідному органі Пенсійного фонду України, засвідчену органом, що його видав, або нотаріально;

ж) затверджений кошторис розпорядників бюджетних коштів, крім видатків бюджетів, кошториси для здійснення яких не складаються.

Одержувачі бюджетних коштів для відкриття рахунків подають до органу казначейства такі самі документи.

Для відкриття рахунків клієнти подають до органів казначейства картку зі зразками підписів осіб, яким, відповідно до законодавства чи установчих документів клієнта, надано право розпорядження рахунками і підписання платіжних, розрахункових та інших розпорядчих документів.

На кожного з клієнтів формуються справи з юридичного оформлення рахунків.

Бюджетні рахунки для операцій клієнтів із бюджетними коштами відкриваються щорічно на початок нового бюджетного періоду. При цьому розпорядники бюджетних коштів та відокремлені структурні підрозділи розпорядників бюджетних коштів, яким в органах казначейства справи з юридичного оформлення рахунків уже заведені (у минулі бюджетні періоди), обов'язково подають затверджений кошторис на відповідний рік, а одержувачі – план використання бюджетних коштів.

Днем відкриття рахунків вважається дата, зазначена на заяві про відкриття рахунків у розділі «Відмітки органу Державного казначейства України».

Документи на відкриття всіх рахунків подають до органу казначейства особи, які мають відповідні повноваження та право першого або другого підпису.

Розрахунок та установлення ліміту каси проводять клієнти, які обслуговуються в органах Державної казначейської служби України, самостійно на підставі розрахунку встановлення ліміту залишку готівки в касі, що підписується особами, яким надано право першого та другого підписів, відповідно до вимог нормативно-правових актів Національного банку України. Для кожного клієнта складається окремий розрахунок установлення ліміту залишку готівки в касі.

У процесі здійснення операцій з бюджетними коштами Державна казначейська служба України:

– по-перше, готує фінансові звіти та діє як злагоджений механізм, що концентрує бюджетні кошти в єдиній системі рахунків підпорядкованих структур і створює єдину інформаційну базу. Інформація, яку надає ДКС України уряду, дає змогу оцінити ефективність роботи органів державного управління й отримати прозоріше уявлення про економічні наслідки бюджетної політики, провадженої урядом держави;

– по-друге, здійснює контроль за всіма операціями, пов'язаними з надходженнями та видатками. Маючи інформацію, коли і які витрати здійснюватимуть бюджетні установи, ДКС України, оперативно управляючи вільними залишками коштів, може вносити пропозиції щодо зменшення залучення обсягів короткострокових запозичень, погашення внутрішньокасових розривів, що сприятиме економії бюджетних коштів, які спрямовуються на

погашення державного боргу та на витрати, пов'язані з його обслуговуванням.

У процесі виконання державного бюджету за доходами органи казначейства здійснюють такі функції:

– установлюють порядок відкриття та відкривають рахунки в управліннях ДКС України для зарахування податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджету (далі – платежі);

– ведуть бухгалтерський облік доходів бюджету відповідно до Плану рахунків бухгалтерського обліку виконання державного та місцевих бюджетів, затвердженого наказом Державної казначейської служби України від 28 листопада 2000 року № 119, у розрізі кодів бюджетної класифікації доходів;

– здійснюють розподіл платежів до державного та місцевих бюджетів відповідно до нормативів відрахувань, затверджених Законом про Державний бюджет України на відповідний рік, та перераховують за належністю розподілені кошти;

– здійснюють розподіл у розмірах, визначених законодавством, інших платежів, що зараховуються до державного бюджету та перераховують за належністю розподілені кошти;

– готують розрахункові документи і проводять повернення надмірно або помилково сплачених платежів до бюджету на підставі висновків органів Державної податкової служби, рішень судових органів, що здійснюють контроль за нарахуванням та сплатою платежів тощо;

– здійснюють відшкодування податку на додану вартість на підставі висновків органів Державної податкової служби та рішень судових органів;

– складають щоденну, періодичну та річну звітність за доходами відповідно до кодів бюджетної класифікації доходів та подають її відповідним органам, що здійснюють контроль за нарахуванням і сплатою платежів до бюджету.

Органи Державної казначейської служби України здійснюють операції з обробки платежів у такій послідовності:

– повернення надмірно та/або помилково зарахованих коштів;

– відшкодування платникам податку на додану вартість;

– розподіл платежів до бюджету за нормативами, установленими законодавчими актами;

– відшкодування дотацій місцевим бюджетам.

Платники податків (юридичні та фізичні особи) сплачують податки і збори (обов'язкові платежі) у безготівковій або готівковій формах. Платежі сплачуються платниками через установи банків, у яких вони обслуговуються, або через установи Укрпошти, установи Ощадного банку за місцезнаходженням платника.

Платежі до бюджету зараховуються на рахунки, відкриті в органах казначейства за відповідними балансовими рахунками Плану рахунків бухгалтерського обліку виконання державного та місцевих бюджетів.

В основі казначейського обслуговування державного бюджету за видатками лежить комплекс організаційних процедур щодо забезпечення обліку видаткових операцій, здійснення контролю за цільовим спрямуванням бюджетних коштів та формування фінансової звітності про виконання бюджетів за видатками.

До повноважень Державної казначейської служби України з касового виконання бюджету за видатками належать:

– відкриття рахунків для розпорядників та одержувачів бюджетних коштів;

– ведення зведених реєстрів розпорядників бюджетних коштів;

– здійснення оперативного прогнозування та касового планування бюджетних коштів згідно з бюджетним розписом;

– перерахування бюджетних коштів їх розпорядникам;

– оплата витрат розпорядників бюджетних коштів;

– облік та звітність по операціях касового виконання бюджету за видатками;

– закриття реєстраційних рахунків після закінчення бюджетного періоду.

Відповідно до Бюджетного кодексу виділяють такі стадії виконання державного бюджету за видатками:

1) установлення бюджетних асигнувань розпорядникам бюджетних коштів на основі та в межах затвердженого бюджетного розпису;

2) затвердження кошторисів розпорядникам бюджетних коштів;

3) взяття бюджетних зобов'язань;

4) отримання товарів, робіт і послуг;

5) здійснення платежів;

6) використання товарів, робіт і послуг на виконання бюджетних програм.

Стаття 58 Бюджетного кодексу передбачає, що Державна казначейська служба України забезпечує достовірність інформації про виконання Державного бюджету України.

Звітність про виконання бюджетів зводиться та консолідується двома паралельними потоками – казначейством і головними розпорядниками бюджетних коштів. При цьому казначейство складає звітність про виконання бюджетів на підставі інформації за касовими операціями, відображеними в обліку з виконання бюджетів, та на підставі інформації, наведеної у звітності розпорядників бюджетних коштів.

З метою отримання якісної й достовірної інформації про виконання бюджетів зведенню показників звітності про виконання бюджетів передує кілька регламентованих процедур, що здійснюються як в автоматичному, так і в ручному режимі. Зокрема, у ручному режимі звіряються з даними розпорядників (одержувачів) бюджетних коштів вилучення даних міжбюджетних трансфертів, які передаються між рівнями місцевих бюджетів, внесення до бази даних інформації за операціями бюджетних установ, проведених у натуральній формі й у валюті, даних про заборгованість, відновлення касових видатків, уточнюються планові показники тощо.

Таким чином, процес складання звітності про виконання бюджетів потребує максимальної злагодженості та тісної взаємодії між органами казначейства та розпорядниками бюджетних коштів на всіх рівнях з метою забезпечення повноти і достовірності інформації.

Висновки

1. На сучасному етапі розвитку як розвиненим країнам, так і країнам, що розвиваються, притаманна тенденція до постійного зростання абсолютної суми державного боргу. Великі розміри внутрішнього і зовнішнього боргу, а також відповідно зростання витрат на його обслуговування обумовлюють необхідність вирішення проблеми державного боргу, а відтак і пошуку шляхів вдосконалення механізму його управління.

Центральний банк як особливий центральний орган державного управління здійснює тісну співпрацю з органами державної влади і управління і виступає банкіром і фінансовим агентом уряду.

2. Функції Національного банку як фінансового агента органів виконавчої влади закріплені ст. 31 Закону України «Про Національний банк України», згідно з якою Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи відповідних місцевих рад зобов'язані зберігати бюджетні кошти у Національному банку на рахунку, відкритому центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, якщо інше не передбачено Бюджетним кодексом України.

3. Згідно з Бюджетним кодексом України, обслуговування державного боргу – це операції щодо здійснення плати за користування кредитом (позикою), сплати комісій, штрафів та інших платежів, пов'язаних з управлінням державним боргом. До таких операцій не належить погашення державного боргу.

4. Єдиним джерелом фінансування внутрішнього державного боргу є внутрішні державні запозичення, що мобілізуються акумулюванням тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб (підприємств і населення) на певний термін на умовах виплати доходу та оформлюються борговими зобов'язаннями держави у безготівковій чи готівковій формі. Важливе значення при цьому має вид джерела коштів – чи цінні папери уряду розміщуються серед приватних суб'єктів, чи їх купує центральний банк.

5. Зовнішні державні запозичення здійснюють різноспрямований вплив на національну економіку. З одного боку, виділяють негативні форми впливу зовнішнього державного боргу на економіку країни, а саме: залежність національної економіки від країн-кредиторів, ризик дестабілізації фінансової системи, посилення податкового навантаження за умов загострення проблем обслуговування зовнішнього державного боргу, ревальвація обмінного курсу національної валюти, «ефект витіснення» приватних інвестицій, підрив стабільності валютної і банківської системи, можливість настання боргової кризи за умов здійснення нераціональної структури іноземних запозичень. З іншого – державні запозичення на міжнародному фінансовому ринку можуть

стати стимулом для внутрішніх капіталовкладень за умови дії ефективного боргового менеджменту, надходження додаткових ресурсів, які можуть стати інструментом економічного зростання під час економічних спадів.

6. В Україні діє Казначейська система виконання бюджету. ЄКР є основним рахунком держави для проведення фінансових операцій та ефективного управління коштами державного та місцевих бюджетів. Запровадження ЄКР дає змогу централізувати бюджетні кошти і забезпечити досконалу базу даних за бюджетними показниками; швидше перераховувати за призначенням кошти, що надходять до державного та місцевого бюджетів; розподіляти загальнодержавні податки, збори та обов'язкові платежі між державним і місцевими бюджетами; дотримуватися принципу цільового спрямування бюджетних коштів через здійснення попереднього контролю, забезпечувати повну незалежність держави від банківської системи у справі контролю та обліку доходів і платежів.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні види взаємодії центрального банку й органів державної влади.
2. Що означає підзвітність Національного банку Президенту та Верховній Раді України?
3. У чому полягає сутність кредитних відносин НБУ та уряду?
4. У чому проявляється незалежність і економічна самостійність НБУ?
5. Сутність і мета управління державним боргом.
6. Види державних цінних паперів та повноваження НБУ щодо їх розміщення та обслуговування.
7. Які функції і повноваження має НБУ у сфері обслуговування внутрішнього боргу?
8. Які функції і повноваження має НБУ у сфері обслуговування зовнішнього боргу?
9. Порядок здійснення платежів з обслуговування державного боргу.
10. Сутність казначейського обслуговування платежів за борговими зобов'язаннями держави.

Тестові завдання

1. Зовнішній борг України складається з:

а) кредитів населення;

б) кредитів банківських установ;

в) кредитів міжнародних фінансових установ;

г) кредитів НБУ;

д) заборгованості перед іншими державами.

2. Права власності на облігації у депозитарії обліковуються на:

а) кореспондентських рахунках;

б) рахунках «Депо»;

в) рахунках «Репо»;

г) поточних рахунках.

3. Ціна відсікання – це ціна:

а) нижче якої заявки учасників аукціону не задовольняються;

б) вище якої заявки учасників аукціону не задовольняються;

в) на рівні якої задовольняються заявки учасників аукціону;

г) вартість облігацій, що розміщуються на аукціоні.

4. Емітентом облігацій внутрішньої державної позики є:

а) Національний банк України;

б) Верховна Рада України;

в) Міністерство фінансів України;

г) Кабінет Міністрів України.

5. Продаж облігацій за фіксованим рівнем дохідності здійснюється:

а) суто з конкурентними заявками;

б) суто з неконкурентними заявками;

в) з конкурентними і неконкурентними заявками;

г) за фіксованою ціною.

6. Внутрішній борг держави складається з:

а) облігацій внутрішньої державної позики;

б) облігацій і казначейських зобов'язань;

в) боргових зобов'язань держави;

г) облігацій підприємств, акцій та боргових зобов'язань держави.

7. Купівля-продаж державних цінних паперів здійснюється з метою:

а) отримання доходу;

б) виконання функцій агента Уряду;

в) оперативного регулювання обсягу грошової маси в обігу;

г) стратегічного регулювання економіки.

8. Згідно з чинним законодавством НБУ дозволяється здійснювати операції з цінними паперами:

а) на первинному ринку;

б) на вторинному ринку;

в) на первинному і вторинному ринках;

г) на фондовому ринку.

9. На ринку державних цінних паперів НБУ використовує функції:

а) координаційну;

б) регулятивну;

в) контрольну;

г) фіскальну.

10. Які стадії виконання державного бюджету за видатками виділяють у Бюджетному кодексі?

а) затвердження кошторисів розпорядникам бюджетних коштів;

б) взяття бюджетних зобов'язань;

в) отримання товарів, робіт і послуг;

г) правильної відповіді немає.

Розділ 6. Валютне регулювання і валютний контроль

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пізнати сутність валютного регулювання та валютного контролю;

– зрозуміти роль валютного регулювання та валютного контролю у забезпеченні стабільності валютного курсу;

– дати характеристику інструментів валютного регулювання та валютного контролю;

– зрозуміти роль центрального банку у системі валютного регулювання та валютного контролю.

6.1. Сутність валютного регулювання та його форми

Валютне регулювання представляє собою діяльність уповноважених державою органів, яка передбачає проведення нормативно-правових та організаційних заходів, спрямованих на визначення порядку здійснення операцій з валютними цінностями на території країни.

Згідно з Декретом Кабінету Міністрів України від 25.11.1993 № 17 «Про систему валютного регулювання та валютного контролю», валютні цінності – це валюта України; платіжні документи, цінні папери, а також боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські перекази, депозитні сертифікати та інші фінансові документи, виражені у валюті України та іноземній валюті, або монетарних металах; монетарні метали – золото та метали іридієво-платинової групи, за виключенням ювелірних виробів, промислових та побутових виробів із цих металів та лому з них.

Валютне регулювання є формою реалізації валютної політики, яку щорічно розробляє Національний банк України з метою впливу на поведінку суб'єктів валютного ринку та способів здійснення валютних операцій, що дає змогу контролювати співвідношення попиту і пропозиції іноземної валюти та суттєво обмежувати дію негативних чинників, дестабілізуючих роботу ринку.

На практиці валютне регулювання включає в себе цілий ряд відповідних важелів, які дають можливість державі регламентувати операції з валютними цінностями, що здійснюють суб'єкти ринку.

Дія важелів поширюється на всі складові валютних відносин та валютного ринку, а саме на:

– процес формування обмінного курсу національних грошей;

– діяльність банків та інших інституцій на валютному ринку;

– проведення міжнародних розрахунків за зовнішньоекономічними та фінансовими операціями;

– ввезення та вивезення валютних цінностей через митний кордон;

– кредитні відносини резидентів з нерезидентами;

– формування та використання золотовалютних резервів.

Дієвість валютного регулювання та його ефективність залежить від кількості, напряму і ступеня регламентації за кожним з вказаних вище напрямів. Через введення чи скасування або посилення та послаблення певних регламентуючих заходів регулятивні органи мають можливість скеровувати валютні потоки в найвигідніших для вітчизняної економіки напрямах та обсягах.

Валютне регулювання може розглядатися у двох формах залежно від використовуваних державою інструментів: пряме валютне регулювання та опосередковане валютне регулювання.

Пряме валютне регулювання являє собою сукупність законодавчих та нормативно-правових актів, а також жорстких адміністративних дій органів державної влади, які визначають порядок проведення операцій з валютними цінностями і які є обов'язковими для суб'єктів валютного ринку. Такий порядок реалізується через використання неринкових (фінансові репресії) інструментів валютного регулювання.

Опосередковане валютне регулювання передбачає використання економічних важелів впливу на поведінку суб'єктів валютного ринку з метою формування такої їх поведінки, яка б сприяла досягненню встановлених центральним банком цілей валютної політики. Реалізація опосередкованого валютного регулювання забезпечується використанням ринкових (економічних) інструментів.

Переважання прямих чи опосередкованих інструментів валютного регулювання визначають його характер – жорсткий адміністративний чи ліберальний. Ліберальне валютне регулювання спрямоване на поточну кон'юнктуру валютного ринку і забезпечує його суб'єктам максимум свободи, адекватної діючому

в країні законодавстві. Адміністративне регулювання жорстко регламентує поведінку суб'єктів валютного ринку та суттєво обмежує їх свободу у здійсненні валютних операцій.

6.2. Інструменти валютного регулювання

Інструменти валютного регулювання – це заходи впливу регулятивних або уповноважених органів влади на поведінку суб'єктів валютного ринку з метою обмеження їх діяльності на валютному ринку або спрямування цієї діяльності у певних напрямах.

Варто зазначити, що розподіл тих чи інших інструментів валютного регулювання є умовним, оскільки всі вони належать до сукупності засобів впливу держави на валютні відносини. Ефективність такого впливу характеризується залежністю між використанням конкретних інструментів і результатами, які можна досягти на основі цього використання. Чим вища кореляційна залежність між зусиллями і результатами, тим ефективніший той чи інший інструмент. Дія конкретного інструменту чи певне його використання повинні мати конкретні цілі і забезпечувати їх досягнення.

Неринкові інструменти (інструменти фінансових репресій[1]) відзначаються прямим, обов'язковим, обмежувальним чи заборонним впливом на діяльність суб'єктів валютного ринку і включають у себе валютні обмеження, які полягають у встановленні прямих законодавчих обмежень на здійснення операцій з купівлі-продажу іноземної валюти на ринку.

Валютні обмеження – це законодавчо та нормативно встановлені вимоги щодо прямої заборони, обмеження чи лімітування проведення валютних операцій резидентів та нерезидентів на вітчизняному валютному ринку. Цей інструмент є надзвичайно

[1]Під «фінансовою репресією» розуміють набір законів, постанов, формальних інструкцій і неофіційних засобів регулювання, які викривлюють ціни на фінансові активи, процентні ставки, валютний курс і унеможливлюють реалізацію потенціалу фінансового посередництва. Суб'єктом здійснення таких репресій є центральний банк або уряд. З інструментальної точки зору репресія обмежує фінансові операції шляхом прямої заборони, кількісного лімітування або процедури офіційного схвалення.

дієвим та потужним. Його завданням є формування правового поля реалізації суб'єктами валютного ринку валютних операцій передусім шляхом регламентування порядку їх здійснення через систему законодавчих і нормативних актів, а також:

1) підтримання обмінного курсу національної валюти на заданому рівні;

2) вирівнювання платіжного балансу;

3) збільшення обсягів офіційних золотовалютних резервів.

Реалізація цих завдань передбачає посилення адміністративного впливу держави в особі центрального банку на порядок здійснення тих чи інших валютних операцій. Потреба у таких заходах може бути зумовлена неефективністю чи недієвістю традиційних економічних інструментів валютного регулювання політики центробанку в разі порушення нормального перебігу економічних процесів (наприклад, у періоди валютних криз, виникнення значного диспаритету у зовнішній торгівлі, зростання обсягів зовнішньої заборгованості тощо).

Валютні обмеження відзначаються певним дискримінаційним характером, оскільки сприяють перерозподілу валютних цінностей на користь держави чи певних підприємств за рахунок інших підприємств, головним чином великих експортерів. Звісно, обов'язковий продаж частини валютних надходжень є вимушеним заходом, оскільки відмова від нього вже негативно позначилася на стані валютного ринку.

Відповідно до платіжного балансу потрібно виділити дві основні сфери валютних обмежень: поточні операції та фінансові операції (рух капіталів, інвестицій та ін.). Форми валютних обмежень відображають їх зміст і структуру відповідно до сфер застосування цих обмежень.

За поточними операціями використовуються такі форми обмежень:

– блокування виручки іноземних експортерів від продажу товару в даній країні, обмеження їх можливостей розпоряджатися цими коштами;

– обов'язкові повернення та продаж валютної виручки чи її частини експортерами-резидентами через центральний чи уповноважений банк, який має валютну ліцензію; обмеження щодо термінів цього продажу;

– обмеження на продаж іноземної валюти імпортерам; у деяких країнах імпортер зобов'язаний внести на депозит певну суму національної валюти для одержання валютної ліцензії;

– обмеження на форвардну купівлю імпортерами іноземної валюти;

– заборона продажу товарів за кордоном за національну валюту;

– заборона оплати імпорту деяких товарів іноземною валютою;

– регулювання строків платежів за експортом та імпортом товарів і строків надходження імпортних товарів у разі здійснення попередньої оплати;

– наявність кількох валютних курсів – диференційовані курсові співвідношення за різними видами операцій, товарними групами і регіонами.

Конкретний перелік і обсяг запроваджуваних валютних обмежень залежать від економічної ситуації в країні, розвитку зовнішньоекономічної сфери, ступеня інтегрованості національної економіки у світову економічну систему, стабільності ситуації на внутрішньому валютному ринку країни. Відповідно до цих моментів спрямованість валютних обмежень, запроваджуваних урядом і центральним банком країни, може змінюватися від більш жорсткої до більш ліберальної форми регламентації операцій з валютними цінностями, і навпаки.

У міжнародній сфері економічних відносин валютні обмеження можуть використовуватися як інструмент структурної валютної політики. У цьому випадку валютні обмеження можуть набувати форми валютної блокади.

Валютна блокада – це система економічних санкцій у формі валютних обмежень, що накладаються однією країною або групою країн на іншу країну, з метою перешкоджання використанню нею своїх валютних цінностей задля реалізації певних економічних чи політичних вимог.

Процес реалізації валютної блокади може здійснюватися у таких основних формах:

1) заморожування валютних цінностей даної країни (тобто її іноземних авуарів), що зберігаються в іноземних банках через позбавлення власників рахунків права вільно розпоряджатися коштами на них;

2) припинення іноземних допомог уряду даної країни;

3) запровадження заборони національним компаніям щодо реалізації інвестиційних проектів на території країни, яка є об'єктом валютної блокади;

4) відмова у наданні кредитів, у тому числі й кредитів міжнародних валютно-кредитних організацій.

Валютні обмеження як інструмент валютного регулювання є особливо впливовим у державах, які повністю не сформували ринкові механізми і мають проблеми у фінансовому секторі. До таких країн слід віднести й Україну.

До валютних обмежень слід віднести такі:

– введення обов'язкового продажу експортної валютної виручки підприємствами (від 100 % до 20 %);

– заборона вивозу валютних коштів юридичними особами без дозволу центрального банку;

– обмеження доступу до купівлі іноземної валюти на внутрішньому ринку;

– лімітування валютної позиції вітчизняного банку та контроль за дотриманням встановленого нормативу відкритої позиції;

– адміністративне формування обмінного курсу національної валюти та такий же розподіл валютних надходжень у країну.

Ринкові інструменти (економічні) валютного регулювання – це заходи, які відзначаються економічним стимулюванням поведінки суб'єктів валютного ринку, необхідної для досягнення цілей валютної політики. До таких інструментів традиційно відносять валютні інтервенції (девізна політика), регулювання процентної (облікової) ставки (дисконтна політика центрального банку) та управління золотовалютними резервами. При цьому необхідно зазначити, що всі ці інструменти правомірно вважати також інструментами грошово-кредитного регулювання. Крім того, до ринкових інструментів валютного регулювання слід віднести специфічні інструменти, пов'язані з хеджуванням валютного ризику.

Для ринкових (економічних) інструментів валютного регулювання основним завданням є корегування ринкової динаміки валютного курсу на макрорівні, запобігання появі небажаних тенденцій на внутрішньому валютному ринку, регулювання попиту і пропозиції на іноземну валюту.

Валютна інтервенція являє собою інструмент, спрямований, по-перше, на стабілізацію динаміки обмінного курсу національної грошової одиниці; і, по-друге, на регулювання обмінного курсу національної грошової одиниці з метою покращення динаміки сальдо платіжного балансу країни. Так, девальвація курсу підвищує конкурентоспроможність експортних товарів на зовнішніх ринках і сприяє зростанню експорту, а ревальвація курсу стимулює зростання імпортних товарів, у тому числі промислового призначення.

Валютна інтервенція у великих обсягах впливає на величину грошової бази центрального банку: у разі продажу валюти з резервів центрального банку грошова база зменшується, а у разі викупу валюти на ринку – збільшується, що може порушити рівновагу на грошовому ринку і змінити рівень процентної ставки та спровокувати інфляційні явища. Якщо така загроза існує, то центральний банк паралельно з проведенням інтервенції на валютному ринку здійснює стерилізаційні операції на грошовому ринку шляхом продажу банкам депозитних сертифікатів.

Регулювання процентної (облікової) ставки полягає в цілеспрямованому підвищенні або зниженні процентної ставки центрального банку, які призводять до відповідних змін депозитних і кредитних ставок банків. Якщо проценті ставки збільшуються, то зменшується маса грошей в обігу, знижуються обсяги відпливу капіталів за кордон та зростає приплив іноземних інвестицій в країну. Усе це сприяє зміцненню обмінного курсу національної валюти. При зниженні процентних ставок ситуація змінюється на протилежну, що веде до знецінення обмінного курсу національних грошей.

Управління золотовалютними резервами полягає у спрямованій підтримці зовнішньої та внутрішньої цінності грошей. Така підтримка залежить від обсягів золотовалютних резервів та ефективності механізму їх використання. Достатній обсяг резервів дає можливість підтримувати стабільну динаміку валютного курсу, що сприяє ефективному функціонуванню валютного ринку та досягненню цілей валютної політики. Недостатній обсяг золотовалютних резервів не дозволяє проводити дієві валютні інтервенції, не може зупинити спекуляції з валютою та опосередковано сприяє виникненню нестабільної ситуації на валютному

ринку. Тому проблема нарощування обсягів золотовалютних резервів є надзвичайно актуальною для країн, які реформують свою економіку.

Диверсифікація золотовалютних резервів – це інструмент, який передбачає регулювання структури офіційних валютних резервів шляхом включення до їхнього складу іноземних валют різних країн. Основними цілями диверсифікації валютних резервів є:

1) захист від валютного ризику, тобто ризику втрат коштів унаслідок коливання обмінних курсів різних валют;

2) забезпечення міжнародних розрахунків, у тому числі і розрахунків за зовнішньою заборгованістю країни;

3) проведення валютних інтервенцій на ринку, для чого у складі резервів мають бути відповідні обсяги необхідних видів іноземних валют.

Механізм застосування даного інструменту передбачає, як правило, продаж нестабільних валют і купівлю більш стійких валют, а також валют, необхідних для проведення міжнародних розрахунків та інтервенцій.

Диверсифікацію валютних резервів можна більшою мірою розцінювати як допоміжний засіб регулювання, належне використання якого забезпечує ефективність інших основних інструментів механізму валютного регулювання.

У країнах з розвиненою ринковою економікою, як показує міжнародна практика, курсова динаміка перебуває під впливом ***інструментів, пов'язаних з хеджуванням валютних ризиків***, до яких відносять деривативи (ф'ючерси, форварди, свопи, опціони). Ці інструменти мають певну специфіку. Зокрема, зміна ціни контракту, базовим активом якого є валюта (хоча можуть бути й інші фінансові інструменти), суттєво впливає на вартість валютного курсу на спотовому ринку.

Регулювання вартості контрактів здійснюється через обмеження на відкриття довгих і коротких позицій протягом торгового дня з метою недопущення різких курсових і цінових коливань базового активу на спотовому ринку.

6.3. Валютний контроль та його суб'єкти

Валютний контроль – це сукупність заходів, спрямованих на перевірку дотримання та забезпечення виконання запроваджених державою законодавчо-нормативних вимог, норм і правил проведення валютних операцій. Згідно з чинним законодавством України всі валютні операції за участі резидентів і нерезидентів підлягають валютному контролю.

До основних завдань валютного контролю відносять:

– оцінку ступеня відповідності валютних операцій, які здійснюють резиденти та нерезиденти на внутрішньому ринку чинного валютного законодавства;

– встановлення відповідальності суб'єктів ринку за порушення чинного законодавства, яке регламентує валютні відносини.

Валютний контроль як форма реалізації валютної політики передбачає наявність певного механізму, здатного створити умови для дієвого моніторингу дотримання чинного законодавства у процесі проведення валютних операцій, а в разі виявлення порушень – забезпечити відповідальність суб'єктів валютних відносин, що вчинили неправомірні дії. Тому для ефективного проведення валютного контролю законодавчо мають бути чітко визначені: принципи й умови, на яких базується проведення валютних операцій; повноваження та функції органів валютного регулювання і валютного контролю; права й обов'язки суб'єктів валютного ринку (юридичних і фізичних осіб) щодо володіння, користування і розпорядження валютними цінностями; міра відповідальності за порушення валютного законодавства.

Органи валютного контролю. В Україні, відповідно до чинного законодавства, про систему валютного регулювання та валютного контролю основними державними органами, що мають повноваження у сфері валютного контролю, є такі:

– Національний банк України;

– Кабінет Міністрів України;

– Державна фіскальна служба;

– Укрпошта.

– Крім того, окремі завдання з проведення валютного контролю покладаються на вітчизняні банки.

Національний банк України є головним органом валютного контролю. До його компетенції входить:

– здійснює контроль за виконанням правил проведення валютних операцій на міжбанківському ринку;

– видає ліцензії на проведення валютних операцій та приймає рішення про їх відміну;

– забезпечує виконання уповноваженими банками делегованих функцій валютного контролю згідно з чинним законодавством.

Кабінет Міністрів України у сфері валютного регулювання та валютного контролю має такі повноваження: визначає і подає на затвердження Верховної Ради України ліміт зовнішнього державного боргу; забезпечує виконання бюджетної та податкової політики в частині, що стосується руху валютних цінностей; визначає порядок використання коштів від міжнародних фінансових організацій, таких як МВФ, Світовий банк, Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР) тощо.

Державна фіскальна служба України здійснює фінансовий контроль за валютними операціями, що проводяться резидентами і нерезидентами на території України, а також контроль за дотриманням правил переміщення валютних цінностей через кордон України.

Укрпошта здійснює контроль за дотриманням правил поштових переказів та пересилання валютних цінностей через митний кордон України.

Уповноважені банки, які мають від Національного банку України ліцензію на проведення валютних операцій, здійснюють валютний контроль за операціями резидентів та нерезидентів через відповідний банк.

Органи, які здійснюють валютний контроль, у межах своїх повноважень мають право вимагати й одержувати від резидентів і нерезидентів повну інформацію про проведення ними валютних операцій, стан банківських рахунків в іноземній валюті, джерела її походження, а також про валютні цінності та інше майно резидентів, яке перебуває за межами України та підлягає обов'язковому декларуванню у Національному банку України.

Валютний контроль як і валютне регулювання може бути жорстким і ліберальним. Посилення жорсткості заходів валютного

контролю або їх лібералізація залежать від тих цілей, які стоять перед валютною політикою держави в той чи інший період розвитку.

Висновки

1. Валютне регулювання є формою реалізації валютної політики. Сфера його впливу поширюється на: формування обмінного курсу національної грошової одиниці; порядок проведення операцій з валютними цінностями на внутрішньому ринку; порядок використання валютних цінностей суб'єктами валютних відносин.

2. Валютне регулювання реалізується у двох формах залежно від використовуваних державою інструментів: пряме валютне регулювання та опосередковане валютне регулювання.

3. Основними інструментами валютного регулювання є: валютні обмеження, валютні інтервенції, регулювання процентної (облікової) ставки, управління золотовалютними резервами держави.

4. У розвинених економіках у механізмі валютного регулювання використовують специфічні інструменти, пов'язані з хеджуванням валютних ризиків.

5. Валютний контроль – це заходи, спрямовані на забезпечення дотримання чинного законодавства у сфері регулювання валютних відносин в країні.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке валютне регулювання?
2. Які форми має валютне регулювання?
3. Назвіть органи валютного регулювання?
4. Які є інструменти валютного регулювання? Чому серед них є інструменти грошово-кредитної політики?
5. У чому полягає специфіка неринкових інструментів валютного регулювання?
6. Яка мета досягається через використання ринкових інструментів валютного регулювання?
7. Що таке валютні обмеження? Які вони бувають?

8. Що являє собою валютна інтервенція?

9. Що таке валютний контроль?

10. З якою метою здійснюється валютний контроль?

11. Назвіть органи, які здійснюють валютний контроль в Україні?

Тестові завдання

1. Валютне регулювання може бути:

а) пряме;

б) жорстке;

в) адміністративне.

2. Валютне регулювання є формою реалізації:

а) фінансової політики;

б) монетарної політики;

в) валютної політики.

3. Інструменти валютного регулювання поділяються на:

а) прямі;

б) опосередковані;

в) специфічні.

4. Валютні інтервенції – це:

а) інструмент фінансових репресій;

б) ринковий інструмент;

в) неринковий інструмент.

5. Регулювання процентної ставки впливає на:

а) обмінний курс гривні;

б) попит і пропозицію іноземної валюти;

в) функціонування валютного ринку.

6. Валютні обмеження полягають у:

а) регламентуванні проведення валютних операцій;

б) встановленні нормативів обов'язкового продажу валюти;

в) забороні спекулятивних валютних операцій на ринку.

7. До ринкових інструментів валютного регулювання відносять:

а) валютні обмеження;

б) валютна блокада;

в) управління золотовалютними резервами.

8. Основні завдання валютного контролю – це:

а) дотримання чинного законодавства у сфері валютних відносин;

б) виявлення коштів незаконного походження;

в) отримання інформації про проведення валютних операцій суб'єктами ринку.

9. Органами валютного контролю в Україні є:

а) Верховна Рада України;

б) Кабінет Міністрів України;

в) Міністерство фінансів України.

10. Валютне регулювання та валютний контроль – це:

а) види валютної політики;

б) інструменти регулювання платіжного балансу;

в) форми реалізації валютної політики.

Розділ 7. Платіжний баланс та золотовалютні резерви держави

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пізнати сутність платіжного балансу;

– ознайомитися зі структурою платіжного балансу;

– зрозуміти роль золотовалютного резерву держави у механізмі валютного регулювання.

7.1. Платіжний баланс

Платіжний баланс – це рух грошових коштів у вигляді платежів з країни в країну. Платіжний баланс характеризує співвідношення сум платежів, проведених країною за кордоном протягом певного часу і надходжень у країну протягом того ж самого часу. За формою платіжний баланс являє собою статистичний звіт про надходження валютних коштів у країну та про витрачання їх за межами країни за певний період у розрізі окремих статей, країн, груп країн. За економічним змістом – це макроекономічний показник, що характеризує стан і динаміку зовнішньоекономічних відносин даної країни із зовнішнім світом.

Платіжний баланс, в якому надходження грошових коштів перевищує їх витрачання, називають активним; платіжний баланс, в якому витрачання грошових коштів перевищує їх надходження, називається пасивним.

Платіжний баланс має певну структуру, затверджену міжнародними стандартами. У п'ятому виданні Рекомендацій визначено такі основні стандартні компоненти платіжного балансу: рахунок поточних операцій (current account) і рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій (capital account).

Розділ I ***«Рахунок поточних операцій»*** відображає потоки товарів, послуг, первинних і вторинних доходів між резидентами і нерезидентами. У статті «Баланс товарів» відображаються всі переміщення товарів через митний кордон країни з переходом права власності. При цьому статистично експорт товарів позначається у графі надходження, а імпорт – у графі платежі. Оскільки економіка України в багатьох орієнтована на експорт товарів, ця стаття займає ключове місце у платіжному балансі.

Співвідношення обсягів надходження за продані товари з обсягами платежів за імпортовані товари називається торговельним балансом.

Таблиця 7.1

Розгорнута структура платіжного балансу України

Статті	Надходження (+)	Платежі (-)	Сальдо (+;-)
1. Рахунок поточних операцій			
– баланс товарів – баланс послуг – доходи – поточні трансферти			
II. Рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій			
Рахунок операцій з капіталом – капітальні трансферти – фінансовий рахунок – прямі інвестиції – портфельні інвестиції – інші інвестиції			
III. Резервні активи			
– іноземна валюта – СПЗ та депозитна позиція в МВФ – золото			
IV. Помилки та упущення			
Баланс			

За статтею ***«Баланс послуг»*** враховується рух коштів у зв'язку з обміном між резидентами і нерезидентами різноманітними послугами: транспортними, будівельними, туристичними, комунікаційними, фінансовими тощо.

Основним джерелом відомостей про міжнародні послуги є дані банківської звітності про операції з нерезидентами, які закодовані згідно із стандартною класифікацією послуг відповідно «Керівництва зі статистики міжнародної торгівлі послугами», і квартальна статистична звітність Державної служби статистики України про експорт/імпорт послуг.

У статті ***«Доходи»*** здійснюється оцінка обсягів руху коштів з оплати праці осіб-резидентів, одержаних за кордоном, частини приватних переказів, дорахунків грошових коштів, що надійшли

в країну неформальними каналами. Також у цій статті враховуються доходи від прямих інвестицій за кордоном (дивіденди за акціями, нерозподілений та реінвестований прибуток), обсяги технічної допомоги, що надається уряду, доходи від портфельних та інших інвестицій.

За статтею ***«Поточні трансферти»*** враховуються грошові операції, проведені на безоплатних засадах. Ця група операцій збільшує доходи та споживання країни-одержувача за рахунок доходів та споживання країни постачальника. Поточні трансфери охоплюють трансфери урядам на фінансування видатків, гуманітарної допомоги, щорічних або інших регулярних внесків у міжнародні організації, оплату урядом або міжнародними організаціями витрат (у тому числі й заробітної плати співробітникам) на надання технічної допомоги.

У Розділі II ***«Рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій»*** відображається співвідношення між активами та вимогами резидентів даної країни за кордоном та активами і вимогами нерезидентів у даній країні.

Рахунок операцій з капіталом платіжного балансу охоплює всі операції, що включають одержання або оплату капітальних трансфертів між резидентами і нерезидентами (неоплатний перехід прав власності на майно, основні фонди, трансферти на інвестиційні цілі, прощення боргу тощо), а також операції з придбання або реалізації нефінансових активів, що охоплюють придбання або продаж активів, які не є результатом виробництва (земля та її надра), і/або активів нематеріального характеру, до яких належать патенти, авторські права, торгові знаки, права на видобуток корисних копалин та інші.

Фінансовий рахунок відображає всі операції, в результаті яких відбувається перехід прав власності на зовнішні фінансові активи та вимоги країни або виникнення та погашення фінансових зобов'язань між резидентами та нерезидентами за звітний період.

Фінансовий рахунок поділяється на дві класифікаційні групи, що охоплюють операції з фінансовими активами (активи) та операції з фінансовими зобов'язаннями (пасиви). Обидві групи поділяються на такі функціональні категорії: прямі інвестиції; портфельні інвестиції; інші інвестиції; резервні активи.

Прямі інвестиції – це капітальні вкладення прямих інвесторів у зарубіжні підприємства. Вони здійснюються переважно для одержання прямим інвестором права голосу в управлінні цими підприємствами.

Портфельні інвестиції – це транскордонні операції і залишки, пов'язані з борговими цінними паперами або цінними паперами, що забезпечують участь у капіталі, крім тих, що належать до складу прямих інвестицій або резервних активів. До складу портфельних інвестицій входять акції, облігації, інші цінні папери, які купуються переважно для отримання доходу.

Інші інвестиції включають усі операції фінансового рахунку, що не належать до прямих або портфельних інвестицій, а також резервних активів. Це переважно операції кредитного характеру: комерційний кредит; довгострокові позики, у тому числі кредити МВФ та інших міжнародних організацій; короткострокові позички; депозити; інші активи чи пасиви.

Операції «Фінансового рахунку» займають особливе місце в платіжному балансі, оскільки в них ураховується не тільки рух фінансових ресурсів між окремими економічними суб'єктами країн-партнерів (мікрорівень), а й рух ресурсів держави в цілому (макрорівень) з метою балансування платіжного балансу в цілому. Це робиться за рахунок статей «Портфельні інвестиції» та «Інші інвестиції». Наприклад, якщо за всіма статтями балансу загальна сума надходжень не покриває суми платежів, то для збереження стабільності валютного курсу і валютного ринку уряд разом з центральним банком вдаються до залучення портфельних інвестицій (облігацій) чи кредитів МВФ та інших міжнародних організацій, на суму яких збільшаться надходження в країну відповідно за статтями «Портфельні інвестиції» та «Інші інвестиції».

Однак таким способом неможливо повністю збалансувати платіжний баланс, оскільки протягом року технологічно неможливо відкоригувати обсяги портфельних та інших інвестицій. Тому в цьому процесі ще беруть участь золотовалютні резерви, які відображаються у розділі III «Резервні активи».

«Резервні активи» включають ліквідні валютні активи центрального банку в банках-нерезидентах, у золотих запасах країни, активах МВФ у вигляді резервної позиції та спеціальних правах запозичень, що коригуються не величину курсової різниці.

До складу резервних активів не включають вимоги центрального банку у вільно конвертованій валюті до банків-резидентів та депозити в банківських металах (крім золота). Джерелом даних є інформація центрального банку про обсяги золотовалютних резервів та про резервну позицію країни в МВФ.

Платіжний баланс відіграє важливу роль у формуванні валютної політики країни. Якщо, наприклад, рахунок поточних операцій платіжного балансу є пасивним, тобто має хронічний дефіцит, то для утримання стабільності валютного курсу національних грошей необхідно визначати способи його скорочення. Це можуть бути заходи зі стимулювання експорту або з імпортозаміщення товарів власним виробництвом, або пряме скорочення імпорту. Також необхідно шукати шляхи для розвитку всіх видів послуг у випадку, якщо дефіцитною є стаття «Баланс послуг».

Якщо зазначені заходи не можуть бути реалізованими, то країна буде змушена вдаватися до непопулярних дій:

– девальвації національної валюти як способу стимулювання експорту та скорочення імпорту;

– штучного стримування попиту на іноземну валюту всередині країни;

– запровадження дефляційної політики, спрямованої на зниження цін імпортних товарів, що призведе до скорочення обсягів імпорту;

– введення суворих обмежень на функціонування вітчизняного валютного ринку.

Активний платіжний баланс також негативно впливає на курсоутворення національної грошової одиниці. Великі обсяги надходження іноземної валюти в країну стимулюють зміцнення курсу національних грошей, що в майбутньому веде до скорочення експорту та зростання імпорту. У цьому випадку центральний банк для підтримки курсу національних грошей починає здійснювати валютні інтервенції (постійно купує іноземну валюту і випускає в обіг національну валюту), які стимулюють зростання інфляції в країні.

З огляду на це платіжний баланс за можливості повинен бути збалансованим. Проте в умовах глобалізації та інтеграції фінансових ринків та вільного руху капіталів між країнами це зробити майже неможливо.

7.2. Золотовалютні резерви держави

Золотовалютні резерви (далі – ЗВР) держави, які зберігаються у центральному банку, відіграють важливу роль у механізмі платіжного балансу. Активне сальдо платіжного балансу сприяє зростанню золотовалютних резервів, пасивне – до їх катастрофічного зменшення.

Разом з тим роль ЗВР не обмежується тільки балансуванням платіжного балансу, а й виходить за його межі. Тому управління ними розглядається як самостійний інструмент монетарного (грошово-кредитного і валютного) регулювання.

Золотовалютні резерви – це державні валютні активи, що включають золото та міжнародні платіжні засоби (іноземна валюта, спеціальні права запозичення) і можуть бути використані на регулятивні та інші потреби (проведення міжнародних розрахунків та погашення зовнішньої заборгованості країни). Ці потреби визначають цілі накопичення ЗВР, основними з яких є:

– забезпечення країни достатнім запасом міжнародних платіжних засобів з метою своєчасних розрахунків за зовнішніми зобов'язаннями держави (трансакційне призначення);

– забезпечення стабільного функціонування валютного ринку всередині країни шляхом підтримки курсу національної грошової одиниці через збалансування попиту та пропозиції на іноземну валюту (інтервенційне призначення).

Досягнення цих цілей залежить від достатності обсягів ЗВР та ефективності управління ними. Світова практика показує, що всі країни світу намагаються збільшувати свої валютні резерви навіть в умовах, коли стан економіки не сприяє цьому.

Важлива роль ЗВР валютних резервів у врегулюванні фінансової та курсової стабільності постійно актуалізує проблему визначення оптимального розміру цих резервів, які повинна мати та чи інша країна. Адже занижений їх обсяг істотно обмежує регулятивні можливості держави, а завищений – призводить до заморожування значної частини національного доходу на тривалий період. Проте, як показує дискусія серед науковців щодо питань визначення оптимального рівня ЗВР, кількісно встановити такий показник неможливо, оскільки досить багато чинників впливає на його величину. Тому це робить практично неможливим

вироблення універсального правила для визначення оптимальних обсягів золотовалютних резервів, придатного для будь-якої країни і в будь-яких умовах. Не випадково фактичні обсяги цих резервів істотно коливаються в розрізі окремих груп країн, про що свідчать дані наведеної вище таблиці.

ЗВР виконують ще певні функції, до яких слід віднести такі:

– фінансування від'ємного сальдо балансу поточних операцій країни;

– обслуговування валютних зобов'язань, в тому числі державного зовнішнього боргу;

– проведення валютної політики, насамперед регулювання волатильності і рівня обмінного курсу національної валюти;

– забезпечення ліквідності на фінансових ринках у ході виникнення криз;

– формування заощаджень держави, запасу її ліквідності;

– отримання прибутку при здійсненні фінансових операцій.

З позицій стабілізації світової валютної системи в умовах глобалізації формування країнами оптимального рівня валютних резервів повинно враховувати запобігання ефекту епідемії фінансової кризи. Формування оптимального рівня ЗВР та його підтримки є вкрай важливою умовою захисту економіки від розповсюдження на її фінансові ринки епідемії валютно-фінансових криз з інших країн і водночас запорукою ефективного проведення валютних інтервенцій у країні.

Ступінь пріоритетності різноманітних функцій ЗВР і оптимальний для них обсяг може суттєво різнитися від країни до країни та змінюватись з часом під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників.

Формування золотовалютних резервів будь-якого центрального банку відбувається за рахунок таких джерел:

1. Золота та дорогоцінних металів, видобування яких знаходиться на території держави.

2. Профіциту торговельного балансу країни. При перевищенні обсягів експорту над імпортом надлишок валюти зараховується на рахунок експортера. При необхідності поповнення своїх обігових коштів та вирішення інших фінансових потреб експортери продають валюту центральному банку або іншим банкам, отримуючи за це національні гроші. Національну валюту емітує

центральний банк, тому в результаті зростає безготівкова складова агрегату М2. За рахунок цієї національної валюти експортери сплачують податки, а залишки використовують на інші потреби. Після всіх цих операцій у центрального банку виникає надлишок валюти, яку він купив у експортерів, яка і формує ЗВР.

3. Залучення довгострокових кредитів міжнародних фінансових інституцій (МВФ, Світового банку, Банку міжнародних розрахунків тощо).

4. Припливу іноземних інвестицій.

5. Встановлення валютних обмежень. Якщо країна має дефіцит торговельного балансу, а ЗВР необхідно поповнювати через їх недостатність, центральний банк вдається до заходів прямого валютного регулювання, сутність яких полягає у встановленні нормативу обов'язкового продажу валютної виручки від експорту. Цей норматив може бути різним – від 20 до 100 % обсягів отриманої валютної виручки. Наприклад, у Польщі в момент проведення економічних реформ експортери повинні були продавати державі всю свою валютну виручку. В Україні в різні часи норматив обов'язкового продажу валюти центральному банку становив від 40 до 100 %. При досягненні відповідного обсягу золотовалютних резервів та усталених темпів їх зростання, а також при фінансовій стабілізації ці заходи валютного регулювання скасовуються.

Структура золотовалютних резервів значною мірою залежить від особливостей міжнародних розрахунків країни, структури зовнішнього боргу, ролі країни у світовій торгівлі та міжнародному поділі праці.

Золотовалютні резерви в більшості країн складаються з:

– іноземної валюти;

– монетарного золота;

– резервної позиції в МВФ;

– спеціальних прав запозичення (СПЗ).

Запаси іноземної валюти перебувають у безготівковій формі і зберігаються на кореспондентських рахунках і у короткострокових депозитах у першокласних зарубіжних банках, а також у формі цінних паперів, виражених в іноземній валюті, що мають обіг на міжнародному фінансовому ринку. До цих паперів належать казначейські векселі та урядові бонди як найбільш надійні та ліквідні ЦП.

Монетарне золото – це централізований золотий запас держави, який зберігається у вигляді золотих злитків та монет, що перебувають у розпорядженні центрального банку країни. Золото безпосередньо не є ліквідним активом. Щоб використати для платежів за зобов'язаннями, золото необхідно спочатку продати на ринку за валюту, а це пов'язано з додатковими ризиками. Зберігання золота теж не захищає резервні активи від знецінення, тому що ціни на золото можуть знижуватися, що веде до відповідних втрат.

Резервна позиція МВФ являє собою особливу форму активів, що означає право країни-члена автоматично отримувати від нього кошти у іноземній валюті у межах 25 % квоти, а також суми, що була раніше надана в кредит Фонду.

Спеціальні права запозичення (далі – СПЗ) – це валюта Міжнародного валютного фонду, яка була емітована на початку 1970 року у рамках формування Ямайської валютної системи. Їх призначення – регулювання сальдо платіжного балансу, поповнення ЗВР, розрахунки з МВФ. СПЗ емітуються виключно у безготівковій формі й утримуються на спеціальних рахунках МВФ.

СПЗ є колективною валютою, курс якої встановлюється на основі «кошика» чотирьох світових провідних валют – американського долара, європейської валюти, англійського фунту стерлінгів та японської єни. Левова частка у СПЗ належить американському долару (на рівні 45 %).

Враховуючи те, що СПЗ використовується тільки для проведення безготівкових міжнародних розрахунків на рівні урядів держав, їх частка у ЗВР є незначною і не перевищує 3 % від загальних обсягів резервів.

Зберігатися валютні резерви можуть або на території країни (це стосується монетарного золота), або на депозитах в іноземних банках. Припускається також купівля високонадійних в основному державних облігацій, номінованих в іноземній валюті. Оскільки основною валютою при здійсненні міжнародних експортно-імпортних операцій є долар США, то, відповідно, доларова складова золотовалютних резервів країн з профіцитом торгового балансу зберігається в американських доларах.

Проте кожна країна має власне бачення на структуру своїх золотовалютних резервів. Наприклад, у 2006 р. Японія левову частку своїх резервів – 710,5 млрд дол. утримувала в іноземних

цінних паперах. Більше 122 млрд дол. припадало на вклади у різних валютах і близько 14 млрд дол. були у золотих зливках. Левова частка золотовалютних резервів Китаю також утримується в іноземних цінних паперах (в основному в американських бондах).

Лідер світової економіки США більшу частину своїх золотовалютних резервів (близько 61,1 % суми офіційних резервів) утримує в золоті. За показником частки золота у валютних резервах, Сполучені Штати займають перше місце у світі. Це пов'язано з тим, що Федеральна резервна система не бачить доцільності утримувати свої резерви у власній валюті. При цьому США не єдина країна, яка має великий золотий запас. Серед лідерів – Німеччина – 3,4 тис. т (48,7 %), Франція – 2,96 тис. т (51,2 %), Італія – 2,45 тис. т (54,4 %), Нідерланди – 720,5 т (49,7 %), Швейцарія – 1,28 тис. т (24,0 %).

Україна також має свою структуру офіційних золотовалютних резервів (табл.7.2).

Таблиця 7.2

Структура офіційних ЗВР України у 2013–2018 рр.

(млн дол. США)

Структура активів	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018***
Резерви в іноземній валюті	18759,52	6718,47	12359,23	11893,74	15582,00	15629,77
Резервна позиція в МВФ	0,03	0,03	0,03	0,03	0,15	0,23
СПЗ	16,01	3,74	8,82	2703,85	2165,65	1740,61
золото	1640,15	911,09	931,91	941,71	1060,65	1039,17
Усього	20415,71	7533,33	13299,99	15539,33	18 808,45	18409,78

** інформація за січень–лютий 2018 року.*
Джерело: складено за даними офіційного сайта НБУ.

Центральні банки повинні постійно диверсифікувати свої ЗВР, щоб зменшити ризики втрат від коливання іноземних валют. Тривале та значне знецінення певної резервної валюти може спричинити істотне падіння їх обсягів та відчутні втрати держави. Тому фахівці центральних банків постійно стежать за кон'юнктурою міжнародного валютного ринку і періодично конвертують одну валюту в іншу з метою мінімізації валютного ризику.

Висновки

1. Платіжний баланс являє собою статистичний звіт, у якому містяться систематизовані сумарні дані щодо зовнішньоекономічних операцій даної країни з рештою країн світу за певний період часу. Він характеризує збалансованість валютних надходжень та валютних платежів. На базі цієї інформації можна оцінювати перспективи розвитку валютних відносин і валютного ринку в країні, визначати заходи щодо їх регулювання.

2. Платіжний баланс складається з двох частин – рахунку поточних операцій (торговий баланс), що відображає потоки товарів, послуг, первинних і вторинних доходів між резидентами і нерезидентами, та рахунку операцій з капіталом та фінансових операцій, у якому відображається співвідношення між активами та вимогами резидентів даної країни за кордоном та активами і вимогами нерезидентів у даній країні.

3. Сальдо платіжного балансу (активне або пасивне) показує рівень конкурентоспроможності зовнішньоекономічного сектору економіки країни та його ефективність.

4. Надзвичайно важливу роль у забезпеченні ефективного функціонування валютного ринку та стабільної динаміки курсу національної грошової одиниці відіграють золотовалютні резерви центрального банку. Вони мають подвійне значення: використовуються як інструмент впливу центрального банку на обсяги грошової маси в країні, забезпечення стабільності обмінного курсу та валютного ринку; забезпечують країні відповідний запас ліквідності, достатній для виконання резидентами своїх зовнішньоекономічних зобов'язань.

5. Кожна країна формує власну структуру золотовалютних резервів залежно від особливостей міжнародних розрахунків країни, структури зовнішнього боргу, ролі країни у світовій торгівлі та міжнародному поділі праці.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке платіжний баланс?

2. Які статті входять до структури платіжного балансу?

3. За рахунок яких джерел здійснюється збалансування платіжного балансу?

4. Як впливає активне та пасивне сальдо платіжного балансу на валютний курс?

5. Що відображається в рахунку поточних операцій?

6. Які операції відображаються в рахунку операцій з капіталом та фінансових операцій?

7. Що являють собою золотовалютні резерви, яке їх економічне призначення?

8. Які функції виконують золотовалютні резерви?

9. Яка структура золотовалютних резервів?

10. У чому полягає специфіка золота як резервного активу? Які ризики воно містить у собі?

11. Що таке Спеціальні права запозичення (СПЗ)?

Тестові завдання

1. Платіжний баланс за економічним змістом – це:

а) макроекономічний показник;

б) статистичний звіт про рух товарів;

в) статистичний звіт про рух валютних коштів.

2. Рахунок поточних операцій охоплює:

а) переміщення через митний кордон матеріальних цінностей;

б) переміщення через митний кордон товарних цінностей та послуг;

в) переміщення через митний кордон країни матеріальних цінностей та послуг, призначених для поточного використання.

3. Рахунок операцій з капіталом та фінансових операцій відображає:

а) співвідношення між активами та пасивами резидентів та нерезидентів;

б) співвідношення між активами та вимогами резидентів та нерезидентів;

в) співвідношення між активами і вимогами резидентів даної країни за кордоном та активами і вимогами нерезидентів у даній країні.

4. Платіжний баланс відіграє велику роль у формуванні:

а) грошово-кредитної політики;

б) фінансової політики;

в) валютної політики.

5. Активне сальдо платіжного балансу сприяє:

а) стабільності обмінного курсу національної грошової одиниці;

б) ревальвації обмінного курсу національної грошової одиниці;

в) девальвації обмінного курсу національної грошової одиниці.

6. До цілей накопичення золотовалютних резервів відносять:

а) забезпечення країни достатнім запасом міжнародних платіжних засобів;

б) забезпечення можливості проводити інтервенції на валютному ринку та ринку грошей;

в) усі відповіді правильні.

7. Золотовалютні резерви виконують такі функції:

а) забезпечення ліквідності на фінансових ринках у ході виникнення криз;

б) забезпечення купівельної спроможності національної грошової одиниці;

в) забезпечення зобов'язань суб'єктів зовнішньоекономічних відносин.

8. Ефективне управління золотовалютними резервами сприяє:

а) збалансованості платіжного балансу;

б) оптимізації їх структури;

в) стабільності обмінного курсу національної грошової одиниці.

9. Найбільший обсяг золотовалютних резервів у:

а) Індії;

б) Японії;

в) Китаї.

10. Управління золотовалютними резервами передбачає:

а) оптимізацію їх структури;

б) диверсифікацію їх складових;

в) збільшення частки СПЗ.

Розділ 8. Регулювання, нагляд і контроль у сфері банківської діяльності

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пізнати сутність банківського нагляду та контролю;

– зрозуміти механізм здійснення банківського нагляду та контролю;

– розібратися у формах регулювання банківської діяльності;

– засвоїти механізм нагляду і контролю за діяльністю банківських установ;

– пояснити необхідність подальшого реформування системи банківського нагляду та контролю.

8.1. Основні принципи банківського нагляду і регулювання

Необхідність вивчення механізму регулювання банківської системи визначається тенденціями, що формуються в сучасних економічних системах, та кризовими явищами останніх років. Особливої актуальності це питання набуває у країнах з банкоцентричною моделлю розвитку фінансового ринку в період посилення процесів міжнародної економічної інтеграції та глобалізації, оскільки банківський сектор являє собою головний центр акумулювання фінансових ресурсів країни. Зважаючи на практичну значущість банківських установ, формування адекватного сьогоденним реаліям механізму регулювання є запорукою не тільки ефективного функціонування банківської системи, а також є важливою передумовою соціально-економічного зростання країни.

Специфічними формами управління банківською системою є банківське регулювання і банківський нагляд. Національний банк України здійснює регулювання та банківський нагляд відповідно до положень Конституції України, Закону України «Про банки і банківську діяльність», Закону України «Про Національний банк України», інших законодавчих актів України та нормативно-правових актів.

Наглядова діяльність Національного банку України охоплює всі банки, їх відокремлені підрозділи, афілійованих та споріднених осіб банків на території України та за її кордоном, установи

іноземних банків в Україні, а також інших юридичних та фізичних осіб у частині дотримання вимог Закону України «Про банки і банківську діяльність» щодо здійснення банківської діяльності.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національний банк України», ***банківське регулювання*** – це одна з функцій НБУ, яка полягає у створенні системи норм, що регулюють діяльність банків, визначають загальні принципи банківської діяльності, порядок здійснення банківського нагляду, відповідальність за порушення банківського законодавства. Зміст поняття «банківське регулювання» включає в себе більш вузьке за змістом поняття «банківський нагляд».

Цілями банківського регулювання є:

– забезпечення дотримання державних, суспільних та приватних інтересів у процесі підприємницької діяльності кредитних організацій;

– забезпечення безперервного грошового обігу, ефективності платежів та міжбанківських розрахунків між суб'єктами економічного обороту, безперебійного функціонування платіжно-розрахункової системи у межах банківської системи.

Вплив центрального банку на діяльність банків здійснюється за такими основними напрямами:

1) створення законодавчих та інших умов, які б дозволили банкам реалізувати свої економічні інтереси (організаційно-правовий напрям);

2) встановлення економічних нормативів та нагляд за їх дотриманням із метою забезпечення ліквідності банківської діяльності (напрям опосередкованого економічного впливу).

Регулювання здійснюється з метою забезпечення стабільної діяльності банків та своєчасного виконання ними зобов'язань перед вкладниками, а також запобігання неправильному розподілу ресурсів і втраті капіталу через ризики, притаманні банківській діяльності.

Банківське регулювання в Україні здійснюється Національним банком України. Законодавство визначає форми банківського регулювання. Відповідно до ст. 66 Закону України «Про банки і банківську діяльність» державне регулювання діяльності банків здійснюється Національним банком України у наступних формах: адміністративне та індикативне регулювання (рис. 8.1).

Рис. 8.1. Форми і методи банківського регулювання

Адміністративне регулювання здійснюється у правовій формі, тобто шляхом видання нормативно-правових та індивідуально-правових актів. Непрямий характер впливу індикативного регулювання проявляється в тому, що він здійснюється опосередковано, через відносини, в яких НБУ є не органом державного управління, а юридично рівноправним суб'єктом.

У сукупності форми банківського регулювання спрямовані на створення єдиних державних стандартів банківської діяльності в Україні, що дає змогу забезпечувати рівні умови при здійсненні діяльності банків та інших фінансово-кредитних установ і стабільність банківської системи України.

Методи банківського регулювання матеріалізуються через систему заходів, які умовно поділяють на превентивні, що застосовуються для уникнення можливих негативних наслідків за тієї чи іншої економічної ситуації, та протекційні, що вживаються для захисту від уже існуючої ситуації.

До превентивних заходів, зокрема, належать:

– вимоги щодо розміру та структури власного капіталу банку;

– вимоги щодо ліквідності;

– диверсифікація банківських ризиків;

– обмеження виконуваних операцій.

До протекційних заходів можна віднести:

– створення системи гарантування вкладів;

– формування банками резервів на покриття кредитних та інших ризиків;

– рефінансування центральним банком банків;

– допомогу інших державних органів.

Методи банківського регулювання поділяються також на економічні та адміністративні. Економічні методи включають нормативні (встановлення кількісних нормативів або розмірів обмежень чи пільг) та коригуючі (застосування впливу для конкретної ситуації). Суть адміністративних методів (а саме вони посідають чільне місце в організації банківського регулювання) може бути виражена в такому: встановлення певного порядку дії у сфері державного управління (приписи); заборона певних дій (заборони).

Кінцевими цілями банківського регулювання є:

– підтримання стабільності й довіри до банківської системи шляхом забезпечення платоспроможності банківських структур, відвернення системного ризику (тобто ризику того, що банкрутство одного або кількох банків спричинить кризу всієї банківської системи);

– захист вкладників та інших клієнтів банківської системи від надмірного ризику збитків та інших видів шкоди, що виникає внаслідок банкрутства, шахрайства, зловживань, маніпуляцій та інших видів посадових правопорушень з боку постачальників фінансових послуг (індивідуальний ризик);

– забезпечення безперебійного ефективного, надійного та результативного функціонування фінансових ринків, включаючи правильну роботу конкурентних ринкових сил (стимулювання ефективності системи).

Банківський нагляд визначається (ст. 1 Закону про НБУ) як система контролю та активних упорядкованих дій Національного банку України, спрямованих на забезпечення дотримання у процесі їх діяльності законодавства України і встановлених нормативів, з метою забезпечення стабільності банківської системи та захисту інтересів вкладників.

Ефективна система банківського нагляду має бути здатна розробляти, впроваджувати, здійснювати моніторинг та контролювати виконання наглядової політики за нормальних та

стресових економічних та фінансових умов. Органи нагляду мають бути здатні реагувати на зовнішні умови, які можуть негативно вплинути на банки та банківську систему.

Згідно з чинним законодавством банківський нагляд в Україні проводиться єдиним державним органом – Національним банком, який поряд зі своїм наглядом ставить перед банківськими установами вимоги щодо обов'язкового постійного внутрішнього контролю з боку наглядової ради, внутрішнього та зовнішнього аудиту. Національний банк України здійснює банківський нагляд у формі інспекційних перевірок та безвиїзного нагляду.

Основними принципами організації сучасного банківського нагляду є:

1) багаторівневість системи нагляду за банками;

2) постійне вдосконалення нормативного та методичного забезпечення наглядових процесів;

3) вдосконалення наукового, матеріально-технічного та кадрового забезпечення банківського нагляду;

4) постійне підвищення кваліфікації спеціалістів банківського нагляду;

5) посилення публічності та прозорості фінансового стану банків, широке використання механізмів ринкової самодисципліни;

6) використання досвіду інших країн, запровадження міжнародних стандартів і кращої практики банківського нагляду.

Нагляд за діяльністю банківських установ визначається на підставі аналізу: видів і структури активних операцій (напрями розміщення коштів банку); видів і структури пасивних операцій (джерел коштів банку); підходів до управління капіталом і капіталізацією банку; ліквідності банку та ліквідності балансу банку; збалансованості витрат і доходів, а також рівня прибутковості банку; рівня адміністративно-господарського, фінансового та стратегічного управління (менеджменту); рівня ризик-менеджменту в банку; системи внутрішнього контролю та аудиту; характеру взаємозв'язків банку з клієнтами та кредиторами тощо.

Національний банк України наділено такими повноваженнями:

– видавати нормативні акти з питань своєї компетенції;

– здійснювати реєстрацію банків та ліцензування банківських операцій;

– встановлювати економічні нормативи діяльності банків;

– здійснювати контроль та застосовувати заходи впливу до суб'єктів банківської діяльності.

Закон передбачає, що наглядові та регулятивні функції Національного банку України можуть здійснюватися ним безпосередньо або через створений ним орган банківського нагляду.

Національний банк України також має право висувати вимоги щодо здійснення обов'язкових аудиторських перевірок банків та інших фінансово-кредитних установ, отримує висновки незалежних аудиторських організацій про результати діяльності банків та інших фінансово-кредитних установ.

Рис 8.2. Структура банківського нагляду

Організаційна структура Національного банку України побудована за принципом централізації з вертикальним підпорядкуванням і має функціонально-територіальний характер. Реалізація політики Національного банку у сфері банківського регулювання та нагляду в регіонах здійснюється через групу представників НБУ в регіонах України.

Банківський нагляд як система контролю включає в себе вступний контроль, дистанційний (або документарний) контроль та інспектування на місцях (рис. 8.3).

В Україні *вступний контроль* складається з двох етапів: перший – реєстрація банку, яка означає дозвіл на початок банківської діяльності (в інших країнах цей етап іменується ліцензуванням банків або наданням дозволу на відкриття банку), і другий – надання ліцензії на здійснення банківських операцій.

Наступними стадіями наглядової діяльності є дистанційний контроль (в Україні він називається безвиїзним) та інспектування.

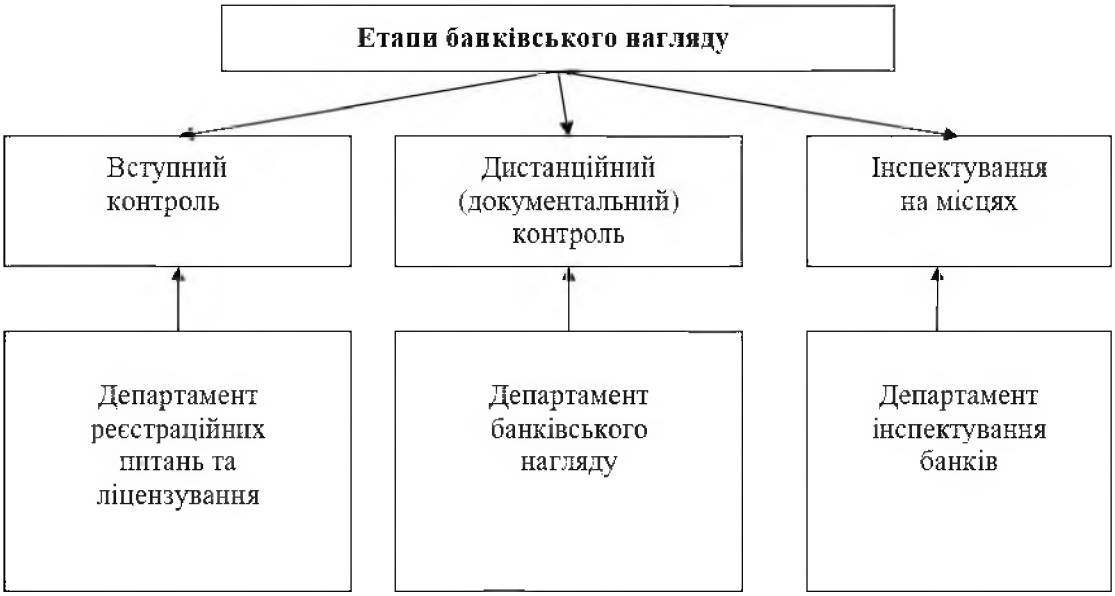

Рис. 8.3. Етапи банківського нагляду

Попередній контроль (дистанційний) – здійснюється з метою дотримання вимог розумного (з оптимальним ризиком) ведення справ, заборони або обмеження окремих видів діяльності, відрахувань до резервів страхування активних операцій банків, які гарантують безпеку й стабільність банку та захист інтересів його вкладників і кредиторів. Дистанційний (документальний) контроль здійснюється на основі вивчення інформації, що міститься в поданій банками звітності.

Попередній контроль запроваджується з метою захисту інтересів вкладників та кредиторів і забезпечення фінансової надійності банків. Попередній контроль здійснюють Департамент безвиїзного банківського нагляду Національного банку України та відділи банківського нагляду при територіальних управліннях Національного банку України.

У межах цього виду контролю Національний банк встановлює для банків обов'язкові економічні нормативи: нормативи

капіталу, ліквідності, кредитного ризику, інвестування, ліміти ризику загальної відкритої (довгої/короткої) валютної позиції банку.

Поточний контроль проходить шляхом інспектування, проведення комплексних та тематичних перевірок поточної діяльності банків та їх установ, а також розроблення і вжиття заходів щодо їх організаційного зміцнення та фінансового оздоровлення.

Поточний контроль здійснюється з метою визначення ризиків, притаманних банку, рівня безпеки і стабільності його операцій, достовірності звітності банку і дотримання банком законодавства України, а також нормативно-правових актів Національного банку України. Поточний контроль здійснюють Департамент інспектування банків Національного банку України та відділи банківського нагляду при територіальних управліннях Національного банку України.

8.2. Базельський комітет та його роль у формуванні системи нагляду і контролю за діяльністю банківських установ

Базельський комітет з банківського нагляду створений у 1974 році керівництвом центральних банків та органів банківського нагляду Групи десяти (G10) у зв'язку із проблемами банківської системи, що визначились як порушення нового типу, у тому числі кризою деяких великих банків. Комітет являє собою регулярний форум банкірів різних країн і не має статусу наднаціональної і правової організації.

Основні принципи оцінки стану фінансового сектору та підходи до управління ризиками, розроблені комітетом, використовуються Світовим банком та Міжнародним валютним фондом. На час створення першочерговим завданням комітету стала розробка заходів раннього оповіщення про наявність значних проблем банків. Подальша загальна направленість базельського процесу пов'язана із визначенням комплексу заходів у банківському секторі, спрямованих на посилення фінансової стабільності в національних економіках та на міжнародному рівні.

Сьогодні до комітету з банківського нагляду входять представники 27 країн, які були і залишаються промислово розвиненими, а тому раніше від інших відчули на собі вплив світової глобалізації.

Найважливіші міжнародні стандарти достатності капіталу банківських установ – це Міжнародна конвергенція оцінки капіталу і стандартів капіталу Базельського комітету з питань банківського нагляду (Базель I та Базель II) і новий міжнародний регулятивний механізм для банків (Базель III). Ці документи створюють теоретичну та практичну базу для визначення оптимального рівня банківського капіталу наглядовими органами різних країн світу залежно від економічних і етнічних умов розвитку.

Першим кроком на шляху до міжнародної гармонізації банківського регулювання стало прийняте у 1988 році Міжнародне наближення розрахунку капіталу та стандартів капіталу, відоме як Угода про капітал, або Базельська угода. Пізніше цей документ отримав ще одну назву – Базель I.

Базель I у редакції 1988 року містив три основні постулати:

8.2.1. капітал банку складається з основного та додаткового;

8.2.2. банки повинні утримувати капітал для покриття кредитного ризику;

8.2.3. співвідношення між капіталом банку та його активами, взятими з урахуванням коефіцієнта кредитного ризику, не повинно бути меншим 8 %.

Базельський комітет сформулював 25 принципів ефективного нагляду за банківською діяльністю (рис. 1). До них належать:

– попередні умови ефективного банківського нагляду (принцип 1);

– ліцензування і структура нагляду (принципи 2–5);

– пруденційні правила і вимоги (принципи 6–15);

– методи поточного банківського нагляду (принципи 16–20);

– вимоги, що ставляться до інформації (принцип 21);

– офіційні повноваження наглядових органів (принцип 22);

– транскордонні банківські операції (принципи 23–25)

До 2004 року Базель I було запроваджено майже у 130 країнах світу, в тому числі в Україні. У 2004 році впроваджено нову Базельську угоду II, головною метою якої є: створення рівних конкурентних умов для операцій кредитних інститутів на міжнародних ринках; забезпечення повної відповідності обсягу власного капіталу банків усієї сукупності ризиків, які супроводжують їхню діяльність; здійснення зовнішнього і внутрішнього контролю за ризиками.

Рис. 8.4. Принципи нагляду за банківською діяльністю

Актуальним залишається встановлення конкретних термінів імплементації окремих компонентів Базельських угод у вітчизняну банківську практику.

12 вересня 2010 року Базельським комітетом з банківського нагляду прийнято нові норми та стандарти зі структури та якості банківських активів, що називається «Базель-III». Він створює умови для значного підвищення стійкості банків та їх спроможності протистояти новим фінансовим потрясінням.

Голови центробанків 27 ведучих держав прийняли рішення в три рази – до 8 % – збільшити капітал першого рівня банків. Він поєднує ліквідні активи: державні облігації, звичайні акції та нерозподілений прибуток, та може спрямовуватися на покриття можливих збитків.

Вимоги Базеля III в основному зосереджені на власному капіталі, оскільки він являє собою найвищий рівень ліквідності і є найкращою формою амортизації фінансових втрат. Динаміка зростання вимог до капіталу, відповідно до Базеля III, структурно зображена на рис. 8.5.

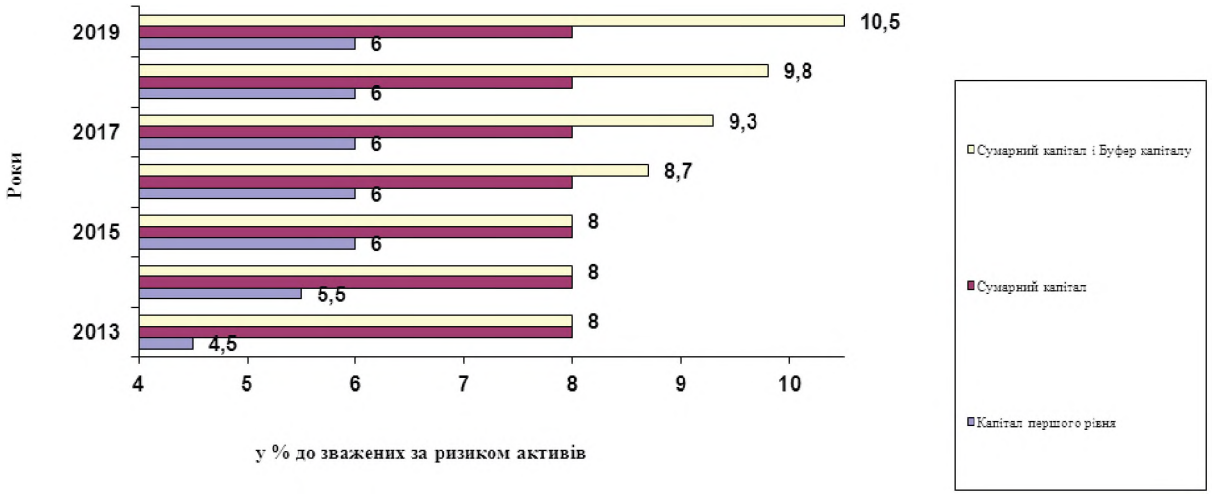

Рис. 8.5. Динаміка зростання вимог до банківського капіталу згідно з Базелем III

Згідно з новим та більш жорстким стандартом до 4,5 % збільшено мінімальний розмір ліквідного резерву власного капіталу банку чи так складав 2 %. Новий стандарт зі структури резервів має бути виконаний банками до 1 січня 2019 року. Разом з тим від нинішніх 4,5 % до 6 % підвищено рівень капіталу першого рівня банку, який представляє його найбільш ліквідні активи.

Рішенням Базельського комітету кожен банк має створити спеціальний буферний резервний капітал у розмірі 2,5 % .

Основним захистом банків у випадку нових фінансових потрясінь стане ліквідний резерв коефіцієнта основного капіталу першого рівня та буферний резерв. Разом вони складають 7 % банківського капіталу. Банки, які не зможуть ввести ці норми у визначений термін, будуть змушені скорочувати виплати дивідендів по своїм акціям, а також знижувати розмір преміальних для співробітників.

Прийнято ще одну норму, згідно з якою у разі виникнення кризової ситуації у світовій фінансовій системі банки повинні виділяти до стабілізаційного фонду до 2,5 % капіталу залежно від розміру.

Реалізація «Базеля-3» означає для багатьох банків необхідність залучення нових ліквідних коштів, в першу чергу, за рахунок емісії акцій. Уряди зможуть надавати приватним банкам новий капітал до січня 2018 року.

8.3. Напрями реформування банківського нагляду в умовах євроінтеграції

Порівнюючи підходи країн Європейського Союзу (ЄС) із вітчизняними вимогами банківського нагляду, фахівці підкреслюють їх принципову тотожність із урахуванням відмінностей у розвитку системи, пов'язаних здебільшого із загальним станом економіки країни та відсутністю тривалих традицій розвитку банківської справи.

Головні пріоритети нагляду формуються навколо найбільш ризикових аспектів діяльності банків – оцінки якості кредитного портфеля та інших активів, збалансованості ресурсної бази та стану ліквідності, достатності капіталу для покриття можливих збитків у діяльності банків. Процес ліцензування відіграє ключову роль у створенні умов розвитку надійної та стабільної фінансової системи, регулюючи доступ до фінансового ринку. Він повинен, як мінімум, включати оцінку структури власності банку, складу Ради директорів і керівників вищої ланки, бізнес-плану і плану діяльності банку, прогнозних значень показників його фінансової стійкості, а також системи внутрішнього контролю.

Особлива увага приділяється пруденційним вимогам. Вони включають мінімальні вимоги до капіталу для всіх банків, оцінку з боку наглядових органів прийнятої банком політики, практики і процедур з управління ризиками. Ефективні системи, що дозволяють управляти ризиками, є ключовими елементами банківського нагляду разом із системами внутрішнього контролю, розподілом обов'язків та іншими механізмами корпоративного управління. При цьому достатність капіталу розглядається як основний показник діяльності банку, який повинен відображати ступінь покриття прийнятного ризику.

В умовах євроінтеграції вимоги до підвищення стійкості у першу чергу спрямовані на зростання капіталізації банків шляхом контролю частки залучених коштів відносно власного капіталу. Також вимагається підвищення ступеня прозорості в діяльності фінансових установ для розвитку інвестицій у банківську сферу.

З точки зору міжнародних стандартів для країн нестійкої економіки необхідні комплексні заходи у сфері нагляду за банками і небанківськими фінансовими установами. Як правило, це визначає більш високі та диференційовані вимоги відносно капіталу, класифікації кредитів за групами ризику та посилення вимог щодо адекватності резервів на покриття втрат за кредитами. Більш жорсткими повинні бути також правила щодо врахування заставного забезпечення, вимоги щодо концентрації кредитів, обмеження на чисті відкриті валютні позиції. Потребують доопрацювання питання контролю невідповідності термінів погашення кредитів і депозитів. При впровадженні базельських угод необхідно посилити вимоги до розкриття інформації банками щодо управління ризиками і систем внутрішнього контролю, періодичного проведення стрес-тестів. Також мають бути вдосконаленими процедури періодичного моніторингу та інспектування банків з позицій нагляду на основі ризиків.

Більш ретельної перевірки і нагляду потребують потенційно проблемні банки. Інформація про діяльність банку повинна відображатися у звітності, що має відповідати вимогам його облікової політики, і давати повне та об'єктивне уявлення про його фінансову стійкість і прибутковість. Інформація повинна подаватися регулярно, а її достовірність періодично перевірятися або наглядовим органом, або зовнішнім аудитором. Принципи сприяння міжбанківській міжнародній діяльності вимагають від наглядових органів здійснення глобального консолідованого нагляду за діяльністю банків, що активно займаються міжнародними операціями. Вони також визначають основу взаємодії органів банківського нагляду, що припускає встановлення контактів й інформаційного обміну з метою забезпечення належного контролю за діяльністю міжнародних банків.

За висновками експертів, при розробці стратегій формування капіталу та резервів необхідно забезпечити підвищення стійкості банків у період активного розвитку та готуватися до можливих дисбалансів, що призводять до фінансової нестабільності, які, зазвичай, розвиваються у найбільш сприятливій економічній ситуації. Поряд із методологією контролю за системними ризиками динамічно розвиваються вимоги до фінансової

стійкості кожної банківської установи. Так, статтею 22 Директиви 2006/48/ЄС передбачено, щоб кожна кредитна установа мала ефективну структуру управління, пропорційну до характеру, масштабів та складності діяльності.

Структура управління, процедури і механізми мають бути комплексними і всебічними, передбачати чітку організаційну структуру, прозорі компетенції відповідних посадових осіб, ефективні процедури для виявлення, управління, моніторингу та надання звітів про ті ризики, які має або може мати дана кредитна установа. Особливої уваги заслуговує адекватність механізмів внутрішнього контролю, включаючи раціональні адміністративні процедури та правила оформлення звітності.

У процесі трансформації банківського нагляду регулятори країн ЄС визначили комплекс першочергових завдань:

– розробка стандартів нагляду за банківськими установами в розрізі розподілу складових балансу за рівнем ризиковості;

– впровадження рекомендацій до побудови банками системи внутрішнього контролю, направленої на визначення інтегрального рівня ризиковості банку;

– застосування адекватних заходів впливу до банків у випадку надмірного накопичення ризиків, здатних призвести до зниження стійкості банківської системи;

– опрацювання конкретних правил аналізу та погодження внутрішніх методик банків до оцінки ризику.

Діюча в Україні система нагляду спрямована на його вдосконалення на основі ризиків. Серед важливих питань, що потребують подальшого розвитку, слід виділити законодавче підвищення прозорості банків з точки зору виявлення реальних власників та підвищення їх відповідальності. Протягом останніх років Національним банком впроваджуються стандарти корпоративного управління, нормативи нагляду за банківськими групами та вдосконалюються форми відповідної звітності.

Для впровадження міжнародних стандартів банківського нагляду актуальним є загальне поліпшення правового середовища банківської діяльності, підвищення на законодавчому рівні фінансової дисципліни і відповідальності позичальників, охоплення кредитної діяльності всіх банківських установ інституціями кредитних історій, формування позасудових механізмів уре-

гулювання зобов'язань за проблемною заборгованістю шляхом реструктуризації боргу, створення ринку відповідних банківських активів, включаючи і майно, що стягується в позасудовому порядку.

Висновки

1. Необхідність вивчення механізму регулювання банківської системи визначається тенденціями, що формуються в сучасних економічних системах, та кризовими явищами останніх років. Особливої актуальності це питання набуває у країнах з банкоцентричною моделлю розвитку фінансового ринку в період посилення процесів міжнародної економічної інтеграції та глобалізації, оскільки банківський сектор являє собою головний центр акумулювання фінансових ресурсів країни.

Наглядова діяльність Національного банку України охоплює всі банки, їх відокремлені підрозділи, афілійованих та споріднених осіб банків на території України та за кордоном, установи іноземних банків в Україні, а також інших юридичних та фізичних осіб у частині дотримання вимог Закону України «Про банки і банківську діяльність» щодо здійснення банківської діяльності.

2. Здійснення банківського нагляду можливе у двох формах: нагляд за дотриманням банками встановлених вимог, що реалізує тактичні підходи нагляду за банківською діяльністю, та ризик-орієнтований нагляд, який реалізує стратегічні підходи. Оптимальна для України вихідна методика нагляду за банківською діяльністю передбачає часткове делегування функцій контролю та нагляду окремим учасникам фінансових ринків, поєднання в процесі нагляду правил та принципів зі значним переважанням правил у структурі нагляду, причому максимальний тягар нагляду за їх виконанням повинен лягти на банки, які характеризуються нестійкими та ненадійними показниками діяльності.

3. Необхідно застосовувати нові підходи до здійснення банківського нагляду в напрямі формування нового механізму в умовах імплементації положень Базеля II та Базеля III. Це передбачає врахування системних банківських ризиків, розробку нових

підходів нагляду щодо оцінки адекватності управління в банку прийнятими ризиками, удосконалення порядку розрахунку банківського капіталу та вимог до його достатності згідно з новими базельськими стандартами, розробку нових методологічних підходів превентивного нагляду за діяльністю банківських установ, формування стратегічних напрямів розвитку банківського нагляду в Україні відповідно до вимог глобальних фінансових ринків.

4. Головні пріоритети нагляду формуються навколо найбільш ризикових аспектів діяльності банків – оцінки якості кредитного портфеля та інших активів, збалансованості ресурсної бази та стану ліквідності, достатності капіталу для покриття можливих збитків у діяльності банків. Процес ліцензування відіграє ключову роль у створенні умов розвитку надійної та стабільної фінансової системи, регулюючи доступ до фінансового ринку.

5. Організація пруденційного виїзного нагляду в Україні повинна будуватися на потрійній основі, що передбачає, по-перше, здійснення виїзного нагляду в разі виявлення неочікуваних проблем чи фактів недобросовісної діяльності банків (позапланові інспекційні перевірки), по-друге, згідно з вимогами міжнародної практики, проведення виїзного нагляду на основі оцінки ризиків (у разі загрози інтересам інвесторів та вкладників) і, по-третє, проведення виїзного інспектування на загальній основі згідно з планом виїзного нагляду НБУ з метою забезпечення досягнення макропруденційних завдань у сфері банківського нагляду.

6. В умовах євроінтеграції вимоги до підвищення стійкості повинні спрямовуватися на зростання капіталізації банків шляхом контролю частки залучених коштів відносно власного капіталу. Також необхідно підвищити ступінь прозорості в діяльності фінансових установ для розвитку інвестицій у банківську сферу.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте поняття «банківське регулювання», «банківський нагляд», «банківський контроль».

2. Назвіть та надайте характеристики формам регулювання банківської діяльності.

3. Які основні напрями входять до системи банківського нагляду?

4. Поясніть, як проводиться банківський контроль та які служби мають повноваження його здійснювати.

5. Структура банківського нагляду.

6. Де, коли і з якою метою був створений Комітет банківського нагляду?

7. Коли була прийнята угода Базель-I, які її основні складові?

8. Що стало основною метою впровадження Базель-II і в чому полягають його відмінності від Базель-I?

9. Що стало основною метою впровадження Базель-III і в чому полягають його відмінності від Базель-I та Базель-II?

10. Назвіть принципи нагляду за банківською діяльністю.

11. У чому сутність та основні завдання попереднього контролю?

12. У чому сутність та актуальність пруденційного нагляду?

13. Основні цілі при розробці стратегій формування капіталу та резервів банків.

14. Етапи банківського нагляду.

15. Напрями реформування системи банківського нагляду.

Тестові завдання

1. Основною метою банківського нагляду є:

а) підтримка стабільності національної грошової одиниці;

б) контроль за економічними нормативами діяльності банківських установ;

в) зменшення ризику втрат для вкладників та інших кредиторів;

г) забезпечення ефективної системи банківського нагляду.

2. Вступний контроль передбачає:

а) реєстрацію та ліцензування банківських установ;

б) реєстрацію банківських установ;

в) контроль за економічними нормативами діяльності банківських установ;

г) надання письмових дозволів.

3. Процедура приєднання банківських установ передбачає:

а) зміну організаційно-правової форми товариства;

б) перетворення банку як юридичної особи;

в) передавання майна, коштів, прав та обов'язків банкам, які створюються;

г) реорганізацію банківської установи.

4. Система оздоровлення банку передбачає:

а) заходи, спрямовані на покращення його фінансового стану;

б) заходи, спрямовані на отримання стабілізаційного кредиту НБУ;

в) заходи, необхідні для проведення ліквідації банківської установи;

г) заходи, необхідні для проведення реорганізації банківської установи.

5. До адміністративних методів регулювання банківської діяльності належать:

а) нагляд за банківською діяльністю;

б) установлення економічних нормативів;

в) реєстрація та ліцензування;

г) використання інструментів монетарної політики.

6. Факторами оцінки, що використовуються для оцінки ризику репутації банку, є:

а) існування гучної судової справи щодо банку або його керівництва;

б) штрафи, пені та інші фінансові збитки, понесені банком у результаті притягнення банку або його керівників до адміністративної, цивільної або кримінальної відповідальності;

в) офіційний кодекс етики або кодекс поведінки персоналу банку;

г) характер та обсяг скарг і звернень від клієнтів, здатність та бажання керівництва відповідно реагувати на них.

7. Плани на випадок кризи ліквідності повинні:

а) розроблятися і тестуватися всіма банками;

б) розроблятися лише тоді, коли виникають проблеми з ліквідністю;

в) розроблятися лише для того, щоб задовольнити інспекторів НБУ;

г) потрібні лише тоді, коли банк не виконує нормативів НБУ

8. НБУ здійснює державне регулювання діяльності банків у таких формах:

а) індикативне та економічне регулювання;

б) адміністративне та індикативне регулювання;

в) банківське та державне регулювання;

г) адміністративне та економічне регулювання.

9. Норматив поточної ліквідності встановлюється для:

а) забезпечення своєчасного виконання своїх зобов'язань;

б) визначення збалансованості строків і сум ліквідних активів та зобов'язань банку;

в) контролю за здатністю банку виконувати прийняті короткострокові зобов'язання;

г) усі відповіді правильні.

10. Система рейтингів, при використанні якої вираховують індекс кожного з оціночних показників фінансового стану банку, має назву:

а) номерна;

б) індексна;

в) бальна;

г) немає правильної відповіді.

ЧАСТИНА ІІ
ОПЕРАЦІЙНА ТА ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БАНКІВ ДРУГОГО РІВНЯ

Розділ 9. Основи організації діяльності банків

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пояснити основи організації банківських установ;

– визначити види банків та їх функції;

– розкрити сутність, поняття та походження банків;

– засвоїти економічну сутність та організаційні основи банківських установ;

– охарактеризувати основні положення, що регламентують порядок реєстрації банків та надання їм ліцензії.

9.1. Економічна сутність банку та організаційні основи його діяльності

Банк (від італ. banco – лава) – кредитно-фінансова установа, яка здійснює грошові розрахунки, акумулює грошові кошти та інші цінності, надає кредити та здійснює послуги за фінансовими операціями. Головною відмінністю банків від центрального банку є відсутність права емісії банкнот.

Для досягнення основної мети діяльності банку необхідно:

– здійснювати надання якісних банківських послуг;

– сприяти економічному розвитку корпоративних і поліпшенню добробуту індивідуальних клієнтів на основі взаємовигідного партнерства;

– отримувати максимальний прибуток для власного розвитку;

– завойовувати й утримувати передові позиції на фінансовому ринку країни.

Стратегічна ціль банку – бути найбільш надійним універсальним (чи спеціалізованим) банком країни, зорієнтованим на інтереси клієнтів, а також лідером у наданні повного спектра

якісних послуг, сприяти інтеграції у міжнародні ринки грошових коштів і капіталів.

Організаційна структура та управління банком визначається функціональними підрозділами і службами та керівними органами.

Основним (найвищим) органом управління банку є *загальні збори акціонерів* (учасників) банку. Цей орган збирається, зазвичай, один раз на рік. До найголовніших функцій загальних зборів акціонерів належать вибори керівних органів товариства та розгляд фінансового звіту. Загальні збори акціонерів в Україні мають проводитися не пізніше 30 квітня року, наступного за звітним, що визначено у ч. 2 ст. 32 Закону «Про акціонерні товариства».

Збори обирають *спостережну раду* банку, а також *голову правління* банку. Спостережна рада банку обирається із представників засновників та акціонерів банку і здійснює загальне керівництво діяльністю банків у період між загальними зборами акціонерів. Члени спостережної ради банку не можуть входити до складу правління (ради директорів) банку, ревізійної комісії банку.

Загальне керівництво діяльністю банку також здійснює Спостережна рада банку, яка контролює роботу *правління банку*, а також виконує інші функції, делеговані Загальними зборами акціонерів.

Виконавчим органом банку є правління банку. Правління вирішує всі питання, пов'язані з поточною діяльністю банку, крім тих, шо належать до компетенції загальних зборів і спостережної ради банку. Очолює правління голова, який має заступників (менеджерів, які очолюють структурні підрозділи банку). Голова правління несе персональну відповідальність перед акціонерами за результати діяльності банку.

Кредитну стратегію та кредитну політику банку формує *кредитний комітет*. Він виконує такі функції:

– затверджує організаційну структуру процесу кредитування;

– встановлює напрями диверсифікації кредитного портфеля;

– аналізує кредитний ризик портфеля та інших суттєвих ризиків, шо пов'язані з кредитуванням;

– оцінює адекватність резервів на можливі втрати за позиками;

– приймає рішення щодо надання «великих» кредитів та періодичне списання безнадійних позик.

Контроль за фінансово-господарською діяльністю банку здійснює *ревізійний комітет*. Без його висновку загальні збори акціонерів не мають права затвердити баланс банку.

Головною метою банку є отримання прибутку, який використовується для створення фондів банку та виплати дивідендів. Стабільність банківських установ означає постійну здатність банку відповідати за своїми зобов'язаннями і забезпечувати прибутковість на рівні, достатньому для нормального функціонування у конкурентному середовищі.

9.2. Види банків та їхні функції

Створення національної дворівневої банківської системи незалежної України почалося після прийняття незалежності у 1991 році, а також з прийняттям Закону України «Про банки і банківську діяльність» у 2000 році.

Банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, а також філій іноземних банків, що створені і діють на території України відповідно до положень Закону України «Про банки та банківську діяльність» та інших законів України.

Головною відмінністю банків від центрального банку є відсутність права емісії банкнот.

Спектр банківської діяльності досить великий, але головне завдання, яке виконує банківська установа, не змінюється і полягає в акумулюванні тимчасово вільних коштів та перетворенні їх у позичковий капітал, тобто призначення банківської діяльності – це перерозподіл грошової маси від економічних суб'єктів з тимчасово вільними грошовими ресурсами до суб'єктів, які потребують додаткових капіталовкладень. Таким чином, банк виступає як посередник між економічними суб'єктами.

Світова практика виробила два принципи побудови банків:

а) принцип сегментування, коли банківська діяльність обмежена певним видом операцій чи сектором грошового ринку;

б) принцип універсальності, коли будь-які обмеження щодо діяльності банків на грошовому ринку знімаються.

У ринковій економіці функціонують різні види банків, які класифікуються за певними ознаками:

1. За формою власності:

– державні банки;

– акціонерні банки;

– кооперативні банки.

2. За масштабами операцій:

– роздрібні – акумулюють невеликі за обсягом кошти численних клієнтів. Потрібна розвинена інфраструктура;

– оптові – обслуговують невелику кількість великих клієнтів, а необхідні ресурси залучають на фінансовому ринку.

3. За територіальним охопленням:

– міжнародні;

– регіональні;

– національні.

4. За специфікою виконуваних операцій:

– універсальні;

– спеціалізовані: ощадні; інвестиційні; іпотечні; клірингові.

Станом на 1 вересня 2017 року в Україні функціонує 88 банків. Чотири з них є повністю державними: Укрексімбанк, Ощадбанк, Укргазбанк та Приватбанк. Решта мають статус публічних акціонерних товариств. Після переходу Приватбанку у державну власність частка державних банків у чистих активах збільшилася до 51,3 % (з 28,1 % на початку 2016 року), за депозитами населення – майже утричі, до 59,5 %.

За порядком формування статутного фонду банки поділяють на публічні та приватні акціонерні товариства та пайові банки. Характерні ознаки цих господарських товариств регламентуються Законом України «Про акціонерні товариства».

Функції банків. Основною функцією банків є *функція збирання або акумулювання тимчасово вільних грошових коштів та перетворення їх у капітал*. Виконуючи цю функцію, банки акумулюють грошові заощадження у формі вкладів, за що вкладник отримує винагороду у вигляді відсотка. Сконцентровані у вкладах заощадження перетворюються на позичковий капітал, що використовується банками для надання кредитів підприємствам та підприємцям. Тільки з допомогою банків заощадження перетворюються на капітал. Акумуляція коштів стає одним з основних

видів діяльності банків. Для здійснення цієї функції потрібен спеціальний дозвіл у вигляді ліцензії.

Наступною функцією банків є *кредитування підприємств, держави і домогосподарств*. У сучасних умовах розвитку підприємництва, малого і середнього бізнесу це досить важлива й актуальна функція. Так як для розвитку приватного бізнесу, який є основою для розвитку ринкової економіки, потрібно значні фінансові вкладення, які можна отримати або через банк, або шляхом отримання іноземних інвестицій. Банк виступає як фінансовий посередник, отримуючи грошові кошти у кінцевих кредиторів і даючи їх кінцевим позичальникам. За рахунок банківських кредитів здійснюється фінансування промисловості, сільського господарства, торгівлі, а також забезпечується розширення виробництва. Банки надають позики споживачам (споживчі кредити) на придбання товарів тривалого споживання, сприяючи тим самим зростанню їх рівня життя. І, нарешті, так як державні витрати не завжди покриваються доходами, банки кредитують фінансову діяльність уряду.

Ще однією функцією банків є *функція регулювання грошового обороту*. Банки виступають центрами, через які проходить платіжний оборот різних господарюючих суб'єктів. Завдяки системі розрахунків банки створюють для своїх клієнтів можливість здійснювати обмін, обіг грошових коштів і капіталу. Через банки проходить оборот як окремо взятої людини, так і економіки країни в цілому. Через них здійснюється перелив грошових коштів та капіталів від одного суб'єкта до іншого, від однієї галузі народного господарства до іншої.

Наступна функція банків – це *посередницька функція, відповідно до якої діяльність банків розуміється як посередник у здійсненні платежів*. Через банки проходять платежі підприємств, організацій і населення. Здійснюючи за їх дорученням платежі, цим самим банк виконує посередницьку місію. У банків ця функція стає значно ширше, ніж елементарна посередницька діяльність. Банк може акумулювати невеликі розміри тимчасово вільних грошових коштів багатьох клієнтів і, нагромадивши їх, направити величезні грошові ресурси тільки одному суб'єкту. Також банк може брати гроші у клієнтів на короткий термін, а видавати їх на тривалий час. Він може акумулювати ресурси в одному секторі економіки будь-якого

регіону, або перерозподілити їх в інші галузі і зовсім інші регіони. Оскільки банки перебувають в центрі економічного життя, вони отримують можливість змінювати розмір, строки та напрямки капіталів відповідно до виникаючих потреб господарства.

Також, маючи ліцензію Центрального банку на здійснення банківських операцій, банки мають право здійснювати випуск, купівлю, продаж, облік, зберігання та інші операції з цінними паперами, що підтверджують залучення коштів у внески і на банківські рахунки. З іншими цінними паперами, операції з якими не вимагають спеціальної ліцензії, банки мають право також здійснювати довірче управління за договором з фізичними та юридичними особами.

Банки виконують інформаційно-консультативну функцію. Вони надають консультаційні послуги своїм клієнтам із приводу випуску й обігу цінних паперів, котирування валют та акцій. Банки інформують клієнтів і населення про зміни фінансового стану в економіці країни, зміни процентних ставок і проблеми на валютному ринку. Найчастіше такою інформацією володіють тільки банки і дізнатися про це можливо тільки тому, що банки виконують інформаційну функцію. Банк може розміщувати свої ресурси в цінні папери від свого імені, тоді всі ризики, пов'язані з таким розміщенням, всі доходи і збитки від зміни ринкової оцінки придбаних цінних паперів несуть акціонери банку.

9.3. Порядок реєстрації банків та ліцензування

Реєстрація банків в Україні здійснюється Національним банком України шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру банків, після чого банк набуває статусу юридичної особи.

Банки можуть функціонувати як універсальні або як спеціалізовані. Банк набуває статусу спеціалізованого банку (крім ощадного) у разі, якщо понад 50 % його активів є активами одного типу:

– для інвестиційного банку – емісія та розміщення цінних паперів, що здійснюються за рахунок грошових коштів приватних інвесторів;

– для іпотечного банку – активи, розміщені під заставу землі чи нерухомого майна;

– для розрахункового (клірингового) банку – активи, що розміщуються на кліринговых рахунках.

Банк набуває статусу спеціалізованого ощадного банку в разі, якщо понад 50 % його пасивів є вкладами фізичних осіб.

Державний банк засновується за рішенням Кабінету Міністрів України після отримання позитивного висновку Національного банку України про намір заснування державного банку, який надається на підставі отриманої інформації про:

– розмір статутного капіталу державного банку на час його реєстрації, строки та джерела формування, що підтверджуються Законом України «Про Державний бюджет України» відповідною статтею витрат;

– перелік банківських та інших операцій;

– бізнес-план, що визначає види діяльності, які державний банк планує здійснювати в поточному році, з обґрунтуванням їх економічного ефекту;

– стратегію банку на наступні три роки. Учасниками банку можуть бути юридичні і фізичні особи, резиденти та нерезиденти, а також держава в особі Кабінету Міністрів України або уповноважених ним органів. Власники істотної участі в банку повинні мати бездоганну ділову репутацію та задовільний фінансовий стан. Учасниками банку не можуть бути юридичні особи, в яких банк має істотну участь (об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації). Також учасниками банку не можуть бути юридичні особи, щодо яких неможливо встановити їх власників і джерела коштів, за рахунок яких такі юридичні особи здійснюють внески до статутного капіталу або купують акції банків.

Національний банк України встановлює вимоги щодо мінімального розміру статутного капіталу банку тільки на час створення і реєстрації банків для забезпечення стабільної діяльності банку та виконання ним банківських операцій.

Формування та збільшення статутного капіталу банку можуть здійснюватися виключно шляхом грошових внесків учасників. Грошові внески для формування та збільшення статутного капіталу банку резиденти України здійснюють у гривнях, а нерезиденти – юридичні та фізичні особи – в іноземній вільно конвертованій валюті або в гривнях.

Перерахування сум іноземної вільно конвертованої валюти, внесених нерезидентами, у національну валюту України здійснюється за офіційним курсом гривні до іноземних валют, установленим Національним банком на дату підписання установчого договору про створення банку, а в разі збільшення статутного капіталу банку – на дату прийняття рішення про збільшення статутного капіталу або на дату прийняття рішення про перетворення банку на банк з іноземним капіталом (якщо набуття банком статусу банку з іноземним капіталом проводиться без збільшення статутного капіталу банку). Кошти можуть перераховуватися лише з власних поточних рахунків юридичними та фізичними особами у безготівковій формі та вноситися фізичними особами в готівковій формі.

Статутний капітал банку не повинен формуватися за рахунок коштів, джерела походження яких не підтверджені. Також забороняється використовувати для формування статутного капіталу банку бюджетні кошти, якщо вони мають інше цільове призначення, а також банківські метали.

Розподіл прибутку з метою збільшення статутного капіталу може здійснюватися шляхом нарахування дивідендів учасникам банку та прийняття ними рішень про їх направлення до статутного капіталу.

Банкам забороняються зустрічні інвестиції у статутні капітали один одного та в статутні капітали їх учасників.

Кошти для формування статутного капіталу новостворюваного банку акумулюються учасниками банку на накопичувальному рахунку, що відкривається в територіальному управлінні Національного банку України за місцем створення банку відповідно до вимог нормативно-правових актів Національного банку. Для цього в тижневий строк з дати подання документів для державної реєстрації банку уповноважена засновниками особа подає до Національного банку заяву про відкриття накопичувального рахунку для формування статутного капіталу. На підставі цих документів та заяви Національний банк відкриває накопичувальний рахунок, на якому акумулюються кошти статутного капіталу банку.

Для державної реєстрації банку уповноважена засновниками особа або голова спостережної ради подає до Національного банку такі документи:

– заяву про реєстрацію банку;

– установчий договір, підписаний засновниками (учасниками) банку та засвідчений відбитком їх печатки. Для реєстрації державного та кооперативного банків установчий договір не подається. Підписи фізичних осіб-засновників (учасників) засвідчуються в нотаріальному порядку;

– статут банку;

– рішення про створення банку (протокол установчих зборів) або постанову уряду про створення державного банку;

– бізнес-план, що визначає види діяльності, які банк планує здійснювати, на найближчий рік і стратегію діяльності на найближчі три роки згідно зі встановленими НБУ вимогами;

– інформацію про фінансовий стан учасників, які матимуть істотну участь у банку. У разі, коли засновником банку є юридична особа, надається інформація про членів ради директорів та осіб, які мають істотну участь у цій юридичній особі;

– бухгалтерську та фінансову звітність за останні чотири звітні періоди (квартали) – для учасників-юридичних осіб, які матимуть істотну участь у банку, довідку Державної фіскальної служби України про доходи за останній звітний період (рік) – для учасників-фізичних осіб, які матимуть істотну участь у банку;

– відомості про кількісний склад спостережної ради, правління (ради директорів), ревізійної комісії;

– фінансову звітність за останні чотири звітних періоди (квартали);

– копію платіжного документа про внесення плати за державну реєстрацію банку;

– нотаріально завірені копії установчих документів учасників, які є юридичними особами та матимуть істотну участь у банку;

– копії звіту про проведення відкритої підписки на акції – для банку, який створюється у формі відкритого акціонерного товариства;

– відомості про професійну придатність та ділову репутацію голови та членів правління (ради директорів) і головного бухгалтера банку.

Відповідний департамент Національного банку України в місячний строк з дати отримання від банку повного пакета документів готує висновок про:

– загальну оцінку фінансового стану, платоспроможність учасників банку і ділову репутацію учасників банку, які матимуть істотну участь у банку, наявність власних коштів для внесення до статутного капіталу банку і підтвердження внесення на накопичувальний рахунок банку коштів до статутного капіталу кожним учасником у передбачених законом розмірах;

– наявність приміщення, придатного для розміщення банку та будівництва касового вузла (перевіряється на місці);

– ділову репутацію голови, його заступників та членів спостережної ради банку; голови, його заступників та членів правління (ради директорів) банку і головного бухгалтера та його заступників;

– професійну придатність голови, його заступників та членів правління (ради директорів) банку і головного бухгалтера та його заступників;

– відповідність установчих документів банку вимогам чинного законодавства України.

Документи для реєстрації банку розглядаються відповідним підрозділом банківського нагляду НБУ та, в разі потреби, іншими департаментами і подаються до комісії з питань нагляду та регулювання діяльності банків Національного банку (далі – комісія Національного банку).

Реєстрація банку здійснюється шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру банків. Рішення про реєстрацію банку надсилається листом уповноваженій особі банку за місцезнаходженням банку за підписом директора департаменту банківського нагляду з доданням статуту зареєстрованого банку, титульна сторінка якого засвідчена підписом заступника голови і відбитком печатки Національного банку (статут банку повинен бути прошитим і засвідченим на звороті відбитком печатки Управління справами Національного банку). Також банку надсилається інформація про рішення комісії НБУ щодо професійної придатності та ділової репутації кандидатів на посади голови, його засновників та членів правління (ради директорів), головного бухгалтера та його заступників.

Після реєстрації банку в НБУ відкривається кореспондентський рахунок, на який не пізніше наступного дня після відкриття

з накопичувального рахунку перераховуються зібрані кошти, що утворюють статутний капітал банку.

Національний банк України може відмовити в державній реєстрації банку в разі:

– порушення порядку створення банку;

– невідповідності установчих документів, потрібних для реєстрації банку, чинному законодавству України;

– подання неповного пакета документів або невідповідності поданого пакета вимогам чинного законодавства України, зокрема нормативно-правовим актам Національного банку;

– незадовільного фінансового стану принаймні одного із засновників, які мають істотну участь у банку;

– відсутності бездоганної ділової репутації принаймні одного з власників істотної участі в банку;

– професійної непридатності чи відсутності бездоганної ділової репутації голови та/або членів правління (ради директорів), головного бухгалтера банку.

Ліцензування – це порядок видачі банкам, які з часу реєстрації Національним банком України набули статусу юридичної особи, дозволу на здійснення окремих чи всіх банківських операцій, якщо умови діяльності банків відповідають чинному законодавству України та нормативним актам Національного банку України, а також діяльність яких не загрожує інтересам їх клієнтів.

Національний банк України видає банкам ліцензію на здійснення таких банківських операцій:

– приймання вкладів (депозитів) від юридичних і фізичних осіб;

– відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів і банків-кореспондентів, у тому числі переказ грошових коштів із цих рахунків за допомогою платіжних інструментів та зарахування коштів на них;

– розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик.

За наявності банківської ліцензії банки мають право без отримання письмового дозволу здійснювати такі операції та угоди:

– надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їх виконання у грошовій формі;

– придбання права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари чи надані послуги, беручи на себе ризик виконання таких вимог та приймання платежів (факторинг);

– лізинг;

– послуги з відповідального зберігання та надання в оренду сейфів для зберігання цінностей і документів;

– випуск, купівля, продаж і обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних інструментів;

– випуск банківських платіжних карток і здійснення операцій з використанням цих карток;

– надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських операцій.

Ряд операцій банки мають право здійснювати тільки за умови отримання письмового дозволу Національного банку України (за наявності банківської ліцензії). До таких операцій належать:

1. Операції з валютними цінностями:

– неторговельні операції з валютними цінностями;

– ведення рахунків клієнтів (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті та клієнтів-нерезидентів у грошовій одиниці України;

– ведення кореспондентських рахунків банків (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті;

– ведення кореспондентських рахунків банків (нерезидентів) у грошовій одиниці України;

– відкриття кореспондентських рахунків в уповноважених банках України в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;

– відкриття кореспондентських рахунків у банках (нерезидентах) в іноземній валюті та здійснення операцій за ним;

– залучення та розміщення іноземної валюти на валютному ринку України;

– залучення та розміщення іноземної валюти на міжнародних ринках;

– операції з банківськими металами на валютному ринку України;

– операції з банківськими металами на міжнародних ринках;

– інші операції з валютними цінностями на міжнародних ринках.

2. Емісія власних цінних паперів.

3. Організація купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів.

4. Здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андерайтинг).

5. Здійснення інвестицій у статутні фонди та акції інших юридичних осіб.

6. Здійснення випуску, обігу, погашення (розповсюдження) державної та іншої грошової лотереї.

7. Перевезення валютних цінностей та інкасація коштів.

8. Операції за дорученням клієнтів або від свого імені:

– з інструментами грошового ринку;

– з інструментами, що базуються на обмінних курсах та відсотках;

– з фінансовими ф'ючерсами та опціонами.

9. Довірче управління коштами та цінними паперами за договорами з юридичними та фізичними особами.

10. Депозитарна діяльність і діяльність з ведення реєстрів власників іменних цінних паперів:

– депозитарна діяльність зберігача цінних паперів;

– діяльність із ведення реєстрів власників іменних цінних паперів.

Національний банк України видає новоствореному банку ліцензію на здійснення банківських операцій у разі дотримання ним таких обов'язкових умов:

– на час звернення банку з клопотанням про видачу банківської ліцензії зареєстрований підписний капітал банку повинен бути повністю сплачений;

– наявність як мінімум трьох керівних осіб банку високого професійного рівня (голова правління, його заступники, головний бухгалтер та його заступник, члени правління) та керівників структурних підрозділів, кандидатури яких відповідають кваліфікаційним вимогам;

– наявність приміщення, технічні вимоги до нього та вимоги до організації охорони;

– наявність підрозділів, які виконуватимуть відповідні банківські операції, та підрозділу внутрішнього аудиту;

– забезпеченість необхідним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою та комунікаційними засобами, що відповідають вимогам Національного банку України, для здійснення обліку банківських операцій та складання щоденного балансового звіту банку;

– відповідність приміщення банку вимогам Національного банку України, наявність документа на право власності на приміщення або угоди на оренду приміщення з його власником строком не менше 6 років, а також інші документи.

У разі створення нового банку внаслідок реорганізації банку, що мав ліцензію на здійснення певних банківських операцій, Правління Національного банку України, враховуючи досвід роботи, наявність спеціалістів відповідної кваліфікації, технічні умови для здійснення банківських операцій, може прийняти рішення про видачу такому банку ліцензії на здійснення банківських операцій у національній та іноземній валютах у межах ліцензії банку, що реорганізувався, не враховуючи при цьому вимоги щодо строку функціонування банку.

У разі створення банку зі 100 % участю іноземного капіталу Правління Національного банку України, враховуючи досвід роботи, наявність спеціалістів відповідної кваліфікації, технічні умови для здійснення банківських операцій, може прийняти рішення щодо видачі такому банку ліцензії на здійснення банківських операцій у національній та іноземній валютах, не враховуючи при цьому вимоги щодо строку функціонування банку.

Національний банк України приймає рішення про розширення ліцензії на здійснення банківських операцій діючому банку в разі дотримання ним обов'язкових умов:

– статутний капітал діючого банку повинен бути зареєстрований і фактично сплачений у розмірі, не меншому за встановлений Національним банком України. Розмір капіталу діючого банку повинен бути не меншим за встановлений Національним банком України і повинен перевищувати розмір зареєстрованого фактично сплаченого статутного капіталу банку;

– безперервне формування резервного фонду банку: в міру витрачання коштів резервного фонду відрахування до нього поновлюються до досягнення розміру, встановленого статутом банку;

– дотримання банком економічних нормативів та мінімальних обов'язкових резервів протягом півріччя, що передує його зверненню до Національного банку України щодо розширення ліцензії;

– стабільна беззбиткова діяльність банку протягом півріччя, що передує його зверненню до Національного банку України;

– стан кредитного портфеля банку не повинен загрожувати інтересам його кредиторів та вкладників (сума сумнівних та безнадійних щодо повернення кредитів не повинна перевищувати розмір фактично сформованого резерву на покриття можливих втрат за позиками банку);

– наявність позитивного висновку зовнішнього аудитора про діяльність банку за звітний рік, що передує зверненню банку до Національного банку України;

– відсутність письмово підтверджених порушень банком вимог чинного законодавства, нормативних актів Національного банку України і внутрішніх документів банку протягом півріччя, що передує зверненню банку до Національного банку України з клопотанням про розширення ліцензії.

Філії банків мають право здійснювати банківські операції згідно з Положенням про філію та за умови видачі банком-юридичною особою дозволу на здійснення визначених банківських операцій. Філії банків здійснюють банківські операції відповідно до вимог чинного законодавства та нормативно-правових актів Національного банку України. Філія банку має право почати здійснення банківських операцій з дати погодження з Національним банком України дозволу на здійснення банківських операцій, виданого їй банком-юридичною особою.

Висновки

1. Банк – це кредитно-фінансова установа, яка здійснює грошові розрахунки, акумулює грошові кошти та інші цінності, надає кредити та здійснює послуги за фінансовими операціями. Головною відмінністю банків від центрального банку є відсутність права емісії банкнот.

2. Спектр банківської діяльності досить великий, але головне завдання, яке виконує банківська установа, не змінюється, і

полягає в акумулюванні тимчасово вільних коштів та перетворенні їх у позичковий капітал, тобто призначення банківської діяльності – це перерозподіл грошової маси від економічних суб'єктів з тимчасово вільними грошовими ресурсами до суб'єктів, які потребують додаткових капіталовкладень. Таким чином, банк виступає у ролі посередника між економічними суб'єктами.

Світова практика виробила два принципи побудови банків:

а) принцип сегментування, коли банківська діяльність обмежена певним видом операцій чи сектором грошового ринку;

б) принцип універсальності, коли будь-які обмеження щодо діяльності банків на грошовому ринку знімаються.

3. Банківська система в Україні активно почала створюватися після проголошення незалежності (з 1991 р.). Основне місце в банківській системі України займають банки, які поділяються на Центральний банк – що належить до першого рівня банківської системи, та банківські установи – це другий рівень.

4. Ліцензування – це порядок видачі банкам, які з часу реєстрації Національним банком України набули статусу юридичної особи, дозволу на здійснення окремих чи всіх банківських операцій, якщо умови діяльності банків відповідають чинному законодавству України та нормативним актам Національного банку України, а також діяльність яких не загрожує інтересам їх клієнтів. Реєстрацію та ліцензування новостворених банків здійснює Національний банк України.

Запитання для самоконтролю

1. Дати визначення що таке «банк»?
2. За якими ознаками класифікуються банки?
3. Коли виникли банки?
4. Види та функції банків.
5. Які операції виконують банки?
6. Охарактеризуйте організаційні основи діяльності банків?
7. Спеціалізовані банки та специфіка їх діяльності.
8. Які банки є універсальними?
9. Яка отримується банківська ліцензія?
10. Якими нормативними документами регламентується діяльність вітчизняних банків?

Тестові завдання

1. Реєстрація банку – це:

а) документ, який надається НБУ в порядку і на умовах, визначених у дозволі;

б) надання банку статусу юридичної особи відповідно до вимог ЗУ «Про банки і банківську діяльність» і видача свідоцтва про державну реєстрацію;

в) видача свідоцтва про державну реєстрацію, який засвідчує створення банку.

2. Вищим органом управління державного банку є:

а) збори учасників;

б) рада банку;

в) ревізійна комісія;

г) правління банку.

3. Органом контролю за діяльністю банку є:

а) збори акціонерів;

б) рада директорів;

в) правління банку;

г) ревізійна комісія та внутрішній аудит банку.

4. Остаточне рішення про створення і реєстрацію банку з іноземним капіталом виноситься:

а) радою НБУ;

б) правлінням НБУ;

в) територіальним управлінням НБУ;

г) комісією з питань нагляду і регулювання діяльності банків.

5. Ліцензія банку – це:

а) надання банку статусу юридичної особи відповідно до вимог законодавства;

б) документ, який видається НБУ, на підставі якого банки мають право здійснювати банківську діяльність;

в) документ, який містить відомості про господарську діяльність та підтверджує її здійснення.

6. Який принцип організаційного процесу банку конкретизується у вимогах регулювання виробничих процесів таким чином, щоб їх можна було реалізувати якнайпростіше і якнайшвидше:

а) принцип економічності;

б) принцип доцільності;

в) принцип відповідності встановленому порядку;

г) правильної відповіді немає.

7. Суть принципу раціоналізації управління організаційного процесу банків полягає в тому, що:

а) діяльність потрібно організувати таким чином, щоб забезпечити розвиток банку;

б) необхідно забезпечувати координацію і взаємодію різних підрозділів банку;

в) організаційна структура має забезпечити реалізацію основної мети діяльності банку (одержання прибутку);

г) обов'язковим елементом організації банку є внутрішній і зовнішній аудит, що забезпечує контролювання законності банківських операцій.

8. Організаційна структура банку регламентується:

а) Законом України «Про організацію банківських установ»;

б) нормативно-правовими актами;

в) законами України «Про господарські товариства», «Про банки і банківську діяльність»;

г) правильної відповіді немає.

9. З яких елементів складається організаційна структура банку:

а) органи управління банком та його функціональні підрозділи;

б) кредитне управління, валютне управління;

в) органи управління банком та валютне управління;

г) кредитне управління та його функціональні підрозділи.

10. До найбільш типових структурних підрозділів банку належать:

а) кредитне управління, валютне управління;

б) управління депозитних операцій, управління розрахунково-касового обслуговування;

в) управління маркетингу, управління аналізу і статистики;

г) усі відповіді правильні.

Розділ 10. Формування банківських ресурсів

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пояснити сутність понять «капітал банку» та «ресурси банку»;

– ознайомитися з класифікацією та джерелами формування банківських ресурсів;

– з'ясувати порядок формування банківських ресурсів;

– пізнати структурні елементи формування ресурсної бази банку;

– розібратися в методичних особливостях структурної побудови банківського капіталу;

– засвоїти механізм комплексного регулювання рівня банківської капіталізації;

– пояснити місце і роль власного капіталу у структурі фінансових ресурсів банку.

10.1. Поняття банківських ресурсів

Важливою економічною основою діяльності банків другого рівня є формування ресурсів, оскільки для здійснення комерційної та господарської діяльності банки повинні мати у своєму розпорядженні певну суму грошових коштів.

Банківські ресурси – це сукупність грошових коштів, які перебувають у його розпорядженні і використовуються для здійснення активних операцій. Банки, переслідуючи мету отримання прибутку, виступають при цьому посередниками між тими, хто має грошові кошти, і тими, хто їх потребує. Отже, кошти, що є в розпорядженні банків і використовуються ними для кредитних, інвестиційних та інших активних операцій і визначають ресурси банку.

Банківські ресурси поділяються на власні (капітал банку) і залучені ним у результаті здійснення пасивних та активно-пасивних операцій і використовуються з метою забезпечення його діяльності та отримання прибутку. Це означає, що банки акумулюють кошти фізичних та юридичних осіб і перетворюють їх на капітал.

Банки формують свої ресурси, виконуючи пасивні операції, які історично є первинними стосовно активних операцій. На базі

пасивних операцій здійснюються активні операції, які певним чином за обсягами і часом розміщення мають відповідати пасивним. Крім того, пасиви банку можуть бути класифіковані за економічною природою, термінами залучення і суб'єктами.

Склад ресурсів доцільно розглядати з позицій джерел їх утворення. У світовій практиці прийнято виділяти власні кошти (капітал) та кошти, залучені з депозитних і недепозитних джерел.

Крім власних і залучених, виділяють ще й запозичені кошти. Подібність цих тверджень очевидна, хоча чинними нормативними документами НБУ така класифікація не передбачена. Втім саме такий підхід досить доречний для вивчення та аналізу ресурсної бази банків. Класифікація ресурсів, досить зручна у процесі аналізу джерел утворення банківських ресурсів, відповідає економічному значенню здійснюваних операцій, що дозволяє простежувати їх функціональну спрямованість, зображену на рис. 10.1.

Рис. 10.1. Класифікація ресурсів комерційного банку за джерелами їх формування

Крім того, з урахуванням діяльності банків мають право на існування ще інші класифікаційні ознаки (наприклад, за економічним змістом, за місцем мобілізації, за можливістю прогнозування обсягу ресурсів, за можливістю користування). Утім будь-яка класифікація має ряд умовностей, оскільки за своїм економічним змістом ресурси банку є досить різними.

Повну номенклатуру банківських ресурсів, якісний і кількісний склад активів та пасивів узагальнює баланс банку (табл. 10.1).

Таблиця 10.1

Баланс умовного банку

Активи	**тис. грн**	**структура, %**	**Пасиви**	**тис. грн**	**структура, %**
Грошові кошти в касі банку	18574	6,5	Кошти на рахунках юридичних осіб	68613	24,1
Кошти в НБУ	62027	21,7	Кошти на рахунках фізичних осіб	123079	43,2
Кореспондентські рахунки в банках	24533	8,6	Заборгованість перед НБУ	0	0
Депозити в банках	4961	1,7	Заборгованість перед банками	7920	2,8
Усього грошових коштів	*110095*	*38,6*	Кошти бюджетних фондів	2553	0,9
Казначейські цінні папери	16122	5,7	Кредиторська заборгованість за операціями з клієнтами	6544	2,3
Цінні папери на продаж	481	0,2	Кредиторська заборгованість за іншими операціями	3399	1,2
Інвестиційні цінні папери	432	0,2	Інші зобов'язання	638	0,2
Усього вкладень у ЦП	*17065*	*6*	*Усього зобов'язань*	*212746*	*74,7*
Кредити банкам	12801	4,5	Статутний фонд	60000	21,1
Кредити в господарську діяльність	87162	30,6	Резервний фонд	1714	0,6
Кредити фізичним особам	23174	8,1	Прибуток	9128	3,2
Усього кредитних вкладень	*123137*	*43,3*	*Усього власного капіталу*	*71925*	*25,3*
Майно банку	26674	9,4			
Дебіторська заборгованість	5500	1,9			
Інші активи	2200	0,8	Інші кошти	1083	0,4
Усього активів	**284671**	**100**	**Усього пасивів**	**284671**	**100**

Пасив балансу формують зобов'язання, які відображають відносини банку з постачальниками ресурсів, тобто з депонентами

та кредиторами, а також власні кошти, передусім – статутний капітал.

Вимоги до мінімального розміру *статутного капіталу* визначаються Законом України «Про банки і банківську діяльність», нормативними документами органів контролю. Наразі, відповідно до ст. 31 Закону «Про банки і банківську діяльність», мінімальний розмір має становити 120 млн грн. Крім того, НБУ своєю постановою передбачає поетапне збільшення до 500 млн грн до 2024 року. Економічний зміст вимоги до мінімального розміру статутного капіталу полягає у захисті інтересів кредиторів, які теоретично можуть задовольнити свої вимоги за рахунок статутного капіталу. Разом з тим обсяги регулятивного капіталу є базою розрахунку основних параметрів діяльності банку. Обсяг статутного капіталу суттєво впливає на характер клієнтури та номенклатуру послуг, що надає банк, а клієнти орієнтуються на потужність банку, приймаючи рішення про імовірний ризик збереження тимчасово вільних їх грошових коштів на поточних і депозитних рахунках того чи іншого банку.

На якість *власних коштів* впливає їх частка у валюті балансу та обсяг власних коштів-нетто. Частка власних коштів у валюті балансу визначається співвідношенням суми власних коштів до загальної суми активів банку у відсотках, а показник обсягу власних коштів-нетто як різниця між власними коштами банку брутто (усього за балансом) та іммобілізованими коштами банку (операційні та неопераційні основні засоби, нематеріальні активи, запаси господарчих матеріалів, витрати майбутніх періодів, нараховані доходи).

Власні кошти (регулятивний капітал) складаються з *основного* та *додаткового* капіталу, які створюються у процесі банківської діяльності. Зазначене визначає капітал банку важливим структуроутворюючим елементом банківської діяльності. Функціональна відмінність між капіталом, вкладеним у реальний сектор, і капіталом, зайнятим у банках, існує, хоча проходить їх певне злиття або зрощування.

Власний капітал формується у процесі проведення пасивних операцій, в першу чергу, пов'язаних із формуванням статутного капіталу шляхом розміщення акцій або залучення

пайовиків. Процес формування власного капіталу банків вирізняється певною специфікою, пов'язаною із рядом обставин.

По-перше, через посередників на фінансових ринках банківські установи залучають великі суми стороннього грошового капіталу у вигляді депозитів. Далі вони беруть зобов'язання забезпечувати ефективне управління та зберігання цих коштів і на цій основі – отримання доходу на вкладений капітал.

По-друге, банківські активи представлені різними видами грошових вимог і зобов'язань, які, як правило, більш ліквідні і швидше реалізуються на ринку, ніж активи нефінансових компаній, що «заморожені» в матеріальних об'єктах. У такий спосіб забезпечується можливість прискорення процесу мобілізації грошових ресурсів і, відповідно, зменшується потреба банків у власному капіталі, що значно перевищує мінімальні нормативні його значення. Це визначає одну із характерних особливостей банків як фінансово-кредитних інститутів, що відрізняє їх від інших підприємницьких структур. Саме тому управління процесом формування фінансових ресурсів банку включає і управління механізмом утворення і використання власного капіталу, і управління залученими і запозиченими коштами (зобов'язаннями). Незважаючи на взаємопов'язаність і взаємообумовленість зазначених напрямів управління, процедури аналізу кожного з них мають свою специфіку, нехтування якою може призвести до помилкових управлінських рішень.

Важливим моментом управління власним капіталом є обґрунтування його достатності й визначення показників, які дозволяють її оцінити.

Практика показує, що на *величину достатності власного капіталу* банку впливають обсяг, структура та зміст активних операцій. Так, орієнтація банку на проведення операцій, пов'язаних з підвищеним ризиком, потребує порівняно більшого розміру власних коштів і, навпаки, переважання у кредитному портфелі позик з мінімальним ризиком дозволяє банку успішно працювати з невеликим власним капіталом. Розмір власного капіталу залежить також від кількості і якості його клієнтів. Загальним критерієм вирішення питання щодо достатності власного капіталу є його підтримка на такому рівні, за якого забезпечується, з одного боку, максимальний прибуток, а з іншого – ліквідність.

Капітальна база сучасних банків підпадає під повсякденну ринкову перевірку. Занадто низький рівень капіталу може призвести до несумірного ризику і навіть до банкрутства банку у разі настання несприятливих обставин. Занадто висока частка власного капіталу зменшує маневреність або левериджа[1], змушуючи банки, таким чином, підвищувати межі дохідності, щоб забезпечити прибуток інвесторам.

Визначаючи забезпеченість банку капіталом, оцінюють якість активів і адекватні резерви. Цей показник активів досліджують і щодо ризику.

Зважаючи на суперечливість проблеми аналізу ступеня ризиковості активів та ринкової вартості зобов'язань, банки мають дотримуватись нормативного показника достатності капіталу. Виходячи з цього, можна визначити, що в банківських установах коефіцієнт достатності капіталу 8 % формує показник левериджу 12,5:1 (обернена величина мінімального капітального коефіцієнта). Незаперечним висновком є те, що основа ресурсів банківської установи – це залучені кошти. У цьому й полягає основна специфіка роботи банків – розширення діяльності через залучені та запозичені кошти.

За умови нормальної (прибуткової) роботи банку, коли не потрібно спрямовувати частину прибутку на покриття збитків, що їх зазнає банк під час проведення активних операцій, власні кошти банку мають постійну тенденцію до зростання.

Обсяг залучених коштів, з огляду на їхню тимчасову природу, може коливатися під впливом різноманітних чинників. Максимальний розмір залучених коштів, передусім, залежить від власного капіталу банку. Проте в різних країнах існують різні нормативи співвідношення власного капіталу і залучених коштів. Вони коливаються в межах співвідношень від 1:10 до 1:100. Наприклад, у Швейцарії це співвідношення 1:12, в Японії – 1:83.

У теорії фінансового аналізу існує так зване правило фінансового важеля. Ефект важеля пов'язаний із показником співвідношення прибутку, одержаного шляхом використання всіх коштів банку (як власних, так і залучених), до суми власних коштів.

---

[1]Левередж (leverage) – механізм управління рентабельністю власного капіталу, ґрунтується на оптимізації співвідношення власних і позикових фінансових засобів, характеризує обсяг позикових коштів.

Відповідно, чим менша сума власних коштів у загальній сумі коштів банку, тим вищим буде прибуток на їх одиницю, акцію або пай.

Ефективність управління банком значною мірою залежить також від якості управління пасивами. Тут потрібно розв'язувати дві проблеми:

1) обрання напрямів отримання коштів з найменшими затратами;

2) визначення способів гарантування повернення залучених коштів без зниження обсягу фінансових послуг, що надаються.

Вище зазначалось, що близько 90 % потрібних грошових ресурсів банк забезпечує за рахунок залучених коштів. Традиційно основну частину цих коштів складають *депозити*. Разом з тим останнім часом спостерігається швидке зростання іншої частини банківських зобов'язань, які визначають як недепозитні залучені кошти. Банк отримує їх у вигляді позик або у процесі реалізації власних боргових зобов'язань на грошовому ринку. До основних відмінностей недепозитних джерел банківських ресурсів від депозитних слід віднести те, що, по-перше, вони неперсоніфіковані, тобто не пов'язані із конкретним клієнтом банку, залучаються на ринку на конкурентній основі через брокерів; по-друге, ініціатива залучення цих коштів належить самому банку, тоді як депозити пропонує вкладник.

Залучені (депозити) кошти бувають різними. Це і кошти на рахунках підприємств усіх форм власності, організацій, установ, і кошти на бюджетних рахунках, і ощадні вклади.

На практиці сучасні банки використовують різні види депозитних рахунків. Внаслідок фінансових нововведень їх кількість постійно зростає. Депозити можна класифікувати за такими ознаками, зокрема:

– залежно від вкладника депозити розподіляють на депозити фізичних і юридичних осіб;

– залежно від термінів – на термінові депозити і до запитання.

Окремі фахівці всі клієнтські рахунки відносять до депозитних, тобто депозитним вважається будь-який рахунок, відкритий клієнту в банку і на якому зберігаються кошти. Проте певна диференціація буде існувати завжди через відмінності у режимі їх використання та інші специфічні ознаки.

До важливих банківських ресурсів у портфелі залучень належать *кошти клієнтів на рахунках* і *в розрахунках* (залишки на поточних рахунках організацій, депоновані забезпечення) та *заощадження населення* (які формуються внаслідок зменшення особистого поточного споживання з метою їх використання у майбутньому).

Як депозитні інструменти, банки широко використовують *цінні папери власного боргу*. До них належать депозитні та ощадні сертифікати. Особливість цих фінансових інструментів полягає у тому, що вони відіграють роль депозитів і можуть використовуватись як застава у кредитних операціях, або як документи для розрахунків. Ці властивості перетворюють цінні папери банківського боргу на високоліквідні активи, а відтак банки часто застосовують їх механізми для збільшення депозитних ресурсів.

У зарубіжній практиці для залучення банками коштів також широко використовують *фінансові векселі*. Класична основа вексельного обігу має позичковий характер на відміну від депозитної природи сертифікатів або чеків. Проте фінансовий вексель можна розглядати і як цінні папери, за якими платником виступає банк. За відповідних змін у чинному вітчизняному законодавстві та нормативних актах НБУ цей інструмент можна буде широко використовувати як депозитний.

Особливим джерелом поповнення ресурсів банку є також *міжбанківський кредит* і *кредити центрального банку* (рефінансування). Кредитними ресурсами торгують, як правило, фінансово стійкі банки, що мають надлишок ресурсів.

Таким чином, власні, залучені та запозичені кошти традиційно створюють ресурси банків другого рівня. Власні ресурси формуються банками для забезпечення фінансової стабільності. Залучені та запозичені кошти формують ресурсну базу банку для проведення активних операцій. Основу залучених складають кошти до запитання на поточних рахунках організацій усіх форм власності та фізичних осіб. Серед залучених коштів впливове місце займають депозити юридичних і фізичних осіб.

Отже, слід розуміти наступне:

1. Розрізняють власний, залучений та позиковий капітал. Залучений капітал формують грошові кошти юридичних і фізичних осіб у вигляді депозитів.

2. Запозичення коштів на ринку міжбанківських кредитів, у Центрального банку або шляхом продажу власних боргових зобов'язань на грошовому ринку має назву недепозитного, а сформований у такий спосіб капітал – позиковим. Власний капітал формують грошові кошти, які належать власникам банку і забезпечують йому економічну самостійність.

3. Поповнення власної капітальної бази банків залежить від таких загальноекономічних чинників, як доходи населення та його довіра до банківської системи; законодавче поле діяльності банків, прибутковість діяльності народного господарства країни, що, в свою чергу, вплине на прибуток банків та ін.

4. Більша частина ресурсів банку формується за рахунок залучених та запозичених коштів, а не власних. Формування залучених банківських ресурсів через проведення депозитних операцій є однією з найважливіших основ організації діяльності банків. Це пояснюється тим, що залученим ресурсам належить основна роль у покритті потреб банку в коштах для здійснення активних операцій.

5. У сучасних умовах проблема формування ресурсів банків набула для них першочергового значення, а характер банківських ресурсів докорінним чином змінюється. По-перше, значно звузився загальнодержавний фонд банківських ресурсів, відтак активізується процес зосередження ресурсів держави в центральному банку. По-друге, господарська самостійність банків визначається достатністю власного капіталу як базового елемента банківських ресурсів. По-третє, функціонування підприємств і організацій різних форм власності означає виникнення нових власників грошових ресурсів, які самостійно визначають місце та спосіб їх зберігання, що, в свою чергу, формує ринок кредитних ресурсів.

Ці обставини загалом по-новому визначають проблему залучення банками ресурсів, породжуючи конкуренту боротьбу в банківській сфері. Крім того, конкурентність на ринку загострюється через розвиток ринку цінних паперів, а також діяльність великої кількості кредитних установ, інших комерційних структур.

10.2. Формування власного капіталу банків

Формування власного капіталу банку. Власний капітал банку – це спеціально створені фонди і резерви, призначені для забезпечення фінансової стійкості, комерційної та господарської діяльності, відшкодування можливих збитків і які перебувають у користуванні банку. Слово «капітал» походить від лат. capitalis – головний. У Законі України «Про банки і банківську діяльність» капітал банку (К) визначається як залишкова вартість активів (А) після вирахування всіх його зобов'язань (З), що фактично характеризує поняття *власного капіталу*:

$$(К = А - З) \qquad (10.1)$$

Розрізняють такі види банківського капіталу: статутний, підписний, приписний, балансовий, економічний, регулятивний, основний, додатковий.

Статутний капітал – сплачений та зареєстрований підписний капітал, який не може бути меншим статутного капіталу. Мінімальний розмір статутного капіталу на день реєстрації банку не може бути менше 500 млн грн. Він не повинен формуватися з непідтверджених джерел. Ця норма почала діяти з 08.08.2014. Діючим банкам регулятор дав можливість виконати зазначену норму поетапно протягом 10 років. Так, відповідно до Постанови Правління НБУ від 06.08.14 № 464 «Про приведення статутного капіталу банків у відповідність до мінімально встановленого розміру», банки, статутний капітал яких не відповідає вимогам ч. І ст. 31 Закону України «Про банки і банківську діяльність», зобов'язані привести його розмір у відповідність із вимогами, не менший ніж:

120 млн грн – до 17 червня 2016 року;
150 млн грн – до 11 липня 2017 року;
200 млн грн – до 11 липня 2018 року;
250 млн грн – до 11 липня 2019 року;
300 млн грн – до 11 липня 2020 року;
350 млн грн – до 11 липня 2021 року;
400 млн грн – до 11 липня 2022 року;
450 млн грн – до 11 липня 2023 року;
500 млн грн – до 11 липня 2024 року.

Банк має право збільшувати статутний капітал після того, як всі учасники повністю виконали свої зобов'язання щодо оплати паїв або акцій і попередньо оголошений підписний капітал (величина капіталу, на яку отримано письмові зобов'язання акціонерів банку на внесення коштів за підпискою на акції) повністю оплачено.

Підписний капітал банку – це величина капіталу, на яку отримано письмові зобов'язання акціонерів банку на внесення коштів за підпискою на акції. Банкам забороняється випуск акцій на пред'явника. Банки мають право придбавати власні акції або паї з наступним письмовим повідомленням Національного банку про укладені угоди.

Приписний капітал банку – це сума грошових коштів у вільно конвертованій валюті, надана іноземним банком філії для її акредитації в Україні.

Економічний капітал (капітал під ризиком) – внутрішньобанківська оцінка потреби формування певної суми капіталу, необхідної для покриття можливих збитків за ризиками, які переймає на себе банк у процесі своєї діяльності з метою одержання високого прибутку, забезпечення конкурентоспроможності та фінансової стійкості. Метод кількісної оцінки ризику, який полягає у віднайдені величини (економічного капіталу), що постійно перебуває під ризиком і відтак може бути втрачена навіть під час звичайної діяльності.

Регулятивний капітал – один із найважливіших показників діяльності банків, основним призначенням якого є покриття негативних наслідків різноманітних ризиків, які банки беруть на себе у процесі своєї діяльності, та забезпечення захисту вкладів, фінансової стійкості та стабільності банківської діяльності

Власний капітал (кошти) банку – це грошові кошти, внесені акціонерами (засновниками банку), а також кошти, утворені в процесі подальшої діяльності банку.

Призначення банківського капіталу виражається в його функціях, до яких належить:

а) *захисна*: власний капітал слугує насамперед для страхування інтересів вкладників і кредиторів банку, а також для покриття поточних збитків від банківської діяльності;

б) *забезпечення оперативної діяльності*: другорядна функція для власного капіталу банку. Ця функція відчутна на перших кроках діяльності банку, коли за рахунок власного капіталу формується його інфраструктура і розгортається діяльність (фінансується придбання ліцензії, комп'ютерної і оргтехніки та програмного забезпечення, будівництво (оренда) офісів тощо);

в) *регулююча*: через фіксацію розміру власного капіталу регулюючі органи впливають на діяльність банку в цілому.

Порядок регулювання банківського капіталу регламентується Законом України «Про банки і банківську діяльність» (стст. 30–36) та Інструкцією про порядок регулювання діяльності банків в Україні, затвердженою Постановою Правління НБУ від 28.08.2001 № 368, якою встановлюється порядок визначення капіталу банку як регулятивного капіталу.

Регулятивний капітал є одним з найважливіших показників діяльності банків, основним призначенням якого є покриття негативних наслідків різноманітних ризиків, які банки беруть на себе в процесі своєї діяльності, та забезпечення захисту вкладів, фінансової стійкості і стабільної діяльності банків. Ризики в банківській діяльності випливають із специфіки банківських операцій, що здійснюються в умовах ринкових відносин, та означають імовірність одержання доходів, менших від очікуваних, зниження вартості активів. Підвищені банківські ризики призводять до значних фінансових утрат і, як наслідок, до банкрутства банків.

З метою визначення реального розміру регулятивного капіталу, з урахуванням ризиків у своїй діяльності, банки зобов'язані постійно оцінювати якість усіх своїх активів і позабалансових зобов'язань (здійснювати їх класифікацію, визначати сумнівні та безнадійні щодо погашення); здійснювати відповідні коригування їх вартості шляхом формування резервів для покриття очікуваних (можливих) збитків за зобов'язаннями контрагентів.

Банки формують резерви за такими активами:

– кредитними операціями;

– операціями з цінними паперами;

– дебіторською заборгованістю;

– простроченими понад 31 день та сумнівними до отримання нарахованими доходами за активними операціями;

– коштами, розміщеними на кореспондентських рахунках у банках (резидентах і нерезидентах), які визнані банкрутами або ліквідовуються за рішенням уповноважених органів, або які зареєстровані в офшорних зонах.

Регулятивний капітал банку – це сукупність основного (1-го рівня) капіталу (ОК) та додаткового (2-го рівня) капіталу (ДК) за мінусом відвернень (В).

$$\boldsymbol{РК = ОК + ДК – В} \qquad (10.2)$$

Основний капітал вважається незмінним і таким, що не підлягає передаванню чи перерозподілу та повинен повністю покривати поточні збитки. За його допомогою здійснюється забезпечення стабільності банківської установи.

Додатковий капітал має менш постійний характер та його розмір піддається змінам. Він виконує, в основному, функцію захисту основного капіталу і служить для страхування активних та інших банківських операцій. При цьому додатковий капітал не може бути більшим 100 % основного капіталу.

Структурно ОК (капітал 1-го рівня) складається з таких елементів:

а) фактично сплачений зареєстрований статутний капітал, який формується з акціонерного або пайового капіталу під час організації нового банку шляхом акумулювання внесків засновників чи випуску і реалізації акцій. Банкам забороняється випуск акцій на пред'явника. Він формується лише за рахунок власних коштів співзасновників. Забороняється формування статутного капіталу за рахунок бюджетних коштів, коштів, отриманих у кредит і під заставу. За підсумками року, на основі фінансової звітності розмір статутного капіталу коригується на індекс девальвації чи ревальвації гривні за рахунок і в межах валових доходів або валових витрат банку відповідно до методики, визначеної Національним банком;

б) додаткові внески акціонерів у статутний капітал;

в) прибуток (дивіденди), спрямований на збільшення статутного капіталу;

г) розкриті резерви – резерви і фонди, створені або збільшені за рахунок нерозподіленого прибутку та оприлюднені у фінансовій звітності банку;

д) емісійні різниці – сума перевищення надходжень, отриманих емітентом від емісії (випуску) власних акцій (інших корпоративних прав), над номінальною вартістю таких акцій (інших корпоративних прав) (під час їх первинного розміщення);

е) резервні фонди, що створюються згідно із законами України. Зокрема, резервний фонд – це грошові ресурси, що резервуються банком для забезпечення непередбачених витрат, покриття збитків від банківської діяльності, а також виплати дивідендів по привілейованих акціях, якщо недостатньо прибутку. Наявність коштів у ньому забезпечує стійкість банку, зменшує вірогідність його банкрутства. Розмір резервного фонду та щорічних внесків до нього встановлюється зборами акціонерів і фіксується в установчих документах, але він не може бути меншим 25 % розміру регулятивного капіталу, а розмір відрахувань – меншим 5 % чистого прибутку. Коли резервний фонд досягає встановленої величини, то відрахування до нього припиняються. У випадку використання коштів з резервного фонду відрахування від чистого прибутку на його формування відновлюються;

є) загальні резерви, що створюються під невизначений ризик під час проведення банківської діяльності;

ж) інші фонди банку.

Ці елементи включаються до ОК лише за умови, що вони відповідають таким критеріям:

– відрахування до резервів і фондів здійснено з прибутку після оподаткування або з прибутку до оподаткування, скоригованого на всі потенційні податкові зобов'язання;

– призначення резервів та фондів і рух коштів по них окремо розкрито в оприлюднених звітах банку;

– фонди мають бути в розпорядженні банку з метою необмеженого і негайного їх використання для покриття збитків;

– будь-яке покриття збитків за рахунок резервів та фондів проводиться лише через рахунок прибутків та збитків.

Загальний розмір основного капіталу визначається з урахуванням розміру очікуваних (можливих) збитків за невиконаними зобов'язаннями контрагентів та *зменшується на суму*:

(–) недосформованих резервів під можливі збитки за активними операціями;

(–) нематеріальних активів за мінусом суми зносу;

(–) капітальних вкладень у нематеріальні активи;

(–) збитків минулих років, поточного року, а також тих, що очікують затвердження.

Додатковий капітал (капітал 2-го рівня) складається з таких елементів:

а) резерви під заборгованість за кредитними операціями (крім резервів за наданими банком фінансовими зобов'язаннями) та за операціями з розміщення коштів на кореспондентських рахунках в інших банках, яку віднесено до І (найвищої) категорії якості;

б) результат переоцінки основних засобів, що включався до суми регулятивного капіталу банків;

в) результат поточного року (прибуток), що зменшений на суму доходів, не отриманих понад 30 днів з дати їх нарахування (крім доходів за державними цінними паперами та цінними паперами, емітованими НБУ та нарахованих доходів за облігаціями Державної іпотечної установи, розміщення яких здійснюється під гарантію КМУ, надану відповідно до закону про Державний бюджет України на відповідний рік), зменшених на суму сформованих під ці нараховані доходи резервів. Якщо прибуток поточного року менше загальної суми коригування, то на суму такої різниці зменшується розмір основного капіталу банку;

г) нерозподілений прибуток минулих років;

д) прибуток звітного року;

е) субординований капітал (борг, що враховується до капіталу після отримання дозволу НБУ), який включає кошти, що залучені від юридичних осіб-резидентів і нерезидентів як у національній, так і в іноземній валюті на умовах субординованого боргу. Це дозволяється банкам, строк діяльності яких становить не менше одного року, з метою підвищення рівня їх капіталізації.

Субординований борг – це звичайні незабезпечені боргові капітальні інструменти, які, відповідно до угоди, не можуть бути взяті з банку раніше п'яти років, а у випадку банкрутства чи ліквідації повертаються інвестору після погашення претензій усіх інших кредиторів. Його сума щорічно зменшується на 20 % від первинної вартості протягом п'яти останніх років дії угоди. При цьому сума субординованих коштів не може перевищувати 100 % розміру ОК капіталу.

Залучення коштів на умовах субординованого боргу з метою їх врахування до додаткового капіталу банку у вигляді позик, кредитів, депозитів юридичних осіб може здійснюватися як шляхом укладення прямих договорів між банком-боржником та інвестором (про що укладається договір про залучення коштів на умовах субординованого боргу), так і шляхом випуску банком-боржником облігацій (про що укладається договір про залучення коштів шляхом випуску облігацій).

Мінімальна сума залучених коштів шляхом випуску облігацій становить 100 тис. грн. Залучення коштів від однієї особи в сумі, що перевищує 2 млн грн здійснюється шляхом укладення прямих договорів.

Не допускається заміна облігацій на прямі договори або, навпаки, протягом усього періоду дії угоди про залучення коштів на умовах субординованого боргу до капіталу банку. Якщо на умовах субординованого боргу кошти залучені строком на п'ять років, то їх сума враховується до капіталу банку зі щорічним зменшенням розміру цих коштів на 20 % на кінець кожного року за таким графіком:

Строк до закінчення дії угоди	**Сума, що враховується до капіталу**
Від 5 до 4 років	100 %
Від 4 до 3 років	80 %
Від 3 до 2 років	60 %
Від 2 до 1 року	40 %
Менше 1 року	20 %

Якщо кошти залучені на строк понад п'ять років, то банк може здійснювати часткове їх погашення, але не раніше ніж через п'ять років від дати його залучення. Кошти, залучені на умовах субординованого боргу, мають враховуватися до капіталу банку в останні п'ять років дії угоди з урахуванням розміру амортизації від залишкової суми субординованого боргу.

Приклад: строк, на який залучено кошти, 7 років (з 01.02.2010 до 31.01.2017). Сума залучених коштів на умовах субординованого боргу, на яку отримано дозвіл на врахування до капіталу банку, – 600 000 грн. Розрахунок суми, що враховується до капіталу, здійснюється таким чином:

з 01.02.2010 до 31.01.2012 – 100 % – 600 000 грн;

з 01.02.2012 до 31.01.2013 – 100 % – 600 000 грн;
з 01.02.2006 до 31.01.2014 – 80 % – 480 000 грн;
з 01.02.2007 до 31.01.2015 – 60 % – 360 000 грн;
з 01.02.2008 до 31.01.2016 – 40 % – 240 000 грн;
з 01.02.2009 до 31.01.2017 – 20 % – 120 000 грн.

Дострокове погашення субординованого боргу може відбуватися за ініціативою банку-боржника та за згодою інвестора за умови отримання дозволу НБУ. Нарахування процентів за субординованим боргом здійснюється щомісяця згідно з правилами бухгалтерського обліку процентних та комісійних доходів і витрат банків. Авансова їх сплата та капіталізація не дозволяється, про що зазначається в угоді.

Для визначення фактичного розміру регулятивного капіталу банку загальна сума капіталу 1-го і 2-го рівнів додатково зменшується на суму відвернень (В):

а) балансова вартість акцій та інших цінних паперів з нефіксованим прибутком, що випущені банками, у торговому портфелі банку та у портфелі банку на продаж;

б) балансова вартість інвестицій в асоційовані та дочірні компанії, а також балансова вартість вкладень у капітал інших установ у розмірі 10 і більше відсотків їх статутного капіталу;

в) балансова вартість акцій (паїв) власної емісії, що прийняті в забезпечення наданих банком кредитів (інших вкладень);

г) балансова вартість вкладень в інші банки на умовах субординованого боргу;

ґ) балансова вартість позалістингових цінних паперів у торговому портфелі банку (крім цінних паперів, емітованих центральними органами виконавчої влади, Національним банком та Державною іпотечною установою);

д) балансова вартість цінних паперів, що не перебувають в обігу на фондових біржах (у тому числі, торгівля яких на фондових біржах заборонена законодавством України), у торговому портфелі банку;

е) балансова вартість цінних паперів недиверсифікованих інвестиційних фондів.

Банк не включає до балансової вартості цінних паперів, на яку додатково зменшується загальний розмір регулятивного капіталу банку 1-го і 2-го рівнів, суму доходів, не отриманих понад 30 днів з дати їх нарахування.

10.3. Регулювання банківського капіталу

Регулювання капіталу здійснюється за допомогою економічних нормативів, встановлених НБУ і визначених Інструкцією № 368, зокрема:

Н1 – мінімальний розмір регулятивного капіталу банку, що отримав банківську ліцензію після 11 липня 2014 року, має становити 500 мільйонів гривень. Для раніше створених банків мінімальний розмір регулятивного капіталу має бути підвищений до встановленого рівня протягом 10-ти років, до 2024 року, таким чином:

120 млн грн – до 10 липня 2017 року;
150 млн грн – з 11 липня 2017 року;
200 млн грн – з 11 липня 2018 року;
250 млн грн – з 11 липня 2019 року;
300 млн грн – з 11 липня 2020 року;
350 млн грн – з 11 липня 2021 року;
400 млн грн – з 11 липня 2022 року;
450 млн грн – з 11 липня 2023 року;
500 млн грн – з 11 липня 2024 року.

Розмір РК банку не може бути меншим, ніж його статутний капітал. Ця вимога не поширюється на новостворений банк протягом одного року з дня отримання ним банківської ліцензії.

Н2 – норматив адекватності регулятивного капіталу (платоспроможності) відображає здатність банку своєчасно і в повному обсязі розрахуватися за своїми зобов'язаннями, що випливають із торговельних, кредитних або інших операцій грошового характеру. Чим вище його значення, тим більша частка ризику, що її приймають на себе власники банку; і навпаки, чим нижче значення показника, тим більша частка ризику, що її приймають на себе кредитори/вкладники банку. Тому Н2 встановлюється для запобігання надмірному перекладанню банком кредитного ризику та ризику неповернення банківських активів на кредиторів/вкладників банку.

Тобто цей норматив встановлюється для запобігання надмірному перекладанню банком кредитного ризику та ризику неповернення банківських активів на кредиторів/вкладників банку.

Розрахунок нормативу здійснюється за таким алгоритмом:

$$\boldsymbol{Н2 = Рк / (Сум.А + Пі + Ввп – Ра – Зк)}, \qquad (10.3)$$

де Рк – регулятивний капітал;

Сум.А – сумарні активи;

Пі – позабалансові інструменти (чеки, векселі), зважені за ступенем ризику;

Ра – фактично створені резерви за активними операціями;

Зк – суми забезпечення повернення кредиту (застав, гарантії поручительства);

Ввп – сукупна сума відкритої валютної позиції банку за всіма іноземними валютами та банк. металами.

Для розрахунку адекватності регулятивного капіталу банку його активи поділяються на п'ять груп за ступенем ризику та підсумовуються з урахуванням відповідних коефіцієнтів зважения: 0, 10, 20, 50,100.

Нормативне значення Н2 має бути:

– для діючих банків не менше ніж 10 %;

– для новостворених банків: а) протягом перших 12 місяців діяльності не менше 15 %; б) протягом наступних 12 місяців – не менше 12 %;

в) у подальшому – не менше 10 %.

Н3 – норматив (коефіцієнт) співвідношення регулятивного капіталу до сумарних активів (тимчасово відмінений), який відображає розмір регулятивного капіталу, необхідний для здійснення банком активних операцій. Він розраховується як співвідношення регулятивного капіталу до сумарних активів банку, зменшених на суму сформованих резервів за активними операціями.

$$\boldsymbol{Н3 = РК / (Асум. – Р акт.операц.)} \qquad (10.4)$$

Нормативне значення нормативу Н3 має бути не менше ніж 9 %.

Н3-1 – норматив (коефіцієнт) співвідношення регулятивного капіталу до зобов'язань (тимчасово відмінений) визначає достатність власних коштів банку для виконання зобов'язань перед вкладниками та кредиторами.

Нормативне значення нормативу Н3-1 має бути не менше ніж 10 %.

Для забезпечення реального рівня капіталізації банків України вся їх сукупність поділяється за рівнем достатності капіталу на 5 груп: добре капіталізовані; достатньо капіталізовані; недокапіталізовані; значно недокапіталізовані; критично недокапіталізовані.

Добре капіталізованим вважається банк, в якого:

– розмір регулятивного капіталу відповідає встановленим мінімальним вимогам; норматив адекватності регулятивного капіталу (Н2) перевищує його нормативне значення і становить не менше ніж 17 відсотків;

– норматив співвідношення основного капіталу до загальних активів банку (норматив адекватності основного капіталу Н3) більше ніж його нормативне значення і становить 8 % та більше.

Достатньо капіталізованим вважається банк, в якого розмір регулятивного капіталу відповідає встановленим мінімальним вимогам; норматив адекватності регулятивного капіталу Н2 відповідає його нормативному значенню і становить не менше ніж 8 % або наближається до 17 %; норматив адекватності основного капіталу Н3 становить не менше ніж 4 % або наближається до 8 %.

Недокапіталізованим вважається банк, в якого: розмір регулятивного капіталу відповідає встановленим мінімальним вимогам; Н2 менше ніж його нормативне значення, але становить не менше ніж 6 %; Н3 менше, ніж його нормативне значення, але становить не менше ніж 3 % або наближається до 4 %.

Значно недокапіталізованим вважається банк, у якого: розмір регулятивного капіталу менше встановленого мінімального розміру, але не більше ніж 20 % ;Н2 менше ніж його нормативне значення і перебуває в межах від 6 до 2 %; Н3 менше ніж його нормативне значення і перебуває в межах від 3 до 1,3 %; обсяг активів з негативною класифікацією 5 (з урахуванням сформованих резервів під активні операції) перебуває в межах від 45 до 60 % регулятивного капіталу банку.

Критично недокапіталізованим вважається банк, в якого розмір регулятивного капіталу менше встановленого мінімального розміру понад 20 %; Н2 менше ніж 2 %; Н3 менше ніж 1,3 %; обсяг активів з негативною класифікацією (з урахуванням сформованих резервів під активні операції) перевищує 60 % регулятивного капіталу банку.

Залежно від рівня достатності капіталу банку НБУ рекомендує вживати таких заходів:

а) банкам, що не дотримуються вимог нормативів Н 1, Н2, Н3 – винести на розгляд правління та ради банку перелік заходів щодо розвитку його капітальної бази (програму капіталізації) або питання щодо його реорганізації шляхом приєднання чи злиття;

б) недокапіталізованим банкам – припинити в будь-якій формі виплату дивідендів (крім виплати дивідендів у вигляді власних акцій) та викуп власних акцій (паїв/часток учасників у статутному капіталі), а також унести на розгляд правління та ради банку перелік заходів (програму) фінансового оздоровлення банку.

Крім того, недокапіталізованим банкам рекомендується встановити такі обмеження: тимчасово припинити залучення коштів фізичних та юридичних осіб; обмежити активні операції з акціонерами та інсайдерами банку; припинити вкладання коштів у статутні фонди інших юридичних осіб; припинити надання бланкових та пільгових 6 кредитів; припинити нарахування і сплату відсотків за міжфілійними кредитами;

в) значно недокапіталізованим банкам припинити: виплату дивідендів у будь-якій формі (крім виплати дивідендів у вигляді власних акцій/ паїв/часток) та викуп власних акцій (паїв/часток учасників у статутному капіталі); відкриття нових депозитних рахунків фізичним особам і поповнення діючих; проведення подальшої емісії цінних паперів (крім випуску власних акцій) та розширення кола фізичних і юридичних осіб-клієнтів банку з обслуговування їх операцій на ринку цінних паперів, збільшення обсягу цих операцій, у тому числі пов'язаних з веденням рахунків депозитарного обліку;

г) критично недокапіталізованим банкам – припинити виплату процентів за субординованим боргом;

д) значно недокапіталізованим або критично недокапіталізованим банкам унести на розгляд загальних зборів акціонерів (учасників) питання щодо санації банку його акціонерами (учасниками) або інвесторами.

Усі вітчизняні банки за рівнем достатності капіталу можна поділити на п'ять категорій (табл. 10.2).

Таблиця 10.2

Категорії банків за рівнем достатності капіталу

Назва показника	Н1	Н2	Н3
Добре капіталізовані	мінімальні вимоги	не менше 7 %	не менше 8 %
Достатньо капіталізовані	мінімальні вимоги	не менше 8 %	не менше 4 %
Недокапіталізовані	мінімальні вимоги	не менше 6 % *	не менше 3 %
Значно недокапіталізовані	втрачено 20 % Н1	не менше 2 % **	не менше 1,3 %
Критично недокапіталізовані	втрачено більше 20 % Н1	менше 2 %	менше 1,3 %

** обсяг активів з негативною класифікацією з урахуванням резервів перебувають у межах 45–60 % Н1.*

*** обсяг активів з негативною класифікацією перевищує 60 % Н1.*

Залежно від ступеня недостатнього рівня капіталізації НБУ вживає такі заходи:

– до банків, що порушили вимоги до НІ, Н2, Н3 – винести на розгляд правління та ради банку програму капіталізації або питання про його реорганізацію шляхом злиття чи приєднання;

– у недокапіталізованих банках – припинити видачу дивідендів (окрім власними акціями) та викуп власних паїв, розробити програму фінансового оздоровлення, встановити такі обмеження: припинити залучення коштів юридичних та фізичних осіб, обмежити активні операції з акціонерами та інсайдерами, припинити вкладення коштів у статутні фонди інших юридичних осіб, припинити надання бланкових і пільгових кредитів, припинити нарахування і сплату відсотків за міжфілійними кредитами;

– у значно недокапіталізованих – припинити будь-яку виплату дивідендів, відкриття депозитів й поповнення діючих, проведення емісії цінних паперів та розширення числа клієнтів з обслуговування їх операцій на ринку цінних паперів і ведення депозитарного обліку;

– у критично недокапіталізованих – припинити виплату відсотків за субординованим боргом, подати програму санації банку його акціонерами чи засновниками.

10.4. Залучені та запозичені банківські ресурси

Залучені кошти становлять найбільшу питому вагу в структурі пасивів банків, яка в кілька разів перевищує його власні кошти. Фактично – це основне джерело формування ресурсів банку, які спрямовуються на проведення активних операцій.

Залучені кошти банку – це сукупність коштів, які прямо або опосередковано отримані на зворотній основі від фізичних та юридичних осіб, крім коштів, отриманих від кредитних установ за кредитними договорами. Основну суму коштів становлять тимчасово вільні грошові капітали, що виникають на основі кругообігу промислового і торгового капіталу, грошові накопичення держави, особисті грошові накопичення населення.

Як основний елемент грошової маси, залучені кошти банків відіграють важливу роль в економіці, тому вони є об'єктом державного регулювання, яке здійснюється у формах обмеження виплачуваної винагороди (відсотків), встановлення норм обов'язкового резервування і деяких нормативів регулювання банківської діяльності (платоспроможності, ліквідності тощо).

Залучені ресурси банків існують у двох основних формах: у формі депозитів та формі короткострокових боргових цінних паперів.

Таблиця 10.3

Характеристика залучених коштів банку

Види ресурсів	Складові видів ресурсів
Кошти до запитання суб'єктів господарської діяльності	Поточні рахунки суб'єктів Кошти за довірчими операціями Кошти в розрахунках Розподільчі рахунки суб'єктів господарської діяльності Цільові кошти до запитання Кошти для розрахунків платіжними картками
Строкові кошти суб'єктів господарської діяльності	Короткострокові й довгострокові депозити суб'єктів господарської діяльності Кошти, отримані за операціями РЕПО
Кошти до запитання фізичних осіб	Поточні рахунки Кошти за довірчими операціями фізичних осіб Кошти в розрахунках Кошти фізичних осіб для розрахунків платіжними картками

Продовження таблиці 10.3

Строкові кошти фізичних осіб	Короткострокові та довгострокові депозити фізичних осіб
Кошти бюджету й позабюджетних фондів України	Кошти клієнтів, які утримуються з Державного бюджету України, з місцевих бюджетів кошти позабюджетних фондів
Кредиторська заборгованість	Кредиторська заборгованість за операціями з клієнтами банку Сума транзитних рахунків за операціями з клієнтами банку
Цінні папери власного боргу (крім субординованого боргу)	Прості векселі, емітовані банком Ощадні (депозитні) сертифікати

Депозит – це грошові кошти в національній та іноземній валютах, передані їх власником або іншою особою за його дорученням у готівковій або безготівковій формі на рахунок власника для зберігання на певних умовах. Процес залучення депозитів регламентується Положенням про порядок здійснення банками України вкладних (депозитних) операцій з юридичними і фізичними особами, затвердженими Постановою Правління НБУ від 03.12.2003 № 516.

Депозити класифікуються на такими ознаками:

1. Залежно від категорії вкладників:

– депозити фізичних осіб;

– депозити юридичних осіб.

2. За ознакою резидентності:

– депозити резидентів;

– депозити нерезидентів.

3. Залежно від строку та порядку повернення коштів:

– депозити на вимогу;

– строкові депозити;

– накопичувальні депозити;

– умовні депозити.

4. Залежно від виду валюти, в якій залучаються кошти на вклади (депозити):

– депозити у національній валюті;

– депозити в іноземній валюті;

– вклади (депозити) у банківських металах.

5. За способом оформлення депозиту:

– шляхом укладення договору банківського депозиту;

– шляхом укладення договору банківського депозиту з видачею ощадної книжки;

– шляхом укладення договору банківського депозиту з видачею ощадного (депозитного) сертифіката.

6. Залежно від можливостей капіталізації нарахованих процентів:

– депозити з простими процентами;

– депозити з капіталізацією відсотка.

7. За економічним змістом розрізняють: пасивні та активні депозити. Пасивні депозити є джерелом залучення банківських ресурсів, активні – засіб розміщення тимчасово вільних кредитних ресурсів. Значна частка активних депозитів у валюті балансу негативно характеризує ділову активність банку, який немає змоги ефективно розпоряджатися своїми кредитними ресурсами.

Основними видами депозитних операцій є:

– *депозити на вимогу (до запитання)* – це грошові кошти або банківські метали, що розміщені вкладниками в банках на умовах видачі вкладу (депозиту) на першу вимогу вкладника або здійснення платежів за розпорядженням власника рахунку;

– *депозити строкові* – це грошові кошти або банківські метали, розміщені вкладниками в банку на визначений договором строк, що можуть бути знятими після закінчення цього строку або після попереднього повідомлення банку за встановлений період (не менше одного місяця). Строкові депозити є для банків кращим видом депозитів, оскільки вони стабільні й зручні в банківському плануванні;

– *ощадні депозити* слугують власникам для накопичення грошових заощаджень. Власнику ощадного депозиту видається іменне посвідчення про внесок у формі ощадної книжки, в якій відбиваються всі операції на рахунку;

– *умовні депозити* – це кошти або банківські метали, внесені на інших умовах їх повернення. Умови за вкладом не можуть суперечити законодавству України.

Депозити до запитання призначені для здійснення поточних розрахунків, розміщуються в банках на поточних та контокорентних рахунках і можуть бути у будь-який час частково або

повністю поповнені або використані. У більшості банків депозити до запитання становлять найбільшу частку в структурі залучених коштів. Це найбільш дешеве джерело банківських ресурсів. Власник рахунку може в будь-який момент вилучити кошти, тому банк повинен мати завжди високоліквідні активи за рахунок зменшення частки менш ліквідних, але таких, що дають високі доходи. Тому на залишок коштів на рахунках до запитання виплачуються низькі відсотки.

Депозити до запитання є нестабільними, що обмежує можливість їх використання банком для позикових та інвестиційних операцій. В умовах відсутності плати за депозити до запитання банки намагаються залучити клієнтів і стимулювати приріст поточних внесків за рахунок надання їм додаткових послуг та підвищення якості обслуговування. Це, зокрема, кредитування з поточного рахунка, пільги вкладникам в одержанні кредиту, використання зручних для клієнта форм розрахунків, застосування кредитних карток, чеків, розрахунково-консультативне обслуговування тощо. До депозитів до запитання належать також залишки за контокорентним рахунком або поточним рахунком з овердрафтом. Для покриття операційних витрат, пов'язаних з веденням поточних рахунків, банк стягує з клієнта комісійну винагороду. Комісія може утримуватися завдяки депозитному відсотку. Деякі банки не стягують комісії за ведення поточних рахунків за умови зберігання на них стабільного залишку, не нижчого від встановленого рівня.

Незважаючи на високу мобільність коштів на рахунках до запитання, є можливість визначити їх мінімальний нерухомий залишок і використати його як стабільний позичковий ресурс.

Банки зацікавлені у депозитах до запитання через дві причини:

– клієнти мають залишки грошей на рахунку і виникає можливість для банку використовувати ці залишки для короткострокового кредитування і отримання доходу;

– банк має можливість надати клієнту повний спектр банківських операцій та послуг.

Строкові депозити – це грошові кошти, розміщені у банку на суворо обумовлений термін не менше від одного місяця і можуть бути знятими після закінчення цього терміну або після попереднього повідомлення банку. Вилучення строкових вкладів

відбувається шляхом переказування грошей на розрахунковий (поточний) рахунок або готівкою з каси банку. Строкові вклади є для банків кращим видом депозитів. За ними сплачується високий депозитний відсоток, рівень якого диференціюється залежно від терміну, виду внеску, періоду повідомлення про вилучення, загальної динаміки ставок грошового ринку та інших умов. Строкові депозити є джерелом одержання прибутків їх власниками, вони оформлюються угодою між вкладником і банком. Строкові депозити не використовуються для здійснення поточних платежів. Якщо вкладник бажає змінити суму внеску – зменшити або збільшити, то він може розірвати депозитну угоду і переоформити свій строковий депозит на нових умовах. При достроковому вилученні коштів з такого депозиту власник, як правило, позбавляється передбачених угодою відсотків. У цьому випадку відсотки знижуються до рівня, передбаченого за вкладами до запитання.

Однією з форм строкових депозитів є сертифікати. Депозитний сертифікат видається юридичним особам, ощадний – фізичним. Сертифікати бувають:

– за способом випуску (одноразові, серійні);

– за способом оформлення (іменні, на пред'явника);

– за терміном обігу (термінові, до запитання);

– за умовами сплати відсотків (з регулярною сплатою, сплата після закінчення розрахункового періоду, у день придбання).

Депозитний сертифікат – це цінний папір, який використовується його власником як платіжний засіб або як папір обертання на фондовому ринку. *Ощадний сертифікат* використовується для накопичення фінансових заощаджень фізичних осіб. Власникам надається право здійснювати операції з грошовими коштами з попереднім повідомленням.

Вклади коштів юридичних і фізичних осіб на депозитний рахунок банком оформляються шляхом:

– відкриття строкового депозитного рахунку з укладанням договору банківського вкладу (видачею ощадної книжки);

– видачі ощадного (депозитного) сертифіката.

Власник коштів замість відкриття депозитного рахунку може придбати ощадний (депозитний) сертифікат банківської установи на умовах, передбачених правилами їх випуску та іншими правилами.

Ощадні депозити призначені для нагромадження або розміщення грошових заощаджень. Як і строкові, вони можуть поділятись за термінами, проте їх основна відмінність полягає у можливості поновлення рахунку у будь-який момент. Основними користувачами ощадних депозитів є фізичні особи. Вилучення ощадного депозиту, як правило, повинно здійснюватись за попереднім повідомленням. Ощадні депозити населення вигідні банку тим, що вони, як правило, мають довгостроковий характер і, відповідно, можуть бути джерелом довгострокових вкладень. Банки сплачують за користування грошовими коштами їх власникам відповідну плату у вигляді процентів, які встановлюються диференційовано залежно від виду депозиту, терміну зберігання, суми. Найнижчі проценти за депозитами до запитання. Строкові та ощадні депозити характеризуються підвищеними процентами. За порядком сплати та нарахування процентів розрізняють депозити: з фіксованою або змінною відсотковою ставкою; з простими відсотками або з капіталізацією відсотка; з періодичним нарахуванням та виплатою процентів або виплатою після закінчення терміну вкладу; нарахування та виплата відсотків авансом.

Дохід за ощадними сертифікатами сплачується при пред'явленні їх для оплати в банк, що їх випустив. У разі, коли власник сертифіката вимагає повернення депонованих коштів за строковим сертифікатом раніше обумовленого в ньому терміну, то йому виплачується знижений процент, рівень якого визначається на договірних умовах при внесенні депозиту.

Сертифікати можуть бути номіновані як у національній, так і в іноземній валюті. Погашення сертифікатів, що номіновані у національній валюті, юридичним та фізичним особам здійснюється банками тільки в національній валюті. Погашення сертифікатів, що номіновані в іноземній валюті, юридичним та фізичним особам здійснюється банками за бажанням їх власників як у іноземній валюті, так і у національній валюті за курсом Національного банку України на дату їх погашення, зазначену в депозитному сертифікаті.

Банки можуть залучати кошти юридичних та фізичних осіб за допомогою банківських векселів, які мають депозитну природу і саме цим схожі на депозитний сертифікат. *Банківський вексель* – це короткострокове боргове зобов'язання, що надає його

власникові право отримати зазначену у векселі суму після збігу терміну платежу. Він засвідчує, що підприємство чи інший клієнт внесли до банку суму, вказану у векселі, а банк зобов'язується погасити його у певний строк. Дохід векселеотримувача при цьому становить відсоток, що матеріалізується у грошовому вираженні шляхом визначення різниці між ціною номіналу і ціною продажу банківського векселя. Банківський вексель може зберігатися у векселеотримувача, а також у депозитарії банку. Але при втраті він не поновлюється.

Розмір відсотка за депозитним сертифікатом та банківським векселем визначається банком самостійно, але враховуючи облікову ставку НБУ, стан грошового ринку і власну грошову політику. Перевагою банківського векселя є те, що він може бути використаний у будь-який час як засіб платежу.

Банківські векселі в Україні випускаються в обіг на основі чинного законодавства всіма банківськими установами на умовах, які визначені нормативними документами і Правлінням кожного банку. Ремітентом банківського векселя може стати будь-яка юридична особа – законно визнаний суб'єкт підприємницької діяльності.

Банківський вексель зі строком погашення на вказану дату продається з дисконтом від його номінальної вартості. Купівля цих векселів оформлюється договором, що укладається між набувачем і векселедавцем-банком на умовах останнього. Надалі, вільно обертаючись як різновид цінного паперу, банківський вексель може використовуватися як засіб платежу, застави, купівлі-продажу тощо. Передаючись за індосаментом у власність іншої особи або для виконання вказаних дій на підставі доручення (інкасо), банківський вексель може бути погашений лише емітентом, тобто тією установою, яка його випустила.

Депозитні операції відіграють значну роль у діяльності банку, а саме:

• є головним джерелом проведення активних і, насамперед, пасивних операцій. Від характеру депозитів залежать види кредитних операцій і, відповідно, розмір доходу банку;

• забезпечують ліквідність банків;

• сприяють прискоренню безготівкових розрахунків;

• здешевлюють витрати банку.

Водночас депозитні операції мають певні недоліки:

• операції щодо залучення коштів у вклади пов'язані зі значними маркетинговими зусиллями, грошовими і матеріальними витратами банків. Це не дає змоги банку в разі необхідності оперативно отримувати грошові кошти для проведення активних операцій, здійснення непередбачених платежів;

• мобілізація коштів у депозити в більшості випадків залежить від вкладників, а не від банку, якому часто важко, а то й неможливо досягти додаткового залучення коштів;

• загальний обсяг тимчасово вільних грошових коштів у рамках окремого банку або району об'єктивно обмежений.

Для забезпечення бажаної структури, обсягів та рівня витрат за депозитними зобов'язаннями менеджмент використовує різні методи залучення коштів, які загалом зводяться до двох груп – *цінові та нецінові методи управління залученими коштами*. Сутність цінових методів полягає у використанні відсоткової ставки за депозитами як головного важеля в конкурентній боротьбі за вільні грошові кошти фізичних і юридичних осіб. Підвищення пропонованої банком ставки дозволяє залучити додаткові ресурси. І, навпаки, банк, перенасичений ресурсами, але обмежений небагатьма прибутковими напрямами їх розміщення, зберігає або навіть зменшує депозитні ставки.

Нецінові методи управління залученими коштами банку базуються на використанні різноманітних прийомів заохочення клієнтів, які прямо не пов'язані зі зміною рівня депозитних ставок. *До таких прийомів належать*: реклама; поліпшений рівень обслуговування; розширення спектра пропонованих банком рахунків та послуг; комплексне обслуговування; додаткові види безкоштовних послуг; розташування філій у місцях, максимально наближених до клієнтів; пристосування графіка роботи до потреб клієнтів тощо. В умовах загострення конкурентної боротьби в банківській сфері менеджмент велику увагу приділяє саме нецінovим методам управління, оскільки підвищення депозитних ставок має обмеження, і не завжди такий метод управління можна застосовувати.

У практиці роботи українських банків перевага надається ціновим методам управління, оскільки депозитні ставки не підлягають регулюванню і встановлюються менеджментом банку

самостійно залежно від потреби в залучених коштах. Депозитні ставки значно відрізняються як у динаміці, так і від банку до банку. Нецінові методи управління ще не досить популярні у вітчизняній банківській практиці, але загострення конкурентної боротьби та зниження загального рівня дохідності спонукає банки до пошуків нових прийомів заохочення клієнтів.

Згідно з чинним законодавством, банки щомісяця подають довідку про залучені кошти та їх залишки на кореспондентському рахунку до Національного банку України (форма № 381).

У загальному обсязі ресурсів, якими володіє банк, переважають зобов'язання банку. Під зобов'язаннями банку слід розуміти вимоги до активів банківської установи, що зобов'язують її сплатити фіксовану суму коштів у визначений час у майбутньому. В обліку до зобов'язань включають кошти на поточних рахунках клієнтів; кредиторську заборгованість, заборгованість за нарахованими процентами та відстрочену дебіторську заборгованість за доходами (не включаючи самих доходів), прибуток та внутрішньобанківські розрахунки.

Вище вже зазначалося, що зобов'язання класифікують як залучені та запозичені кошти. Ми визначились, що залучені кошти є найбільшою частиною зобов'язань банку. Це основне джерело формування ресурсів банку, які спрямовуються на проведення активних операцій.

Традиційним джерелом формування ресурсів банку є вклади клієнтів: кошти в готівковій чи безготівковій формі, які розміщені клієнтами на їх іменних рахунках у банку на договірних засадах на визначений строк зберігання або без зазначення такого строку і підлягають виплаті вкладнику відповідно до законодавства та умов договору. Банки залучають вільні кошти юридичних і фізичних осіб через виконання депозитних операцій. Практично всі клієнтські рахунки є депозитними.

Але з розширенням банківської діяльності виникає потреба в пошуку нових шляхів до збільшення ресурсної бази. Якщо наявних залучених коштів недостатньо для проведення всіх активних операцій, що має намір здійснити банк, то банк звертається до запозичення ресурсів на ринку. Іноді операції із запозичення коштів називають купівлею фондів, а джерела запозичення – недепозитними зобов'язаннями банку. *Таким чином, запозичені*

кошти банку – це позики на грошовому ринку. Особливістю запозичених коштів є те, що у процесі їх формування виступає банк, тоді як при створенні депозитної бази ініціатива належить клієнтам. Коли йдеться про запозичення, банк самостійно визначає, скільки і на який період йому потрібно коштів, а у процесі залучення вкладів їх сума та строки визначаються клієнтами з огляду на власні потреби.

Серед недепозитних джерел формування банківських ресурсів найбільш поширеними на сучасному етапі є:

– отримання міжбанківських кредитів;

– рефінансування в центральному банку (НБУ);

– операції «репо»;

– емісія цінних паперів власного боргу (банківські векселі, облігації тощо). Тобто запозичені банківські ресурси характеризуються двома основними формами: кредитами, отриманими від інших банків (у тому числі центрального банку), та цінними паперами субординованого боргу. Таким чином, елементи запозичених банківських ресурсів складаються з коштів центрального банку, коштів інших банків, кредиторської заборгованості за операціями з іншими банками і цінними паперами, що належать до категорії інвестиційних (банківські облігації безстрокові або конверсійні за операціями РЕПО, через аукціони, ломбардні кредити, стабілізаційний кредит, довгострокові кредити, отримані від НБУ). Оскільки у розділі 2 було розглянуто кредити, що надає центральний банк банкам, то у цьому розділі приділимо увагу тільки деяким видам запозичених ресурсів.

Міжбанківський кредит. Основним джерелом недепозитних ресурсів є операції з отримання міжбанківських позик. Ці операції надають можливість банкам з недостатнім обсягом ресурсів не тільки задовольняти потреби власних клієнтів у кредитах, а й забезпечувати виконання резервних вимог центрального банку шляхом залучення необхідних для цього ресурсів інших банків, які мають тимчасовий надлишок грошових коштів. Міжбанківський кредит (inerbank loans) – це вид кредиту, який надається на міжбанківському ринку одним банком іншому, при цьому кредитні відносин між банками визначаються на договірних засадах. Зазвичай міжбанківський кредит є короткостроковим і має за мету забезпечення окремих банків і системи в цілому ресурсами.

Кредитна діяльність банків невіддільна від операцій на ринку міжбанківських кредитів. Одержання кредитів в інших банках дає можливість поповнювати банківські кредитні ресурси. При надлишку ресурсів банк розміщує їх на міжбанківському ринку, при нестачі ресурсів банк купує їх на ринку. Таким чином, ринок міжбанківських кредитів є важливою складовою ринку кредитних ресурсів.

Кредитними ресурсами торгують фінансово стійкі банки, у яких завжди є надлишок ресурсів. Ці банки для одержання прибутку прагнуть розмістити вільні ресурси в інших банках. Крім фінансової вигоди, банки-кредитори одержують можливість встановлення ділових партнерських стосунків.

Міжбанківський кредитний ринок (МБК), крім джерела поповнення банківських ресурсів, виконує ще інші важливі функції. Наприклад, операції в межах ринку міжбанківських кредитів є для банків додатковим джерелом доходів як за рахунок різниці між цінами купівлі та продажу кредитів, так і за рахунок диверсифікації ставок за кредитами залежно від терміновості. Також слід зазначити, що з усіх існуючих сьогодні фінансових інструментів, міжбанківські кредити найбільш оперативно реагують на зміни кон'юнктури фінансового ринку, у зв'язку з тим, що банки часто розглядають ринок міжбанківських кредитів як оперативне джерело ресурсів для активних операцій на інших сегментах фінансового ринку. Тому ставки за міжбанківським кредитом – це своєрідний барометр стану фінансового ринку в цілому.

Терміни міжбанківських кредитів. залежно від фінансового стану їх одержувача й стратегії кредитора, можуть бути різними – від 1 дня до 6 місяців. Процентна ставка за міжбанківськими кредитами є нижчою, ніж за кредитами, що надаються суб'єктам господарювання, і пов'язана з обліковою ставкою центрального банку. Надання й отримання кредитів банками на міжбанківському ринку регламентується Законом України «Про банки і банківську діяльність», Цивільним кодексом України, нормативними актами НБУ, статутами банків і кредитними договорами. Кредитні відносини між банками визначаються на договірних засадах шляхом укладання кредитних договорів, які передбачають права та зобов'язання сторін, з належним оформленням справ за міжбанківськими кредитами.

На практиці використовуються такі основні різновиди міжбанківського кредиту:

– овердрафт за кореспондентськими рахунками: на відповідному рахунку обліковуються суми дебетових (кредитових) залишків на кореспондентських рахунках банків на кінець операційного дня;

– овернайт, які надані (отримані) іншим банкам: вони надаються іншим банкам на строк не більше одного операційного дня (цей вид міжбанківського кредиту використовується для завершення розрахунків поточного дня).

Банки, як економічно незалежні кредитні інститути, самостійно встановлюють рівень відсоткової ставки за міжбанківськими кредитами залежно від попиту та пропозиції на міжбанківському ринку та рівня облікової ставки. НБУ обмежує розмір надання та отримання кредитів на міжбанківському ринку. Так, загальний розмір отримання банками міжбанківських кредитів обмежується двократним розміром власних коштів банку. Забороняється їх надання та отримання банківськими установами (філіями, управліннями, відділеннями тощо), які не є юридичними особами, крім випадків, коли це здійснюється за дорученням юридичної особи. НБУ, враховуючи фінансовий стан окремих банків, має право встановлювати інші обмеження щодо залучення та надання міжбанківських кредитів. Такі обмеження необхідні, щоб не допустити надмірного кредитного «самообслуговування» банками один одного поза реальним підключенням до кредитних відносин господарських суб'єктів (товаровиробників). Крім того, ставиться й завдання обмеження можливостей для одержання спекулятивного прибутку на ринку міжбанківських кредитів.

В Україні ринок кредитних ресурсів фактично розділився на дві частини: внутрібанківський та міжбанківський. У цій ситуації великі банки із значною кількістю філій стали створювати власні внутрібанківські ринки з метою оптимального використання своїх наявних кредитних ресурсів.

Ринок міжбанківських кредитів створив і розширив способи розміщення (запозичення) грошових ресурсів банківської установи. Вони класифікуються за такими видами:

– власне міжбанківські кредити;

– використання кореспондентських рахунків, що відкриваються банками один в одного, для кредитування;

– векселі й депозитні сертифікати.

Кредитні відносини між банками чи відкриття депозитів визначаються на договірних засадах шляхом укладання кредитних чи депозитних договорів, які мають передбачити: предмет і термін дії договору, способи погашення позики, відповідальність сторін тощо. Співробітництво на ринку міжбанківських кредитів оформлюється генеральною угодою.

Процес кредитування розподіляється на декілька етапів, кожний з яких визначає якісні характеристики позики і ступінь її надійності та прибутковості для банку.

Міжбанківський ринок, як один із сегментів ринку кредитних ресурсів, характеризується наявністю учасників ринку (покупці і продавці), набором фінансових інструментів (депозити і кредити), організацій, що утворюють інфраструктуру ринку (система комунікацій, інформаційна система, СЄП), наявністю керівних органів, які впливають на конкуренцію. Крім того, учасники ринку МБК традиційно діляться на основних та неосновних. *Основні* мають свої особливості – всі покупці та продавці є банками або їх об'єднаннями. Від рівня, на якому вони знаходяться в системі банку (йдеться про статус центрального або банку другого рівня), залежить, чи ринок МБК є ринком І-го рівня, на якому відносини йдуть від центрального банку до інших, чи ринком ІІ-го рівня, де безпосередні зв'язки виникають між банками як банками другого рівня.

Неосновними учасниками даного ринку є системи платежів та комунікацій, інформаційні, аналітичні, дилінгові та інші центри. Вони утворюють інфраструктуру ринку, обслуговуючи та забезпечуючи його нормальне функціонування. Відособлено до цієї групи учасників належать також регулюючі органи, завданням яких є впорядкування діяльності учасників.

Банки виходять на міжбанківський ринок з певною метою – або для надійного розміщення коштів (у цьому випадку банк виступає кредитором, його позиція на ринку додатня, тобто довга); або з метою оперативного залучення коштів (банк виступає в ролі позичальника, його позиція на ринку від'ємна, тобто коротка); або з метою отримання прибутку.

Емісія цінних паперів власного боргу. Крім означених вище інструментів запозичення, банк може залучати кошти від емісії та продажу цінних паперів власного боргу. Банки можуть емітувати такі цінні папери:

– ощадні (депозитні) сертифікати;

– облігації:

– фінансові векселі.

Ощадний (депозитний) сертифікат – це письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, яке засвідчує право власника сертифіката на одержання після закінчення встановленого строку депозиту суми та процентів на нього.

Ощадні (депозитні) сертифікати можуть випускатися з ініціативи банку:

– одноразово або серіями;

– іменними або на строк.

Емітентами ощадних (депозитних) сертифікатів можуть бути лише банки – юридичні особи. Випуск сертифікатів має бути в паперовій (документарній) формі. Вони можуть бути номіновані як у національній валюті, так і в іноземній. Бланк ощадного сертифіката, який виготовляється відповідно до вимог законодавства України, заповнюється банком, як правило, за допомогою технічних засобів.

Розміщення та погашення ощадних сертифікатів здійснюються лише банком-емітентом. До погашення приймаються тільки оригінали сертифікатів. Розрахунки за придбані сертифікати та сплата грошових коштів за ними для юридичних осіб здійснюється лише в безготівковій формі, а для фізичних осіб – як у готівковій, так і в безготівковій формах.

Для формування позичених коштів на більш тривалий термін банки вдаються до емісії облігацій.

Облігація – це цінний папір, який свідчить про внесення його власником коштів і підтверджує зобов'язання емітента повернути його власникові у визначений термін номінальну вартість цього цінного папера та сплатити суму процентів. Облігації не дають права їх власникам на участь у керуванні банком, а тільки дають їм право на одержання фіксованого прибутку. Власники облігацій ризикують менше, ніж власники акцій, бо в разі банкрутства

банку кредиторам кошти повертаються раніше, ніж звичайним акціонерам.

Емісія облігацій регламентується законами України «Про господарські товариства» і «Про цінні папери та фондовий ринок».

Ще одним привабливим інструментом запозичення коштів для банків є векселі (щоправда в Україні випуск фінансових векселів на сьогодні призупинений).

Банківський вексель – це цінний папір, у якому міститься безумовне грошове зобов'язання банку про сплату зазначеної у векселі суми векселетримачеві у вказаному місці та в установлений термін.

Векселі вільно обертаються на фінансовому ринку, можуть використовуватись як застава, засіб розрахунку за продукцію та послуги і як джерело отримання доходу у формі банківських процентів. Вексель може швидко і легко змінювати свого власника шляхом здійснення передатного напису на його звороті.

Найбільш широко застосовуваним видом цінних паперів власного боргу є облігації. Перевагами облігаційних випусків є можливість залучення коштів без забезпечення заставою, диференціація кредиторів, оптимізація оподаткування, формування публічної кредитної і рейтингової історії, а також можливість розміщення облігацій вище номінальної вартості. Існує й інший бік облігаційних позик – це вимога відкритості і прозорості банку-емітента, а також грошові затрати на розміщення і підтримку після розміщення.

Слід зазначити, що процес формування (а значить і управління) запозиченими коштами має певні особливості. Ці особливості характеризуються високою чутливістю запозичень до змін ринкової відсоткової ставки; неможливості застосування цінових методів управління (оскільки ставку за позикою встановлює кредитор) і, насамкінець, регулюванням центрального банку можливостей комерційного банку у запозиченні коштів.

Висновки

1. Власний капітал банку є одним із найвагоміших показників фінансової стійкості банківських установ, його вважають першою лінією захисту банку від ризику банкрутства.

2. У структурі загального обсягу фінансових ресурсів банку частка власного капіталу не повинна бути меншою 10 %.

3. Власний капітал регулюється Національним банком України, тому він отримав назву регулятивного капіталу. Структурно регулятивний капітал банку складається із суми основного і додаткового капіталу за мінусом відвернень. Регулювання банківського капіталу здійснюється НБУ за допомогою економічних нормативів, які слугують обмеженням ризику втрати нормативного рівня достатності капіталу шляхом подання банками електронної звітності.

4. За джерелами формування ресурси поділяються на власні, позичені та залучені. Основним джерелом залучених ресурсів є депозитні операції та послуги банків. Правильна та ефективна організація залучення ресурсів необхідна для забезпечення нормальної банківської діяльності. Ці обставини зумовлюють необхідність подальшого вивчення теоретичних поглядів щодо формування ресурсів комерційних банків, а також вдосконалення ресурсної політики банків з метою розвитку вітчизняної банківської системи та наближенням її до світового рівня.

5. До запозичених коштів відносять міжбанківські кредити, кредити рефінансування, операції «репо», емісія цінних паперів власного боргу (банківські векселі, облігації тощо). Міжбанківський кредит серед інших коштів є найбільш популярним серед банків. Його отримують на міжбанківському кредитному ринку, який сьогодні є важливою складовою фінансового ринку, частиною ринку позикових капіталів, тобто грошового ринку, на якому тимчасово вільні гроші кредитних інститутів залучаються і розміщуються між банками в основному у формі короткострокових міжбанківських депозитів на визначені короткі терміни від одного дня до півроку тощо.

6. Головною функцією міжбанківського кредитування на макрорівні є перерозподіл ресурсів між банківськими установами, що призводить до прискорення процесів мультиплікації кредиту, тим самим забезпечуючи сталість банківського сектору та економіки в цілому.

7. Міжбанківський кредит має ряд переваг над іншими джерелами поповнення банками ресурсної бази. Серед таких переваг:

– банки вважаються надійнішими позичальниками, тому надійність повернення позичених коштів вища на відміну від інших позичальників;

– мобільність та швидкість отримання, коли виникає потреба в ресурсах, банк може будь-якого моменту отримати кошти від інших банків із наявністю вільних коштів;

– короткостроковість позичок на відміну від інших джерел поповнення ресурсної бази, оскільки міжбанківські кредити можна залучати на короткий термін (від 1 дня) в разі такої необхідності;

– нижча вартість порівняно з іншими інструментами запозичення коштів.

Запитання для самоконтролю

1. Поняття ресурсів комерційних банків.
2. Класифікація ресурсів комерційних банків.
3. Капітал банку.
4. Формування капіталу банку.
5. Місце і роль капіталу у загальній структурі фінансових ресурсів банків.
6. Функції капіталу банку.
7. Джерела поповнення ресурсів комерційного банку.
8. Залучені та запозичені кошти.
9. Джерела формування та напрями використання залучених і запозичених ресурсів банку?
10. Міжбанківські кредити.
11. Цінні папери банків як інструмент запозичення коштів.

Тестові завдання

1. Ресурси банку – це:

а) сукупність грошових коштів, які перебувають у його розпорядженні і використовуються для здійснення активних операцій;

б) емісовані гроші центральним банком;

в) готівкові та безготівкові кошти фізичних осіб.

2. Банки формують свої ресурси, здійснюючи:

а) пасивні операції;

б) активні операції;

в) внески за рахунок акціонерів.

3. Класифікують ресурси банку:

а) за джерелами їх надходження;

б) відповідно до законодавчо затвердженої методики НБУ;

в) відповідно до облікової політики банку.

4. Статутний капітал впливає на:

а) параметри діяльності банку;

б) класифікацію ресурсної бази;

в) можливість рефінансування банків.

5. Левередж – це:

а) механізм управління рентабельністю власного капіталу;

б) співвідношення власних і позикових фінансових засобів;

в) усі відповіді правильні.

6. Основу залучених коштів складають:

а) депозити;

б) кредити;

в) цінні папери.

7. Залучений капітал використовується банком для:

а) здійснення кредитних операцій;

б) для погашення зобов'язань по депозитах;

в) для дотримання нормативних вимог центрального банку.

8. Ресурси банку формуються у процесі:

а) здійснення активних операцій;

б) здійснення пасивних операцій;

в) надання послуг клієнтам;

г) правильної відповіді немає.

9. Капітал банку виконує функцію:

а) захисну;

б) регулюючу;

в) оперативну;

г) правильної відповіді немає.

10. Ресурси банку – це:

а) залучені банком кошти суб'єктів господарювання, держави і фізичних осіб;

б) грошові кошти, що перебувають у розпорядженні банку і використовуються ним для здійснення активних та інших операцій;

в) грошові кошти, розпоряджаючись якими центральний банк гарантує стабільне, безпечне функціонування банків, запобігає дестабілізуючим процесам у банківському секторі.

Розділ 11. Роль та значення систем страхування депозитів

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пізнати сутність систем страхування депозитів;

– ознайомитися з основними видами систем страхування депозитів;

– зрозуміти роль систем страхування депозитів у забезпеченні стабільності банківського сектору;

– засвоїти основні принципи систем страхування депозитів;

– пізнати особливості взаємовідносин систем страхування депозитів із центральними банками країн.

11.1. Сутність системи страхування депозитів

Для успішної кредитної діяльності банкам потрібні значні ресурси. Для їх поповнення банки широко залучають кошти фізичних і юридичних осіб у вигляді добровільно зроблених ними вкладів. Банківські операції із залучених на вклади грошових коштів, що належать різним власникам, для відповідального зберігання на визначених умовах, називаються депозитами. Кошти, отримані у формі депозитів, банки активно використовують у своїй кредитній діяльності. Звичайно, ця діяльність пов'язана з ризиком неповернення коштів, наданих банками у кредит. Тому постає гостра потреба створити за допомогою страхування ефективну систему захисту інтересів вкладників від наслідків ризику неплатоспроможності їхніх банків.

У попередніх розділах були розглянуті основні операції банків, серед яких чільне місце належить депозитним, адже вони є вирішальними у залученні ресурсів до банківської системи, які є джерелом для проведення активних операцій. Зростання депозитної бази можливе завдяки довірі до банківської системи, а також створенні додаткових механізмів гарантування повернення вкладів. Одним з елементів даного механізму є створення систем страхування депозитів.

Страхування депозитів – це комплекс заходів, спрямованих на захист вкладів і забезпечення їх гарантованого повернення

у повному або частковому обсязі в разі банкрутства фінансової установи.

Залежно від завдань, які стоять перед системами страхування депозитів, виділяють такі основні їх різновиди:

1) система страхування вкладів клієнтів;

2) система гарантій у вигляді непрямого захисту вкладів шляхом застосування комплексу заходів, спрямованих на недопущення банкрутства банків);

3) змішана система, яка включає елементи двох попередніх.

Основною метою діяльності систем страхування депозитів є забезпечення довіри населення до банківської системи, захист інтересів вкладників, сприяння залучення вкладів у банки, а також ефективність контролю за діяльністю останніх.

Об'єктом страхування виступають вклади – кошти в готівковій або безготівковій формі, які залучені банком від вкладника (або які надійшли для вкладника) на умовах договору банківського вкладу (депозиту), банківського рахунку або шляхом видачі іменного депозитного сертифіката, включаючи нараховані відсотки на такі кошти.

Кожна країна формує власну систему страхування депозитів. Зокрема, у США існує змішана система, яка здійснює реорганізацію банків, виводить з ринку не платоспроможні банки, виплачуючи вклади клієнтам, а також поручитися за цей банк, перерахувавши на його рахунку певну суму.

Особливістю діяльності Федеральної компанії страхування депозитів (далі – ФКСД) в США є те, що остання виконує не тільки функції зі страхування депозитів, але й наглядові та регулятивні повноваження з контролю за платоспроможністю депозитних установ. Тому ФКСД притаманні ознаки не лише страховика депозитів, а й органу банківського нагляду. Також ФКСД виконує функції ліквідатора банків та ощадних асоціацій, у разі неплатоспроможності реорганізовує їх, продає активи, надає кредити для фінансового оздоровлення проблемних банків тощо.

Отже, можна стверджувати, що Федеральна компанія страхування депозитів допомагає банкам вирішити ряд проблем у випадку банкротства, використовуючи такі процедури:

а) ліквідація банку – ФКСД приймає на себе всі активи та пасиви банку банкрота, проводить безпосередньо виплати

застрахованим вкладникам, продаючи після цього активи і таким чином покриває свої витрати;

б) злиття з банком–покупцем – ФКСД знаходить банк, який згоден прийняти на себе активи та пасиви банку-банкрота за умови, що ФКСД відшкодує втрати;

в) надання відкритої допомоги, що може бути виражене у купівлі поганих активів у випадку неплатоспроможності;

г) створення «мостових банків» – створюється тимчасовий «мостовий банк», який протягом певного часу закінчує процедуру ліквідації банку з використанням процедур виплат та розпродажу;

д) утримання від вимог щодо капіталу банку – введення тимчасових пільг відносно вимоги до капіталу, якщо труднощі банку пов'язані з вкладеннями в суспільно значущі галузі господарства.

У світових Системах страхування депозитів (далі – ССД) не існує прецеденту наділення страховика депозитів таким широким спектром повноважень, як це відбулося в США. Варто зазначити таку характерну ознаку європейських ССД, як зближення стандартів та правил функціонування національних ФСД у контексті інтеграційних економічних процесів. Цей процес був започаткований Директивою Ради ЄС № 94 / 19 / ЄС від 30 травня 1994 р. щодо схем гарантування депозитів. Згідно з директивою були введені уніфіковані правила функціонування схеми страхування депозитів у країнах–членах ЄС, які ґрунтуються на таких засадах:

1. Страхуванню підлягають усі депозити за винятком міжбанківських депозитів, усіх інструментів, що потрапляють під визначення власних коштів кредитної установи, а також депозитів, щодо яких існує підозра про їх кримінальне походження. Під депозитом розуміють будь-яке кредитове сальдо на рахунку фізичної чи юридичної особи, яке підлягає сплаті кредитною установою відповідно до вимог законодавства або договору, а також будь-який борг, підтверджений виданим кредитною установою свідоцтвом.

2. За виключенням окремих випадків жодна кредитна установа не має права приймати вклади, якщо вона не є учасником ССД.

3. Національні схеми страхування депозитів поширюються на вкладників у філіях, заснованих кредитними установами в ін-

ших країнах-членах ЄС. Філії кредитних установ поза межами ЄС повинні мати структуру відшкодування за вкладами, еквівалентну тій, що існує в ЄС.

4. Ліміт страхового відшкодування повинен бути не нижчим за 20 000 євро. Цей ліміт розраховують за сукупністю вкладів на одного вкладника.

5. Кредитні установи зобов'язані надавати вкладникам вичерпну інформацію про схему гарантування, що застосовується до їхніх вкладів.

6. Виплату страхового відшкодування має здійснити страховик депозитів у термін, що не перевищує трьох місяців від моменту настання недоступності вкладу.

7. Національні страховики депозитів мають пріоритетне право на відшкодування фактично сплаченого страхового покриття за вимогами вкладників до кредитної установи у межах процедури ліквідації останньої згідно з нормами національного законодавства.

Серед різних національних ССД не існує єдності в тому, які саме види депозитів у банку підлягають страховому покриттю. Лише 10 з національних ССД у світі страхують усі види депозитів. Сучасні ФСД страхують депозити як фізичних, так і юридичних осіб, оскільки економічна суть вкладу не залежить від особи вкладника.

З огляду на реальний вплив ССД на стан банківського сектору економіки одним з найістотніших моментів регулювання є встановлений законодавством чи договором ліміт страхового покриття. Існують два основні способи встановлення суми страхового покриття – на один депозит чи на одного вкладника.

У випадку встановлення ліміту на один депозит не повністю діє принцип обмеженого покриття, тому що його легко обминути, відкривши декілька рахунків у різних банках.

Виходячи з цього, встановлення ліміту страхового покриття на одного вкладника за його банківськими рахунками – найпоширеніший і найоптимальніший підхід. У той же час подібний спосіб вимагає чіткої системи моніторингу з боку страховика депозитів за всіма рахунками конкретного вкладника. Розмір страхового покриття в кожній країні безпосередньо залежить від рівня розвитку національної банківської системи та політики держави щодо сприяння залученню вкладів у банки.

Незважаючи на індивідуальні особливості ССД у кожній країні, європейський досвід уніфікації правил страхування депозитів вказує на тенденцію до гармонізації національних ССД, яка зумовлена глобальним транскордонним поширенням банківського бізнесу в усьому світі.

Важливе місце займає механізм фінансування ССД, який може здійснюватися у формі авансового платежу (ex-ante) або при настанні певної події (ex-post). При використанні системи авансового платежу (ex-ante) – залучення коштів (страхових премій) здійснюється заздалегідь від учасників ССД та створенням фонду. Страхові премії обчислюється як певний відсоток від бази розрахунку (сукупний розмір вкладів, що підлягають страхуванню, в одному банку). Також може застосовуватися диференціація зборів, яка залежить від рівня ризиків активних операцій банків (США, Німеччина, Україна та ін.). У випадку використання механізму ex-post – кошти акумулюються тільки у випадку банкрутства банку. Такий вид фінансування можливий для стабільної банківської системи та за наявності ефективного банківського нагляду. Для деяких країн характерна змішана система, у якій існує і авансовий платіж, а також механізм додаткового фінансування банками, через спеціальні премії, податки або кредити.

Проаналізувавши різноманітні особливості функціонування систем страхування депозитів різних країн, можна виділити їх основні види залежно від певних ознак (табл. 1).

Таблиця 11.1

Основні види систем страхування депозитів

Класифікаційна ознака	**Види ССД**	**Приклади країн, у яких існує той чи інший вид ССД**
Характер участі банків у ССД	Обов'язкові (усі банки входять у ССД в обов'язковому і встановленому законом порядку)	Великобританія, Японія, Канада
	Добровільні (банки беруть участь у ССД добровільно, на основі договору)	Франція, Німеччина
Спосіб правового регулювання	Імперативні (законодавчим актом визначено всі основні параметри діяльності ССД)	США, Великобританія

	Диспозитивні (визначення порядку діяльності ССД на договірних засадах)	Франція, Німеччина
Ступінь державної участі у фінансовому забезпеченні страхових виплат	Наявність відкритої лінії у центральному банку (у разі кризової ситуації можна залучити частину коштів ЦБ)	США
	Без додаткових державних гарантій (немає доступу до засобів ЦБ)	Німеччина
Ставка платежу банку в фонд	Диференційовані платежі за часом (ставки платежів можуть змінюватися залежно від поточної достатності фонду ССД)	США, Великобританія
	Диференційовані платежі залежно від класу (фінансового становища банків): банки більш високого класу з бездоганним фінансовим становищем платять менше	США, Великобританія
Охоплення об'єкта страхування	Повні (гарантується страхування всіх депозитів, внесених у банк)	Німеччина
	Обмежені (обсяг страхового покриття обмежений, орієнтація в основному на захист дрібного вкладника)	Франція
Визначення розміру страхового відшкодування	Фіксована сума з встановленням максимальної межі	США, Великобританія, Нідерланди
	За гнучкою шкалою (повне відшкодування до певної суми, а далі – з понижуючим коефіцієнтом)	Італія
	У вигляді процентного відношення до власного капіталу банку	Німеччина
Спосіб управління фондом	Державні	США, Великобританія, Канада
	Приватні	Франція, Німеччина
	Змішані	Японія

З наведеної у таблиці 11.1 інформації можна зробити висновок про різноманітність видів систем страхування депозитів та наявність особливостей у кожній окремій країні.

11.2. Принципи ефективних систем страхування депозитів

Системи страхування депозитів мають бути ефективними та формуватися відповідно до уніфікованих принципів, основними з яких є:

1. Визначення цілі державної політики, якою є захист вкладників та сприяння фінансової стабільності.

2. Мандат і повноваження. Забезпечення досягнення цілей державної політики, чітко визначені й офіційно закріплені в законодавстві.

3. Управління. Вищий орган управління і керівництва складається з осіб, які повинні бути підзвітним і ізольованим від зовнішніх впливів та володіти необхідною професійною кваліфікацією і сумлінністю щодо своїх обов'язків.

4. Відносини з іншими учасниками системи забезпечення фінансової стабільності. Забезпечення безперервного обміну інформацією стосовно функціонування ССД.

5. Транскордонні питання. В умовах істотної участі зарубіжних банків повинен існувати механізм обміну інформацією між страховиками депозитів відповідних країн.

6. Роль страховика депозитів у плануванні на випадок надзвичайних ситуацій та управлінні кризами. Включає ефективне планування на випадок непередбачених обставин (недостатності фінансових ресурсів тощо) і криз.

7. Членство. Обов'язкове для всіх банків, у тому числі державних, та існування дієвого пруденційного регулювання.

8. Рівень покриття. Повинен бути обмеженим за розміром, надійним і поширюватися на переважну більшість вкладників, періодично (мінімум 1 раз на 5 років) він має переглядатися.

9. Ресурси та напрями використання коштів. Достатність ресурсів фонду для відшкодування коштів. Встановлення цільового розміру фонду на основі чітких і прозорих критеріїв, які підлягають періодичному перегляду.

10. Публічна інформованість. Необхідність безперервного інформування громадськості про ССД з метою захисту вкладників і сприяння фінансовій стабільності.

11. Правовий захист. Захист від збитків та інших судових рішень проти осіб фонду, прийнятих у процесі виконання покладених на нього обов'язків.

12. Дії у відношенні сторін, винних у ліквідації банку. Фонд повинен бути наділений повноваженнями щодо юридичного покарання осіб, винних у банкрутстві банку посадових осіб (членів ради директорів, керівників і власників), а також пов'язаних з ними осіб, та постачальників професійних послуг (аудиторів, бухгалтерів, юристів та оцінювачів активів).

13. Раннє виявлення та своєчасне втручання. Втручання у діяльність проблемного банку має бути завчасним і виваженим.

14. Регулювання роботи з проблемними банками. Необхідність достатності ресурсів фонду для застосування своїх повноважень щодо врегулювання неплатоспроможності банку.

15. Особливості відшкодування вкладникам. Необхідність оперативної виплати коштів вкладникам протягом 7 днів з метою сприяння фінансової стабільності.

16. Відшкодування витрат. На законодавчому рівні наділення фонду правом на задоволення його вимог із продажу активів банку відповідно до черговості вимог кредиторів.

Отже, захист прав і законних інтересів вкладників передбачає не тільки виплату відшкодування за вкладами в банку, який з тих чи інших причин не може виконувати свої зобов'язання, але й здійснення превентивних заходів з недопущення такої ситуації.

11.3. Особливості системи страхування депозитів в Україні

В Україні сформована система страхування депозитів, яка представлена Фондом гарантування вкладів фізичних осіб (ФГВФО, далі – Фонд). *ФГВФО* – це установа, що виконує спеціальні функції у сфері гарантування вкладів фізичних осіб, виведення неплатоспроможних банків з ринку і ліквідації банків. Фонд є економічно самостійною установою, має самостійний баланс, поточний та інші рахунки в Національному банку України, а також рахунки в цінних паперах у державних банках. Фонд не має на меті отримання прибутку. Його основною метою є забезпечення функціонування системи гарантування вкладів фізичних

осіб, виведення неплатоспроможних банків з ринку і ліквідація банків. Фонд бере участь у різних заходах на міжнародному рівні та співпрацює з міжнародними фінансовими установами.

Основним завданням Фонду є:

1. Забезпечення функціонування системи гарантування вкладів фізичних осіб.

2. Виведення неплатоспроможних банків з ринку.

Фонд розпочав свою діяльність у 1998 році з моменту підписання Президентом України Указу «Про заходи щодо захисту прав фізичних осіб – вкладників комерційних банків». Указом, зокрема, було встановлено, що в разі недоступності вкладу в комерційному банку фізичній особі гарантується відшкодування за вкладом, включаючи відсотки, у розмірі вкладу, але не більше 500 гривень.

Надалі адміністративна рада Фонду збільшувала розмір граничної суми відшкодування коштів за вкладами 11 разів. Сьогодні граничний розмір відшкодування коштів за вкладами – 200 000 гривень.

Гарантії Фонду поширюються на фізичних осіб, у тому числі фізичних осіб-підприємців.

Усі банки, які мають банківську ліцензію, є учасниками Фонду, окрім АТ «Ощадбанк».

Очолює Фонд директор-розпорядник.

Керівними органами Фонду є: адміністративна рада, яка затверджує та погоджує основні документи Фонду, призначає на посаду та звільняє з посади директора - розпорядника Фонду та затверджує персональний склад виконавчої дирекції Фонду за поданням директора-розпорядника Фонду; та виконавча дирекція, яка управляє поточною діяльністю Фонду.

Крім безпосередньо ФГВФО, суб'єктами системи гарантування вкладів в Україні є: Національний банк України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України. Розглянемо функції та повноваження кожного з них.

Національний банк України як суб'єкт системи гарантування вкладів:

1. Делегує та відкликає своїх представників в адміністративній раді Фонду.

2. Має право надавати ФГВФО кредити.

3. Пропонує працівникам ФГВФО брати участь в інспекційних перевірках банків.

4. Може пропонувати державі брати участь у виведенні неплатоспроможних банків з ринку.

5. Регулярно надає інформацію про діяльність та фінансовий стан банків.

6. Ухвалює рішення про визнання банку неплатоспроможним та про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банків.

7. Отримує від ФГВФО до 1 липня наступного за звітним року річний звіт разом з аудиторським висновком.

Кабінет Міністрів України як суб'єкт системи гарантування вкладів:

1. Делегує та відкликає свого представника в адміністративну раду Фонду.

2. Затверджує методику, за якою визначається обсяг ризику недостатності коштів ФГВФО.

3. Має право надавати ФГВФО кредити та/або безповоротну фінансову допомогу за рахунок Державного бюджету України.

4. Ухвалює рішення про участь держави у виведенні неплатоспроможних банків з ринку за пропозицією Національного банку України.

5. Отримує від ФГВФО до 1 липня наступного за звітним року річний звіт разом з аудиторським висновком.

Верховна Рада України як суб'єкт системи гарантування вкладів:

1. Делегує та відкликає свого представника в адміністративну раду Фонду.

2. Затверджує зміни до Закону «Про Державний бюджет України» на поточний рік, якщо Фонду не вистачає коштів для розрахунків з вкладниками і якщо ці кошти не передбачені в бюджеті поточного року.

3. Отримує від ФГВФО до 1 липня наступного за звітним року річний звіт разом з аудиторським висновком.

Основними нормативно-правовими актами, якими керується у своїй діяльності Фонд, є:

1. Закон України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» від 23.02.2012 № 4452-VI.

2. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності пов'язаних із банком осіб» від 02.03.2015 № 218-VIII.

3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання негативному впливу на стабільність банківської системи» від 04.07.2014 № 1586-VII.

4. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку» від 16.07.2015 № 629-VIII.

5. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відшкодування фізичним особам через систему гарантування вкладів фізичних осіб шкоди, завданої зловживаннями у сфері банківських та інших фінансових послуг» від 15.11.2016 № 1736-VIII.

6. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121-III.

Створення ФГВФО в Україні має свою історію, яку можна поділити на три етапи. До першого етапу належить:

1998 рік – Указ Президента України «Про заходи щодо захисту прав фізичних осіб – вкладників комерційних банків», яким було затверджено Положення про порядок створення Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, формування та використання його коштів.

20 вересня 2001 року – Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб». Законом, зокрема, передбачалось збільшення гарантованої суми відшкодування кожному вкладнику учасника (тимчасового учасника) Фонду гарантування коштів за його вкладами, включаючи відсотки, в розмірі вкладів на день настання недоступності вкладів до 1200 гривень.

22 вересня 2012 року – набув чинності Закон України від 23 лютого 2012 року № 4452-VI «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», яким:

– розширено повноваження Фонду, зокрема в частині щодо виведення неплатоспроможних банків з ринку шляхом здійснення тимчасової адміністрації та ліквідації неплатоспроможних банків;

– мінімальний розмір граничної суми відшкодування закріплено на рівні 200 тисяч гривень без можливості її зменшення;

– встановлено спрощений порядок проведення процедур, пов'язаних з придбанням інвестором неплатоспроможного або перехідного банку;

– визначено порядок виведення неплатоспроможного банку з ринку за участі держави в особі Міністерства фінансів України або державного банку.

12 серпня 2015 року – набув чинності Закон України від 16 липня 2015 року № 629-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку». З першого дня дії Закону:

– посилено повноваження Фонду гарантування як тимчасового адміністратора та ліквідатора і підвищено його роль у підготовці до виведення неплатоспроможного банку з ринку;

– скорочено терміни виведення банку з ринку за участі держави;

– передбачено продаж активів банку лише на відкритому конкурсі, а основних засобів, оціночна вартість яких не перевищує 10 мінімальних заробітних плат на дату продажу, та малоцінних й швидкозношуваних предметів, необоротних активів, балансова вартість яких за відповідною групою становить менше 10 мінімальних заробітних плат, – безпосередньо юридичній або фізичній особі.

Законом також передбачені норми, які встановлюють реальну відповідальність пов'язаних осіб у випадку недостатності майна для розрахунків за вкладами фізичних осіб, які перевищують гарантовану суму, та іншими кредиторами банку.

На другому етапі (з 1 січня 2016 року) відбулося удосконалення діючої системи страхування депозитів. До основних заходів з удосконалення слід віднести:

– скорочення строків для затвердження виконавчою дирекцією Фонду плану врегулювання до 30 днів з дня початку процедури виведення банку з ринку;

– скорочення строків тимчасової адміністрації з 3 місяців до 1 місяця з можливістю її продовження на 1 місяць виключно з метою реалізації плану врегулювання, який передбачає інший спосіб виведення банку з ринку, окрім ліквідації банку;

– прискорення ліквідації неплатоспроможного банку, у разі його відповідності критеріям, встановленими нормативно-правовими актами Фонду.

Крім того, Закон передбачив концентрацію всіх процедур з продажу активів банків, що ліквідуються, на рівні Фонду. З цією метою створений «консолідований офіс» з реалізації та управління активами.

На третьому етапі (з 1 липня 2016 року):

– скорочено строки початку виплат відшкодування коштів усім без виключення вкладникам за рахунок коштів Фонду гарантування до 20 робочих днів (для банків, база даних про вкладників яких містить інформацію про більше ніж 500 000 рахунків, – 30 робочих днів) з дня початку процедури виведення неплатоспроможних банків з ринку, не очікуючи прийняття Національним банком України рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідації банку.

З 1 січня 2017 року гарантії Фонду поширюються на фізичних осіб, у тому числі фізичних осіб-підприємців.

Фонд має багато можливостей для формування своїх ресурсів, які можна поділити на основні та додаткові. Основні джерела ресурсів – це кошти, що сплачують банки як учасники ФГВФО:

– початкові збори;

– регулярні збори;

– спеціальний збір.

Передусім, після отримання банківської ліцензії банк повинен сплатити початковий збір – це певний відсоток від статутного капіталу банку, тобто коштів акціонерів, які внесені ними для реєстрації банку.

Банк також повинен сплачувати регулярні збори у вигляді певного відсотка вже від суми вкладів фізичних осіб та нарахованих за ними відсотків. Сплата збору здійснюється щоквартально.

Крім того, регулярні збори можуть бути диференційованими, тобто, чим вищі ризики має банк, тим вищою буде ставка збору.

Спеціальний збір сплачується за умов, якщо Фонду критично не вистачає коштів, або коли Фонд має наміри повернути свої раніше отримані кредити. Такий збір – це додаткове навантаження на банки, а тому його розмір не може перевищувати розміру регулярних зборів банку за попередній рік.

Додаткові джерела ресурсів:

1. Кошти, що були внесені Національним банком України в розмірі 20 мільйонів гривень на день створення ФГВФО.

2. Кошти, отримані в кредит від Національного банку України; інших установ шляхом розміщення облігацій та/або видачі векселів ФГВФО; небанківських фінансових установ та іноземних кредиторів.

3. Кошти з Державного бюджету України як безповоротна фінансова допомога або на основі облігацій внутрішньої державної позики.

4. Благодійні внески, гранти, технічна допомога у грошовій або негрошовій формі, зокрема і від іноземних осіб.

5. Інші кошти, зокрема, доходи від інвестиційної, кредитної діяльності та управління майном ФГВФО.

Можливість залучення Фондом коштів з додаткових джерел – це гарантія повернення грошей клієнтів навіть у разі одночасної ліквідації декількох банків.

ФГВФО відшкодовує кошти в розмірі вкладу, включно із відсотками, станом на день початку процедури виведення Фондом банку з ринку, але не більше суми граничного розміру відшкодування коштів за вкладами, встановленого на цей день, незалежно від кількості вкладів в одному банку. Для того, щоб без затримок відшкодовувати кошти за вкладами, Фонд веде реєстр банків – учасників системи гарантування вкладів фізичних осіб, узагальнену базу даних про вкладників неплатоспроможних банків, визначає порядок відшкодування коштів вкладникам, банки – агенти, через які будуть здійснюватися виплати.

Вкладнику гарантуються вклади у кожному з банків-учасників Фонду, але на суму не більше 200 тис. грн. Нарахування відсотків за вкладами припиняється в день початку процедури виведення Фондом банку з ринку, а у разі прийняття Національним банком України рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку з підстав, визначених частиною другою статті 77 Закону України «Про банки і банківську діяльність», – у день прийняття рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку.

ФГВФО гарантує відшкодування коштів за вкладом, який вкладник має в банку, що в подальшому реорганізувався шляхом

перетворення, на тих самих умовах, що і до реорганізації. Вклади, передані перехідному банку, гарантуються ФГВФО на тих самих умовах, що існували до дня їх передачі.

ФГВФО розпочинає виплату відшкодування коштів у національній валюті України в порядку та у черговості, встановлених Фондом, не пізніше 20 робочих днів (для банків, база даних про вкладників яких містить інформацію про більше ніж 500 000 рахунків, – не пізніше 30 робочих днів) з дня початку процедури виведення Фондом банку з ринку.

Відшкодування коштів за вкладом в іноземній валюті відбувається в національній валюті України після перерахування суми вкладу за офіційним курсом гривні до іноземних валют, встановленим Національним банком України на день початку процедури виведення ФГВФО банку з ринку та здійснення тимчасової адміністрації, а у разі прийняття НБУ рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку з підстав, визначених частиною другою статті 77 Закону України «Про банки і банківську діяльність», – після перерахування суми вкладу за офіційним курсом гривні до іноземних валют, встановленим НБУ на день початку ліквідації банку.

Фонд завершує виплату гарантованих сум відшкодування коштів за вкладами у день подання документів для внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб запису про ліквідацію банку як юридичної особи.

Аналізуючи вітчизняний досвід діяльності ФГВФО, слід зазначити, що виплати вкладникам банку починаються після оголошення банку банкрутом не пізніше, ніж через два місяці після початку ліквідації, протягом трьох місяців. Але при цьому, як свідчить вітчизняна практика, більшість банків, що мають фінансові труднощі, не бажають визнавати себе банкрутом, намагаючись знайти нового інвестора, звертаючись за допомогою до Національного банку України. Такий процес може тривати більше року, банк при цьому не виплачує своїм вкладникам кошти, а його фінансовий стан суттєво не покращується. З метою уникнення таких ситуацій доречно було б частину функцій щодо введення тимчасової адміністрації, пошуку потенційних інвесторів, а також банків, які бажають злитися або поглинути банк, що має

фінансові труднощі, перекласти в Україні на Фонд гарантування депозитів.

Слід зазначити, що ліквідація банку досить часто буває розтягнута у часі. Так, згідно з чинним законодавством, вона на повинна перевищувати три роки. Зазвичай процедура банкрутства не тільки підриває імідж усієї банківської системи, але й не завжди досягаються поставлені цілі. Введення тимчасової адміністрації досить часто українськими банками оскаржується у суді, що, в свою чергу, затягує процес відшкодування вкладів.

Важливим також є питання визначення умов, за яких повинно здійснюватися відшкодування вкладів. Такими можуть бути такі: визнання вкладів недоступними або їх заморожування; відкликання центральним банком ліцензії у разі визнання неспроможності банку виплатити розміщені у ньому вклади; оголошення банку банкрутом та початок процедури його ліквідації. На нашу думку, найбільш доречною в Україні буде політика швидкого реагування, тобто ФГВФО повинен бути не лише загальною касою, але й надавати певний вид допомоги банку.

Крім відшкодування вкладів ФГВФО, може видавати нормативно-правові акти відповідно до повноважень, що визначені в Законі України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» (Ст. 6) ФГВФО; здійснює перевірки банків у межах своїх повноважень; бере участь в інспекційних перевірках у проблемних банках, що здійснюються НБУ; затверджує порядок та форми подання банками звітності до Фонду; тощо.

ФГВФО як орган, що займається неплатоспроможними банками, здійснює такі заходи:

1. Запроваджує тимчасову адміністрацію.

2. Обирає найменш витратний спосіб виведення банку, а саме:

– ліквідація банку з відшкодуванням з боку Фонду коштів за вкладами фізичних осіб;

– ліквідація банку з відчуженням у процесі ліквідації всіх або частини його активів і зобов'язань на користь приймаючого банку;

– відчуження всіх або частини активів і зобов'язань неплатоспроможного банку на користь приймаючого банку з

відкликанням банківської ліцензії неплатоспроможного банку та подальшою його ліквідацією;

– створення та продаж інвестору перехідного банку з передачею йому активів і зобов'язань неплатоспроможного банку і подальшою ліквідацією неплатоспроможного банку;

– продаж неплатоспроможного банку інвестору.

Від того, який спосіб виведення неплатоспроможного банку з ринку обере ФГВФО, залежить порядок відшкодування вкладів.

Враховуючи вищезазначене, а також той факт, що банківська система України є недостатньо фінансово стійкою, слід зазначити, що держава повинна приймати на себе деякі зобов'язання зі страхування депозитів, хоча однозначно визначити їх розмір і форми досить складно. Тому ФГВФО повинен функціонувати як самостійна державна організація, основною метою діяльності якої є не отримання прибутку, а підвищення довіри до банківської системи України, і як результат – зростання її стійкості та надійності. Основними джерелами формування коштів Фонду гарантування депозитів повинні бути, звичайно, кошти фінансово-кредитних організацій, які є учасниками Фонду, при цьому слід зазначити, що лише вони мають право залучати депозити від фізичних та юридичних осіб.

Висновки

1. Діяльність системи страхування депозитів включає комплекс заходів, спрямованих на захист вкладів, а також на забезпечення їх гарантованого повернення у разі банкрутства банку.

2. Основною метою діяльності систем страхування депозитів є забезпечення довіри населення до банківської системи, захист інтересів вкладників, сприяння залучення вкладів у банки, а також ефективність контролю за діяльністю останніх.

3. Об'єктом страхування є вклади – кошти в готівковій або безготівковій формі, які залучені банком від вкладника (або які надійшли для вкладника) на умовах договору банківського вкладу (депозиту), банківського рахунку або шляхом видачі іменного депозитного сертифіката, включаючи нараховані відсотки на такі кошти.

4. Основні способи встановлення суми страхового покриття – на один депозит чи на одного вкладника. У випадку встановлення ліміту на один депозит не повністю діє принцип обмеженого покриття, тому що його легко обминути, відкривши декілька рахунків у різних банках. Найпоширеніший і найоптимальніший підхід є встановлення ліміту страхового покриття на одного вкладника за його банківськими рахунками.

5. Механізм фінансування ССД може здійснюватися у формі авансового платежу (ex-ante) або при настанні певної події (ex-post). При використанні системи авансового платежу (ex-ante) – залучення коштів (страхових премій) здійснюється заздалегідь від учасників ССД та створенням фонду. Страхові премії обчислюються як певний відсоток від бази розрахунку (сукупний розмір вкладів, що підлягають страхуванню, в одному банку). У випадку використання механізму ex-post – кошти акумулюються тільки у випадку банкрутства банку. Для деяких країн характерна змішана система, у якій існує і авансовий платіж, а також механізм додаткового фінансування банками через спеціальні премії, податки або кредити.

6. Очолює ФГВФО директор-розпорядник. Керівними органами є: адміністративна рада, яка затверджує та погоджує основні документи Фонду, призначає на посаду та звільняє з посади директора - розпорядника Фонду та затверджує персональний склад виконавчої дирекції Фонду за поданням директора-розпорядника Фонду; та виконавча дирекція, яка управляє поточною діяльністю Фонду.

7. Окрім безпосередньо ФГВФО, суб'єктами системи гарантування вкладів в Україні є: Національний банк України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України.

8. Фонд гарантування має багато можливостей для формування своїх ресурсів, які можна поділити на основні та додаткові. Основні джерела ресурсів – це кошти, що сплачують банки, як учасники ФГВФО: початкові збори, регулярні збори, спеціальний збір.

9. ФГВФО відшкодовує кошти в розмірі вкладу, включно із відсотками, станом на день початку процедури виведення Фондом банку з ринку, але не більше суми граничного розміру відшкодування коштів за вкладами, встановленого на цей день, незалежно від кількості вкладів в одному банку.

10. ФГВФО розпочинає виплату відшкодування коштів у національній валюті України в порядку та у черговості, встановлених Фондом, не пізніше 20 робочих днів (для банків, база даних про вкладників яких містить інформацію про більше ніж 500 000 рахунків, – не пізніше 30 робочих днів) з дня початку процедури виведення Фондом банку з ринку.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність систем страхування депозитів.
2. Охарактеризуйте основні види систем страхування депозитів різних країн.
3. Дайте характеристику основним принципам ефективних систем страхування депозитів.
4. Порівняйте механізми фінансування ССД у формі авансового платежу (ex-ante) та при настанні певної події (ex-post).
5. Охарактеризуйте основні функції Національного банку України як суб'єкта системи гарантування вкладів.
6. Проаналізуйте основні етапи становлення системи гарантування вкладів фізичних осіб в Україні.
7. Охарактеризуйте основні джерела формування ресурсів ФГВФО в Україні.
8. Що відносять до додаткових коштів ФГВФО?
9. Обґрунтуйте доцільність використання різноманітних процедур допомоги неплатоспроможним банкам.
10. Охарактеризуйте функції основних суб'єктів системи гарантування вкладів в Україні.

Тестові задання

1. Згідно з Директивою Ради ЄС № 94 / 19 / ЄС від 30 травня 1994 р. щодо схем гарантування депозитів страхуванню підлягають кошти:

а) міжбанківські депозити;

б) власні кошти кредитної установи;

в) депозити, щодо яких існує підозра про їх кримінальне походження;

г) кредитове сальдо на рахунку фізичної чи юридичної особи, яке підлягає сплаті кредитною установою.

2. Які з нижче перерахованих процедур не використовує Федеральна компанія страхування депозитів з метою допомоги банкам:

а) надання прямого фінансування неплатоспроможним банкам;

б) злиття з банком-покупцем;

в) надання відкритої допомоги, що може бути виражене у купівлі поганих активів у випадку неплатоспроможності;

г) створення «мостових банків».

3. Механізм фінансування ССД, який може здійснюватися у формі авансового платежу, це:

а) ex-ante;

б) ex-post;

в) payment;

г) cash.

4. Залежно від способу управління фондом виділяють ССД:

а) акціонерні;

б) державні;

в) зарубіжні;

г) добровільні.

5. До основних джерел ресурсів ФГВФО не належать:

а) початкові збори;

б) регулярні збори;

в) запозичені кошти;

г) спеціальний збір.

6. Залежно від способу правового регулювання виділяють системи страхування депозитів:

а) добровільні;

б) змішані;

в) імперативні;

г) нелегальні.

7. Гарантована сума відшкодування ФГВФО в Україні становить:

а) 20 000 грн;

б) 200 000 грн;

в) 500 000 грн;

г) 1 000 000 грн.

8. Який банк України не є учасником ФГВФО:

а) Приватбанк;

б) Укрсиббанк;

в) Ощадбанк;

г) Креді Агріколь.

9. Відшкодування коштів за вкладом в іноземній валюті відбувається у:

а) валюті вкладу;

б) іншій валюті;

в) національній валюті;

г) законодавством не визначено.

10. До додаткових джерел ресурсів ФГВФО не належать:

а) кошти, що були внесені Національним банком України в розмірі 20 мільйонів гривень на день створення ФГВФО.

б) кошти, отримані в кредит від: Національного банку України; інших установ шляхом розміщення облігацій та/або видачі векселів ФГВФО; небанківських фінансових установ та іноземних кредиторів.

в) кошти з Державного бюджету України як безповоротна фінансова допомога або на основі облігацій внутрішньої державної позики.

г) регулярні збори банків.

Розділ 12. Активні операції банків

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пояснити сутність активних операцій банків;

– охарактеризувати основні види кредитних та інвестиційних операцій банків;

– зрозуміти необхідність розробки ефективної кредитної політики банку;

– розібратися в показниках та методах оцінки кредитоспроможності позичальника банку;

– засвоїти основні етапи процесу банківського кредитування;

– пояснити чинники впливу на величину ставки відсотка за кредит;

– розібратися в особливостях формування інвестиційного портфеля банків;

– зрозуміти специфіку аналізу інвестиційних операцій банку з цінними паперами;

– ознайомитися з аналізом нефінансових інвестиційних активів банку.

12.1. Сутність активних операцій банків

Банки є суб'єктами господарської діяльності, що спеціалізуються на посередницькій діяльності, яка пов'язана, з одного боку, з купівлею вільних грошових коштів на ринку ресурсів, а з іншого – їх продажем підприємствам, банкам, організаціям та населенню. За таких умов для банків є однаково важливими як операції із залучення коштів, так і з їх розміщення. Від операцій із залучення коштів залежить розмір банківських ресурсів і, отже, масштаби діяльності комерційних банків. У свою чергу, вигідне розміщення ресурсів сприяє підвищенню дохідності та ліквідності комерційних банків, забезпечує їх фінансову стабільність.

Фінансовий потенціал банку характеризується обсягом і структурою його необоротних та оборотних активів, що формуються за рахунок готівкових фінансових ресурсів (як власних, так залучених і позичених). Обґрунтоване оптимальне розміщення фінансових ресурсів під час здійснення активних операцій є

одним з найважливіших принципів забезпечення фінансової стабільності, платоспроможності та ліквідності банку.

Активні операції банків – це фінансові операції, спрямовані на розміщення та використання наявних у банку власних та залучених ресурсів з метою одержання прибутку при раціональному розподілі ризиків за окремими видами операцій та підтриманні необхідного рівня ліквідності. Від якісного здійснення активних операцій залежать ліквідність, дохідність, а отже, фінансова надійність і стійкість банку в цілому.

До активних операцій банку належать: надання кредитів та позичок, придбання цінних паперів, вкладення коштів у комерційні проекти, лізингові, факторингові операції, операції з векселями та інші банківські операції. Активні операції банки здійснюють у межах наявних ресурсів, тобто у межах грошових коштів, які називаються вільними резервами банку. Активні операції банку, залежно від їх економічного змісту, поділяються на кредитні (позичкові) та інвестиційні.

Основу активних операцій становлять *кредитні операції*, які полягають у проведенні комплексу дій, пов'язаних з наданням і погашенням банківських позичок з дотриманням принципів кредитування, які будуть розглянуті нижче.

Інвестиційні операції – це вкладення коштів банків у цінні папери і паї небанківських структур з метою спільної фінансово-господарської і комерційної діяльності, а також розміщення у вигляді строкових вкладів в інших кредитних організаціях.

12.2. Кредитні операції та кредитна політика банків

Класифікація банківських кредитів. Банки надають своїм клієнтам різноманітні види кредитів, що можуть бути класифіковані за різними ознаками, зокрема:

– *за основними групами позичальників* розрізняють кредити: підприємствам (компаніям, фірмам); населенню; державним органам влади;

– *за призначенням* кредит буває: споживчий; промисловий; сільськогосподарський; торговельний; інвестиційний; бюджетний;

– *залежно від сфери функціонування* банківські кредити, що надаються підприємствам (компаніям, фірмам), можуть бути

двох видів: позики, що надаються для розширеного відтворення основного капіталу; кредити, що надаються для формування оборотних фондів. Останні, в свою чергу, можна класифікувати як кредити, що спрямовуються в сферу виробництва, та кредити, що обслуговують сферу обігу;

– *за термінами використання* кредити бувають: до запитання та термінові. Останні, в свою чергу, поділяють на короткострокові (до 1 року), середньострокові (від 1 до 3 років) і довгострокові (понад 3 роки). Зазвичай, кредити, що надаються на формування оборотних фондів, є короткостроковими, а позики, що надаються для відтворення основного капіталу, належать до середньо- та довгострокових кредитів;

– *за обсягами надання* розрізняють кредити великі, середні та дрібні;

– *за забезпеченням* кредити поділяються на незабезпечені (бланкові) та забезпечені, які, у свою чергу, за видом забезпечення поділяються на такі, що забезпечуються заставою, гарантією (порукою) і страховкою;

– *за способом надання* розрізняють кредити компенсаційні та платіжні. У першому випадку кредит іде на розрахунковий рахунок позичальника для компенсації його власних коштів, вкладених або в інші товарно-матеріальні цінності, або у витрати. У другому – банківська позика спрямовується безпосередньо на оплату розрахунково-грошових документів, що їх отримує позичальник до оплати кредитованих заходів;

– *за методами погашення* банківські кредити розрізняються на такі, що погашають у розстрочку (частинами), та такі, що погашаються одноразово (на одну певну дату).

У банківській практиці використовуються дві схеми щомісячних виплат за кредитом – *з постійними платежами (ануїтетна)* та *стандартна (диференційована)*.

Ануїтетна схема передбачає погашення сукупної заборгованості за кредитом (тіла та відсотків) постійними рівними частинами. Це означає, що на початковому періоді погашення кредиту встановлюється мінімальний розмір щомісячного платежу за тілом кредиту, але потім, у міру зменшення заборгованості за тілом кредиту, цей платіж поступово збільшується.

При ануїтетній схемі розмір щомісячного платежу (m) визначається за формулою:

$$m = \frac{S \cdot r}{1 - \left(\frac{1}{1+r}\right)^T}, \qquad (12.1)$$

де S – сума кредиту,
r – місячна ставка відсотка за кредитом,
T – термін кредитування в місяцях.

Сума відсотків за користування кредитом за весь його строк (R) визначається за формулою:

$$R = \frac{S \cdot r \cdot T}{1 - \left(\frac{1}{1+r}\right)^T} - S = S\left(\frac{r \cdot T}{1 - \left(\frac{1}{1+r}\right)^T} - 1\right). \qquad (12.2)$$

Так, наприклад, за кредитом розміром 100 000 гр. од. з терміном 5 років та відсотковою ставкою у 60 % річних, розмір щомісячного платежу при ануїтетній схемі погашення становитиме 5 283 гр. од., а сума відсотків за користування кредитом – 216 970 гр. од.

Класична стандартна (диференційована) схема передбачає погашення кредиту таким чином – основна частина (тіло кредиту) сплачується рівномірними платежами щомісяця, а відсотки сплачуються на залишок тіла кредиту. Таким чином, виплати за кредитом у перший період є досить значними. У міру зниження суми тіла кредиту зменшуються процентні платежі. Слід мати на увазі, що при ануїтетній схемі погашення заборгованості за кредитом кінцева сплачена сума буде вищою, ніж при класичній звичайній схемі. Наприклад, якщо взяти кредит на квартиру в розмірі 50 тис. дол. США під 13 % річних на 20 років, то при диференційованій (звичайній) схемі, кінцева переплата дорівнюватиме 130 %, в той час як при ануїтетній – 181 %.

Розглянемо більш детально класичну стандартну схему. Якщо тіло кредиту становить S, щомісячний платіж за тілом кредиту становитиме:

$$m = \frac{S}{12 \cdot T}. \qquad (12.3)$$

Залишок кредиту в і-му місяці становитиме:

$$Z = S \cdot \left(1 - \frac{i-1}{12 \cdot T}\right). \qquad (12.4)$$

Місячні відсотки на залишок кредиту в і-му місяці становитимуть:

$$R_i = S \cdot r \cdot \left(1 - \frac{i-1}{12 \cdot T}\right). \qquad (12.5)$$

Сума відсотків за весь строк кредиту становитиме:

$$R = S \cdot r \cdot \left(\frac{12 \cdot T + 1}{2}\right). \qquad (12.6)$$

Принципи кредитування. Принципи банківського кредитування становлять головний елемент системи кредитування, оскільки вони відбивають сутність і зміст кредиту. До принципів кредитування відносять: поверненість, строковість, диференційованість, забезпеченість і платність.

Поверненість кредитних коштів означає, що позичальник мусить повернути весь обсяг одержаних у тимчасове користування ресурсів. Поверненість є невід'ємною рисою кредиту, його атрибутом.

Строковість кредитування передбачає, що вільні кошти кредитована (банку) передаються позичальникові на чітко визначений термін, який сторони повинні узгодити в момент вступу в кредитні відносини. Термін повернення позики є граничним інтервалом часу, протягом якого кредитні кошти є в розпорядженні позичальника, й служить мірою, за межами якої кількісні зміни в часі перетворюються в якісні, і якщо затягується термін користування позикою, то викривлюється сутність кредиту, що негативно впливає на стан грошового обігу в цілому у країні.

Диференційованість кредитування означає, що банки повинні формально (однозначно) підходити до проблем надання кредиту своїм клієнтам, які претендують на позику. Кредит доцільно надавати лише тим позичальникам, які в змозі своєчасно його повернути. Тому диференціація кредитування має здійснюватися на основі показників кредитоспроможності, здатності позичальника заробити кошти для погашення боргу в ході його поточної виробничої, інвестиційної та інших видів діяльності,

достатності власного капіталу, які адекватно відбивають спроможність і схильність позичальника до повернення кредиту в обумовлені контрактом (договорі) терміни. Ці та інші характеристики потенційних позичальників оцінюють, зокрема, за допомогою аналізу їх балансу та ліквідності, а також забезпеченості власними коштами, рівнем рентабельності відповідних проектів на поточний момент і в перспективі.

Оцінка кредитоспроможності суб'єктів, що прагнуть отримати кредит, здійснюється банками до укладання кредитних угод, дає їм можливість певною мірою застрахувати себе від ризику несвоєчасного повернення кредиту (та пов'язаних із цим збитків, завданих банкові) і сприяє виконанню (певною мірою) принципу строковості кредиту. Диференційованість кредитування, виходячи з кредитоспроможності потенційних позичальників, є необхідною умовою нормального функціонування кредиту на засадах поверненості і платності.

Принцип *забезпеченості* кредиту передбачає наявність у позичальників юридично оформлених зобов'язань щодо позик, які гарантують своєчасне повернення кредиту: зобов'язання щодо застави; угоди-гарантії; угоди-поруки; угоди зі страхування відповідальності за непогашення кредиту. Наявність зобов'язань за банківськими позиками в одній чи одночасно кількох формах передбачається обома сторонами кредитної угоди в тексті цієї угоди.

Принцип *платності* кредиту означає, що позичальник зобов'язаний внести до банку певну плату за тимчасово позичені у нього для своїх потреб кошти. Реалізація цього принципу на практиці здійснюється за допомогою механізму, яким є банківський відсоток. Ставка банківського відсотка – це своєрідна «ціна» кредиту. Платність (ціна) кредиту безпосередньо впливає на господарський (комерційний) розрахунок підприємців, стимулює їх до збільшення власних коштів і раціонального використання залучених коштів. Щодо банку, то платність кредиту забезпечує покриття його витрат, пов'язаних зі сплатою відсотків за залучені в депозити кошти, і витрат на утримання свого апарату, а також отримання прибутків для збільшення ресурсних фондів кредитування та використання на інші власні потреби.

Основними чинниками, які сучасні банки враховують при встановленні плати (проценту) за кредит, є такі:

• облікова ставка центрального банку;

• середня відсоткова ставка за міжбанківським кредитом, тобто за коштами, що купуються в інших банках для здійснення власних активних операцій;

• середня відсоткова ставка, яка сплачується банком за залучені на депозити кошти;

• ступінь ризику, яким обтяжений банк залежно від терміну надання кредиту, його виду та від форми забезпечення;

• структура кредитних ресурсів банку (чим вищою є частка залучених коштів, тим дорожчим має бути кредит);

• попит на кредит (чим менший попит, тим дешевшим буде кредит);

• стабільність грошового обігу в країні (чим вищі темпи інфляції, тим дорожчим буде плата за кредит, тобто у банку зростає ступінь ризику втрати своїх ресурсів через знецінення грошей).

Комплексне, системне застосування на практиці всіх принципів банківського кредитування дає можливість враховувати інтереси обох суб'єктів кредитної угоди. Зазначимо, що відносини у сфері кредиту будуються за відповідною чіткою системою. Під системою банківського кредитування розуміють узгоджену сукупність елементів, які визначають організацію (техніку й технологію) кредитного процесу та його регулювання відповідно до принципів кредитування.

Складовими елементами системи банківського кредитування, зокрема, є:

• частка власних коштів позичальника в операції, що потребує додаткового залучення коштів;

• цільове призначення кредиту;

• методи кредитування;

• способи врегулювання можливої кредиторської заборгованості;

• форми й доступний порядок контролю за цільовим та ефективним використанням отриманих у позику коштів і своєчасним їх поверненням.

Методи кредитування. Одним із основних елементів у системі банківського кредитування є *методи кредитування*, оскільки

вони визначають ряд інших елементів цієї системи, зокрема, вид позикового рахунку, способи врегулювання можливої кредитної заборгованості, форми та порядок здійснення контролю (моніторингу) за цільовим використанням залучених коштів і своєчасним їх поверненням.

Під *методом кредитування* розуміють способи надання та погашення кредиту відповідно до принципів кредитування. У банківській практиці використовують два методи кредитування. Сутність першого методу полягає в тому, що питання щодо надання позики вирішується кожного разу в індивідуальному порядку. Позика надається на задоволення певної цільової потреби в коштах. Він застосовується при наданні позик на конкретні терміни, тобто позик, терміни яких визначають заздалегідь.

Згідно з другим методом кредитування, позики надаються в межах встановленого заздалегідь ліміту кредитування банком для певного позичальника. Цей ліміт (обсяг коштів) використовується позичальником у міру необхідності шляхом оплати платіжних документів, які надходять протягом певного періоду. Такий метод надання кредиту називається відкриття кредитної лінії. Кредитна лінія відкривається, зазвичай, клієнтам із стійким фінансовим станом та доброю репутацією. На прохання клієнта ліміт кредитування може бути переглянуто банком.

Кредитна політика банку. Діяльність банку у сфері кредитування передбачає розробку кредитної політики. *Кредитна політика банку* – це стратегія і тактика банку щодо залучення коштів та спрямування їх на кредитування своїх клієнтів (позичальників) на основі принципів: поверненості, строковості, диференційованості; забезпеченості; платності. Розроблення такої політики дає змогу банку планувати, регулювати, контролювати, раціонально організовувати взаємовідносини між банком і його клієнтами щодо зворотного руху грошових коштів.

Кожний банк визначає власну кредитну політику, зважаючи на всю множину чинників (внутрішніх і зовнішніх), які впливають на ефективність його діяльності, враховуючи також ставлення керівництва банку до ризику. До найважливіших зовнішніх чинників належать такі:

• загальний стан економіки країни, темпи інфляції, темпи зростання ВВП, дефіцит бюджету тощо;

• грошово-кредитна політика центрального банку;

• рівень доходів населення, здатність споживати банківські послуги, наявність соціальних пільг тощо;

• регіональна та галузева специфіка функціонування банку;

• рівень конкуренції;

• рівень цін на банківські продукти та послуги;

• політизованість суспільства;

• соціальна напруженість;

• попит на позики банку його клієнтів.

До найважливіших внутрішніх чинників, які впливають на визначення кредитної політики банку, належать:

• кредитний потенціал банку;

• ступінь ризику та прибутковості окремих видів позик;

• стабільність депозитів;

• спектр виконуваних операцій і послуг;

• забезпеченість позик;

• професійна підготовленість, кваліфікація та досвід персоналу банку;

• клієнтура банку;

• цінова політика банку.

Кредитна політика банку має свою внутрішню структуру. Її основними елементами є:

– стратегія щодо основних напрямів кредитного процесу;

– тактика щодо організації процесу кредитування;

– контроль та моніторинг за обраною стратегією і тактикою банку.

Кредитна політика банку визначається, по-перше, пріоритетами у виборі клієнтів і кредитних інститутів (сегментації ринку); по-друге, нормами та правилами, що регламентують практичну діяльність банківського персоналу, який реалізує ці пріоритети на практиці. Отже, здатність управляти ризиком (зокрема кредитним) залежить від компетентності керівництва банку, фахової підготовки та досвіду персоналу, осіб, що займаються відбором конкретних кредитних заяв і формують умови кредитних договорів (угод).

У цілому кредитна політика в розрізі стратегії включає пріоритети, принципи та цілі банку на кредитному ринку, а в розрізі тактики – фінансовий та інший інструментарій, що

використовується банком для реалізації його цілей при здійсненні кредитних операцій; правила їх здійснення, регламент організації кредитного процесу. Отже, кредитна політика створює необхідні загальні передумови ефективної роботи персоналу банку, знижує імовірність помилок і прийняття нераціональних рішень. Вона передбачає створення відповідної організаційної структури й розподілу обов'язків між персоналом банку.

Аналіз кредитоспроможності позичальника

Під кредитоспроможністю позичальника розуміють його здатність у повному обсязі і у визначений термін виконати умови кредитної угоди. Поняття «платоспроможність» охоплює здатність та можливість юридичної чи фізичної особи своєчасно погасити всі види заборгованості, в той час як кредитоспроможність характеризує лише можливості погашення позикової заборгованості. З цього погляду кредитоспроможність – дещо вужче поняття, ніж платоспроможність. Але характеристика кредитоспроможності повинна бути дещо іншою, порівняно з платоспроможністю, бо погашення позик можна здійснити за рахунок виручки від реалізації ліквідного майна, яке придбане банком у заставу під позику. Погашення позики може бути здійснене завдяки гарантії (іншого банку чи іншого підприємства) своєчасного повернення кредиту чи за рахунок страхування погашення позики.

Аналіз та оцінка кредитоспроможності передбачає, перш за все, використання показників, які характеризують діяльність позичальника з погляду можливості погашення його заборгованості. Ці показники є важливими, але мають обмежене значення. По-перше, це зумовлене тим, що багато показників, зокрема фінансового стану, наявності капіталу тощо, звернені до минулого, бо вони обчислюються на базі інформації за минулий період, а оцінку можливості погашення позик у майбутньому періоді дає прогноз кредитоспроможності на перспективу. По-друге, зазвичай, такі показники обчислюються на підставі даних про залишки («запас») на звітні дати, а не на підставі даних щодо оборотів («потік») за певний період, хоча дані про обороти більш повно характеризують можливості погашення позичок.

Для оцінки кредитоспроможності важливою є характеристика фінансового стану позичальника. Вона визначається на основі звітності про діяльність підприємства, включаючи величину власного капіталу, структуру активів, їх оборотність, складові і структуру джерел оборотних засобів тощо. Важливо і те, що для оцінки фінансового стану і здатності погашати позики використовувалися не лише дані про відповідні залишки, але й про їх оборотність і взаємозв'язок швидкості обертання різних статей активів і пасивів.

Кредитоспроможність позичальника залежить від різних чинників, зокрема від його фінансового стану – рівня забезпеченості власними коштами, рівня рентабельності, наявності достатнього обсягу ліквідності позичальника та його контрагентів. Для здійснення оцінки фінансового стану позичальника-юридичної особи банк має враховувати такі основні економічні показники його діяльності, як:

– ліквідність (коефіцієнти миттєвої, поточної та загальної ліквідності);

– фінансова стійкість (коефіцієнти маневреності власних коштів, співвідношення залучених і власних коштів);

– обсяг реалізації;

– обороти за рахунками (співвідношення надходжень на рахунки позичальника і суми кредиту, наявність рахунків в інших банках; наявність картотеки неплатежів – у динаміці);

– склад та динаміка дебіторсько-кредиторської заборгованості (за останній звітний та поточний роки);

– собівартість продукції (у динаміці);

– прибутки та збитки (у динаміці);

– рентабельність (у динаміці);

– кредитна історія (погашення кредитної заборгованості в минулому, наявність діючих кредитів).

Для визначення ліквідності позичальника використовуються такі показники:

– коефіцієнт миттєвої ліквідності (КЛ1), що характеризує як швидко короткострокові зобов'язання можуть бути погашені високоліквідними активами:

$$КЛ1 = \frac{Ав}{Зп},$$

де Ав – високоліквідні активи, до яких належать грошові кошти, їх еквіваленти та поточні фінансові інвестиції;

Зп – поточні (короткострокові) зобов'язання, що складаються з короткострокових кредитів і розрахунків з кредиторами.

Оптимальне теоретичне значення показника КЛ1 повинно бути не менше ніж 0,2;

– коефіцієнт поточної ліквідності (КЛ2), що характеризує можливість погашення короткострокових зобов'язань у встановлені строки:

$$КЛ2 = \frac{Ал}{Зп},$$

де Ал – ліквідні активи, що складаються з високоліквідних активів, дебіторської заборгованості, векселів одержаних;

Зп – поточні (короткострокові) зобов'язання, що складаються з короткострокових кредитів і розрахунків з кредиторами.

Оптимальне теоретичне значення показника КЛ2 повинно бути не менше ніж 0,5;

– коефіцієнт загальної ліквідності (КП), що характеризує те, наскільки обсяг короткострокових зобов'язань і розрахунків можна погасити за рахунок усіх ліквідних активів:

$$КП = \frac{Ао}{Зп},$$

де Ао – оборотні активи;

Зп – поточні (короткострокові) зобов'язання, що складаються з короткострокових кредитів і розрахунків з кредиторами.

Оптимальне теоретичне значення показника КП повинно бути не менше ніж 2,0.

Фінансова стійкість позичальника визначається за такими показниками:

– коефіцієнт маневреності власних коштів (КМ), що характеризує ступінь мобільності використання власних коштів:

$$КМ = \frac{Вк - Ан}{Вк},$$

де Вк – власний капітал підприємства,

Ан – необоротні активи.

Оптимальне теоретичне значення показника КМ повинно бути не менше ніж 0,5;

– коефіцієнт незалежності (КН), що характеризує ступінь фінансового ризику:

$$КН = \frac{Зк}{Вк},$$

де Зк – залучені кошти (довгострокові та поточні зобов'язання),

Вк – власний капітал.

Оптимальне теоретичне значення показника КН повинно бути не більше ніж 1,0.

Рентабельність позичальника визначається за такими показниками:

– рентабельність активів:

$$Р = \frac{Пч}{А},$$

де Пч – чистий прибуток,

А – активи;

– рентабельність продажу:

$$Р = \frac{Пч}{Ор},$$

де Пч – чистий прибуток,

Ор – обсяг реалізації продукції (без ПДВ).

Аналіз грошових потоків позичальника має здійснюватися з урахуванням такого показника:

– співвідношення чистих надходжень на всі рахунки позичальника (у тому числі відкриті в інших банках) до суми основного боргу за кредитною операцією та відсотками за нею з урахуванням строку дії кредитної угоди (для короткострокових кредитів):

$$К = \frac{(Нсм \times n) - (Зм \times n) - Зі}{Ск},$$

де Нсм – середньомісячні надходження на рахунки позичальника протягом трьох останніх місяців (за винятком кредитних коштів),

Ск – сума кредиту та відсотки за ним;

n – кількість місяців дії кредитної угоди;

Зм – щомісячні умовно-постійні зобов'язання позичальника (адміністративно-господарські витрати тощо);

Зі – податкові платежі та сума інших зобов'язань перед кредиторами, що мають бути сплачені з рахунку позичальника, крім

сум зобов'язань, строк погашення яких перевищує строк дії кредитної угоди (за даними останнього балансу).

Для суб'єктів господарської діяльності, пов'язаних із сезонним характером виробництва, середньомісячна сума надходжень визначається за 12 місяців.

Оптимальне теоретичне значення показника К повинно бути не менше 1,5.

Кількість розрахункових коефіцієнтів, що рекомендується для аналізу фінансового стану, може бути необмежено великою. Деякі комп'ютерні програми для здійснення цього аналізу розраховують 100 і більше коефіцієнтів. На практиці кількість та набір необхідних коефіцієнтів визначається метою фінансового аналізу. З одного боку, чим більше коефіцієнтів розраховується, тим детальніший аналіз можна провести, з іншого – зі зростанням числа показників, які повинні бути відстежені, завдання аналізу ускладнюються.

Статистичні методи оцінки кредитоспроможності позичальника

Класифікаційні моделі. Найбільш відомими класифікаційними моделями прогнозування неплатоспроможності підприємств у міжнародній практиці є Z-модель Альтмана, модель Фулмера та модель Чессера.

Z-модель Альтмана була побудована методом покрокового дискримінантного аналізу на вибірці з 66 компаній – 33 успішних і 33 банкрутів.

Перша версія моделі включала 22, як припускалось, значимих коефіцієнти, отриманих з даних фінансової звітності. Коефіцієнт, що мав найменшу статистичну значимість, відкидався, після чого побудова моделі й аналіз статистичної значимості коефіцієнтів повторювалися. Коли число коефіцієнтів зменшилося з п'яти до чотирьох, статистична достовірність моделі різко знизилася, що змусило Альтмана зробити висновок про те, що варіант із п'ятьма коефіцієнтами є кращим. Точність прогнозування – 95 %. Загальний вигляд моделі:

$$Z = 1,2x_1 + 1,4x_2 + 3,3x_3 + 0,6x_4 + 1,0x_5,$$

де x_1 – оборотний капітал / сукупні активи;

x_2 – нерозподілений прибуток минулих років / сукупні активи;

x_3 – валовий прибуток / сукупні активи;

x_4 – ринкова оцінка капіталу / балансова оцінка сумарної заборгованості;

x_5 – обсяг реалізації / сукупні активи.

При $Z < 2,675$ настання неплатоспроможності досить імовірне. При цьому Альтман встановив, що при значенні Z від 1,81 до 2,99 модель не працює і означив цей інтервал як «область невідання».

Модель Фулмера була побудована на вибірці з 60 компаній – 30 успішних і 30 банкрутів. Середній розмір сукупних активів фірм у вибірці Фулмера – 455 тис. дол. США. Початкова версія моделі включала 40 коефіцієнтів. Модель прогнозує точно в 98 % випадків на рік вперед і в 81 % випадків на два роки вперед. Загальний вигляд моделі:

$$H = 5,528V_1 + 0,212V_2 + 0,073V_3 + 1,270V_4 - 0,120V_5 + \\ + 2,335V_6 + 0,575V_7 + 1,083V_8 + 0,894V_9 - 6,075,$$

де V_1 – нерозподілений прибуток минулих років / сукупні активи;

V_2 – обсяг реалізації / сукупні активи;

V_3 – валовий прибуток / сукупні активи;

V_4 – грошовий потік / сукупна заборгованість;

V_5 – сукупна заборгованість / сукупні активи;

V_6 – поточні пасиви / сукупні активи;

V_7 – ln (матеріальні активи);

V_8 – оборотний капітал / сукупна заборгованість;

V_9 – ln (валовий прибуток / виплачені відсотки).

Настання неплатоспроможності неминуче при $H < 0$.

Порівнюючи моделі Альтмана і Фулмера, слід зазначити, що модель Альтмана включає показник ринкової вартості акцій і може бути застосована лише до компаній, на акції яких існує публічний ринок. Американська компанія, що бажає випустити акції в публічний обіг, зобов'язана мати річний обсяг реалізації не менше 15 млн дол. США. З урахуванням того, що оборотність активів у більшості галузей американської економіки знаходиться в межах 0,9–1,9, це означає, що мінімальний розмір активів такої фірми становить близько 8 млн дол. Модель Фулмера

побудована на вибірці з набагато менших фірм (середній розмір активів – 455 тис. дол.) і не містить показників ринкової вартості.

Модель нагляду за кредитами Чессера призначена для прогнозування випадків невиконання позичальником умов кредитного договору. При цьому в «невиконання умов» Чессер включає не лише непогашення позики, але й будь-які інші відхилення, які роблять її менш вигідною для кредитора, ніж було передбачено спочатку. Чессер використовував дані чотирьох банків з трьох штатів за 1962–1971 рр. Він вибрав дані з 37 успішних кредитів та 37 невдалих (по яких не були виконані початкові умови). В останньому випадку дані характеризували становище за рік до порушення умов договору. Були також представлені дані по 21 парі кредитів за два роки до порушення умов договору. У модель Чессера входили такі шість змінних:

x_1 – (готівка + високоліквідні цінні папери) / сукупні активи;

x_2 = нетто-продаж / (готівка + високоліквідні цінні папери),

x_3 – брутто-доходи / сукупні активи;

x_4 – сукупна заборгованість / сукупні активи;

x_5 – основний капітал / чисті активи;

x_6 – оборотний капітал / нетто-продаж.

Оцінкові коефіцієнти виявились такими:

$$y = -2{,}0434 - 5{,}2400x_1 + 0{,}0530x_2 - 6{,}6507x_3 +$$
$$+ 4{,}4009x_4 - 0{,}0791x_5 - 0{,}1020x_6.$$

При y > 0 позичальника слід відносити до групи, які не виконають умов договору. Модель Чесссера, за даними його вибірок, зуміла за рік до порушення умов кредитного договору правильно визначити частку 3 з кожних 4 кредитів. За два роки до порушення умов договору точність класифікації становила 57 %.

Розробники подібних моделей вважають, що їх розумно застосовувати як додатковий, а не основний інструмент фінансового аналізу. Щодо оцінки кредитоспроможності позичальників в Україні, то зазначені моделі не доцільно використовувати через такі причини:

– моделі були розроблені на основі даних фінансової звітності, складеної за американськими стандартами;

– на показники діяльності українських підприємств великий вплив здійснюють чинники неекономічного характеру;

– багато коефіцієнтів не мають такого впливу на фінансовий стан підприємств в Україні, як у розвинених країнах, і навпаки;

– пропоновані граничні значення часто недосяжні для вітчизняних підприємств;

– у моделях не враховуються галузеві особливості підприємств.

Експертні методи оцінки кредитоспроможності позичальника. Суть експертних методів оцінки кредитоспроможності полягає в обробці оцінок досвідчених фахівців банківської справи щодо імовірності виникнення різних значень збитків, або тієї чи іншої несприятливої (небажаної) події у процесі банківського кредитування і віднесення позичальника до того чи іншого класу.

Для оцінки кредитоспроможності індивідуальних позичальників широко використовується ***метод кредитного скорингу***. Техніка кредитного скорингу була вперше запропонована американським економістом Д. Дюраном для відбору позичальників за споживчим кредитом. Дюран виявив групу факторів, що дозволяють, на його думку, з достатньою достовірністю визначити ступінь кредитного ризику при отриманні споживчої позики. Він використовував такі коефіцієнти при нарахуванні балів:

1. Вік: 0,01 за кожний рік більше 20 років (максимум 0,30).

2. Стать: жіноча – 0,40; чоловіча – 0.

3. Строк проживання: 0,042 за кожен рік проживання в даній місцевості (максимум 0,42).

4. Професія: 0,55 за професію з низьким ризиком, 0 – за професію з високим ризиком, 0,16 – для інших професій.

5. Робота в галузі: 0,21 – підприємства загального користування, державні установи, банки та брокерські фірми.

6. Зайнятість: 0,059 за кожен рік праці на даному підприємстві (максимум 0,59).

7–9. Фінансові показники: 0,45 за наявність банківського рахунку, 0,35 за володіння нерухомістю, 0,19 при наявності полісу зі страхування життя.

Застосовуючи ці коефіцієнти, Дюран визначив межу, що розподіляє «гарних» та «поганих» позичальників – 1,25 бала. Клієнт, що отримав більше 1,25 бала, може бути віднесений до групи допустимого ризику, а той, що отримав менше 1,25 бала, вважається небажаним для банку.

Процес банківського кредитування

Загальні умови надання кредитів та їх види. Кредитні операції здійснюються із суб'єктами господарської діяльності різних галузей економіки та форм власності. Основною умовою надання кредиту є своєчасне його повернення та сплата процентів за користування. Надання кредиту оформлюється двостороннім договором. Процедура отримання кредиту в банку не є складною. Спочатку клієнт для отримання кредиту складає і подає заяву за встановленою банком формою, до якої додає такі документи:

1. Фінансово-економічні, які характеризують фінансовий стан та господарську діяльність позичальника за останні 2–3 роки (поквартально), а саме: баланс; звіт про прибутки і збитки; звіт про фінансово-майновий стан; декларація про прибуток.

2. Виписку з банківського рахунку про рух коштів за останній рік (щомісяця).

3. Техніко-економічне обґрунтування пропонованого до кредитування заходу.

4. Контракт/ти (договір, угода), для виконання якого необхідний кредит.

5. Пропозиції щодо забезпечення зобов'язань перед банком, які виникатимуть у майбутньому: документи про право власності на майно, що пропонується в заставу; документи про право розпорядження майном та межі повноважень посадових осіб у прийнятті рішень щодо надання забезпечення; документи про вартість забезпечення (довідка БТІ, оцінка експерта, документи на придбання).

6. Нотаріально завірена копія юридичної справи: статут; установчий договір; довідка про державну реєстрацію, перереєстрацію; довідка ДФС про взяття на облік; картка зразків підписів (або цифровий підпис); копія паспортів осіб, які мають право першого і другого підпису.

7. Дозвіл уповноваженого органу управління позичальника на залучення кредиту банку та надання забезпечення. Цей документ повинен містити: назву банку, кредит якого залучається і сума кредиту; найменування та суму забезпечення, що надається; прізвище, ім'я та по-батькові і посаду особи, уповноваженої на підписання кредитного договору та договорів із забезпечення.

8. При наявності зобов'язань перед іншими банками за кредитами (гарантіями) – інформацію про стан цих зобов'язань: довідку банку, який надав кредит (гарантію) про суми заборгованості за основним боргом, відсотками (пенею, іншими штрафними санкціями) і про своєчасність виконання клієнтом своїх зобов'язань перед цим банком; про об'єкт кредитування (гарантії) та форму забезпечення; про термін повернення всієї наявної на дату звернення заборгованості перед цим банком; кредитний договір (договір про надання гарантії).

9. Документи, що характеризують юридичний статус, фінансово-економічний стан та господарську діяльність гаранта (поручителя), якщо ним надається забезпечення зобов'язань позичальника перед банком. Банк може вимагати від клієнта представлення інших документів. Заява на отримання кредиту, а також додатки до заяви на отримання кредиту мають бути підписані особою (керівником позикоодержувача), яка має повноваження на право укладання такого роду договорів.

У забезпечення виконання зобов'язань перед банком можуть прийматись такі види забезпечення:

– рухоме і нерухоме майно;

– майнові права;

– грошові кошти, розміщені в банках (депозитні вклади, кошти на поточних рахунках тощо);

– цінні папери;

– поручительства (гарантії) як фізичних, так і юридичних осіб, банків, фінансових установ, уряду.

Процес банківського кредитування – це сукупність дій банку, пов'язаних із наданням і поверненням кредиту. Цей процес складається з певних етапів, кожний з яких окремо забезпечує розв'язання локального завдання і разом з тим головної цілі позичкових операцій – їх надійність і прибутковість для банку.

Основна робота з організації кредитного процесу здійснюється у декілька етапів:

1 етап – формування портфеля кредитних заявок;

2 етап – проведення переговорів із потенційним клієнтом;

3 етап – прийняття рішення про доцільність надання кредиту;

4 етап – оформлення кредитної справи;

5 етап – робота з клієнтом після отримання ним позики;

6 етап – повернення кредиту з процентами і закриття кредитної справи.

На першому етапі здійснюється збір інформації про попит на кредити, аналіз та попередній відбір заявок. При цьому повинен бути дотриманий основний принцип: вся інформація про потенційних позичальників, що надходить до банку, письмово фіксується працівниками кредитного відділу та містить такі відомості:

– короткий зміст проектів, під які надаються кредити;

– суми кредитів;

– види та строки позик;

– забезпечення, яке пропонується у заставу.

При надходженні до банку великої кількості заявок така інформація створює передумови для попереднього відбору найбільш привабливих пропозицій, а також дає можливість наповнювати інформаційний портфель кредитних заявок для подальшої роботи з ними. Працівник кредитного відділу відіграє роль продавця і експерта у процесі надання позики.

На підставі заповнених даних отримується інформація про потенційного клієнта. У першу чергу перевірці підлягають засновники фірми, її керівники та головний бухгалтер. Особливу увагу необхідно звернути на ті підприємства та фірми, до яких вони мали відношення. Бажано також перевірити інформацію щодо кредитів, отриманих фірмою раніше. Усі відомості, наявні у картці реєстрації позичальника, аналізуються та звіряються з базою даних. Дані, що не збігаються, уточнюються в ході бесіди з позичальником. За необхідності можна довідатись про його фінансовий стан у банку, де обслуговується потенційний позичальник.

На другому етапі повністю визначаться кредитоспроможність та фінансовий стан клієнта з метою укладення кредитної угоди на найбільш вигідних для банку умовах. Під час переговорів з позичальником працівник кредитного відділу повинен проаналізувати, наскільки обґрунтована сума позики, з'ясувати рівень можливих ризиків (зовнішніх і внутрішніх) з метою забезпечення вчасного повернення позики. У ході переговорів основна увага зосереджується на основних питаннях, що становлять найбільший інтерес для банку. Враховуючи велику значимість

цього етапу, у банках створюють спеціальні підрозділи, які називаються відділом чи сектором економічного аналізу.

Під час експертизи кредитної заявки використовують різні джерела інформації:

– матеріали, одержані безпосередньо від позичальника у складі кредитної заявки: звітність, клопотання на отримання кредиту, економічне обґрунтування проекту, що буде прокредитовано, або бізнес-план;

– відомості про клієнта, що знаходяться в архіві банку (це стосується клієнтів, які вже обслуговувалися в даному банку). Це статистичні матеріали, згруповані за певними статистичними ознаками, і бухгалтерська звітність (про заборгованість за кредитами, про погашення кредитів, про прострочені борги, про попередні відносини з банком);

– інформація про клієнта, одержана за межами даного банку (інформація фіскальної служби, фінансового відділу окремого регіону тощо).

Вивчаючи кредитну заявку, банк може також здійснювати на місці цільові перевірки, які стосуються майбутнього кредиту. Під час відвідувань клієнта з'ясовуються ті питання, які не обговорювалися на попередній бесіді з клієнтом; оцінюється рівень компетентності працівників, що очолюють служби клієнта, які причетні до реалізації заходу, що кредитується; вивчається стан майна позичальника.

Після розмови з позичальником працівник кредитного відділу підсумовує отримані відомості і приймає рішення продовжувати роботу з клієнтом чи відмовити йому. Якщо пропозиція клієнта розходиться в будь-яких важливих аспектах із принципами та положеннями політики, яку проводить банк у галузі кредитування, заявка відхиляється. Якщо ж прийнято рішення продовжувати роботу з клієнтом, то за методикою, прийнятою банком, проводиться оцінка кредитоспроможності позичальника та визначається ступінь ризику даного кредиту. За результатами проведеної роботи, працівник банку складає певний висновок, в якому відображаються всі критерії оцінки кредитоспроможності за певними напрямами і робиться загальний висновок про кредитоспроможність потенційного позичальника та рівня ризику щодо запитуваного кредиту.

На третьому етапі банк здійснює підготовку до укладання кредитної угоди. Третій етап можливий лише за умови позитивного закінчення другого, тобто оцінки кредитоспроможності позичальника та ризику. Третій етап має назву «структурування позички». У процесі структурування банк визначає основні параметри позички: вид кредиту, суму, строк, забезпечення, порядок видачі та погашення, ціну позики та інше. Правильне визначення виду кредиту має важливе значення для обґрунтування реальних джерел погашення позички. Якщо кредит надається на формування оборотного капіталу клієнта і належить до короткострокових, то джерелом його погашення будуть поточні грошові надходження, які надійдуть після реалізації продукту, що прокредитований. Кредит, наданий на відтворення основного капіталу позичальника, є, зазвичай, довгостроковим і повинен бути повернений за рахунок прибутку від експлуатації прокредитованого проекту.

Важливе значення у структуруванні позички має правильно визначена сума кредиту. Заниження її може привести до порушення строків повернення, оскільки об'єкт, що кредитується, не буде завершений у строк, а завищення призведе до нецільового використання надлишково отриманих у банку коштів, а це викличе проблеми при розрахунках із банком.

На четвертому етапі банк приступає до переговорів з клієнтом про укладання договору. Посадова особа, яка веде переговори з клієнтом відносно кредиту, повинна довести до нього обов'язкові умови майбутньої кредитної угоди, без виконання яких позичка не може бути надана, і ті умови, відносно яких може бути досягнутий компроміс. Обов'язковою умовою, наприклад, може бути наявність майнового забезпечення або гарантії третьої особи, якщо їх відсутність може призвести до неповернення кредиту. Умовою досягти компромісу, зазвичай, виступає процентна ставка, розмір комісії тощо.

Після вирішення всіх питань і узгодження всіх параметрів майбутньої кредитної угоди робляться відповідні висновки щодо кредиту. Цей висновок за підписом начальника кредитного відділу подається на розгляд кредитного комітету банку. Після позитивного рішення цього органу відбувається підписання кредитної угоди з боку керівництва банківської установи і клієнта. Після цього на підставі внутрішнього розпорядження банку відкривається

позичковий рахунок, з якого і проводиться надання кредиту. При цьому вказуються всі реквізити, характеристика рахунку (вид рахунку, сума кредиту, порядок надання і погашення тощо).

Надання кредиту може здійснюватися одноразово або частинами у строки, визначені у кредитному договорі. Зараховуватися кредит може на поточний рахунок клієнта або перераховуватися на рахунки господарюючих партнерів позичальника, або в іншому порядку, передбаченому у кредитній угоді, наприклад, шляхом одержання готівки. У більшості варіантів позичка при її наданні зараховується на поточний рахунок позичальника.

При споживчому кредиті його надання здійснюється переважно готівкою, а при наданні кредиту на капітальні витрати (на будівництво житла тощо) – в безготівковій формі. Повернення кредиту відбувається за ініціативою клієнта, тобто позичальника, на підставі його платіжних доручень або внесенням готівки в касу банку. Якщо в день повернення позички клієнт цього не робить, банк своїм розпорядженням стягує борг, переводячи строкову заборгованість у пролонговану або прострочену. Якщо в процесі кредитування відбулися певні зміни в умовах реалізації проекту, що кредитується, з незалежних від позичальника причин, і це призвело до додаткової потреби в кредиті, банк може задовольнити її на умовах укладання додаткової кредитної угоди. У кредитній угоді передбачаються також окремі форс-мажорні обставини, які дають гарантії банку і клієнту на випадок втрат внаслідок незалежних від них обставин.

З метою контролю за своєчасним поверненням позички і забезпечення нарахування процентів за нею облік кредитних операцій здійснюється на окремих позичкових рахунках, а саме: звичайному позичковому рахунку; спеціальному позичковому рахунку; контокорентному позичковому рахунку; поточному рахунку з овердрафтом. Режим дії цих рахунків дещо відрізняється. Так, спеціальний позичковий рахунок відкривається, коли клієнт постійно користується кредитом. При наданні кредиту зі спеціального позичкового рахунку відкривається кредитна лінія. Надання кредиту здійснюється в межах кредитної лінії у міру необхідності. При цьому кожне надання кредиту не оформлюється документами. Погашення кредиту здійснюється шляхом зарахування виручки в кредит цього рахунку.

Простий позичковий рахунок застосовується для кредитування разових проектів. Режим його дії такий: надання та погашення кредиту здійснюється у разовому порядку; кожне надання кредиту оформлюється документами; виручка зараховується на поточний рахунок позичальника; кредит погашається шляхом перерахування коштів із поточного рахунку на позичковий. Як за простим позичковим рахунком, так і за спеціальним може бути тільки дебетове сальдо. Режим дії спеціального позичкового рахунку і контокорентного схожі. Різниця лише в тому, що на спеціальному позичковому рахунку може бути тільки дебетове сальдо, а на контокорентному – як дебетове, так і кредитове. Режим дії контокорентного рахунку і поточного рахунку з овердрафтом один й той самий. Різниця між ними полягає лише в тому, що з контокорентного рахунку видається кредит юридичним особам на виробничі потреби, а з поточного – кредит фізичним особам на споживчі цілі.

На п'ятому етапі банк проводить роботу з клієнтом вже після отримання ним позики. Ця робота передбачає проведення контролю за виконанням кредитного договору та пошук нових форм співпраці з клієнтом. У процесі контролю працівники кредитного відділу використовують різноманітні джерела інформації (інформацію самого банку, інших фінансових інститутів, позичальника). Банк вживає заходи з повернення позики, контролює регулярне надходження процентів за користування нею, здійснює перевірки (планові та позапланові) на місцях зі складанням акта перевірки. У ході цих перевірок контролюється відповідність фактичного витрачання позики на її цільове призначення, передбачене кредитною угодою, перевіряються накладні, угоди купівлі-продажу товарно-матеріальних цінностей тощо, здійснюється аналіз грошових потоків клієнта.

У разі погіршення фінансового стану клієнта та виникнення ризику неповернення позики працівник кредитного відділу ставить до відома керівництво для того, щоб можна було вжити відповідні заходи.

На шостому етапі відбувається процес повернення кредиту з процентами та закриття кредитної справи – завершальний етап кредитних взаємовідносин банку з позичальником. Випадки непогашених позик повинні щорічно аналізуватися.

Неухильне і послідовне дотримання описаних вище етапів дає змогу банку більш ретельно контролювати кредитний процес та забезпечити якість кредитного портфеля банку, а отже, ефективність діяльності банківської установи в цілому.

Ціноутворення банківських кредитів. Встановлення ціни кредиту є однією з основних функцій управління кредитним портфелем банку, оскільки забезпечує максимізацію доходів банку. Розрахунок процентної ставки за кредитом є складним завданням. Пошук компромісу між бажанням отримати високий прибуток і компенсувати ризик з урахуванням попиту на кредити залежить як від рівня конкуренції на кредитному ринку, так і від економічних розрахунків самого банку.

У кредитній практиці банків існують такі основні методи до визначення ціни (процентної ставки) кредиту:

1. Метод «мертвої точки».

«Мертва точка» – це показник, що широко застосовується у банківській практиці країн з розвиненою економікою, і відображає мінімальну віддачу, яку банки мають від своїх кредитних операцій. Модель визначення «мертвої точки» (МТ) має такий вигляд:

$$MT = f(S, D, E, R_1, R_2, T_1, T_2),$$

де S – загальний обсяг депозитної бази на певний строк;

D – середня вартість ресурсної бази;

E – загальні витрати, пов'язані із залученням ресурсів і наданням кредиту;

R_1 – норматив обов'язкового резервування залучених ресурсів;

R_2 – коефіцієнт кредитного ризику, з урахуванням якого формується резерв;

T_1 – термін депозиту;

T_2 – термін кредиту.

2. Метод надбавки.

Сутність цього методу полягає в тому, що він відображує основні елементи ціноутворення на основі базової ставки, враховуючи додаткові витрати (премію та ризики). Схематично метод надбавки зображено на рисунку 12.1.

Разом з тим при застосуванні цього методу не враховуються умови резервування коштів, а також невідповідність термінів кредитів і депозитів.

Рис. 12.1. Основні елементи визначення ціни кредиту за методом надбавки

3. Метод кредитного ціноутворення на основі визначення норми доходу на банківський капітал, скоригованої з урахуванням ризику.

Алгоритм розрахунку ставки відсотка за кредит на основі цього методу наступний.

1. Сума кредиту – S.

2. Необхідний капітал – S × H2,

де H2 – норматив адекватності капіталу.

3. Необхідний прибуток – S × H2 × ROK,

де ROK – рентабельність капіталу банку.

4. Витрати – V.

5. Середня величина втрат – S × p,

де p – середня ризикованість кредитного портфеля.

6. Загальні витрати – V + S × p.

7. Необхідний прибуток від кредитування – V + S × p + S × H2 × ROK.

8. Функціонуючий кредит – S – S× p.

9. Ставка відсотка за кредит = (V + S × p + S × H2 × ROK) / (S – S × p).

Зупинимось на можливих підходах щодо врахування ризиків при визначенні ставки процента за кредитом. Розглянемо

випадок, якщо кредит надається у національній валюті. Таким кредитам притаманні кредитний та інфляційний ризики.

1. Індивідуальний підхід до врахування ризиків при встановленні ставки відсотка за кредит. Сутність цього підходу полягає в тому, що математичне сподівання прибутку банку від надання кредиту з урахуванням кредитного ризику за кредитною угодою має дорівнювати прибутку за безризиковою ставкою процента (ставкою процента, яка відповідає вкладенням з мінімальним ризиком):

$$S \times R^{**} \times (1 - p) + (-S) \times p = S \times R^{*}.$$

Звідси:

$$R^{**} = \frac{R^{*} + p}{1 - p},$$

де R^{**} – ставка процента з урахуванням ризиків;

R^{*} – ставка процента без врахування кредитного ризику, але з врахуванням інфляційного ризику. R* може бути визначена за формулою Фішера:

$$R^{*} = r + i \times r,$$

p – кредитний ризик за кредитною угодою з даним позичальником.

Тоді премія за ризики визначатиметься за такою формулою:

$$П = R^{**} - r.$$

Цей підхід є найбільш справедливим, але в той же час його застосування призводить до широкої варіації кредитних процентних ставок, що є не зовсім зручним.

2. Класовий (груповий) підхід. Сутність цього підходу полягає в тому, що у формулу підставляється значення кредитного ризику за кредитною угодою, виходячи з класу (групи) кредитів, до якого може бути віднесений кредит даному позичальнику. Клас (група) визначається за певними критеріями і кожному з них присвоюється той чи інший ступінь ризику. При застосуванні цього підходу зменшується варіація кредитних ставок, але певною мірою втрачається принцип справедливості щодо компенсації кредитного ризику (нівелюються відмінності між позичальниками певного класу (групи).

3. Портфельний підхід. За цим підходом ставка процента за кредит визначається, виходячи з портфельного кредитного ризику з урахуванням даної позички, тобто враховується вплив, який чинить кредитна угода на ступінь ризикованості кредитного

портфеля банку. Він може визначатись за допомогою показника середньозваженого портфельного кредитного ризику за такою формулою:

$$l = p_i \cdot \frac{s_i}{S},$$

де p_i – кредитний ризик щодо і-тої кредитної угоди;

s_i – сума і-тої кредитної угоди;

S – сума (розмір) кредитного портфеля банку.

Проблемні позички і засоби реструктуризації безнадійних кредитів

Суть проблемних позичок та причини їх виникнення. Незалежно від методів, які застосовуються при управління кредитним ризиком, усі банки тією чи іншою мірою стикаються з проблемами неповернення кредитів. Проблемними кредитами називають такі, за якими своєчасно не проведені один чи кілька платежів, значно знизилась ринкова вартість забезпечення, виникли обставини, за яких банк матиме сумнів щодо повернення позики. Банк здійснює контроль за виконанням позичальниками умов кредитного договору, цільовим використанням кредиту, своєчасним і повним його погашенням та сплатою процентів за ним. При виникненні певних порушень умов кредитного договору з боку позичальника банк має право застосовувати економічні та правові санкції.

На підставі фінансових звітів, інспекцій та інших матеріалів кредитний інспектор здійснює банківський моніторинг щодо:

– стану погашення кредиту;

– належного використання сум кредиту відповідно до умов кредитного договору;

– відповідності умовам надання кредиту;

– точності і своєчасності відображення інформації в кредитній базі даних;

– об'єктивних і суб'єктивних змін стану позичальника.

Об'єктами моніторингу належного використання кредиту є:

а) запаси і дебіторська заборгованість;

б) виконання комплексу ділових завдань;

в) виконання інвестиційних проектів, що включають будівництво будинків, модернізацію, купівлю і монтаж машин та устаткування та. ін.

Кінцева мета моніторингу – забезпечити погашення в термін основного боргу і сплату процентів за кредитом. Кредити, за якими виникають труднощі з погашенням, як уже зазначалося, називаються проблемними кредитами. Поява проблемного кредиту, зазвичай, не є несподіваною.

Проблемними, насамперед, можуть стати кредити, ризик за якими є високим. Досвідчений працівник банку може ще на ранній стадії помітити ознаки фінансових труднощів, що зароджуються, та вжити заходів до виправлення ситуації і захисту інтересів банку. Ці заходи варто здійснити якомога раніше, перш ніж ситуація вийде з-під контролю і втрати стануть незворотними. При цьому варто врахувати, що збитки банку не обмежуються лише несплатою боргу і втратою процентів.

Збиток, що завдається банку, значно більший і він може бути пов'язаний з іншими обставинами:

– підривається репутація банку, тому що велике число прострочених і непогашених кредитів спричинить падіння довіри вкладників, інвесторів та інших суб'єктів;

– збільшуються адміністративні витрати, оскільки проблемні позички вимагають особливої уваги кредитного персоналу, непродуктивної витрати часу на підтримку статус-кво;

– підвищиться загроза звільнення кваліфікованих кадрів через зниження можливостей їхнього стимулювання в умовах падіння прибутковості операцій;

– кошти будуть заморожені в непродуктивних активах;

– виникає небезпека зустрічного позову боржника до банку, який може довести, що вимога банку про відкликання позички довела його до межі банкрутства. Усі ці втрати можуть дорого обійтися банку і набагато перевищити прямий збиток від непогашення боргу.

У разі ненадходження платежів за кредитом (процентів і/чи основної суми боргу) в установлені кредитним договором терміни або у разі інших негативних змін у становищі позичальника відповідальний співробітник кредитного підрозділу інформує

керівництво банку і переводить кредит у розряд «Спеціальний контроль».

До основних подій, які можуть спричинити присвоєння кредиту статусу «Спеціальний контроль», належать такі:

– несплата процентів і/чи неповернення основної суми боргу або її частини;

– несприятлива зміна у вартості забезпечення кредиту;

– більш низькі, ніж передбачалося, надходження на рахунок позичальника;

– фінансові та інші показники, що характеризують незадовільний стан позичальника.

Крім того, банківських працівників повинні насторожити такі факти, як:

– непредставлення фінансових звітів у встановлений термін;

– різка зміна відносин з банком, небажання співпрацювати;

– заміна ключових (топ-менеджерів) співробітників;

– захоплення створенням нових підприємств, скупка нерухомості;

– незадовільний стан фінансових звітів;

– прийняття необґрунтованого ризику;

– встановлення нереалістичних цін на продукцію;

– втрата важливих клієнтів.

Якщо кредитний інспектор вважає, що діловий і фінансовий стан позичальника погіршилися до ступеня, що загрожує можливості погашення кредиту, банк може вимагати від позичальника представити програму, що виправляє ситуацію, й ужити заходів, що знижують ризик банку.

Якщо програма, розроблена для виправлення ситуації, негативно оцінюється банком, він має право вимагати надання додаткового забезпечення кредиту чи розірвати кредитний договір.

У банку для здійснення контролю за ходом погашення кредиту формується спеціальне кредитне досьє, в якому зосереджена вся документація за кредитною угодою і всі необхідні відомості про позичальника. Документи групуються в такий спосіб:

– матеріали з кредиту (копії кредитного договору, боргових зобов'язань, гарантійних листів і т. п.);

– фінансово-економічна інформація (фінансові звіти, аналітичні таблиці, податкові декларації; бізнес-плани тощо);

– матеріали про кредитоспроможність клієнта (аналітичні звіти кредитних інспекторів, зведення, отримані від інших банків, відповіді на запити тощо);

– документи із забезпечення кредиту (договір застави, документи про передачу прав на внески і цінні папери, заставні тощо);

– листування щодо кредиту (листування з клієнтом, записи телефонних розмов і т. п.).

Типові схеми роботи банку з проблемними кредитами

До сьогодні у практиці проведення заходів щодо повернення проблемних кредитів сформувалися деякі типові схеми погашення проблемної і простроченої заборгованості.

Схема першого типу. Прострочена заборгованість за кредитом погашається одноразово без додаткового кредитування і переведення позичкової заборгованості на третю особу, але з використанням дебіторської заборгованості третіх осіб позичальнику банку.

Для практичного застосування схеми першого типу необхідна наявність у позичальника дебітора, борг якого складає величину, не меншу за розмір простроченої заборгованості, а його фінансовий стан оцінюється як більш надійний (стійкий), ніж у позичальника. Крім того, у дебітора повинні бути кошти, цінні папери, інші активи, з якими може працювати банк і ринкова вартість яких еквівалентна величині простроченої заборгованості за кредитом.

Схема другого типу. Сума простроченої заборгованості за кредитом погашається позичальником коштами, отриманими за реалізовану продукцію (послуги) від кредитоспроможної зацікавленої третьої особи, що одержує у свою чергу кредит у банку.

Ця схема може бути застосована при виконанні таких умов: наявності у позичальника на складі товарів, що користуються попитом, або можливостей для їх виробництва. У випадку виробництва – обсяг товарів та їхні ціни такі, що після реалізації товару отриманий дохід буде еквівалентним величині простроченої заборгованості за кредитом.

Схема третього типу. Прострочена заборгованість за кредитом перетворюється в термінову позичкову або дебіторську

заборгованість шляхом переведення боргу на юридичну особу, діяльність якої контролюється банком. При цьому зазначена юридична особа одержує деяке майно позичальника, експлуатуючи яке можна отримати кошти, достатні для погашення позичкової заборгованості.

Схема третього типу має такі особливості застосування:

– у позичальника є майно (у тому числі те, що перебуває в заставі), ринкова вартість якого менша суми простроченої заборгованості. Однак його експлуатація дозволяє в розумний термін отримати кошти, достатні для погашення заборгованості, при необхідності з включенням суми від продажу самого майна;

– існує юридична особа, діяльність якої контролюється банком. Вона має юридичні і технічні можливості для експлуатації і продажу майна, причому його кошти дозволяють прийняти необхідне майно на баланс;

– вироблена продукція (роботи, послуги) користується попитом на ринку, а саме майно може бути при необхідності продане, але за прийнятною ціною.

Схема четвертого типу. Банк видає кредит юридичній особі, діяльність якої контролюється. Вона фінансує позичальника (як правило, забезпечуючи його сировиною, матеріалами) з метою завершення виробничого циклу. Кошти від реалізації готової продукції направляються на погашення як простроченої заборгованості позичальника, так і кредиту, виданого підконтрольній юридичній особі.

У цьому випадку передбачається, що позичальник має об'єкт незавершеного виробництва і за умови дофінансування виробничого циклу кінцевий продукт буде користуватись попитом на ринку, а його вартість дасть змогу цілком розрахуватися за борги.

12.3. Інвестиційні операції банків

Суть, значення та класифікація банківських інвестицій

Інвестиції – це частина фінансових ресурсів у формі їх довгострокових вкладень (капіталу).

У найбільш загальному розумінні з точки зору економічної теорії інвестиції – це вкладення капіталу з метою подальшого

його збільшення. У макроекономіці інвестиції є частиною сукупних витрат, що складаються з витрат на нові засоби виробництва (виробничі або фінансові інвестиції), інвестицій у нове житло та приріст товарних запасів. Інвестиції – це частина ВВП, не спожита в поточному періоді, яка забезпечує приріст капіталу в економіці. У мікроекономіці інвестиції – це процес утворення нового капіталу. У фінансовій теорії під інвестиціями розуміють придбання реальних або фінансових активів, тобто це сьогоднішні витрати, метою яких є одержання майбутніх вигод. Враховуючи розглянуті підходи, можна дати таке загальне визначення: інвестиції – це довгострокове вкладання капіталу в будь-яку галузь економіки з метою отримання доходу чи прибутку або в будь-яку поточну діяльність, яка збільшує здатність економіки відтворюватись на розширеній основі.

Уперше ***законодавче визначення інвестицій*** в Україні зроблено в Законі України «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р., яким визначені правові, економічні та організаційні рамки інвестиційної діяльності.

Відповідно до закону, інвестиціями вважаються всі види майнових та інтелектуальних цінностей, які вкладаються в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті чого утворюється прибуток (дохід) або досягається соціальний ефект.

До майнових та інтелектуальних цінностей відносять:

– кошти, цільові банківські вклади, паї, акції та інші цінні папери;

– рухоме та нерухоме майно;

– майнові права, що випливають з авторського права, досвід та інші інтелектуальні цінності;

– сукупність технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, досвіду, ноу-хау (те, що не запатентовано);

– права користування землею, водою, ресурсами, рухомим та нерухомим майном та інші майнові права;

– інші цінності.

З метою надання найбільш повної інформації про напрями інвестування, а також для забезпечення процесів обліку, аналізу та планування інвестиційної діяльності інвестиції класифікують за різними ознаками:

1. За формою власності:
– державні;
– приватні;
– іноземні;
– спільні.
2. За суб'єктами інвестування:
– інвестиції юридичних осіб;
– інвестиції фізичних осіб.
3. За об'єктами вкладання коштів:
– реальні;
– фінансові;
– споживчі.
4. За характером участі в інвестуванні:
– прямі – безпосередня участь інвестора у виборі об'єкта інвестування;
– непрямі – опосередкована участь інвестора у виборі об'єкта інвестування.

Під прямими інвестиціями, насамперед, розуміють безпосередню участь інвестора при виборі об'єкта інвестування коштів. Пряме інвестування здійснюють, в основному, підготовлені інвестори, які мають достатньо точну інформацію про об'єкт інвестування і добре обізнані з механізмом інвестування. Якщо прямі інвестиції мають форму вкладів у цінні папери, то, як правило, ними забезпечується контрольний пакет акцій або інша форма контрольної участі.

Портфельні (непрямі) інвестиції здійснюються у формі створення портфелів цінних паперів, які належать різним емітентам і не забезпечують контрольну участь і пряме управління об'єктом інвестицій. Мета портфельних інвестицій (на відміну від прямих) – отримання прибутків від зростання курсової вартості портфеля, від створення ними стабільних грошових потоків (дивідендів, процентів) при диверсифікації ризику.

5. Виходячи із спрямованості інвестицій у господарській діяльності:
– нетто-інвестиції, які пов'язані зі заснуванням проекту, підприємства, їх ще називають початковими;
– екстенсивні – ті, які направлені на розширення або збільшення виробничого потенціалу чи господарської діяльності загалом;

– реінвестиції, які здійснюються за рахунок прибутку, одержаного від первинного вкладання капіталу (повторні інвестиції);

– брутто-інвестиції, які складаються із нетто-інвестицій і реінвестицій.

6. Залежно від характеру здійснення:

– пасивні – спрямовані на підтримку певного рівня прибутковості, обсягів діяльності, на зміну застарілого обладнання, техніки тощо;

– активні – забезпечують розширений розвиток, упровадження нових технологій, нової техніки або пов'язані з випуском нових видів продукції.

7. За регіональною ознакою:

– внутрішні або національні;

– зовнішні або закордонні.

8. За строками:

– короткострокові;

– середньострокові;

– довгострокові.

У Податковому кодексі України інвестиції поділяють на капітальні, фінансові, реінвестиції.

Банківські інвестиції – це вкладання коштів банками у рухоме і нерухоме майно, інтелектуальні цінності та цінні папери, що здійснюються комерційними (універсальними і спеціалізованими) банками як і не цінними інвесторами з метою одержання прибутку чи поширення корпоративного впливу.

Головні напрями участі банків в інвестиційному процесі передбачають:

1) проведення операцій, пов'язаних із вкладенням у державні цінні папери;

2) здійснення інвестицій за рахунок власних коштів;

3) участь в інвестиціях у складі промислово-фінансових груп;

4) трастове управління інвестиційними ресурсами;

5) залучення іноземних інвестиційних ресурсів.

Інвестиційна діяльність банку належить до активних операцій, а інвестиції – до активів банку.

Інвестиційна діяльність банків має за мету:

1) збереженість капіталу банку;

2) приріст дохідності банку;

3) забезпечення ліквідності балансу банку;

4) підтримку вторинних резервів банку.

Інвестиційна діяльність банків тісно пов'язана з банківськими кредитними операціями. Водночас вона має свої відмінності:

1) інвестиції носять знеособлений характер, а кредитні угоди укладаються з конкретними юридичними чи фізичними особами;

2) у процесі інвестування в цінні папери комерційні банки виступають кредиторами і є ініціаторами таких заходів, а при кредитуванні вони виступають також кредиторами, але ініціатором угод – позичальник;

3) позика видається переважно на короткий строк і на основі принципів повернення і забезпеченості, а інвестиції в цінні папери здійснюються без дотримання таких принципів.

Цінні папери можуть використовуватися банками як застава для одержання кредиту на міжбанківському ринку для рефінансування через НБУ.

Банки беруть активну участь у формуванні інфраструктури ринку цінних паперів. Вони можуть виконувати депозитарні функції, займатися клірингово-розрахунковою діяльністю, вести реєстр власників цінних паперів (реєстраторська діяльність).

Окремі види діяльності банків на ринку цінних паперів підпадають під визначення професійної діяльності, зокрема, це діяльність з випуску та обігу цінних паперів, депозитарна, розрахунково-клірингова, реєстраторська тощо.

Для здійснення професійної діяльності банки повинні одержати дозвіл Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку.

I. ***Емісійні операції банків*** на ринку цінних паперів можна систематизувати залежно від виду цінних паперів, що випускають в обіг, а саме:

– операції з випуску пайових цінних паперів (акцій);

– операції з випуску боргових зобов'язань (облігацій, депозитних сертифікатів, векселів, комерційних цінних паперів);

– операції з випуску похідних цінних паперів.

II. Крім операцій з цінними паперами як інвестиційних операцій, банк здійснює ***прямі банківські інвестиції***, які можна класифікувати так:

– інвестиції у власну діяльність. Це, насамперед, інвестиції у власні основні засоби та інші вкладення, які збільшують вартість власних активів банку.

– інвестиції в інші види діяльності. Ці інвестиції здійснюються:

а) за рахунок коштів банку. Вони спрямовуються на створення підприємств чи участь у їхній діяльності (окрім купівлі акцій), які, передусім, є елементами інфраструктури банківської діяльності;

б) за рахунок кредитних ресурсів. Кредитування клієнтів банків на інвестиційні потреби здійснюється як за рахунок кредитних ресурсів, залучених власними силами банку, так і за рахунок обслуговування цільових кредитних ресурсів на інвестиційні цілі зовнішнього походження.

Згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність» банки мають право здійснювати прямі інвестиції без письмового дозволу Національного банку України у разі, якщо:

– інвестиція в будь-яку юридичну особу становить не більше 5 % регулятивного капіталу;

– юридична особа, в яку здійснюється інвестиція, веде виключну діяльність з надання фінансових послуг;

– регулятивний капітал банку повністю відповідає вимогам для інвестицій, встановлених нормативно-правовими актами Національного банку України.

Банку забороняється інвестувати кошти в підприємство, установу, статутом яких передбачена повна відповідальність його власників.

Пряма чи опосередкована участь банку в капіталі будь-якого підприємства, установи не повинна перевищувати 15 % капіталу банку.

Сукупні інвестиції банку не повинні перевищувати 60 % розміру капіталу банку.

Отже, банки можуть брати участь в інвестуванні таким чином:

1) обслуговувати рух коштів, що належать інвесторам-клієнтам і призначені для інвестування;

2) мобілізувати накопичення для заощаджень і спрямовувати їх на інвестування через ринок цінних паперів;

3) вкладати в інвестиційні проекти власні та залучені ресурси.

Однак у сучасних умовах в Україні банки в основному обмежуються переважно першим видом діяльності, оскільки залучення коштів, що інвестуються, незначні. Це пов'язане з рядом об'єктивних чинників:

– рівень ціни кредиту перевищує його фінансову віддачу;

– загальний обсяг інвестицій, спрямованих в економіку, значно менший, ніж попит на них;

– нестача власного капіталу та брак достатніх резервів під кредитні ризики. У зв'язку з цим проблема концентрації банківського капіталу є надзвичайно актуальною;

– обмеження фінансових можливостей банків вимогами Національного банку України щодо обов'язкового резервування.

Збільшити інвестиційний потенціал комерційні банки мають можливість за рахунок заощаджень населення.

Якісним моментом можна вважати появу у вітчизняній практиці спеціалізованих інвестиційних банків. В узагальненому вигляді інвестиційні банки є фінансовими інститутами, що спеціалізуються на операціях з цінними паперами, реалізації інвестиційних проектів, довгостроковому кредитуванні клієнтів та акумулюють, як основні, такі функції:

1. Участь у фінансових програмах емітентів, формування інвестиційних портфелів.

2. Андерайтинг, тобто купівля на первинному ринку цінних паперів з подальшим їх перепродажем інвесторам; укладання договору про гарантування повного або часткового продажу цінних паперів емітента інвесторам, про повний чи частковий їх викуп за фіксованою ціною з подальшим перепродажем або про накладання на покупця обов'язку робити все можливе, щоб продати якомога більше цінних паперів, не беручи зобов'язання придбати будь-які цінні папери, що не були продані (стаття 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність»).

3. Продаж-купівля цінних паперів на вторинному ринку, портфельне управління фінансовими активами. Крім купівлі-продажу цінних паперів, від імені клієнтів інвестиційні банки також ведуть операції і здійснюють інвестування від власного імені.

4. Інвестиційне проектування, моніторинг реалізації планів розвитку.

5. Довгострокове кредитування під заставу цінних паперів.

Інвестиційний банк не має права залучати кошти фізичних осіб – населення і розпоряджатися ними.

Інвестиційний портфель банку та його класифікація

Інвестиційний портфель банку – це сукупність здійснених банком інвестицій з метою одержання прибутку та диверсифікації ризиків.

Залежно від поведінки інвесторів на фондовому ринку інвестиційний портфель може бути таких типів:

– *агресивний* (ризиковий) – націлений переважно на отримання доходу від приросту курсової вартості цінних паперів (в основному акцій), які входять до портфеля цінних паперів. Власник такого портфеля схильний до високого ступеня ризику. Такий інвестор прагне якнайбільшої дохідності і вкладає капітал у ризикові папери;

– *поміркований* (ринковий) – дохід буде складатися за рахунок приросту курсової вартості, процентів за дохідними державними цінними облігаціями, а також із дивідендних виплат. Інвестори з поміркованою стратегією як основний пріоритет вибирають величину доходу, не обмежуючись жорсткими рамками періоду інвестування;

– *консервативний* портфель формується з державних облігацій. Інвестор схильний до меншого ступеня ризику. Інвестор, який дотримується консервативної стратегії управління портфелем, зацікавлений в отриманні стабільного доходу протягом тривалого періоду. Тому для нього кращим є безперервний потік платежів у вигляді процентних виплат на цінні папери. Його задовольняє менша дохідність, яка компенсується високою надійністю одержання доходів.

Інвестиційні портфелі банку класифікують за різними ознаками на такі види:

1. За метою інвестування розрізняють портфелі:

– одержання прибутку;
– збереження капіталу;
– забезпечення резервів;
– забезпечення ліквідності;
– розширення сфери впливу;
– спекулятивні.

2. За ступенем досягнення інвестиційних цілей:
– інвестиційний портфель прибутковості;
– інвестиційний портфель зростання;
– венчурний інвестиційний портфель;
– збалансований інвестиційний портфель;
– гарантійний інвестиційний портфель;
– незбалансований інвестиційний портфель;
– інвестиційний портфель, що вимагає диверсифікації.
3. За видом інструментів інвестування:
– портфель цінних паперів;
– портфель реальних інвестицій;
– депозитарний портфель;
– іпотечний портфель;
– позичковий портфель;
– валютний портфель;
– комбінований портфель.
4. За рівнем ризику фінансових інструментів:
– неризиковий;
– з мінімальним ризиком;
– з середнім ризиком;
– високоризиковий;
– спекулятивний.
5. За стратегією формування:
– короткостроковий;
– середньостроковий;
– довгостроковий.
6. За рівнем управління:
– фіксований;
– з пасивним управлінням;
– середній за рівнем контролю;
– що вимагає щоденного контролю.

Формування інвестиційного портфеля банку

Формування інвестиційного портфеля банку здійснюється за дванадцятьма етапами.

На першому етапі відбувається визначення основної мети інвестиційної політики, необхідності та доцільності портфельних інвестицій.

На другому – здійснюється визначення строків придбання і зберігання цінних паперів у портфелі, тобто інвестор встановлює свій інвестиційний горизонт – проміжок часу, протягом якого буде діяти його стратегія і оцінюватимуться результати інвестиційного процесу.

Третій етап охоплює роботу з визначення видів цінних паперів, з яких планується сформувати портфель та критерії щодо відбору фінансових інструментів. Інвестор аналізує торгівлю цінними паперами на фондовому ринку, оцінює економічну кон'юнктуру та здійснює прогнози на майбутнє. Цей етап можна назвати інвестиційним аналізом, бо його мета полягає у попередньому відборі інвестиційних активів, які інвестор вважає доцільними.

На четвертому – формується структура інвестиційного портфеля і визначаються ліміти, які використовуються для ефективних інвестицій у сегменти фінансового ринку.

П'ятий етап пов'язаний з вибором виду поведінки інвесторів на фондовому ринку (агресивний, поміркований, консервативний) і встановленням співвідношення дивідендної і курсової дохідності цінних паперів, які формують портфель.

На шостому етапі здійснюється диверсифікація складових частин портфеля.

Сьомий – характеризується формуванням механізмів страхування від ризику, враховуючи особливості обігу похідних цінних паперів.

На восьмому і дев'ятому етапах розробляються схеми управління інвестиційним портфелем та методи оцінки дохідності, ризику та ліквідності інвестиційного портфеля.

На десятому, одинадцятому та дванадцятому етапах проводиться податкове планування, оптимізація оподаткування операцій з цінними паперами та доходів від інвестиційної діяльності. Також вирішуються юридичні питання і здійснюється остаточна оптимізація структури інвестиційного портфеля за встановленими критеріями дохідності, ризику та ліквідності.

При розробці своєї інвестиційної стратегії банк може дотримуватися відповідної класифікації і формувати інвестиційні портфелі.

У своїй практичній діяльності банки можуть формувати різні типи інвестиційних портфелів (рис.10.9). ***Тип портфеля*** – це

набір цінних паперів, які придбані для отримання доходів і забезпечення ліквідності. Управління портфелем полягає у підтримці рівноваги між ліквідністю і прибутковістю.

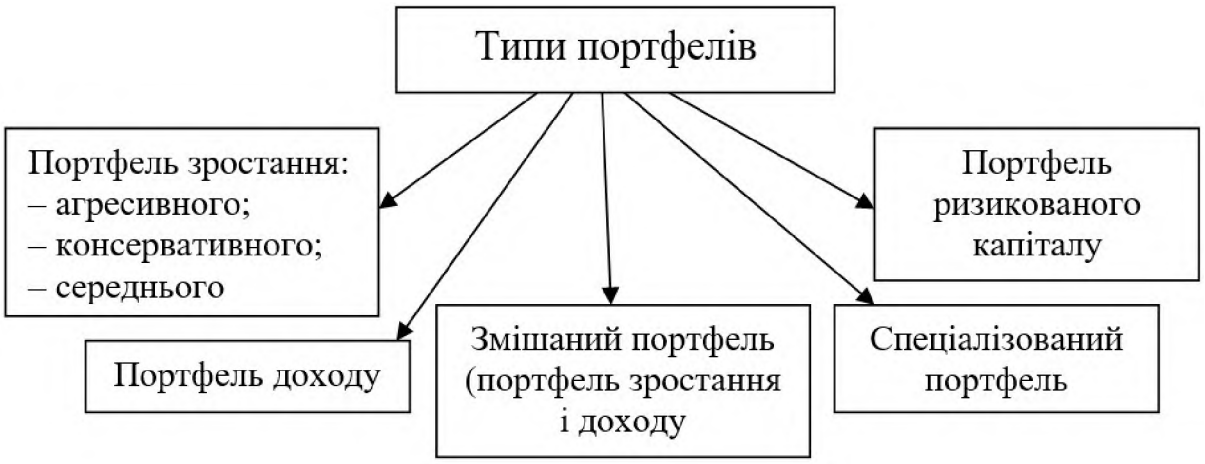

Рис. 12.2. Різновиди типів інвестиційних портфелів

Портфель зростання – зорієнтований на цінні папери та інші інвестиційні об'єкти, ринкова вартість яких швидко зростає. Метою портфеля такого типу є зростання капіталу не за рахунок отримання дивідендів і процентів, а за рахунок зростання курсової вартості. Такий портфель ще називають курсовим. Залежно від співвідношення очікуваного зростання капіталу та ризику можна виділити види портфелів зростання: агресивний, консервативний та середній. Портфель агресивного зростання орієнтується на максимальний приріст капіталу. Цей портфель складається з акцій молодих швидкозростаючих компаній. Він пов'язаний із високим ризиком, але при сприятливому розвитку підприємств-емітентів може принести і високий дохід.

Портфель консервативного зростання формується з акцій великих, добре відомих і стабільних компаній, які характеризуються хоча й невисокими, але стійкими темпами зростання прибутків і курсової вартості своїх акцій.

Портфель середнього зростання має одночасно інвестиційні властивості агресивного й консервативного портфелів. Цей тип портфеля формується із цінних паперів з помірною дохідністю, що придбані на тривалий період, а також цінних паперів з високими дохідністю та ризиком і склад яких періодично оновлюється. При цьому забезпечується середній приріст капіталу та помірковаий рівень ризику вкладів. Надійність забезпечується цінними

паперами консервативного зростання, а дохідність – цінними паперами агресивного зростання.

Портфель доходу формується з метою отримання високих поточних доходів за рахунок дивідендів і процентів.

Змішаний портфель (збалансований портфель з урахуванням зростання і доходу інвестованого капіталу) формується, щоб уникнути можливих втрат на фондовому ринку як від падіння курсової вартості, так і від низьких процентних виплат. Портфель частково складається з об'єктів фондових цінностей з швидкозростаючою курсовою вартістю, частково – з високодохідних цінних паперів.

У ***спеціалізованому портфелі*** папери або інші об'єкти фондових інвестицій об'єднані не за загальним цільовим критерієм, а за більш частковими критеріями (за ризиком, видом цінного паперу, галузевою або регіональною належністю тощо).

Наприклад, можуть бути такі варіанти формування спеціалізованого портфеля;

– портфель корпоративних акцій;

– портфель облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП);

– портфель короткострокових цінних паперів;

– регіональний або галузевий портфель (формується з цінних паперів однієї або декількох пов'язаних між собою галузей, або із паперів емітентів, які знаходяться в одному регіоні).

Портфель ризикованого капіталу складається переважно із цінних паперів і паїв молодих компаній, що вибрали стратегію швидкого розширення, або інших ризикованих об'єктів з незрозумілою ринковою часткою й оцінкою. За суттю, це спекулятивний портфель, мета якого – отримати високі доходи за рахунок купівлі активів, коли вони значно недооцінені.

Основними чинниками, які впливають на масштаби інвестиційної діяльності банку та вибір інвестиційної політики, є:

– етапи життєвого циклу банку (початок створення, швидке та стійке зростання, стабілізація, сповільнене зростання і поступове припинення діяльності);

– загальний тип поведінки та політика банку на ринку (консервативний, поміркований або агресивний), види і масштабність цілей, які ставить перед собою банк, а також стратегія його розвитку;

– розміри банку та мережі його відділень (міжрегіональна або регіональна мережа);

– готовність банку йти на значні витрати, які не принесуть прибутку в найближчому майбутньому (інвестиційні операції вимагають дорогого ресурсного та інформаційного забезпечення).

При розробці інвестиційної політики банку необхідно враховувати ряд обмежень щодо:

1) складу пасивів банку, а саме: якщо значну частку в зобов'язаннях становлять кошти на поточних рахунках організацій і на вкладах на вимогу, це не дозволяє банку використовувати короткострокові ресурси для ефективних інвестицій;

2) здійснення інвестиційних операцій за умовами володіння банком значними надлишками ліквідності, що пов'язано з самою природою інвестицій (трансформація короткострокових залучених ресурсів у більш довгострокові вкладення), а також з великим ризиком і часто неліквідністю самих інвестицій;

3) регулюючої діяльності НБУ, спрямованої на обмеження ризику і встановлення пріоритетних об'єктів інвестицій (створення резервів під знецінення цінних паперів);

4) впливу на масштаби інвестиційної діяльності організаційної структури банку. Очевидно, що інвестиційний банк активніший на фондовому ринку, ніж універсальний.

При формуванні інвестиційного портфеля інвестор повинен чітко сформувати свою стратегію управління і визначити майбутній тип портфеля.

Основною метою інвестиційної діяльності банку є забезпечення збереження коштів, дохідності та ліквідності. Водночас більш високий дохід досягається за рахунок зниження ліквідності та пов'язаний, як правило, з вищим рівнем ризику, тому інвестиції повинні бути диверсифіковані. Відповідно до цього інвестиційна політика банку має передбачати визначення:

а) пріоритетних напрямів інвестування з урахуванням очікуваних доходів і ризику й на цій основі відбір відповідних інвестиційних проектів;

б) загального обсягу довгострокових інвестицій щодо всіх активів банку;

в) граничної величини кредиту або іншого виду інвестицій на одного позичальника;

г) механізму реалізації (здійснення) інвестицій, у тому числі можливостей об'єднання коштів і системи участі у фінансово-промислових групах;

ґ) способів контролю за реалізацією інвестицій і санкцій до них.

Для реалізації ефективної інвестиційної політики необхідна розробка механізму управління інвестиціями в умовах високої інфляції, несприятливого інвестиційного режиму і недостатньо розвиненого фінансового ривка.

Методологія управління інвестиційною діяльністю банку включає ряд процедур. *По-перше*, розробку правил прийняття рішень за інвестиційними проектами, які захищають від елементів випадковості та суб'єктивізму.

По-друге, визначення чинників, які дозволяють обрати об'єкт фінансування. До таких чинників потрібно віднести:

– пріоритети політики реалізації структурної перебудови економіки регіону;

– концентрацію коштів на обмеженому колі об'єктів;

– можливість використання пільгового оподаткування;

– порівняно швидкі строки окупності вкладів;

– наявність виробничої бази та інфраструктури для реалізації інвестиційних проектів.

По-третє, обов'язкову економічну експертизу проектів із дотриманням вимог міжнародних стандартів. Нині існує розвинений методичний апарат (методика оцінки інвестиційних проектів ЮНІДО, методика Всесвітнього банку тощо), який підкріплений, як правило, програмними продуктами. На вітчизняному ринку за останні роки з'явилося багато комп'ютерних програм оцінки інвестиційних проектів, адаптованих до українських умов.

По-четверте, участь банків у статутному капіталі позичальника часткою, яка дає право на входження у Раду директорів.

По-п'яте, визначення періоду кредитування, при цьому строк погашення і сплата процентів за кредит повинні пов'язуватись із ходом реалізації інвестиційних проектів, реалізацією продукції та інфляційними процесами.

Аналіз фінансових інвестицій банку

Для зменшення ризику та збільшення доходів банки проводять диверсифікацію активних операцій, тобто розподіляють

операції за різними видами та об'єктами вкладень. Ефективність діяльності банку в довгостроковій перспективі, забезпечення високих темпів його розвитку і підвищення конкурентоспроможності в ринкових умовах значною мірою визначаються рівнем і масштабами інвестиційної діяльності банку. Тому, крім авансування ресурсів у позикові активи, чимала частина банківського капіталу має форму інвестиційних активів.

Банки здійснюють фінансові (прямі та портфельні) і нефінансові (капіталізовані) інвестиції.

Прямі фінансові інвестиції – це вкладення коштів у підприємницьку діяльність фірм, організацій і установ на довгостроковій основі.

Портфельні інвестиції (вкладення у ЦП) – це високоліквідний вид фінансових інвестицій, що легко реалізується, але є більш ризикованим. Портфельні інвестиції банки, як правило, використовують як спосіб тимчасового розміщення вільного банківського капіталу.

Цінним папером називається документ, який засвідчує з дотриманням установленої форми обов'язкових реквізитів майнові права, здійснення або передання яких можливі тільки за його пред'явлення. Серед існуючих цінних паперів виділяють фондові та комерційні. До фондових відносять акції та облігації, а до комерційних – векселі, чеки, заставні свідоцтва тощо. Фондові цінні папери відрізняються від комерційних масовим характером емісії.

Інвестиційний портфель банку формується з:

– усіх боргових цінних паперів (векселі, облігації, сертифікати тощо), що перебувають у власності банківської установи;

– акціонерних (пайових) цінних паперів, що перебувають у власності банківської установи в разі, якщо їй належить менше ніж 20 % від загальної суми статутного капіталу суб'єкта господарської діяльності.

Іншими словами, інвестиційний портфель комерційного банку складається з цінних паперів:

– на продаж;

– на інвестиції;

– інвестицій в асоційовані та дочірні компанії.

Головною метою ***аналізу операцій банку з цінними паперами*** є виявлення найбільш перспективних вкладень банку в цінні папери та поліпшення якості інвестицій.

Основними завданнями аналізу операцій з цінними паперами банку є:

– аналіз їх структури та динаміки;

– оцінка значущості цих операцій у діяльності банку;

– оцінка якості портфеля цінних паперів;

– аналіз дохідності та ефективності.

Аналіз операцій з цінними паперами починають із загальної оцінки масштабів інвестиційної діяльності банку. Цей аналіз здійснюється за допомогою таких показників:

1) визначається питома вага інвестиційних активів у загальних активах за формулою:

Іц.п. = Кошти, що інвестуються на придбання цінних паперів / Загальний обсяг активів банку

2) розраховується коефіцієнт інвестування в цінні папери окремо за кожною установою ($Н_{11}$) за формулою:

$$Н_{11} = К_{інв1} / К + ЦП + В, \qquad (12.1)$$

де $К_{інв1}$ – кошти, які інвестуються в цінні папери за кожною установою;

К – регулятивний капітал банку;

ЦП – цінні папери в портфелі банку на інвестиції;

В – вкладення в асоційовані та дочірні компанії.

Значення цього коефіцієнта не повинно перевищувати 15 %;

3) розраховується норматив загальної суми інвестування ($Н_{12}$) за формулою:

$$Н_{12} = К_{інв.заг} / К + ЦП + В, \qquad (12.2)$$

де $К_{інв.заг.}$ – загальна сума коштів, що інвестуються на придбання акцій різних юридичних осіб.

Значення цього коефіцієнта не повинно перевищувати 60 %.

Наступним кроком є аналіз *динаміки* інвестиційних активів, який проводиться за допомогою стандартних показників:

– абсолютний приріст інвестиційних активів;

– темп зростання інвестиційних активів;

– темп приросту інвестиційних активів.

Аналіз операцій банку з цінними паперами обов'язково містить оцінку змін у структурі вкладень банку. Структура операцій банку з цінними паперами може також аналізуватися за видами цінних паперів (наприклад, вкладення в акції, облігації, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати, векселі), за видами емітентів, за цілями придбання.

На наступному етапі треба проаналізувати зміни в структурі операцій з цінними паперами за напрямами діяльності.

За кожним напрямом діяльності банку з цінними паперами необхідно провести додатковий аналіз. Наприклад, за кожним з видів цінних паперів розраховується їх питома вага за термінами погашення, зокрема для облігацій у термін:

– до 30 днів;

– від 31 до 90 днів;

– більше 90 днів.

Такий аналіз є досить важливим для узгодження активів та пасивів за термінами та сумами з метою зниження ринкового ризику.

Необхідним етапом в аналізі є визначення джерел придбання цінних паперів:

– їх питома вага у портфелі інвестицій, що придбавались за рахунок прибутку, який залишився в розпорядженні банку;

– частка паперів для брокерської діяльності (для перепродажу) за рахунок власних та залучених коштів;

– частка інвестицій, придбаних за дорученням клієнтів за їх рахунок.

Після цього розглядається співвідношення цих паперів у портфелі та визначаються причини відхилень від запланованої норми. Аналіз дотримання напрямів вкладень у цінні папери відповідним джерелам їх придбання здійснюється за такими групами (парами):

Види інвестицій	**Джерела придбання цінних паперів**
Цінні папери на продаж	Вкладення за рахунок залучених коштів
Цінні папери на інвестиції	Вкладення за рахунок власного капіталу
Цінні папери за дорученням клієнтів	Вкладення за рахунок клієнтів

Для аналізу операцій з цінними паперами доцільно розраховувати такі коефіцієнти:

– питому вагу придбаних цінних паперів у гривнях та іноземній валюті;

– питому вагу викуплених банком паперів – до терміну погашення та після настання терміну погашення;

– обсяги операцій, пов'язаних із зберіганням цінних паперів;

– обсяги та структура консалтингових операцій з цінними паперами (інформаційних, методичних, правових, аналітичних, консультаційних);

– питому вагу посередницьких, розрахункових, перереєстраційних операцій;

– частку дивідендів за акціями в доходах банку;

– співвідношення дивідендів, виплачених за акціями до загальної вартості акцій;

– частку операцій з конвертації акцій, заміни одних цінних паперів іншими, операцій з інкасованими платежами, що належать клієнтам банку, з цінними паперами, виплаченими позитивними курсовими різницями;

– питому вагу цінних паперів, узятих під заставу за кредитними та іншими операціями банку, у вартості відповідних операцій;

– частку позик, наданих цінними паперами, та позик, отриманих цінними паперами, у вартості відповідних операцій;

– частку гарантій інших операцій за цінними паперами;

– частку операцій з управління портфелем цінних паперів клієнтів – юридичних та фізичних осіб.

Особливої уваги заслуговує аналіз формування та використання резервів під забезпечення вкладень у цінні папери. Мета аналізу – визначити ступінь покриття ризиків за операціями банку з цінними паперами. Завдання – визначити достатність резерву покриття ризиків.

Оцінка достатності резерву під знецінення цінних паперів, частки списань дає змогу визначити можливі ризики та фактичні втрати банку за операціями з цінними паперами і визначити шляхи їх зниження.

Значущість операцій з цінними паперами в діяльності банку характеризується такими показниками:

– розмір операцій з цінними паперами на 1 грн:

а) капіталу банку;

б) статутного капіталу;

– питома вага операцій з цінними паперами в загальній сумі активів банку.

Аналіз дохідності та прибутковості операцій з цінними паперами. Аналіз операцій з цінними паперами завершується розрахунком показників ефективності. Для характеристики ефективності та доцільності операцій з цінними паперами використовуються показники:

– дохідності;

– рентабельності;

– прибутковості;

– зіставлення питомої ваги прибутку від операцій з цінними паперами в загальній сумі прибутку з питомою вагою цих операцій у загальній сумі активу.

Прибуток від операцій з цінними паперами створюється за рахунок комісійних винагород за надання банкам послуг щодо зберігання, розповсюдження, перепродажу цінних паперів, а також за рахунок курсових різниць. Джерелом створення прибутку від прямих фінансових інвестицій є дивіденди, тому аналіз доходів та витрат банку за операціями з цінними паперами проводиться у трьох напрямах:

– за операціями з цінними паперами на інвестиції;

– за операціями з цінними паперами на продаж;

– за іншими операціями з цінними паперами.

Аналіз структури доходів та витрат за операціями з цінними паперами проводиться за такими показниками:

1. ***Доходи за операціями з цінними паперами, усього, у тому числі***:

1.1. Процентні доходи за цінними паперами, що рефінансуються НБУ, у портфелі банку на продаж.

1.2. Процентні доходи за цінними паперами, що рефінансуються НБУ, у портфелі банку на інвестиції.

1.3. Процентні доходи за іншими цінними паперами в портфелі банку на продаж.

1.4. Процентні доходи за іншими цінними паперами в портфелі банку на інвестиції.

1.5. Комісійні доходи за операціями з цінними паперами для банків.

1.6. Комісійні доходи за операціями з цінними паперами для клієнтів.

Результат від торгівлі цінними паперами на продаж.

Дивідендний дохід за акціями та іншими вкладеннями.

1.9. Позитивний результат від продажу цінних паперів на інвестиції, вкладень в асоційовані та дочірні компанії.

1.10. Зменшення резерву під знецінення цінних паперів на продаж та інвестиції.

2. ***Витрати за операціями з цінними паперами, усього, у тому числі***:

2.1. Комісійні витрати за операціями з цінними паперами.

2.2. Негативний результат від продажу цінних паперів на інвестиції, вкладень в асоційовані та дочірні компанії.

2.3. Відрахування в резерв під знецінення цінних паперів на продаж та інвестиції.

3. ***Прибуток від операцій з цінними паперами, усього, у тому числі***:

3.1. Від операцій з цінними паперами на продаж.

3.2. Від операцій з цінними паперами на інвестиції.

3.3. Від інших операцій з цінними паперами.

4. ***Доходи банку, усього***.

5. ***Питома вага доходів від операцій з цінними паперами в загальному обсязі доходів***.

6. ***Витрати банку, усього***.

7. ***Питома вага витрат банку за операціями з цінними паперами в загальних витратах банку***.

8. ***Прибуток банку, усього***.

9. ***Питома вага прибутку від операцій з цінними паперами в загальній сумі прибутку банку***.

Після загального аналізу структури доходів та витрат банку за операціями з цінними паперами переходять до факторного аналізу доходів та витрат банку за операціями з цінними паперами.

Факторний аналіз доходів та витрат від операцій з цінними паперами проводиться за допомогою різних моделей з використанням методів елімінування, причому окремо аналізуються доходи і витрати за інвестиційними цінними паперами та доходи і

витрати операцій з цінними паперами на продаж. Аналіз проводиться на основі журналу особового обліку за підсумком купівлі акцій, при цьому може бути використана така факторна модель:

$$Доходи\ \ ЦП = Кількість\ \ ЦП \times \frac{Облікова\ вартість\ ЦП}{Кількість\ ЦП} \times \frac{Доходи\ від\ операцій\ з\ ЦП}{Облікова\ вартість\ ЦП}.$$

Аналіз завершується розрахунком показників дохідності від операцій з цінними паперами:

1. Коефіцієнт дохідності операцій з цінними паперами:

$$К_{дох1} = \frac{Доходи\ від\ операцій\ з\ ЦП}{Середні\ вкладення\ в\ ЦП}$$

2. Дохідність на 1 грн активів:

$$К_{дох1} = \frac{Доходи\ від\ операцій\ з\ ЦП}{Середні\ активи,\ всього}$$

3. Частка доходів від операцій з цінними паперами:

$$Ч_{дох.ц.п.} = \frac{Доходи\ від\ операцій\ з\ ЦП}{Доходи\ банку,\ всього}$$

4. Дохід на одного працівника відділу цінних паперів:

$$Д_{ц.п.\ 1\ прац} = \frac{Доходи\ від\ операцій\ з\ ЦП}{Середньооблікова\ чисельність\ працівників\ інвестиційного\ відділу}$$

Аналіз нефінансових інвестиційних активів банку

Нефінансові інвестиційні активи банку поділяються на матеріальні і нематеріальні. За рівнем ліквідності ці активи посідають останнє місце в балансі, хоч ризик їх розміщення невеликий (за винятком лізингових операцій).

Нематеріальні активи – це засоби, які не мають матеріально-речової форми, однак дають прибуток чи створюють умови для нормальної діяльності банку й отримання прибутку.

Аналіз їх вартості в умовній одиниці здійснюється за такими основними групами:

– ділові зв'язки банку;
– розміщення клієнтури;
– монопольні права і привілеї;
– престиж фірмових знаків;
– патенти і ліцензії;

– інтелектуальна власність.

Під час аналізу нематеріальних активів, крім їх структури, аналізується зміна їх суми в динаміці.

Матеріальні активи – це основні засоби, які мають фізичну форму і до яких належить: земля; будівлі; устаткування; комп'ютерна та обчислювальна техніка; обладнання; меблі; транспортні засоби; інструменти; інвентар та інші матеріальні цінності зі строком користування більше року.

За функціональним призначенням розрізняють *операційні* та *неопераційні* основні засоби.

Операційні засоби – це засоби, що беруть безпосередню повну або часткову участь у банківській діяльності чи сприяють її виконанню.

Неопераційні основні засоби – це засоби, що не беруть безпосередньої участі у банківській діяльності, зокрема основні засоби, придбані для здачі у фінансовий лізинг.

Аналіз матеріальних активів банку проводиться аналогічно аналізу цих активів на інших підприємствах:

– виявляється їх склад, рух, якісний склад, початкова і залишкова вартість;

– простежується динаміка за звітний період;

– з'ясовується сума додатково нарахованої амортизації за рахунок прибутку банку в разі вибуття не повністю замортизованих основних засобів;

– визначаються коефіцієнти реальної вартості основних засобів і накопичення амортизації.

Нагадаємо, що останній показник являє собою співвідношення між сумою нарахованого зносу та початкової вартості майна, що аналізується.

Коефіцієнт накопичення амортизації свідчить про інтенсивність вивільнення відвернених у капіталізовані активи коштів.

Якщо банк вкладає кошти в капітальні вкладення, окремо аналізується структура капітальних вкладень. При цьому аналіз структури вкладень можна проводити за такими напрямами:

1. *Вкладення в будівництво*: житла; службових приміщень; об'єктів соціально-культурного призначення;

2. *Придбання будинків*: виробничого призначення; житла; соціально-культурного призначення;

3. *Придбання інвентарю та устаткування*: виробничого призначення; невиробничого призначення.

Для аналізу ефективності використання необоротних активів можна використати такі показники:

1. Фондовіддача: Дохід банку/Середня вартість основних фондів.

2. Фондоозброєність: Вартість основних фондів/ Середньооблікова чисельність працівників банку.

3. Захищеність капіталу: Вартість основних засобів/Середня вартість власного капіталу.

4. Питома вага амортизаційних відрахувань: Амортизаційні відрахування/ Витрати банку.

Висновки

1. До елементів системи банківського кредитування відносять: класифікацію банківських кредитів; принципи банківського кредитування; методи кредитування та форми кредитних рахунків; кредитоспроможність позичальників і методи її визначення; форми та види забезпечення повернення банківських позик; принципи та вимоги до укладання кредитних угод (контрактів) банку з позичальниками; основні засади та правові аспекти кредитування ринкового господарства й населення тощо.

2. Кредитна політика банку – це стратегія і тактика банку щодо залучення коштів та спрямування їх на кредитування клієнтів банку (позичальників) на основі принципів: поверненості; терміновості; диференційованості; забезпеченості; платності.

3. Аналіз кредитоспроможності позичальника банку може здійснюватись на основі методу фінансових коефіцієнтів, методу дискримінантного аналізу, структурних моделей, моделей скороченої форми, кредитних скорингів.

4. Кредитний процес у банку може бути поданий у вигляді таких етапів:

1 етап. Формування портфеля кредитних заявок.

2 етап. Проведення переговорів із потенційним клієнтом.

3 етап. Прийняття рішення про доцільність надання кредиту.

4 етап. Оформлення кредитної справи.

5 етап. Робота з клієнтом після отримання ним позики.

6 етап. Повернення кредиту з процентами і закриття кредитної справи.

5. Існують такі основні підходи до визначення відсоткової ставки за банківськими кредитами: метод «мертвої точки», метод надбавки, метод кредитного ціноутворення на основі визначення норми доходу на банківський капітал, скоригованої з урахуванням ризику.

6. Проблемними кредитами називають такі, за якими своєчасно не проведені один чи кілька платежів, значно знизилась ринкова вартість забезпечення, виникли обставини, за яких банк матиме сумнів щодо повернення позики.

7. Банківські інвестиції – це вкладання коштів банками у рухоме і нерухоме майно, інтелектуальні цінності та цінні папери, що здійснюються комерційними (універсальними і спеціалізованими) банками як і нецінними інвесторами з метою одержання прибутку чи поширення корпоративного впливу.

8. Банки здійснюють фінансові (прямі та портфельні) і нефінансові (капіталізовані) інвестиції.

Прямі фінансові інвестиції – це вкладення коштів у підприємницьку діяльність фірм, організацій і установ на довгостроковій основі.

Портфельні інвестиції (вкладення у ЦП) – це високоліквідний вид фінансових інвестицій, що легко реалізується, але є більш ризикованим. Портфельні інвестиції банки, як правило, використовують як спосіб тимчасового розміщення вільного банківського капіталу.

9. Інвестиційний портфель банку – це сукупність здійснених банком інвестицій з метою одержання прибутку та диверсифікації ризиків. Залежно від поведінки інвесторів на фондовому ринку інвестиційний портфель може бути таких типів: агресивний (ризиковий) – націлений на отримання доходу від приросту курсової вартості цінних паперів (в основному акцій), які входять до портфеля цінних паперів; поміркований (ринковий) – дохід буде складатися за рахунок приросту курсової вартості, процентів за дохідними державними цінними облігаціями, а також із дивідендних виплат; консервативний портфель формується з державних облігацій.

10. У своїй практичній діяльності банки можуть формувати різні типи інвестиційних портфелів. Тип портфеля – це набір цінних паперів, які придбані для отримання доходів і забезпечення ліквідності.

11. Головною метою ***аналізу операцій банку з цінними паперами*** є виявлення найбільш перспективних вкладень банку в цінні папери та поліпшення якості інвестицій.

Основними завданнями аналізу операцій з цінними паперами банку є:

– аналіз їх структури та динаміки;

– оцінка значущості цих операцій у діяльності банку;

– оцінка якості портфеля цінних паперів;

– аналіз дохідності та ефективності.

Запитання для самоконтролю

1. Як класифікуються банківські кредити?

2. Які методи оцінки кредитоспроможності позичальника вам відомі?

3. Які виділяються етапи процесу банківського кредитування?

4. Які документи має подати позичальник для отримання кредиту?

5. Які чинники впливають на величину ставки відсотка за кредит?

6. Що розуміють під банківськими інвестиціями?

7. Класифікація інвестиційних операцій банків.

8. Основні цілі банківського інвестування.

9. За якими групами класифіковані банківські операції з цінними паперами?

10. Розкрийте специфіку банківського інвестування.

11. Які основні етапи формування портфеля цінних паперів банку?

12. Які основні завдання постають перед банками у процесі формування та управління портфелем цінних паперів?

13. Як здійснюється структуризація інвестиційного портфеля банків?

14. Які основні етапи формування портфеля цінних паперів банку?

Тестові завдання

1. Кредит, забезпеченням якого виступає нерухоме майно, називається:

а) ломбардний;

б) обліковий;

в) іпотечний;

г) контокорентний.

2. Дисконтний кредит – це:

а) кредит, відсотки за яким сплачуються в момент отримання кредиту;

б) кредит, що погашається рівними частинами;

в) кредит з нульовою ставкою відсотка;

г) кредит з нульовим внеском позичальника.

3. Бланковий кредит – це:

а) кредит під заставу цінних паперів;

б) кредит, забезпеченням якого виступає договір поруки третьої особи;

в) кредит, по якому відсутнє забезпечення;

г) кредит під заставу депозиту.

4. При ануїтетному методі погашення кредиту:

а) тіло кредиту погашається швидше, ніж при неануїтетному;

б) переплата за кредит є меншою, ніж при неануїтетному;

в) тіло кредиту погашається повільніше, ніж при неануїтетному;

г) графік погашення тіла кредиту співпадає з графіком погашення тіла кредиту при неануїтетному методі.

5. Забезпеченням кредиту не може виступати:

а) дебіторська заборгованість позичальника;

б) кредиторська заборгованість позичальника;

в) гарантія третьої особи;

г) страховий поліс.

6. Інвестиції – це:

а) купівля нерухомості та товарів довготривалого користування;

б) операції, пов’язані з вкладанням грошових коштів у реалізацію проектів зі строком реалізації більше ніж один рік;

в) купівля обладнання і машин із строком служби до одного року;

г) вкладання капіталу з метою збільшення його в майбутньому.

7. До об'єктів інвестиційної діяльності належать:

а) грошові кошти, цільові банківські вклади, паї, цінні папери;

б) рухоме та нерухоме майно, майнові права, що випливають з авторського права, інтелектуальні цінності, ноу-хау, права користування землею та іншими природними ресурсами;

в) обігові засоби;

г) трудові ресурси.

8. Під інвестиційним портфелем банку розуміють:

а) сукупність цінних паперів, якими володіє банк;

б) сукупність фінансових інструментів і реальних активів, сформовану відповідно до інвестиційної політики банку;

в) сукупність товарно-матеріальних цінностей і нематеріальних активів, що належать банку;

г) боргові зобов'язання банку.

9. Інвестиційний портфель банку, залежно від мети його формування, буває таких двох типів:

а) агресивний і поміркований;

б) портфель доходу та портфель зростання;

в) консервативний і збалансований;

г) спекулятивний і компромісний.

10. За ознакою відношення до інвестиційних ризиків розрізняють такі типи інвестиційного портфеля банку:

а) портфель зростання і портфель доходу;

б) поміркований портфель доходу та зростання;

в) агресивний, поміркований, консервативний;

г) спекулятивний і компромісний.

Розділ 13. Операції банків з іноземною валютою

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пізнати сутність операцій банків з іноземною валютою;

– розібратися в особливостях котирування іноземних валют;

– засвоїти форми розрахунків у міжнародній діяльності банків;

– зрозуміти специфіку формування валютної позиції банку.

13.1. Сутність операцій банків з іноземною валютою

Згідно з українським законодавством, ***валютними операціями*** називають банківські та фінансові операції, пов'язані з:

1) переходом права власності на валютні цінності, за винятком операцій, що здійснюються між резидентами у валюті України;

2) використанням валютних цінностей у міжнародному обігу як засобу платежу, з передаванням заборгованостей та інших зобов'язань, предметом яких є валютні цінності;

3) ввезенням, переказуванням і пересиланням на територію України та вивезенням, переказуванням і пересиланням за її межі валютних цінностей.

Відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і контролю», резиденти і нерезиденти мають право бути власниками валютних цінностей, що перебувають на території України, а також здійснювати валютні операції. Отже, валютні операції – це такі операції, об'єктом яких є валютні цінності, а суб'єктами – уповноважені банки (які отримали відповідну генеральну ліцензію на здійснення валютних операцій), а також усі інші суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, передбачені Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» (резиденти та нерезиденти).

Відповідно, до *валютних цінностей* відносять: національну валюту, іноземну валюту, платіжні документи та інші цінні папери, виражені у валюті України та іноземній валюті і монетарних металах, монетарні (банківські) метали (до них відносять золото, срібло, платину, метали платинової групи, доведені до найвищих проб відповідно до світових стандартів, у зливках та порошках, що мають сертифікат якості, а також монети,

вироблені з дорогоцінних металів). Резиденти мають право бути власниками також валютних цінностей, що знаходяться за межами України, крім випадків, передбачених законодавчими актами України.

Валютні операції банків з іноземною валютою здійснюються з метою проведення міжнародних розрахунків. *Міжнародні розрахунки*, згідно із законодавством України, пов'язані з експортом та імпортом товарів, наданням послуг, іншими комерційними угодами та здійснюються резидентами України лише через уповноважені банки. Міжнародні розрахунки за комерційними угодами виконуються банками, як правило, у вільно конвертованій валюті.

Уповноважені банки здійснюють міжнародні розрахунки у формах документарного акредитива, банківського переказу та інших. Можливість використання тих або інших форм розрахунків може визначатися міждержавними угодами, встановлюватися в міжбанківських кореспондентських угодах з іноземними банками. Залежно від стану платіжного балансу України Національний банк України (далі – НБУ) може коригувати форми розрахунків з окремими країнами. Вибір конкретної іноземної валюти і форми розрахунків визначаються за погодженням сторін і фіксуються в умовах контракту.

Згідно з Положенням «Про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів)», *зовнішньоекономічний договір (контракт)* – матеріально оформлена угода двох або більше суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та їх іноземних контрагентів та спрямована на встановлення, зміну або припинення їх взаємних прав та обов'язків у зовнішньоекономічній діяльності.

До умов, які повинні бути передбачені в контракті, належать, зокрема:

• умови поставки товарів відповідно до міжнародних правил;

• ціна та загальна вартість контракту (визначаються ціна одиниці виміру товару і загальна вартість товарів за контрактом та валюта платежу).

• умови платежів, тобто спосіб, порядок і строки фінансових розрахунків і гарантії виконання сторонами взаємних платіжних зобов'язань.

Валюта ціни – це валюта, в якій встановлюється ціна контракту, а валюта платежу – це валюта, в якій здійснюється платіж. Валюта ціни не обов'язково повинна збігатись з валютою платежу. В останньому випадку в контракті обумовлюється курс переведення однієї валюти в іншу.

Встановлення валютних курсів називається котируванням валюти (рис. 13.1).

Рис. 13.1. Види котирування валюти

Співвідношення між двома валютами, яке випливає з курсів цих валют до третьої валюти, називається крос-курс.

Здійснення розрахунків в іноземній валюті регулюється Законом України від 23.09.1994 із змінами і доповненнями від 15.10.2014 «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті». Цим Законом передбачено такі положення:

1. Виручка резидентів в іноземній валюті підлягає зарахуванню на їх валютні рахунки в уповноважених банках у строки виплати заборгованостей, зазначені в контрактах, але не пізніше 180 календарних днів з дати митного оформлення (виписки вивізної вантажної митної декларації) продукції, що експортується, а в разі експорту робіт (послуг), прав інтелектуальної власності – з моменту підписання акта або іншого документа, що засвідчує виконання робіт, надання послуг, експорт прав інтелектуальної власності. Перевищення зазначеного строку потребує висновку центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері економічного розвитку.

2. Імпортні операції резидентів, які здійснюються на умовах відстрочення поставки, в разі, коли таке відстрочення перевищує 180 календарних днів з моменту здійснення авансового платежу або виставлення векселя на користь постачальника продукції (робіт, послуг), що імпортується, потребують висновку

центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері економічного розвитку.

3. НБУ має право встановлювати строк, протягом якого куплена резидентом на міжбанківському валютному ринку України іноземна валюта для забезпечення виконання зобов'язань перед нерезидентом має бути використана за призначенням, і порядок її продажу в разі недотримання резидентом цього строку.

4. Порушення резидентами, крім суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність на території проведення антитерористичної операції на період її проведення, строків, передбачених статтями 1 і 2 цього Закону або встановлених НБУ відповідно до статей 1 і 2 цього Закону, тягне за собою стягнення пені за кожний день прострочення у розмірі 0,3 відсотка суми неодержаної виручки (вартості недопоставленого товару) в іноземній валюті, перерахованої у грошову одиницю України за валютним курсом НБУ на день виникнення заборгованості. Загальний розмір нарахованої пені не може перевищувати суми неодержаної виручки (вартості недопоставленого товару).

5. У разі порушення резидентами строків, установлених НБУ відповідно до статті 3 цього Закону, придбана валюта продається уповноваженими банками протягом 5 робочих днів на міжбанківському валютному ринку України. При цьому позитивна курсова різниця, що може виникнути за такою операцією, щоквартально направляється до Державного бюджету України, а негативна курсова різниця відноситься на результати господарської діяльності резидента.

6. Строки, зазначені у статтях 1 і 2 цього Закону або встановлені Національним банком України відповідно до статей 1 і 2 цього Закону, можуть бути продовжені центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері економічного розвитку, у разі виконання резидентами операцій за договорами виробничої кооперації, консигнації, комплексного будівництва, тендерної поставки, гарантійного обслуговування, поставки складних технічних виробів і товарів спеціального призначення.

13.2. Форми розрахунків у зовнішньоекономічній діяльності

Виділяють такі форми розрахунків у зовнішньоекономічній діяльності:

1. *Банківський переказ* – це просте доручення комерційного банку імпортера своєму банку-кореспонденту (банку експортера) виплатити певну суму грошей за дорученням та за рахунок переказодавця (імпортера) іноземному отримувачу (бенефіціару, експортеру) із зазначенням способу відшкодування банку-платнику виплаченої ним суми. У міжнародних розрахунках банк здійснює переказ коштів за допомогою свого банку-кореспондента. Бажано, щоб цей банк-кореспондент знаходився в країні, де отримуються кошти. У зовнішньоекономічних розрахунках банківський переказ використовується, зокрема, для оплати:

• боргових зобов'язань за раніше одержаними кредитами, авансовими платежами;

• рекламацій за поставку неякісної продукції;

• авансових платежів;

• розрахунків нетоварного характеру.

Схема розрахунків шляхом банківських переказів мало чим відрізняється від розрахунків платіжними дорученнями у внутрішньогосподарському обороті.

Експортер пересилає імпортеру документи, передбачені контрактом. Імпортер виписує доручення своєму банку перерахувати кошти на рахунок експортера (постачальника). Розрахунки банківським переказом більш вигідні для покупця, але вони не захищають інтереси експортера.

2. *Розрахунки за відкритим рахунком* полягають у продажу товарів у кредит, при цьому в експортера немає гарантій одержання платежу від імпортера. Тому такі розрахунки застосовуються тоді, коли існують регулярні і стабільні ділові відносини між покупцем і виробником (наприклад, асоційованими членами транснаціональних корпорацій) і немає законодавчих обмежень.

Розрахунки за відкритим рахунком передбачають, що експортер відвантажує на адресу покупця товар, надсилає йому відповідні документи та записує суму у дебет рахунку покупця. Цей рахунок відкривається не в банку, а ведеться підприємством-постачальником. Імпортер повинен оплатити одержані товари

протягом заздалегідь обумовленого строку, причому він розпоряджається товарами на свій розсуд.

3. *Інкасо* означає операції, здійснювані банками на підставі одержаних інструкцій з документами з метою:

• одержання акцепту або платежу залежно від угоди;

• видачі комерційних документів проти акцепту або проти платежу;

• видачі документів на інших умовах.

Документи, за якими здійснюються операції з інкасо, бувають такими:

• фінансові – документи, з якими здійснюються розрахунки за контрактом (переказні векселі, чеки, платіжні розписки або інші документи);

• комерційні – документи, що надають право власності на товар і супроводжують його (відвантажувальні документи, документи на право власності).

Існує два види інкасо:

• чисте (означає інкасо фінансових документів, що не супроводжуються комерційними документами);

• документарне (означає інкасо фінансових документів, що супроводжуються комерційними документами, або інкасо лише останніх документів).

У зовнішньоекономічній діяльності в основному використовують документарне інкасо, бо воно краще захищає інтереси постачальника. Постачальник має бути впевнений, що комерційні документи потраплять до покупця лише після оплати продукції.

Існує два різновиди документарного інкасо: документи проти платежу та документи проти акцепту.

Техніка розрахунків у цих двох різновидах багато в чому схожа. Розрахунки починаються в банку експортера. Однак у першому випадку експортер здає своєму банку разом з товарними документами інкасове доручення, яке банком експортера пересилається через банк імпортера покупцеві, а той виписує на його підставі платіжне доручення і через свій банк проводить платіж.

У другому випадку експортер разом з товарними документами здає своєму банку переказний вексель (тратту). Ці документи пересилаються банку імпортера. Імпортер акцептує вексель і через свій банк повертає банку експортера. Той обліковує вексель і

надає своєму клієнтові обліковий кредит до закінчення строку погашення векселя. При настанні строку погашення векселя імпортер здійснює платіж через свій банк банку експортера. Оскільки переказний вексель не виключає ризик неплатежу при настанні строку погашення векселя, банк імпортера може вживати заходи щодо захисту своїх інтересів. Це робиться таким чином: товари, призначені для отримання імпортером, затримуються в місці вивантаження до строку погашення векселя. Після оплати векселя банк імпортера віддає клієнту документи, необхідні для отримання вантажу.

4. *Акредитив* являє собою угоду, відмежовану від договору купівлі-продажу або іншого контракту, на якому він може базуватися.

Застосування акредитивів у міжнародних розрахунках регулюється Уніфікованими правилами і звичаями для документарних акредитивів, які розроблені Міжнародною торговою палатою і затверджені в 1993 р. Ці Уніфіковані правила визначають документарний акредитив як угоду, згідно з якою банк, що діє на прохання та на підставі інструкції свого клієнта, повинен зробити платіж третій особі або за наказом клієнта сплатити чи акцептувати його.

Інакше кажучи, *документарний акредитив* – це документ, в якому імпортер дає доручення банку, який його обслуговує, здійснити оплату документів третій особі. У документарному акредитиві звичайно вказуються: назва та адреса експортера; сума акредитиву; термін його дії; рід товарів, які потрібно оплатити; документи, які повинні бути пред'явлені експортером для отримання платежу (транспортні документи, страхові поліси, сертифікати якості товарів тощо).

Банк, який видає зобов'язання, повинен виконати платіж експортеру або забезпечити здійснення платежу іншим банком. Коли банк виставляє акредитив, він надає гарантію платежу від імені свого клієнта. Тому банк погоджується на виставлення акредитива тільки у випадку, коли він довіряє своєму клієнту.

Залежно від ступеня забезпечення платежу для продавця документарні акредитиви поділяються на:

- безвідзивні;
- відзивні

• непідтверджені;
• підтверджені;

У зовнішній торгівлі доцільно застосовувати тільки безвідзивні акредитиви, оскільки безвідзивний акредитив може бути змінений чи відмінений тільки після отримання згоди всіх сторін цього акредитива.

Відзивний акредитив дозволяє іноземному покупцеві, навіть після відвантаження товарів, змінити чи відмінити цей акредитив без попереднього повідомлення експортера.

Непідтверджений акредитив означає, що банк експортера обмежується тільки повідомленням експортера про відкриття акредитива і платить тільки в тому випадку, якщо банк імпортера перерахує йому відповідну суму.

Підтверджений акредитив – це зобов'язання двох банків (один з яких, як правило, знаходиться в країні експортера, а інший – у країні покупця).

Схема розрахунків за допомогою акредитива така. Після укладення контракту, в якому передбачена акредитивна форма розрахунків, імпортер звертається до свого банку з проханням виставити акредитив на експортера. Банк виставляє акредитив і тим самим гарантує платіж експортеру за умови, що будуть дотримані умови акредитива. Банк імпортера просить банк експортера повідомити останнього про виставлення акредитива. Банк експортера слідкує за дотриманням умов акредитива (зазначених банком імпортера). При цьому банк експортера не приймає на себе жодних зобов'язань щодо гарантії платежу за акредитивом. Цю гарантію надає тільки банк імпортера.

Банк імпортера може попросити банк експортера додати до вже існуючого підтвердження своє підтвердження акредитива. Підтвердження акредитива банком експортера буде означати, що банк експортера також стає гарантом платежу за акредитивом при дотриманні умов останнього. Таким чином, підтверджений акредитив має гарантію двох банків (одного – в країні імпортера, а іншого – в країні експортера).

Після відвантаження товарів експортер повинен подати у зазначений в акредитиві банк документи, що відповідають умовам акредитива (транспортні документи, копії рахунків-фактур та інші).

Документарні акредитиви можуть передбачати подання експортером разом з іншими документами переказного векселя, виписаного постачальником на:

• банк імпортера;
• імпортера;
• інший банк, зазначений в акредитиві.

Якщо документи подані експортером і, на думку перевіряючого банку, оформлені правильно, постачальник може вибрати один із способів платежу залежно від того, що передбачено умовами акредитива:

• негайний платіж за векселем;
• відстрочений платіж за векселем;
• акцепт векселя;
• облік векселя.

Ця форма розрахунків гарантує отримання платежу експортером при додержанні останнім умов акредитива і дозволяє до того ж імпортеру отримати короткостроковий кредит, якщо умови платежу передбачають акцепт чи облік торгового чи банківського векселя. Експортер також може отримати платіж достроково шляхом обліку строкового векселя.

Крім вищезгаданих, існують спеціальні види акредитивів: резервний, переказний, револьверний та компенсаційний.

Револьверний акредитив – це зобов'язання зі сторони банку-емітента відновити акредитив до початкової суми після того, як він був використаний.

У свою чергу, револьверний акредитив може бути комулятивним та некомулятивним.

Комулятивний – це коли невикористані суми можуть бути додані до наступного чергового внеску.

Некомулятивний – це коли додавання невикористаних своєчасно сум за строками не проводиться.

Компенсаційний акредитив – це новий акредитив, відкритий на базі вже існуючого, непереказного (базового акредитива) на користь іншого бенефіціара (експортера). Технічно цей акредитив роздрібнюється на два простих акредитиви:

• перший, який виставляється від імені зарубіжного покупця на посередника в банку покупця, тобто бенефіціаром виступає посередник;

• другий, який виставляється від імені посередника в його банку, при цьому бенефіціаром є постачальник.

Комерційні банки надають своїм клієнтам ряд кредитів і послуг кредитного характеру на проведення операцій, пов'язаних з експортом та імпортом продукції.

Банківське кредитування здійснюється у таких формах:

• акцепт векселів;

• видача гарантій;

• облік векселів;

• підтвердження акредитивів;

• кредитування за відкритим рахунком;

• видача позички в іноземній валюті під контракт і під заставу.

Підтвердження акредитива застосовується як форма кредитування імпортера і виражається в тому, що банк, який обслуговує імпортера, повинен: або перевести в банк експортера на свій коррахунок суму коштів, зазначену в акредитиві; або якщо на цьому рахунку достатньо коштів для виконання акредитива, послати повідомлення оплатити акредитив зі свого коррахунку без додаткового переказу грошей.

Підтвердження акредитива може проводити і банк експортера, але при цьому збільшуються витрати імпортера при розрахунках акредитивами.

Кредитування за відкритим рахунком як форма кредитування експортно-імпортних операцій може надаватися як у розрізі міжбанківських, так і міжурядових відносин.

У міжбанківських відносинах такий рахунок відкривається в комерційному банку, що обслуговує експортера. По цьому рахунку встановлюється ліміт кредитування або кредитна лінія, в межах яких здійснюються платежі експортеру. На цей же рахунок надходять платежі від імпортера. Дозволяється наявність дебетового сальдо по відкритому рахунку в межах ліміту і протягом певного періоду. При використанні ліміту оплата експортно-імпортних операцій не проводиться (подібно до контокорентного рахунку).

Кредит під контракт на виробництво продукції для експорту видається і погашається у валюті.

Умови надання кредиту:

• наявність гарантії вітчизняного банку або гарантії зарубіжного ділового партнера;

• наявність забезпечення. Як забезпечення за кредитами в іноземній валюті, банк може приймати акредитиви або платіжні гарантії, виставлені іноземними банками-кореспондентами на користь позичальника чи його гаранта.

Кредити видаються на звичайних комерційних умовах, однак з урахуванням валютного курсу, що складається на валютному ринку з вільно конвертованої валюти (ставку з іноземної валюти встановлюють щоквартально).

Джерело погашення кредиту – виручка в іноземній валюті.

Для отримання кредиту позичальник подає до банку заяву, в якій зазначається така інформація:

• мета, сума, термін кредиту;

• найменування і кількість товару, що купують, його вартість, країна придбання і валюта платежу (валюта, в якій товар оплачується), валюта ціни (валюта, в якій товар оцінюється);

• економічне обґрунтування кредиту;

• джерела погашення кредиту в іноземній валюті.

До заяви додаються:

– гарантійний лист банку чи іноземного партнера;

– техніко-економічне обґрунтування кредиту, включаючи кошторис витрат з кредитованого проекту і розрахунок окупності кредитованих витрат;

– графік поставки імпортного товару;

– розрахунок строків погашення кредиту і сплати процентів.

Після розгляду документів укладається кредитний договір. Позичальник подає банку строкові зобов'язання, в яких обумовлюються суми і строки погашення кредиту.

З позичкового рахунку оплачуються доручення клієнтів на проведення розрахунків з іноземними партнерами.

Нарахування процентів починається з моменту виникнення позичкової заборгованості.

Заходи впливу за несвоєчасну сплату процентів:

• припинення подальшого кредитування в іноземній валюті;

• дострокове погашення кредиту;

• збільшення розміру плати за кредит;

• блокування валютного рахунку позичальника і гаранта.

У процесі кредитування клієнтів в іноземній валюті особлива увага приділяється техніко-економічному обґрунтуванню. Воно має містити таку інформацію:

• терміни і графік проведення заходу;
• технологія реалізації валютної угоди;
• запланований обсяг іноземної валютної виручки;
• заплановані витрати, включаючи податки і мито;
• витрати на погашення кредиту і сплату процентів;
• непередбачені витрати;
• передбачуваний обсяг доходів, за рахунок яких може бути погашений кредит.

Кредитування під заставу. Заставою можуть виступати грошові вимоги до покупців в іноземній валюті і сама іноземна валюта, яка є у позичальника.

Під іноземною валютою розуміється як власне іноземні грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законними платіжними засобами на території відповідної держави, так і платіжні документи та інші цінні папери, виражені в іноземній валюті або монетарних металах.

Під валютними операціями розуміються операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності, з використанням валютних цінностей у міжнародному обігу як засобу платежу, з передаванням заборгованостей та інших зобов'язань, предметом яких є валютні цінності, та операції, пов'язані з ввезенням (вивезенням), переказуванням і пересиланням на територію України або за її межі валютних цінностей.

Під торгівлею валютою розуміють купівлю-продаж іноземної валюти за національну або інші конвертовані валюти.

Купівля та продаж іноземної валюти здійснюється на валютному ринку. При цьому тут складається така система взаємовідносин:

– між банками та їх клієнтами у даній країні;
– між банками однієї і тієї ж країни;
– між банками різних країн;
– між та центральними емісійними банками;
– між центральними емісійними банками.

У першій ланці з цих сфер валютного ринку ведеться роздрібна торгівля іноземною валютою, а в решті – оптова торгівля.

Торгівля валютою може здійснюватись комерційними банками на комісійних засадах або за власний рахунок.

Валюти розрізняють за двома ознаками:

1. *Конвертованістю*:

• вільно конвертована;

• неконвертована.

2. *Строковістю*:

• касова, або операція спот, при якій розрахунки між продавцем і покупцем валюти здійснюються не пізніше, ніж на другий робочий день після укладення угоди;

• строкова або форвардна угода, що передбачає розрахунок між продавцем та покупцем валюти не раніше, ніж через два робочі дні після її укладення за курсом, зафіксованим в угоді.

І касовою і строковою угодою передбачається фіксація певного валютного курсу в момент її укладення. Касові угоди укладаються за поточним ринковим курсом – так званим спот-курсом валюти, а тому часто й сам ринок таких контрактів називають спотовим. Валютний курс, за яким здійснюються контракти на ринку строкових угод, називається форвардним курсом, а ринок відповідно – форвардним.

Більш складним різновидом форвардної угоди є угода своп, що укладається між банками і дозволяє їм тримати свою валютну позицію закритою, тим самим запобігаючи ризику зміни курсу валюти. Валютні операції своп полягають в одночасному проведенні двох протилежних за змістом операцій: купівлі (продажу) валютних коштів на умовах спот та продажу (купівлі) на умовах форвард. Якщо продаж валюти проводиться на спотовому ринку і одночасно укладається угода про купівлю тієї самої валюти на форвардному ринку, то це валютна операція своп, що має назву репорт. Якщо ж ідеться про купівлю валюти на умовах спот у поєднанні з одночасним продажем на форварді, то відповідну операцію називають депорт.

13.3. Поняття валютної позиції банку

Валютна позиція банку – це співвідношення між сумою активів та позабалансових вимог у певній іноземній валюті та сумою балансових і позабалансових зобов'язань у цій самій валюті.

Різниця між сумою активів у іноземній валюті і пасивів у тій самій валюті називається експозицією щодо даної валюти. Експозиція визначає розмір валютного ризику, на який наражається банк внаслідок незбалансованості активів і пасивів в іноземній валюті. Чим більший розмір експозиції, тим більший валютний ризик існує в банку, і навпаки.

Валютна позиція банку буває *закритою* і *відкритою*. Валютна позиція називається закритою, якщо сума активів та позабалансових вимог збігається із сумою балансових та позабалансових зобов'язань у кожній іноземній валюті, а відкритою, – якщо сума активів та позабалансових вимог не збігається із сумою балансових і позабалансових зобов'язань. Валютна позиція відкрита довга – це коли сума активів і позабалансових вимог перевищує суму балансових і позабалансових зобов'язань. Якщо відбувається навпаки, то відкрита валютна позиція називається короткою.

Валютна позиція банку визначається щоденно й окремо стосовно кожної іноземної валюти. На розмір відкритої валютної позиції банку впливають такі операції:

– купівля (продаж) готівкової та безготівкової іноземної валюти, як поточні так і строкові операції (на умовах своп, форвард, опціон та інші), за якими виникають вимоги та зобов'язання в іноземних валютах, незалежно від способів та форм розрахунків за ними;

– одержання (сплата) іноземної валюти у вигляді доходів або витрат та нарахування доходів і витрат, які враховуються на гривневих рахунках;

– купівля (продаж) основних засобів та товарно-матеріальних цінностей за іноземну валюту;

– надходження коштів в іноземній валюті до статутного фонду:

– погашення банком безнадійної заборгованості в іноземній валюті (списання якої здійснюється з гривневого рахунку витрат):

– інші обмінні операції з іноземною валютою (виникнення вимог в одній валюті при розрахунках за ними в іншій валюті, у т.ч. і національній).

Валютна позиція виникає на дату операції з купівлі (продажу) іноземної валюти, а також нарахування доходів (витрат),

зарахування на рахунки (списання з рахунків) інших доходів (витрат) та відповідно до перелічених операцій.

Обрахування загальної величини відкритої валютної позиції проводиться таким чином:

• визначається відкрита валютна позиція за кожною іноземною валютою як різниця між сумою активів за балансовими та позабалансовими рахунками та сумою пасивів за балансовими та позабалансовими рахунками. При цьому довга відкрита валютна позиція показується зі знаком плюс, а коротка відкрита валютна позиція – зі знаком мінус;

• довгі і короткі відкриті валютні позиції за кожною іноземною валютою переводяться у гривневий еквівалент за офіційним курсом НБУ;

• загальна величина відкритої валютної позиції банку дорівнює сумі абсолютних величин довгої та короткої відкритої валютної позиції банку у гривневому еквіваленті за кожною іноземною валютою.

Збалансованість активів і пасивів в іноземній валюті є одним із методів управління валютним ризиком. Зайнявши певну валютну позицію, можна отримати прибутки чи зазнати збитків внаслідок зміни валютного курсу, оскільки:

• довга валютна позиція приносить прибутки в разі підвищення курсу іноземної валюти і завдає збитків у разі його зниження;

• коротка валютна позиція приносить прибутки в разі зниження курсу іноземної валюти, але завдає збитків при підвищенні курсу.

Розмір прибутків і збитків залежить від розміру експозиції та змін у валютних курсах.

Управління валютною позицією банку може здійснюватися на основі структурного балансування активів та зобов'язань в іноземній валюті за строками і сумами, тобто методами натурального (природного) хеджування. До них належить: структурне балансування валютних потоків; зміна строків валютних платежів (випередження та відставання), дисконтування платіжних вимог в іноземній валюті тощо.

Обмеження величини валютної позиції також можна досягнути методами штучного хеджування, які базуються на

проведенні позабалансових операцій, таких як строкові валютні угоди, форвардні валютні контракти, валютні ф'ючерси, валютні опціони та валютні своп-контракти.

Комерційні банки відіграють головну роль на валютних ринках, оскільки вони:

• купують і продають іноземну валюту, що сприяє безперебійності розрахунків з міжнародних угод;

• допомагають учасникам зовнішньоекономічної діяльності уникати чи зводити до мінімуму експозицію до іноземної валюти. Це ситуація, при якій експортер або імпортер піддаються впливу валютного ризику, тобто невизначеності фінансових результатів угоди.

Це досягається завдяки таким заходам:

1. Введенню банківського рахунку в іноземній валюті.

2. Наданню позички в іноземній валюті.

3. Укладанню форвардних валютних угод. При цьому банк дає згоду продати або купити певну кількість іноземної валюти за фіксованим обмінним курсом для поставки її в майбутньому.

Експортери та імпортери можуть уникнути своєї експозиції до іноземної валюти шляхом фіксації зі своїм банком обмінного курсу наступних валютних надходжень або платежів.

Суми контрактів та тривалість форвардного періоду можуть бути довільними і визначаються в угоді за домовленістю сторін, відповідаючи їхнім потребам.

Основним питанням при укладанні форвардного валютного контракту є рівень обмінного курсу, який визначається на дату угоди і за яким операція купівлі-продажу валюти буде здійснена на дату валютування. Щоб не втратити значних коштів на форварді, учасникам бажано мати прогноз зміни валютних курсів і враховувати вплив відповідних чинників на процес формування форвардних валютних курсів.

Висновки

1. Банки можуть проводити валютні операції лише після отримання від Національного банку України генеральної ліцензії. Тому ліцензію можуть отримувати банки, які є юридичними особами, існують та здійснюють свої операції на території

України не менше одного року, з розміром статутного капіталу та власних коштів, які встановлює НБУ. Ці банки повинні забезпечити відповідність своїх установ технічним вимогам, які необхідні для здійснення валютних операцій, обслуговування валютних рахунків клієнтів, встановлення кореспондентських відносин з іноземними банками, проведення кредитних операцій на міжнародних грошових ринках та мати в штаті кваліфікованих фахівців.

2. На підставі одержаної в Національному банку України ліцензії уповноважені банки мають право здійснювати такі валютні операції: ведення валютних рахунків клієнтів; встановлення кореспондентських відносин з іноземними банками; неторговельні операції; операції за міжнародними торговельними розрахунками; операції з торгівлі іноземною валютою на внутрішньому валютному ринку; операції щодо залучення та розміщення валютних коштів на внутрішньому ринку, що здійснюються з резидентами України, та зовнішньому ринку, що здійснюються з нерезидентами України, поділяються на валютні операції на міжнародних грошових ринках; операції з монетарними металами на внутрішньому ринку.

Запитання для самоконтролю

1. Які умови повинні бути передбачені в зовнішньоекономічному договорі (контракті)?

2. Що таке валюта ціни та які існують види котирування?

3. Які виділяють форми розрахунків у зовнішньоекономічній діяльності?

4. Які існують види документів, за якими здійснюються операції з інкасо?

5. Що таке акредитив, які бувають його види та що вказується в цьому документі?

6. У яких формах може здійснюватися банківське кредитування?

7. Перерахуйте всі умови надання кредиту та які документи позичальник повинен надати банку у разі позитивного рішення?

8. Що таке валютна позиція банку та які бувають її види?

9. На основі яких методів може здійснюватися управління валютною позицією банку?

10. На основі яких позицій проводиться обрахування загальної величини відкритої валютної позиції?

Тестові завдання

1. Матеріально оформлена угода двох або більше суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та їх іноземних контрактів, спрямована на встановлення, зміну або припинення їх взаємних прав та обов'язків у зовнішньоекономічній діяльності – це визначення:

а) валютного ціноутворення;

б) зовнішньоекономічного договору;

в) валютного платежу;

г) валютного котирування.

2. Які існують види інкасо?

а) готівкові та безготівкові;

б) пряме та непряме;

в) чисте та документарне;

г) офіційні, неофіційні.

3. Банківський переказ – це:

а) певний вид переказу, отриманий від іноземних кредиторів (наданий закордонним позичальникам), здійснення якого обумовлено появою кредитних відносин між державами, установами, банками, міжнародними корпораціями;

б) просте доручення банку імпортера своєму банку-кореспонденту виплатити певну суму грошей за дорученням та за рахунок переказодавця (імпортера) іноземному отримувачу (бенефіціару, експортеру) із зазначенням способу відшкодування банку-платнику виплаченої ним суми;

в) операція, яку виконують установи банків за дорученням вкладників, відносно переведення їх вкладів до інших установ банків;

г) операція із залучення грошових коштів та вкладення їх у позички, цінні папери і послуги, випуску в обіг і вилучення з нього грошей, для розрахунків, фінансування та кредитування

капітальних вкладень, касового виконання державного бюджету тощо.

4. Залежно від ступеня забезпечення платежу для продавця документарні акредитиви поділяються на:

а) спеціальні, загальні, виокремлені;

б) безвідзивні, відзивні, непідтверджені, підтверджені;

в) відстрочені, невідстрочені;

г) обмежені, необмежені, частково задоволені.

5. Валютна позиція банку – це:

а) співвідношення між позабалансовими вимогами у певній іноземній валюті та сумою активів і сумою балансових та позабалансових зобов'язань у тій самій валюті;

б) співвідношення між сумою активів та позабалансових вимог у певній іноземній валюті та сумою балансових та позабалансових зобов'язань у тій самій валюті;

в) співвідношення між позабалансовими вимогами у певній іноземній валюті та сумою балансових та позабалансових зобов'язань у тій самій валюті;

г) співвідношення між сумою активів та позабалансових вимог у певній іноземній валюті та сумою балансових зобов'язань у тій же валюті.

6. У яких формах не здійснюється банківське кредитування?

а) підтвердження акредитивів;

б) обліку векселів;

в) видачі гарантій;

г) видачі позики без застави майна.

7. У зовнішньоекономічній діяльності в основному використовують інкасо:

а) документарне;

б) фінансове;

в) комерційне;

г) чисте.

8. Які існують види котирування валюти:

а) основне та допоміжне;

б) пряме та обернене;

в) пряме та непряме;

г) довгострокове та короткострокове.

9. Котирування, яке визначає кількість іноземної валюти, що виражається в одиницях національної валюти – це:

а) допоміжне котирування;

б) обернене котирування;

в) короткострокове котирування;

г) непряме котирування.

10. Співвідношення між сумою активів та позабалансових вимог у певній іноземній валюті та сумою балансових і позабалансових зобов'язань у цій самій валюті – це:

а) документарний акредитив;

б) банківський переказ;

в) валютна позиція банку;

г) правильної відповіді немає.

Розділ 14. Нетрадиційні банківські операції та послуги

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пізнати сутність та основні види нетрадиційних банківських послуг;

– зрозуміти механізми здійснення лізингових, факторингових, форфейтингових, консалтингових, трастових, посередницьких операцій банків;

– розібратися у відмінностях та перевагах окремих видів нетрадиційних банківських послуг та сучасних систем дистанційного управління банківськими рахунками;

– засвоїти методологію та організацію проведення нетрадиційних операцій банків, їх взаємозв'язок та інформаційне забезпечення;

– пояснити особливості провадження традиційних та нетрадиційних банківських послуг та необхідність їх подальшого розвитку.

14.1. Поняття нетрадиційних операцій та послуг банків

У сучасних умовах глобалізації господарських зв'язків необхідною умовою сталого економічного розвитку країни є підвищення конкурентоспроможності банківської системи. Зважаючи на те, що нестача обігових грошей у реальному секторі економіки істотно гальмує розвиток господарських взаємовідносин, фінансове ресурсозбереження економічного розвитку країни неможливе без використання сучасних нетрадиційних банківських операцій та послуг.

Конкуренція між банками та небанківськими фінансово-кредитними установами, а також всередині самої банківської системи сприяє подальшій універсалізації банківської справи, розвитку та розширенню кола операцій та послуг, що їх може виконувати сучасний універсальний банк.

В останні роки на розвиток банківської діяльності, яка забезпечує появу нових послуг, впливає велика кількість чинників:

– зміни та розвиток зовнішнього середовища (поява конкурентів, політична ситуація в країні, фінансова криза у світовій

банківській системі тощо); диверсифікація самої банківської індустрії; розвиток інформаційних технологій і засобів комунікації;

– розвиток конкуренції всередині банківської системи, а також між банками і небанківськими фінансовими інститутами;

– розвиток спеціалізованих методів запозичення коштів (наприклад випуск банками цінних паперів) та інші.

Банківська послуга – це кінцевий результат діяльності банку, спрямований на оптимальне забезпечення потреб клієнтів і отримання прибутку банківською установою. Фактично банківська послуга є формою вираження відносин між клієнтом і банком, що реалізується як комплекс банківських операцій.

Банківські послуги мають такі особливості:

– надання банківських послуг пов'язане з використанням грошей у різних формах;

– мають абстрактний характер;

– купівля-продаж більшості банківських послуг характеризується тривалістю в часі (зазвичай, угода не обмежується одноразовою дією, а встановлюються певні тривалі відносини клієнта з банком);

– банківські послуги не є лише монополією банків, вони можуть надаватися парабанківськими установами;

– для надання послуг банкам не потрібні додаткові ресурси;

– доходи від надання послуг банки одержують у вигляді комісії;

– при наданні послуг діяльність банків спрямована на вчинення юридичних і фактичних дій, які безпосередньо не породжують або зовсім не повинні завершуватися матеріальними наслідками у традиційному розумінні.

Усі зазначені властивості банківських послуг вимагають від споживачів високого рівня економічної культури, зумовлюють необхідність роз'яснення сутності послуг та посилюють значення фактора довіри до банку.

Банківські послуги класифікується за такими ознаками:

1. Залежно від суб'єктів, які користуються банківськими послугами, розрізняють послуги, що надаються фізичним особам, корпораціям, фірмам, державним установам, банкам.

2. Залежно від розподілу клієнтів на юридичні та фізичні особи банківські послуги розділяються на дві групи: роздрібні та оптові.

3. З погляду зв'язку банківських послуг з рухом матеріального продукту розрізняють послуги, пов'язані з рухом матеріального продукту, та «чисті» послуги, тобто послуги, безпосередньо не пов'язані з рухом матеріального продукту.

4. Залежно від обліку послуг у балансі банку їх поділяють на: балансові (послуги, що обліковуються на балансових рахунках) та позабалансові.

5. За критерієм стягнення банками плати за надання послуг розрізняють: платні та безоплатні послуги. Наявність останніх забезпечує банкам можливість залучати нових клієнтів, збільшувати банківські ресурси, розширювати асортимент суміжних послуг та операцій, підвищувати рівень обслуговування клієнтів.

Усі операції та послуги банків поділяють на *традиційні* та *нетрадиційні*.

Традиційні – це операції та послуги банків, які переважно включають:

– операції та послуги, пов'язані з формуванням банківських ресурсів;

– розміщення банківських ресурсів в активи;

– здійснення розрахунків між клієнтами.

Крім депозитних, кредитних, розрахункових та інших поширених банківських операцій, банкам доцільно використовувати і надавати й нетрадиційні операції та послуги (форфейтинг, операції з дорогоцінними металами, трастові, посередницькі послуги, організація послуг зі зберігання цінностей, надання банківських послуг за допомогою Інтернету), що дасть змогу розширити клієнтуру, збільшити обсяг прибутку і диверсифікувати ризики. Під *нетрадиційними* послугами банку розуміють певний вид діяльності, що супроводжує основні банківські операції (активно-пасивні), спрямований на залучення юридичних та фізичних осіб як клієнтів і на зростання прибутковості банківської діяльності.

Сучасні банки – це розвинені фінансово-кредитні установи, які орієнтуються на міжнародні стандарти й практику діяльності провідних банківських установ світу. В умовах зростаючої кон-

куренції банки повинні швидко реагувати на потреби клієнтів і залучати нових потенційних клієнтів.

Нетрадиційні банківські операції та послуги широко використовуються у розвинених країнах світу. В Україні такі операції та послуги надають лише окремі банки і в незначних обсягах. Передусім це пов'язано з повною відсутністю чи недосконалістю існуючої законодавчої бази, яка регулює здійснення таких операцій або надання послуг, а також із сучасним етапом розвитку економіки країни.

Причинами виникнення та подальшого розвитку нетрадиційних банківських операцій та послуг стали:

– загострення конкуренції між самими банками, а також між банківськими та небанківськими установами;

– зниження рівня дохідності традиційних банківських операцій;

– підвищення якості обслуговування своїх клієнтів, пропонуючи широкий круг банківських операцій;

– необхідність підвищення ліквідності та платоспроможності банку;

– диверсифікація банківських доходів, зокрема шляхом збільшення в них частки непроцентних доходів;

– залучення нових клієнтів з метою розширення та вдосконалення структури ресурсної бази банку;

– необхідність зменшення ризиків, пов'язаних зі здійсненням традиційних операцій і послуг.

14.2. Лізингові операції

Загальні умови та порядок здійснення лізингових операцій визначаються Законом України «Про банки і банківську діяльність», іншими законодавчими актами, а також нормативно-правовими актами Національного банку України.

Термін «*лізинг*» походить від англійського дієслова «to lease» – орендувати, брати в оренду. Лізинг отримав походження від поняття оренди й поступово акумулював властивості кредиту та інвестицій. Помилковим є ототожнення лізингу з орендою чи кредитом, оскільки ряд суттєвих ознак відрізняє ці способи отримання основних засобів: від кредиту лізинг відрізняється

тим, що після закінчення його терміну та виплати всієї обумовленої суми договору об'єкт лізингу залишається власністю лізингодавця (якщо договором не передбачено викуп об'єкта лізингу за залишковою вартістю або передання у власність лізингоотримувача). При кредиті банк залишає за собою право власності на об'єкт як заставу позики. Інвестиційна складова лізингу дозволяє визначати його як окремий комплексний інструмент фінансування. Водночас лізинг не розглядається як повна заміна оренди чи кредиту, а навпаки – як поєднання цих фінансових інструментів задля максимального економічного ефекту. Слід також враховувати, що є певні відмінності у документарному оформленні лізингу та кредиту.

Таблиця 14.1

Відмінності в документарному оформленні кредиту та лізингу

Лізинг	Кредит
Заявка та пакет документів	Заявка та пакет документів
Договір лізингу	Кредитний договір
Договір про надання сервісних послуг	Договір застави
Акт прийому-передачі в лізинг	Договір купівлі-продажу Договір із транспортною організацією Акт прийому-передачі
Договір страхування (за необхідності)	Договір страхування
Акт прийому-передачі у власність	

Згідно зі ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність», лізинг є однією з банківських операцій, яку банки мають право здійснювати на підставі банківської ліцензії Національного банку України.

Відповідно до ст. 292 Господарського кодексу України лізинг у сфері господарювання – це господарська діяльність, яка спрямована на інвестування власних чи залучених фінансових коштів і яка полягає в наданні за договором лізингу однією стороною (лізингодавцем) у виключне користування другій стороні (лізингоодержувачу) на визначений строк майна, що належить лізингодавцю або набувається ним у власність (господарське відання) за дорученням чи погодженням лізингоодержувача у відповідного

постачальника (продавця) майна, за умови сплати лізингоодержувачем періодичних лізингових платежів.

Лізингові операції мають ряд особливостей:

1) оскільки упродовж терміну дії договору орендар виплачує орендодавцеві повну вартість узятого в оренду майна, сам лізинг можна розглядати як різновид довгострокового кредиту, що надається в товарній формі і погашається в розстрочку;

2) лізинг можна одночасно розглядати і як форму інвестування, альтернативну банківській позиці. Лізингові платежі і комісійні за надання маркетингових, інжинірингових і консультаційних послуг, пов'язаних з лізингом, створюють нове джерело прибутків банку. При цьому, якщо орендна плата складається з вартості майна і комісійної винагороди, що, власне кажучи, дорівнює відсотку за кредит, то в дохід банку від лізингових послуг включається лізинговий відсоток; залишкова вартість майна до закінчення терміну оренди; податкові пільги, пов'язані з інвестуванням в устаткування. Плата за лізингові послуги менша від позикового відсотка і це робить вигіднішим для клієнта використовувати лізингові послуги, ніж брати грошову позику для оренди устаткування;

3) лізингові операції належать до високоризикових, оскільки іноді виникає необхідність відшкодування високої залишкової вартості об'єкта лізингу за відсутності попиту на нього після закінчення терміну лізингового договору. Тому банки часто використовують т.з. фінансовий лізинг, при якому роль банку зводиться до виплати постачальникові вартості устаткування, замовленого лізингоотримувачем, і передачі його в оренду останньому. При такому лізингу відшкодування авансованих банком коштів здійснюється протягом дії терміну лізингового договору;

4) в Україні лізинг входить до числа банківських операцій, але їх частка в діяльності банків невелика через боязнь останніх «заморозити» свої ресурси на тривалий термін.

Об'єктом лізингу може бути нерухоме і рухоме майно, призначене для використання як основні фонди, не заборонене законом до вільного обігу на ринку і щодо якого немає обмежень про передачу його в лізинг.

Не можуть бути об'єктами лізингу земельні ділянки, інші природні об'єкти, а також цілісні майнові комплекси державних (комунальних) підприємств та їх структурних підрозділів.

Суб'єктами лізингу є сторони, які мають безпосереднє відношення до об'єкта лізингу. При цьому їх можна умовно поділити на прямих і непрямих учасників.

Безпосередніми учасниками лізингової угоди можуть бути:

– лізингодавець – юридична особа, яка передає право володіння та користування предметом лізингу лізингоодержувачу;

– лізингоодержувач – фізична або юридична особа, яка отримує право володіння та користування предметом лізингу від лізингодавця;

– продавець (постачальник) – фізична або юридична особа, в якої лізингодавець набуває річ, що в наступному буде передана як предмет лізингу лізингоодержувачу;

– інші юридичні або фізичні особи, які є сторонами багатостороннього договору лізингу.

Непрямими учасниками лізингової угоди можуть бути, наприклад, страхові компанії, брокерські та інші посередницькі фірми, банки, які кредитують лізингодавця і є гарантами угод.

Кожен із суб'єктів лізингу має свої переваги. Якщо лізингодавцем виступає банк, він має такі вигоди:

– розширюється коло банківських операцій, зростає число клієнтів, підвищується імідж банку;

– знижується ризик втрат від неплатоспроможності лізингоодержувача, оскільки банк залишається власником майна, переданого в лізинг;

– зростають доходи банку, оскільки розмір лізингових платежів вищий, ніж процентна ставка за кредит;

– здійснюється прискорена амортизація об'єкта лізингу.

З погляду лізингоодержувача переваги лізингу такі:

– зменшення платежів за податком на майно та податком на прибуток, оскільки лізингові платежі входять до складу валових витрат;

– можливість більш простого отримання кредиту у банку у разі співпраці з лізинговою компанією;

– лізингове майно не зараховується на баланс підприємства, що підвищує його ліквідність;

– надається право придбання лізингоодержувачем майна за залишковою вартістю після закінчення строку договору;

– лізингоодержувач, укладаючи договір лізингу, може розраховувати на отримання від лізингодавця додаткових послуг, зокрема інформаційних, консультативних та юридичних.

Класичному лізингу властивий тристоронній характер взаємовідносин, який передбачає участь у лізинговій угоді таких трьох сторін: лізингодавця, лізингоодержувача, продавця (постачальника) майна. Суть лізингової операції полягає в наступному: майбутній лізингоодержувач, в якого відсутні власні кошти, звертається в лізингову компанію з пропозицією про укладання лізингової угоди. Згідно з останнім лізингоодержувач вибирає продавця, який має необхідне майно, а лізингодавець придбає його у власність і передає майно лізингоодержувачу в тимчасове володіння і користування за відповідну плату на засадах, обумовлених у договорі. Після закінчення договору, залежно від його умов, майно повертається лізингодавцю або переходить у власність лізингоодержувача. Схема проведення лізингової операції наведена на рис. 14.1.

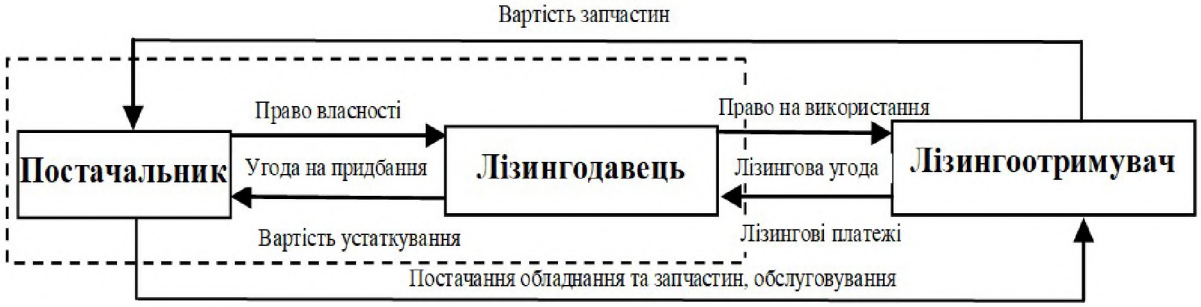

Рис. 14.1. Взаємовідносини учасників лізингової угоди

Розвиток лізингових відносин зумовив широке формування різноманітних видів лізингу (рис.14.2).

Основними вважаються фінансовий та операційний види лізингу. *Операційний лізинг* передбачає лізингові контракти, що укладаються на короткий та середній терміни (як правило, менше амортизаційного періоду), згідно з якими орендатору надається право у будь-який час скасувати договір. Це виникає, коли орендатори об'єкта лізингу швидко змінюються. Зазвичай лізингова компанія бере на себе технічне обслуговування об'єкта лізингу – плановий ремонт, страхування тощо. Після закінчення терміну дії договору лізингу предмет договору може бути повернений власникові або знову зданий в оренду.

Рис. 14.2. Класифікація видів лізингу

Особливості *фінансового* лізингу закріплені в Законі України «Про фінансовий лізинг». Відповідно до ст. 1 цього Закону фінансовий лізинг (далі – лізинг) – це вид цивільно-правових відносин, що виникають із договору фінансового лізингу. За договором фінансового лізингу (далі – договір лізингу) лізингодавець зобов'язується набути у власність річ у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій та умов і передати її в користування лізингоодержувачу на визначений строк не менше одного року за встановлену плату (лізингові платежі).

Фінансовий лізинг характеризується тривалим терміном контракту (від п'яти до десяти років) та амортизацією всієї або більшої частини обладнання. Фактично *фінансовий* лізинг є формою довгострокового кредитування купівлі. Після закінчення терміну дії орендатор може повернути об'єкт оренди, подовжити або укласти нову угоду, а також купити об'єкт за залишковою вартістю.

Відповідно до законодавства України договір лізингу має бути укладений у письмовій формі, а також закріплено істотні умови цього договору, до яких віднесено:

– предмет лізингу;

– строк, на який лізингоодержувачу надається право користування предметом лізингу (строк лізингу);

– розмір лізингових платежів;

– інші умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди.

Під періодом лізингу розуміється строк дії лізингового договору, за якого враховуються такі параметри: строк служби устаткування; період амортизації устаткування; динаміка інфляційних процесів; кон'юнктура ринку позичкових капіталів і тенденції його розвитку та інші.

У проекті лізингових операцій найбільш складним моментом є визначення суми лізингових платежів, що належать лізингодавцю. Так, до складу лізингового платежу входять такі основні елементи: амортизація, плата за ресурси, залучені лізингодавцем для здійснення угоди; лізингова маржа, що включає дохід лізингодавця за послуги, що надаються; ризикова премія, розмір якої залежить від рівня різних ризиків, які несе лізингодовець. Разом ці елементи становлять лізинговий відсоток.

Величина періоду, за який вноситься лізинговий платіж, установлюється договором і може бути як рівномірною, так і нерівномірною. Враховуючи фінансовий стан і платіжні можливості лізингоодержувача, лізингові платежі можуть здійснюватися: рівними частками; збільшуваними розмірами; зменшуваними розмірами.

Головними інститутами ринку лізингу, на відміну від основних учасників лізингової угоди, є лізингодавці, банківські установи та держава. Лізингові компанії, формуючи пропозицію на ринку лізингових послуг, є основною складовою розвитку сучасної лізингової індустрії. Банківські установи беруть активну участь у формуванні ціни на лізингові послуги шляхом кредитування лізингодавців. А державні органи, стимулюючи лізинговий сектор податковими пільгами, можуть значно перевищити недоотримання податкових надходжень до бюджету, одержаними доходами від суміжних виробничих галузей (рис.14.3).

Врахування інтересів усіх сторін лізингових відносин з боку держави та стимулювання лізингового бізнесу податковими преференціями спроможне приносити значний соціально-економічний ефект для економіки в цілому.

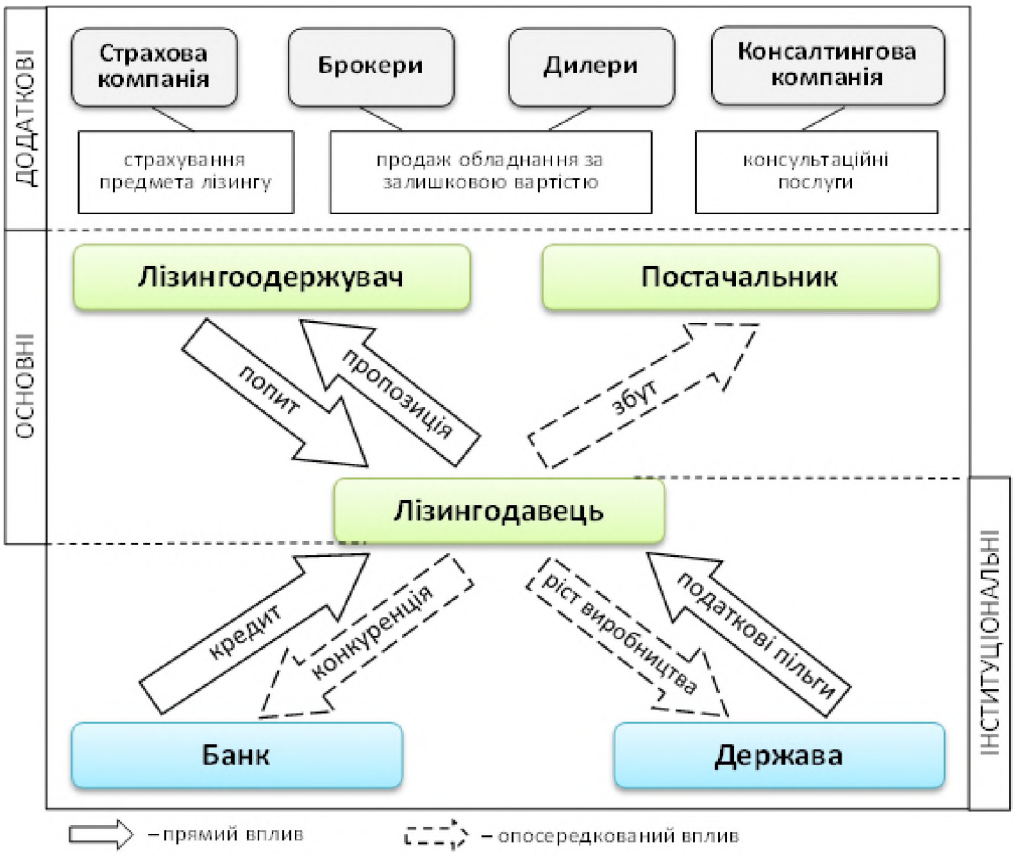

Рис. 14.3. Взаємодія та взаємозалежність учасників ринку лізингових послуг

14.3. Факторингові та форфейтингові операції

Історично так склалося, що фінансова система України є банкоцентричною. Тому вітчизняні банківські установи з метою підвищення своїх конкурентних переваг намагаються бути активними учасниками й ринку нетрадиційних банківських послуг – зокрема, ринку факторингу. При цьому останнім часом через фінансово-економічну нестабільність діяльність банків у сфері факторингу значно урізноманітнилася.

У світовій практиці поняття факторинг розглядається відповідно до положення Конвенції про міжнародний факторинг, прийнятої у 1988 році Міжнародним інститутом уніфікації приватного права. Згідно з цим документом ***факторинг*** – це процес переуступки факторинговій компанії неоплачених боргових вимог (у вигляді рахунків-фактур) у поєднанні з елементами фінансового, бухгалтерського, інформаційного, збутового, страхового, юридичного та іншого обслуговування постачальника. Отже, відповідно до норм міжнародного права, факторинг являє собою

комплексну послугу, яка, з одного боку, передбачає фінансування дебіторської заборгованості клієнта – постачальника (виробника, продавця) певних товарів чи послуг, а з іншого – надання факторинговою компанією своєму клієнту додаткових супутніх послуг, пов'язаних із фінансовим консалтингом, оптимізацією його збутової діяльності, ефективним управлінням портфелем дебіторської заборгованості тощо.

Загальні умови та порядок здійснення факторингових операцій в Україні регламентувалися окремими положеннями Цивільного (ст. 1077–1086) та Господарського кодексів України (ст. 350). Так, згідно з даними нормативно-правовими актами, факторинг визначається як кредитна операція під заставу документів, які засвідчують право грошової вимоги продавця до покупця за відвантажені товари або надані послуги. Таким чином, у процесі факторингового обслуговування постачальник фактично передає свій статус кредитора третій стороні – факторинговій компанії, якій у майбутньому покупець повинен буде сплатити свій борг перед постачальником. По суті, факторинг – це трансформація кредитних зобов'язань покупця перед продавцем у його кредитні зобов'язання перед фінансовою установою, що надає факторингові послуги.

Відповідно до Закону України «Про банки та банківську діяльність» факторинг визначено як різновид кредитних операцій банків, які належать до третьої групи банківських послуг, та право на здійснення факторингу банківські установи набувають одразу після отримання ліцензії.

У цілому факторинг – це банківська операція, що здійснюється на комісійних засадах на договірній основі і полягає у придбанні банком права вимоги у грошовій формі з поставки товарів або наданні послуг з прийняттям ризику виконання такої вимоги та прийому платежів. Факторинг – це комплекс послуг, що надаються банком клієнту в обмін на поступку дебіторської заборгованості. Термін «факторинг» походить від англійського слова factor – посередник, агент. Факторингові операції виникли на основі комерційного кредиту, який надавався продавцями покупцям у вигляді відстрочки платежу за продані товари. При цьому необхідність прискорення обороту коштів змусила постачальників шукати нові шляхи погашення дебіторської заборгованості.

Введення в ланцюг розрахунків фінансового агента – банку – дозволило вирішити цю проблему з максимальною вигодою як для продавця, так і для покупця.

Незважаючи на те, що факторинг виник на основі комерційного кредиту, між ними є певні відмінності:

– кредит завжди повертається банку безпосередньо позичальником, в той час як факторинговий «кредит» виплачується за рахунок дебіторів клієнта;

– кредитування здійснюється на чітко визначений термін, а фінансування через факторинг передбачається на строк фактичної відстрочки оплати;

– сума кредиту відшкодовується в обумовлений заздалегідь день (день вказується в договорі), фінансування з факторингу оплачується в день поставки послуг або товарів;

– кредит часто надається під заставу майна, а для факторингового фінансування це не потрібно;

– кредит видається банком на попередньо зазначену суму, фінансування з факторингу не має будь-яких обмежень і може зростати у разі потреби;

– для того, щоб отримати кредит у банку, необхідно оформити велику кількість документів, факторинг ж оплачується автоматично після того, як надані рахунок-фактура і накладна;

– погашення заборгованості за кредитом не гарантує отримання нового, факторингове фінансування може мати тривалий термін;

– факторинг може супроводжуватися управлінням заборгованістю дебітора.

Предметом договору факторингу може бути право вимоги, строк платежу за якою настав (наявна вимога, зокрема, прострочена дебіторська заборгованість у клієнта), а також право вимоги, яке виникне в майбутньому (майбутня вимога). Тобто факторингові послуги пов'язані з купівлею фактором (банком) строкової та простроченої дебіторської заборгованості за відвантаженими товарами і наданими послугами, у тому числі купівля векселів та інших грошових зобов'язань у своїх клієнтів з метою їх дисконтування. У процесі факторингового обслуговування додатково банком може здійснюватись постійне і разове консультування клієнтів з питань покращання організації їх розрахунків, підвищення

ефективності використання їх фінансових ресурсів та інших економічних питань; надаватись юридичні послуги, пов'язані з підготовкою ділових паперів і документів за кредитно-фінансовими питаннями тощо.

Суб'єктами факторингової угоди є:

– постачальник, який звертається до фактора з метою отримання факторингової послуги;

– фактор-посередник, яким може бути комерційний банк чи спеціалізована факторингова компанія;

– покупець, що є боржником за факторинговою операцією.

Головною метою здійснення банком-фактором факторингових операцій є своєчасне інкасування боргів для скорочення втрат, пов'язаних із затримкою платежів, попередження сумнівних боргів, надання кредиту у формі попередньої оплати, підвищення ліквідності та зменшення фінансового ризику неплатежів для клієнтів.

Аналізуючи існуючі схеми проведення факторингового фінансування, доцільним є застосування наступної схеми (рис. 14.4), на якій найбільш детально розкривається сутність та механізм здійснення факторингових операцій.

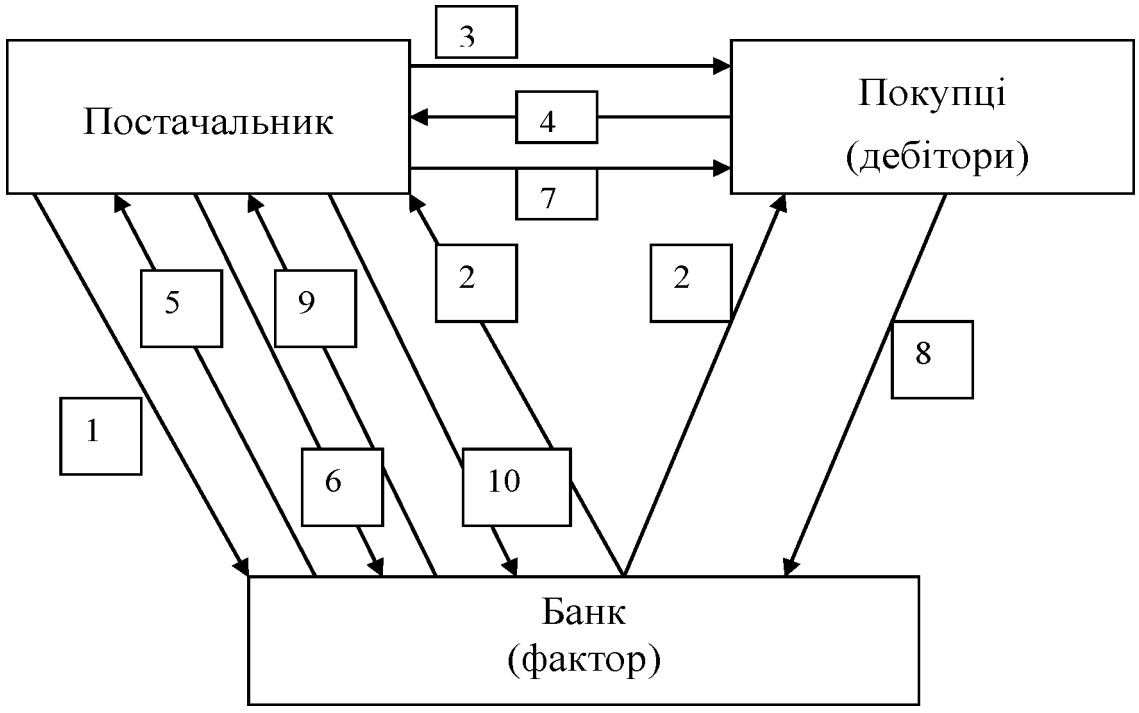

Рис. 14.4. Послідовність проведення факторингових операцій

1. Укладання генеральної угоди факторингу.

2. Проведення банком аналізу фінансового стану покупця (дебітора) та постачальника.

3. Відвантаження покупцям товарів (виконання робіт, надання послуг) на умовах відстрочки платежу.

4. Акцепт розрахункових документів, видача довіреності на отримання товару.

5. Підтвердження постачальником факту поставки шляхом надання рахунків-фактур, товарно-транспортних накладних та зведеного реєстру.

6. Перерахування постачальнику авансового платежу за факторингом.

7. Повідомлення покупців про переуступлення дебіторської заборгованості банку.

8. Погашення боргу покупцями за отриманий товар у розмірі 100 %.

9. Остаточний розрахунок банку з постачальником (20 %) за факторингом за мінусом дисконту. Оплата постачальником комісії за факторингом.

Основне завдання факторингу – забезпечити таку систему взаємовідносин з покупцями, при якій постачальник міг би надавати конкурентні відстрочки платежу своїм клієнтам, не відчуваючи при цьому дефіциту в оборотних коштах. Зауважимо, що деякі теоретики і практики стверджують, що факторинг є різновидом кредиту. Проте між ними існує ряд відмінностей (табл. 14.2).

Таблиця 14.2

Основні відмінності між кредитом та факторингом

Кредит	Факторинг
Кредит повертається банку позичальником	Факторингове фінансування погашається з коштів, що надходять від дебіторів клієнта
Кредит надається на фіксований період	Факторингове фінансування виплачується на термін фактичного відтермінування платежу
Кредит виплачується в обумовлений кредитним договором період	Факторингове фінансування виплачується в день поставки товару (надання платіжних документів)

Продовження таблиці 14.2

Кредит, як правило, надається під забезпечення	Факторингове фінансування, як правило, здійснюється без забезпечення
Кредит надається на заздалегідь обумовлену суму	Розмір факторингового фінансування не обмежений і може збільшуватися залежно від зростання обсягів продажів клієнта
Кредит погашається в заздалегідь обумовлений день	Факторингове фінансування погашається в день фактичної оплати дебітором оставленого товару
Погашення кредиту не гарантує отримання нового	Факторингове фінансування продовжується безстроково
При кредитуванні, окрім перерахування коштів, банк не надає позичальнику інших послуг	Факторингове фінансування супроводжується управлінням дебіторської заборгованості
Відсутність системи управління дебіторською заборгованістю постачальника	Наявність системи управління дебіторською заборгованістю постачальника

У світовій практиці під факторингом розуміється цілий ряд комісійно-посередницьких послуг, що надаються фактором клієнту-постачальнику у процесі здійснення останнім розрахунків за товари та послуги і поєднаних, як правило, з кредитуванням його оборотного капіталу:

1. У рамках цього виду послуги банк виплачує певну суму від номіналу поставки (порядку 60–90 %) у вигляді дострокового (авансового) платежу відразу після фактичного відвантаження товару, а залишок коштів (від 40 до 10 % за вирахуванням комісій за факторингове обслуговування) банк переводить постачальнику в міру того, як покупець сплатить постачання на спеціальний факторинговий рахунок. Тобто банк у цьому випадку є особою, що авансує товарний кредит, що надається постачальником покупцеві з подальшим поверненням йому залишку суми поставки.

2. Інформаційне забезпечення діяльності постачальника, ведення обліку стану його дебіторської заборгованості. Наприклад, банк інформує своїх клієнтів про стан продажів і дебіторської заборгованості в режимі реального часу.

3. Страхування ризиків постачальника. Укладаючи договір факторингу, компанії отримують можливість знизити ризики, пов'язані з поставкою товарів на умовах відстрочки платежу:

– кредитний – ризик несплати поставки з відстрочкою платежу;

– ліквідний – ризик несвоєчасної оплати продукції покупцями, ризик дефіциту оборотних коштів, виникнення касових розривів. Оскільки виробник отримує кошти за свою продукцію відразу після відвантаження, зникає ймовірність дефіциту коштів для оплати власних заборгованостей внаслідок затримки платежів від покупців;

– процентний – ризик різкої зміни ринкової вартості ресурсів. Цей аспект актуальний для компаній, що використовують залучені кошти. У випадку значного різкого підвищення процентних ставок за користування ресурсами собівартість товару (послуги) збільшується. При факторингу вартість ресурсів фіксується на певний відрізок часу. Такий підхід гарантує стабільність бізнесу виробника;

– валютний. Оскільки кошти за поставку надходять негайно, виробник має можливість відразу конвертувати кошти під оплату валютних контрактів. При цьому зникає необхідність таких заходів, як, наприклад, виставлення цін в умовних одиницях або підвищення гривневого еквівалента з урахуванням можливих курсових змін.

4. Адміністративне управління дебіторською заборгованістю. Цей вид послуг включає контроль своєчасності оплати поставок, роботу з дебіторами, організацію для постачальника кредитного менеджменту, у тому числі встановлення лімітів на кожного з його покупців.

До основних функцій факторингу відносять: захист інтересів постачальника шляхом фінансування його поточної діяльності; контроль над наданим комерційним кредитом, включаючи одержання виручки з боржника; ведення відповідних бухгалтерських операцій; захист від кредитних ризиків (у разі факторингу без обороту).

Факторингові операції класифікуються за різними ознаками, зокрема:

1. Залежно від ринкового сектору, задіяного в операції факторингу, розрізняють:

• внутрішній факторинг (постачальник, покупець і фактор перебувають у тій самій країні);

• міжнародний факторинг (учасники факторингу перебувають у різних країнах).

2. Залежно від ступеня інформування покупця щодо участі фактора в торговій угоді виділяють:

• відкритий факторинг – це факторинг, за якого дебітор сповіщений про те, що в угоді бере участь фактор і здійснює платежі на його рахунок, виконуючи тим самим свої зобов'язання за договором поставки;

• закритий факторинг або конфіденційний – це факторинг, за умовами якого боржник не ставиться до відома про наявність договору факторингового обслуговування і продовжує здійснювати платежі постачальнику, який, у свою чергу, направляє їх на користь фактора.

3. Залежно від умов оплати фактором переуступлених боргових вимог постачальника розрізняють:

• факторинг з оплатою вимог з настанням визначеної дати;

• факторинг з умовою кредитування у формі попередньої оплати – відповідно до факторингової угоди клієнт, який продав банку дебіторську заборгованість, дістає від нього кошти в розмірі 80–90 % загальної суми боргу. Решту 10–20 % банк утримує у вигляді компенсації ризику до моменту сплати покупцем боргу.

4. Залежно від прав фактора на зворотну вимогу попередньо сплаченої суми:

• факторинг із правом регресу, за умовами якого фактор має право зворотної вимоги до постачальника повернути сплачену суму;

• факторинг без права регресу, за умовами якого фактор у разі надання факторингової послуги не має права зворотної вимоги до постачальника.

Відносини між суб'єктами факторингу регулюються договором, який укладається у письмовій формі між фактором і постачальником. Істотними умовами договору факторингу є взаємні зобов'язання і відповідальність сторін, розмір кредиту, плата за факторингове обслуговування, вид факторингу та інші, що забезпечують захист інтересів сторін. Оскільки факторингові операції мають ризикований характер, то перед укладенням договору фактор ґрунтовно вивчає фінансово-господарську діяльність клієнта-постачальника, оцінює його фінансовий стан, що впливає на

прийняття фактором рішення про укладення факторингової угоди та її зміст.

При цьому плата за факторингові послуги включає такі складові: сума нарахованих процентів за факторинговий кредит як вартість кредитних ресурсів, необхідних для фінансування постачальника; комісійна винагорода, розмір якої встановлюється у вигляді фіксованого проценту з обігу постачальника; фіксований збір за обробку документів.

Банки також здійснюють форфейтингові операції. ***Форфейтинг*** – це купівля боргу з умовою кредитування у вигляді обліку векселів або попередньої оплати боргових вимог експортера до покупця без права регресу. Тобто покупець боргу (форфейтер) бере на себе зобов'язання (форфейтинг) відмовитися від свого права регресної вимоги до кредитора у разі неможливості одержання грошових коштів від боржника. Фактично форфейтер (банк або спеціалізована компанія) бере на себе такі ризики неплатежу, як ризик переказування коштів, валютний, процентний та інші ризики.

Суб'єктами форфейтингової операції є: експортер (продавець); імпортер (покупець); форфейтер (банк); гарант.

Метою форфейтингової угоди є:

– для покупця – придбання товару в кредит, крім ціни товару він сплачує відсотки за кредит;

– для продавця – одержання при врахуванні векселів суми, що дорівнює ціні товару;

– для банку – отримання доходу у вигляді дисконту при врахування векселів.

На рисунку 14.5 наведено механізм операції з проведення форфейтингу.

Продавець отримує безперечне право отримання платежу за векселем при настанні терміну виконання зобов'язання. Для зменшення ризику продавець може вимагати гарантій третьої особи виконання зобов'язань за векселем. Гарантія третьої особи на векселі називається авалем, а вексель – авальованим. Вексель можна в будь-який момент продати третій особі (форфейтеру), надписавши його. Передавальний напис на векселі називається індосаментом. Продаючи вексель, його власник – постачальник товару – переуступає форфейтеру право вимоги боргу. Таким

чином, продавши вексель, постачальник може отримати гроші до настання терміну платежу. Продаючи банкові-форфейтеру вексель, його власник (постачальник) не платить комісійні. Інтерес форфейтера полягає в знижці від номіналу, що надається власником векселя. Ця знижка називається дисконт, її розмір обмовляється сторонами при укладанні угоди і залежить від поточних процентних ставок і ризиків.

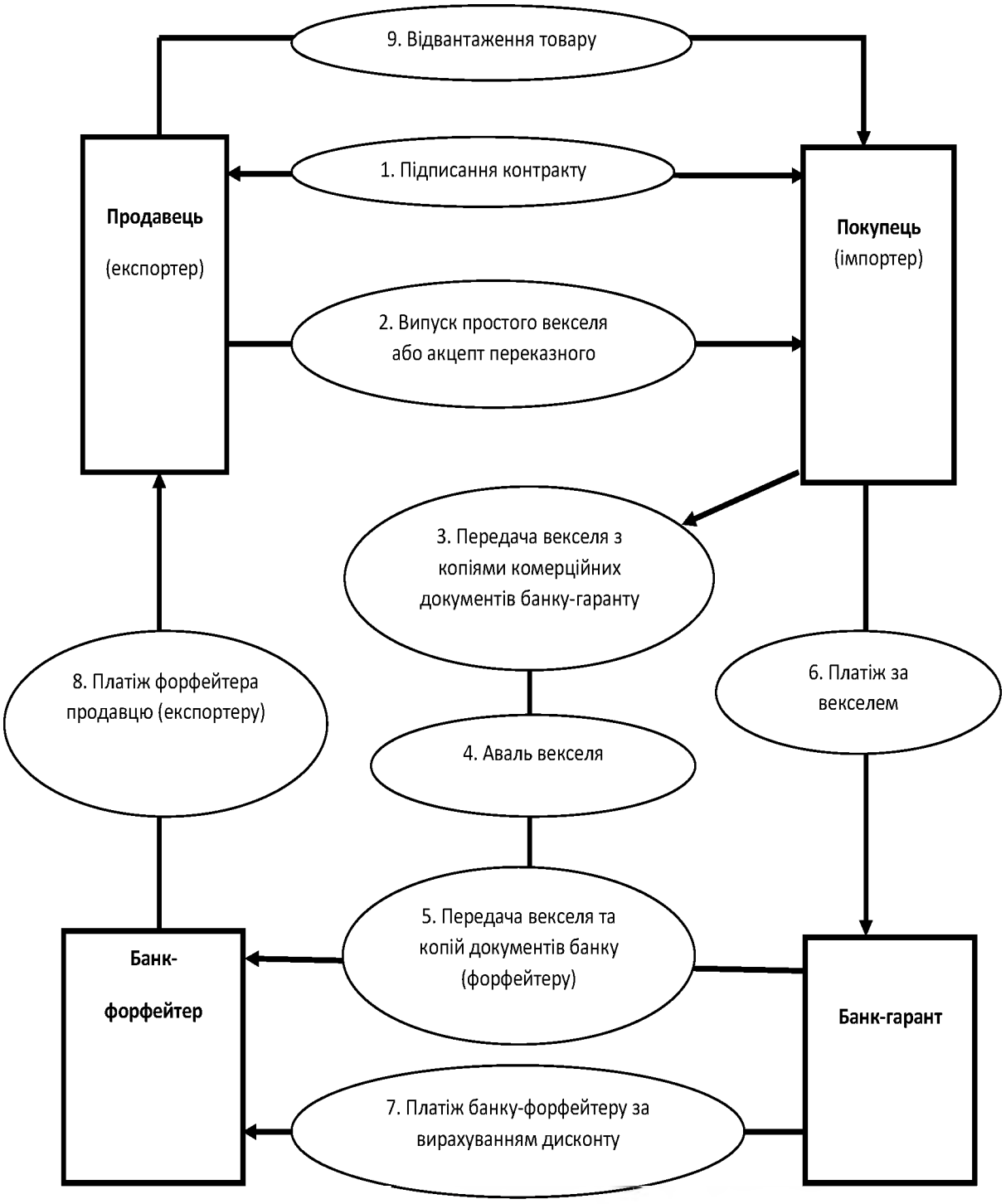

Рис. 14.5. Механізм форфейтингової операції

Порівняно з факторингом форфейтинг має деякі переваги. Факторинг в основному застосовується для короткострокового фінансування (від 90 до 180 днів) і надається в досить невеликій кількості валют, при його здійсненні завжди залишається певний ступінь ризику. Недолік факторингу – відсоток за ним завжди вище, порівняно з форфейтинговою формою фінансування. Крім того, на відміну від факторингу при здійсненні форфейтинга, банк набуває векселі на всю суму угоди і на весь строк, беручи під свою відповідальність усі комерційні ризики без права їх регресу.

Таблиця 14.3

Порівняльна характеристика факторингу та форфейтинга

Факторинг	**Форфейтинг**
Обслуговування обороту	Обслуговування конкретної угоди
Продажу на умовах відкритого рахунку	Необхідний акредитив або акцепт банку
Більше, ніж просто фінансування	Фінансові послуги
Короткострокове фінансування (до 180 днів)	Середньо- та довгострокове фінансування (від 90 днів до 7 років)
З регресом і без нього	Без регресу
Надходження коштів від експортних продажів і продажів на місцевому ринку	Зазвичай для експортних угод
Не потрібно поручительства від третьої особи	Потрібно гарантія третьої особи або аваль
Об'єкт операції – переважно рахунок-фактура	Об'єкт операції – переважно вексель (простий чи переказний)

Доцільність використання того чи іншого методу визначається метою кредитора (продавця, експортера): факторингове обслуговування найбільш ефективне для малих і середніх підприємств, які традиційно відчувають фінансові труднощі через несвоєчасне погашення дебіторами заборгованості та обмеженість доступних для них джерел кредитування. Інтерес до цього методу для таких підприємств доповнюється елементами бухгалтерського, інформаційного, рекламного, збутового, юридичного, страхового та іншого обслуговування кредитора (клієнта), що дає

можливість клієнтам зосередитися на виробництві та економити на витратах з оплати праці. Форфейтинг найбільш ефективний для великих підприємств, які мають на меті акумуляцію грошових коштів для реалізації довгострокових і дорогих проектів.

14.4. Трастові операції банків

Трастові (довірчі) операції – це операції банків, спрямовані на управління майном та здійснення інших послуг за дорученням клієнта і в його інтересах. При виконанні трастових операцій банк може виступати в двох ролях:

– бути повним представником клієнта, який розпоряджається його майном самостійно в межах договору;

– виконувати строго конкретні операції з власністю клієнта за його дорученням.

В умовах ринкової економіки трастові операції набувають особливу привабливість для банків. З їх допомогою у банків з'являється можливість вирішити ряд завдань із зміцнення своїх позицій на ринку, а саме:

1) розвиток клієнтської бази, поліпшення її якості;

2) проникнення на інші сегменти банківського ринку;

3) придбання контролю над фірмами, різними фондами;

4) розширення кола операцій та послуг;

5) підвищення ролі банку як учасника фондового ринку;

6) отримання додаткового прибутку у вигляді відсотка від прибутку або у вигляді фіксованої суми за фактичної відсутності фінансових ризиків та порівняно невеликого рівня витрат.

Для виконання довірчих операцій банк повинен утворити відповідну інституційну інфраструктуру. Для цього необхідно отримати спеціальний дозвіл від Національного банку України на здійснення трастових (довірчих) операцій та відкрити спеціалізований траст-відділ як самостійний і незалежний від інших відділів підрозділ, із своїм приміщенням, бухгалтерією і обладнанням. Це необхідно для того, щоб цінності, які належать банку, були фізично відокремлені від власності, що зберігається на довірчих рахунках.

У більшості країн з розвиненою економікою масштаби операцій за дорученням збільшуються швидкими темпами. Це обу-

мовлено тим, що банки і створені при них траст-відділи містять достатню кількість кваліфікованих фахівців, що володіють знаннями в галузі права, оподаткування, інвестування. З іншого боку, зростаюча конкуренція серед банків та інших кредитно-фінансових інститутів, зниження прибутковості в галузі суто банківських операцій, постійна проблема банківської ліквідності, лімітів, обмеженість міжбанківських кредитів змушують шукати можливості залучення коштів, підвищення репутації. Причому трастові операції, зазвичай, не мають великих витрат.

Трастові операції як і інші операції банків класифікуються за певними ознаками.

1. Залежно від характеру розпорядження майном трастові операції поділяються на:

– активні, коли майно, що перебуває у розпорядженні трастової компанії чи банку, може видозмінюватися (шляхом продажу, надання в позику або заставу) без додаткової згоди довірителя;

– пасивні, коли майно не може бути використане без відповідної згоди довірителя.

2. За видом довірителя майна розрізняють:

– трастові операції для фізичних (приватних) осіб (розпорядження майном, що заповідалося, в інтересах спадкоємців, після передачі його в спадщину; передача майна у спадщину – засновується згідно з розпорядженням покійного, викладеного у заповіті, і управляється банком в інтересах бенефіціара (вигодопридбавач за трастом); піклування про майно недієздатних або частково недієздатних осіб; розпорядження майном живої особи на її користь або на користь вказаною нею особи);

– трастові операції для юридичних осіб (управління активами, тимчасове управління справами компаній при їх реорганізації, банкрутстві, ліквідації тощо).

У практичній діяльності банків використовуються такі види трастових операцій: *довірче управління* та *агентські послуги*.

Перший вид трастових операцій – *довірче управління* – являє собою систему відносин між власником майна та іншою особою, довірчим керуючим, який в силу укладеного договору отримав від власника право на розпорядження його власністю. Довірчий керуючий у своїх діях виступає від свого імені, але за дорученням і за рахунок коштів клієнта – власника майна і у випадках,

передбачених договором, несе матеріальну відповідальність за результати дій.

Об'єкти майна, переданого в довірче управління, закріплені в законодавчих і нормативних правових актах України. До них належать: матеріальне рухоме і нерухоме майно організацій і громадян; грошові кошти та документи, що супроводжують їх рух; права і документи на отримання, володіння, розпорядження і користування майном, на отримання доходів від майна, фінансових засобів; цінні папери.

Конструкція довірчого управління дозволяє банкам, крім традиційних об'єктів, управляти також: власністю, яка в силу економічних і соціально-політичних причин не може бути передана у приватне володіння; засобами дрібних приватних підприємств, а також сімейною підприємницькою власністю при нестачі у власників управлінської кваліфікації; фінансовими ресурсами, заборгованістю, активами великих промислових підприємств, в тому числі при проведенні акціонування; активами соціальних страхових і пенсійних фондів.

Існують такі види послуг з довірчого управління:

а) для фізичних осіб: передача майна в спадщину; управління майном за договором; опіка чи піклування над майном повністю або частково недієздатних осіб;

б) для юридичних осіб: управління майном, майновими правами; управління коштами пенсійних фондів; управління благодійними та іншими спеціальними фондами; управління інвестиційними компаніями і фондами.

Другий вид трастових операцій – агентські послуги. Учасниками агентських послуг є:

– принципал (довіритель) – особа, яка доручає іншій особі виконати будь-які дії і передати їй свої повноваження;

– агент – особа, що діє від імені принципала і виконує в точності його доручення.

В агентських послугах право власності на майно (майнове право) залишається у принципала (довірителя). Агент виконує лише функції повіреного. Відповідно до договору він несе відповідальність тільки за якість виконання самого доручення, а не за кінцеві результати, наслідки даного доручення.

Агент може від імені клієнта укладати договори, одержувати позики, виписувати чеки, індосувати векселі, оплачувати рахунки довірителя, оформляти страхові поліси та ін. Агент діє за рахунок коштів принципала і отримує від нього винагороду.

Агентські послуги можуть надаватися як юридичним, так і фізичним особам і включають: операції на ринку цінних паперів; зберігання та передачу грошових та інших цінностей; оформлення довіреності та інші нотаріальні послуги; отримання доходу по акціях і облігаціях; послуги депозитарію та інші. Найбільш поширеними сьогодні є такі види трастових послуг, що надаються банками:

– ведення особистих банківських рахунків клієнта;

– управління цінними паперами клієнта з метою вигідної реалізації, отримання гарантованого доходу, заміни одних цінних паперів на інші;

– стягнення доходів на користь клієнтів;

– здійснення функцій депозитарію, а також виконання операцій, супутніх цій діяльності;

– тимчасове оперативне управління компанією у разі реорганізації (злиття, поглинання або банкрутства);

– зберігання грошових коштів, цінних паперів та інших цінностей;

– ведення бухгалтерських документів клієнта;

– отримання платежів від імені клієнта за дорученням, включаючи відсотки, дивіденди, орендні платежі;

– купівля та продаж цінних паперів за рахунок і від імені клієнта, проведення розрахунків з продавцями і покупцями, консультаційні послуги (вибір оптимального портфеля цінних паперів, податкове планування, придбання нерухомості, планування оптимального розподілу сімейних доходів) тощо.

За надання довірчих послуг банк стягує плату, розмір якої встановлюється в договорі між банком та клієнтом і може ґрунтуватися на сумі трасту, доходах від нього, або на обох показниках.

З метою дотримання конфіденційності інтересів клієнтів при трастових операціях банк може вжити таких заходів:

– організаційно-технічне відділення трастових підрозділів, у тому числі закриття доступу співробітникам банку в комп'ютерні

мережі відділів, що займаються довірчим управлінням і агентськими операціями на фондовому ринку;

– відокремлене підпорядкування трастових підрозділів у системі управління комерційним банком;

– територіальна ізоляція трастових підрозділів, тобто розміщення їх в інших будівлях, окремо від основного офісу банку;

– оформлення письмового зобов'язання службовців трастових підрозділів про нерозголошення конфіденційної інформації.

14.5. Посередницькі та консалтингові послуги банків

Посередницькі послуги банку – це послуги, за якими одна сторона зобов'язується за дорученням іншої надати послугу, яка споживається у процесі здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити зазначену послугу, якщо інше не передбачено договором. На практиці такі послуги оформляються двома видами цивільно-правових договорів на продаж послуг: *договором доручення* і *договором комісії*.

Договір доручення має багато спільного з договором комісії. Схожість полягає в тому, що у них є третя особа і що на підставі цих договорів одна сторона (повірений чи комісіонер) укладає угоди в інтересах другої (довірителя чи комітента).

Разом з тим між договором доручення і договором комісії існують істотні відмінності, які полягають у наступному:

1. За договором комісії комісіонер укладає угоди від свого імені, а за договором доручення повірений діє від імені довірителя. У комісіонера виникають права та обов'язки щодо третьої особи, а повірений жодних прав та обов'язків за укладеними договорами не набуває.

2. Договір доручення може бути оплатним і безоплатним. Договір комісії є оплатним, причому ознака платності настільки характерна, що право на винагороду виникає у комітента незалежно від того, чи було воно спеціально передбачене договором.

Банки надають різноманітні види посередницьких послуг. Найпоширенішими серед них є посередництво в одержанні клієнтом кредиту, в операціях з майном, зокрема цінними паперами, валютою. *Посередництво в одержанні клієнтом кредиту* надається банком тоді, коли відсутня можливість у банка задоволь-

нити кредитну заявку клієнта. Обслуговуючий банк у цьому разі може бути посередником у пошуку для клієнта іншого банку-кредитора або на його прохання одержати міжбанківський кредит, за рахунок якого надати кредит клієнту. Якщо клієнтові потрібен великий кредит, банк може використати консорціумний або паралельний кредит.

Посередництво у здійсненні валютних операцій включає:

а) купівлю-продаж іноземної валюти або платіжних документів у ній; конверсія однієї валюти в іншу; конверсія протягом визначеного строку національної валюти в іноземну, і навпаки;

б) переказування за дорученням громадян іноземної валюти за кордон та виплату громадянам, отриманих на їх ім'я з-за кордону, переказів;

в) інкасування іноземної валюти та платіжних документів у ній тощо.

До *послуг з цінними паперами* належать:

а) послуги з первинного розміщення цінних паперів без зобов'язань з викупу нерозміщеної частини емісії та без фінансової відповідальності за кінцевий результат;

б) неповне розміщення цінних паперів – викуповується в емітента непродана частина цінних паперів, тобто береться ризик щодо їх розміщення;

в) брокерська діяльність, тобто здійснення цивільно-правових договорів щодо цінних паперів, які передбачають оплату цінних паперів проти їх поставки новому власнику на підставі договорів доручення чи комісії за рахунок своїх клієнтів;

г) здійснення операцій РЕПО, які складається з двох частин. Одна зі сторін продає цінні папери іншій стороні і одночасно бере зобов'язання їх викупити на певну дату або на вимогу іншої сторони.

Консультаційні послуги банку – це послуги, які надають менеджери підрозділів банку, працівники спеціально створених підрозділів, сторонні фахівці та організації, що залучаються банками для надання консультацій своїм клієнтам. Консультаційні послуги надаються співробітниками, які мають певні знання у сфері економіки, банківської справи, інших видів економіко-правового забезпечення підприємницької діяльності, а також досвіду практичної роботи у відповідних галузях знань. Значну кількість

видів консультаційних послуг, яку надають банки, становлять послуги, пов'язані з виконанням ними активних і пасивних операцій та наданням інших послуг: залученням ресурсів, кредитуванням, фінансуванням капітальних вкладень, розрахунково-касовим обслуговуванням, зовнішньоекономічною діяльністю, операціями з цінними паперами тощо.

Консультаційні послуги можуть надаватись усно або письмово, а плата за їх надання у деяких випадках включається в плату за основний вид операції чи послуги, який супроводжується консультуванням.

Банки надають клієнтам різні консультаційні послуги, що сприяє розширенню спектру банківських послуг та кола клієнтів. Вони можуть бути безкоштовними і платними.

До безкоштовних консультаційних послуг, пов'язаних з банківськими операціями, можна віднести консультації з:

1) порядку відкриття та ведення рахунків клієнтів;

2) порядку здійснення кредитних, розрахункових та касових операцій;

3) порядку здійснення операцій з цінними паперами;

4) порядку оформлення розрахункових документів, що надходять у банк;

5) порядку здійснення операцій з цінними паперами.

До платних консультаційних послуг відносяться кваліфіковані консультації з питань про інвестування коштів, бухгалтерського обліку, реорганізації підприємств і т.д.

Крім надання консультацій, банки можуть брати на себе практичне вирішення питань, які цікавлять клієнтів. Наприклад, банк може надати практичну допомогу в управлінні активами і пасивами, в організації бухгалтерського обліку і складанні звітності, провести аудиторську перевірку.

Комплексне обслуговування клієнтів банку (від консультування з окремих питань до розробки шляхів реалізації рекомендованих пропозицій) здійснюється за допомогою консалтингових операцій. Банки володіють досить різноманітною комерційною інформацією, якою обмінюються з іншими банками, консалтинговими фірмами, інформаційними агентствами, не порушуючи при цьому комерційної таємниці своїх клієнтів. Сучасні комунікаційні системи сприяють постійному оновленню і збільшенню бази даних.

Надання банком інформаційних послуг розширює спектр його операцій, а отже, його клієнтуру. Зазвичай в банках створюються спеціальні відділи – відділи консалтингових послуг, які займаються збором і обробкою інформації, а також безпосередньо наданням консультаційних послуг клієнтам. Ці відділи займаються також виданням збірників аналітичних оглядів, прогнозів економічного розвитку країни і його впливу на фінансові ринки. Банки надають консалтингові послуги як вітчизняним, так і закордонним інвесторам, у тому числі надають консалтингову допомогу:

1) у залученні іноземних інвесторів під конкретні проекти вітчизняних компаній;

2) у розміщенні капіталів вітчизняних компаній за кордоном;

3) у підборі та оцінці можливостей зарубіжних партнерів;

4) в організації страхування;

5) з оподаткування іноземних компаній на території своєї країни, вітчизняних компаній за кордоном;

6) складання контрактів відповідно до законодавства зарубіжних країн;

7) з питань валютного та банківського регулювання за кордоном і т.д.

Доходи банку від консалтингових операцій залежать: від обсягу робіт, що виконує банк; вартості послуг залучених банком фахівців; ефективності угоди клієнта, що користувався консультацією банку.

14.6. Дистанційні банківські послуги

В умовах жорсткої конкуренції банки просто вимушені не тільки розширювати перелік своїх фінансових та інформаційних продуктів і послуг, але й активно освоювати нові перспективні сервіси, що дозволяють швидко і якісно їх надавати, зробити максимально простими і доступними для клієнтів. Одним з таких сервісів є дистанційне банківське обслуговування.

Дистанційне банківське обслуговування – це проведення операцій по рахунках клієнта на підставі його дистанційних розпоряджень, а дистанційне розпорядження – це розпорядження банку виконати певну операцію, передане клієнтом погодженим

каналом доступу із певною процедурою передачі розпоряджень. Отже, сутність дистанційного банківського обслуговування полягає у самообслуговуванні клієнтів.

Для ефективнішого ведення діалогу з клієнтами сучасні банки почали розвивати сервіси дистанційного обслуговування, такі як «клієнт-банк», інтернет-банкінг, відеобанкінг, телефонний банкінг (телебанкінг), мобільний банкінг, SMS-банкінг, мережі банкоматів (АТМ) тощо.

За допомогою таких видів дистанційного обслуговування клієнт має можливість здійснювати ті ж самі стандартні операції, що і у «фізичному» офісі банку (за винятком операцій з готівкою), а саме:

– здійснювати всі види комунальних платежів (за електроенергію, газ, тепло- та водопостачання, квартплату, телефон та ін.);

– оплачувати рахунки за зв'язок (стільниковий та пейджинговий зв'язок, Інтернет) та інші послуги (супутникове телебачення, навчання тощо);

– здійснювати грошові перекази у національній та іноземній валютах на будь-який рахунок у будь-якому банку;

– переказувати грошові кошти в оплату за товари, у тому числі куплені через Інтернет-магазини;

– купувати та продавати валюту;

– поповнювати та/або знімати грошові кошти з рахунку за допомогою платіжної картки;

– відкривати різні види рахунків та переказувати на них грошові кошти;

– одержувати інформацію про здійснені платежі в режимі реального часу;

– одержувати інші види послуг: брокерське обслуговування (купівля/продаж цінних паперів, створення інвестиційного портфеля), підписку на журнали, газети та ін.

До суттєвих характеристик дистанційного банківського обслуговування слід віднести такі параметри:

– можливість побудови гнучкого графіку роботи як банком, так і клієнтами, які в більшості самостійно обирають час, місце та інтенсивність звернення до банку;

– гнучкість у доведенні конкретної послуги до клієнта;

– відсутність регламентації форм традиційного банківського обслуговування;

– можливість використання у процесі надання послуг нових комбінацій та комплексів фінансових інструментів;

– здійснення регулярного контролю за якістю надання послуг тощо.

У сучасних системах дистанційного управління банківськими рахунками пропонуються такі послуги:

1. PC-банкінг – забезпечує управління банківськими рахунками за допомогою комп'ютерів через спеціалізоване програмне забезпечення та поділяється на: клієнт-банк, якщо клієнтом є юридична особа та домашній банкінг (home banking), якщо клієнтом є фізична особа.

2. Інтернет-банкінг – забезпечує управління банківськими рахунками за допомогою комп'ютерів через Web-броузер.

3. Мобільний банкінг – забезпечує управління банківськими рахунками за допомогою персональних мобільних платформ та поділяється на: WAP-банкінг (забезпечує доступ до банківських рахунків через WAP) та SMS-банкінг (забезпечує доступ до банківських рахунків через SMS).

Впровадження системи «клієнт-банк», або комп'ютерного банкінгу (PC-banking) в Україні, стало однією з перших вдалих спроб українських банків з поліпшення обслуговування клієнтів та удосконалення власної роботи за допомогою автоматизованих систем.

Система «клієнт-банк» – форма банківського обслуговування клієнтів, яка побудована на використанні інформаційних технологій, що забезпечують клієнтам можливість дистанційного отримання фінансової інформації та управління банківськими рахунками. Наявність такої системи дає змогу клієнту, не виходячи з офісу, відправити до банку платіжне доручення, оперативно отримати інформацію щодо проходження платежу, стану поточного рахунку, а також документів, проведених за рахунком у будь-який момент часу.

До переваг системи слід віднести:

– принцип роботи офф-лайн (інформація зберігається у клієнта, можливість працювати локально і виходити на зв'язок з банком тільки для передачі та отримання даних);

– надійність зв'язку з банком по безпечному каналу;

– сумісність з бухгалтерськими системами, яка забезпечує обмін даними між системами;

– гнучке налаштування рівнів доступу користувачів;

– індивідуальне настроювання схеми візування документів;

– простота установлення;

За допомогою системи «клієнт-банк» користувачі мають можливість:

– отримувати виписки за банківськими рахунками;

– здійснювати платежі в національній валюті в межах України з поточних і позичкових рахунків (при цьому підтримується статистика набраних та відправлених платежів з урахуванням комісії для зручного контролю наявних коштів);

– здійснювати платежі в іноземній валюті між своїми рахунками;

– здійснювати міжнародні валютні платежі;

– відправляти заявки на купівлю / продаж / конверсію валюти;

– відправляти платіжні відомості про зарплату;

– отримувати копії вхідних та вихідних SWIFT-повідомлень та переглядати їх, перебуваючи в режимі перегляду виписки;

– одержувати курси валют НБУ та іншу довідкову інформацію;

– автоматизувати передачу платіжних документів з власної облікової системи;

– автоматизувати прийом інформації про рух за рахунками у власну облікову систему;

– працювати в системі одночасно кільком користувачам (у межах локальної мережі);

– встановлювати незалежні робочі місця в різних офісах організації;

– підтримувати зв'язок з банком за допомогою модему або через Інтернет (що значно скорочує тривалість сеансу зв'язку).

У цілому можна виділити такі переваги системи «клієнт-банк»:

1. Зручність. Забезпечує автоматизовану підготовку таких документів, як платіжне доручення, меморіальний ордер, заявка на переказ валюти та інших документів.

2. Оперативність. При використанні системи «клієнт-банк» збільшується швидкість проходження платежів.

3. Мобільність. Система «клієнт-банк» дозволяє контактувати з банком без обмежень у часі, оскільки технічні можливості

більшості програмних комплексів дозволяють цілодобово відправляти документи до банку та переглядати отримані звідти.

4. Безпека. Засоби захисту інформації в системі «клієнт-банк» при коректному їх використанні гарантують надійний захист від несанкціонованого доступу та модифікації інформації.

Але поряд з очевидними перевагами система «клієнт-банк» має і певні недоліки. Основним недоліком є те, що переказ коштів з використанням даної системи потребує постійної присутності керівних осіб – директора та головного бухгалтера, які наділені правом першого та другого підпису. Також висока ціна розробки і впровадження системи «клієнт-банк» робить її неефективною для невеликих банків, а необхідність завантаження й оплати спеціального програмного забезпечення обмежує коло потенційних клієнтів.

Телебанкінг являє собою вид дистанційного банківського обслуговування за допомогою телефону, який працює в тоновому режимі. При цьому для доступу в мережу не потрібен ні мобільний телефон, ні комп'ютер. Тому не дивно, що найпопулярнішим різновидом віддаленого банкінгу і сьогодні залишається саме обслуговування по телефону.

Система управління банківським рахунком «телебанкінг» дає можливість клієнтам банку:

– одержувати різну довідкову інформацію як у мовному, так і факсимільному вигляді, а також проводити деякі операції по своїх рахунках, а саме: прослуховувати інформацію про курси основних валют, ставки розміщення коштів на депозит та інші послуги банку; прослуховувати та одержувати на факс оперативну інформацію про поточний стан рахунку карти;

– одержати виписку за рахунком платіжної карти на факс; здійснювати платежі з карткового рахунку за комунальні послуги, послуги зв'язку та інші платежі.

Сьогодні телефонний банкінг – це банківський сервіс, що використовує телефонні інформаційно-платіжні системи, які гнучко настроюються (персоніфікуються) та мають широкі функціональні можливості – від автоматизованої довідкової служби до управління рахунками клієнтів. У сучасних системах телефонного банкінгу, зазвичай, функціонує «розмовний» комп'ютер, який сприймає кожну сказану команду і може відповісти

клієнту добре зрозумілою мовою. Він приймає дзвінки клієнтів та обробляє їх самостійно або, за бажанням клієнта, з'єднує його з диспетчером-операціоністом. При цьому комп'ютер може керуватися голосом (усне управління), введенням спеціальних команд на клавіатурі телефону (з імпульсним тоновим набором).

Мобільний банкінг (mobile banking), або GSM-банкінг являє собою систему управління банківським рахунком за допомогою SMS-повідомлень (англ. Small Message Service) на мобільний телефон з використанням технології безпровідного доступу.

Типовими послугами мобільного банкінгу для клієнта є можливість контролювати стан свого банківського рахунку, здійснювати грошові перекази зі свого рахунку в будь-який момент часу та з будь-якої точки світу, отримувати на мобільний телефон оперативну інформацію про платежі та надходження на рахунок, появу простроченої заборгованості, баланс рахунку та останні здійснені платежі, закінчення терміну дії карти, а також дозволяє блокувати карту. Так само можна одержувати інформацію про нові послуги банку. Деталі операцій та інформація про стан рахунку приходять клієнту у вигляді SMS-повідомлення. Замовити подібну послугу може клієнт практично кожного українського банку. Для цього потрібно написати заяву й вказати дані про свій рахунок і номер мобільного телефону.

Відеобанкінг (video banking) – це своєрідна система інтерактивного спілкування клієнта з персоналом банку в режимі відеоконференції. Для відеобанкінгу, зазвичай, використовуються спеціальні пристрої, устатковані телемоніторами, що іноді називаються «відеокіосками». Ці апарати із сенсорним екраном дають змогу клієнту отримати доступ до потрібної йому інформації в банку, одержувати дистанційні консультації, спілкуючись «вживу» зі службовцем у банку, а також безпосередньо з його допомогою провести практично будь-які операції за власними рахунками. Ці пристрої встановлюються, зрозуміло, не вдома, а в багатолюдних місцях (вокзалах, поштамтах, супермаркетах тощо) і часто сполучаються з банкоматами (ATM – automatic teller machine).

Сучасні зарубіжні банки починають використовувати технологію VR (Virtual Reality) – віртуальної реальності і, насамперед,

такий її різновид, як панорамну відеотехнологію, тобто створення на екрані звичайного персонального комп'ютера картини фотографічного трьохвимірного реалістичного, високоякісного зображення.

Впровадження дистанційних банківських послуг беззаперечно є запорукою підвищення конкурентоспроможності банку, оскільки завдяки ним покращується ефективність роботи банку; знижуються витрати на залучення нових клієнтів; кількість обслуговуваних клієнтів обмежується не кількістю філіалів і відділень банку, а чинниками, якими легше управляти: потужністю комп'ютерної системи і кількістю підключених до неї телефонних ліній; з'являється можливість надання спектру нових послуг для клієнтів банку; підвищується якість роботи з клієнтами банку.

Висновки

1. Інтеграція України до світових господарських зв'язків вимагає розширення методів комерційної діяльності суб'єктів господарювання. Банкам, які є основними інструментами грошово-кредитного регулювання ринку, для ефективного підвищення конкурентоспроможності банківської системи необхідно активно впроваджувати у свою діяльність нетрадиційні банківські послуги (форфейтинг, трастові, посередницькі послуги, організація послуг зі зберігання цінностей, надання банківських послуг за допомогою Інтернету), що дасть змогу розширити клієнтуру, збільшити обсяг прибутку і диверсифікувати ризики. Нетрадиційні банківські операції та послуги широко використовуються у розвинених країнах світу.

2. Під нетрадиційними послугами банку розуміють певний вид діяльності, що супроводжує основні банківські операції (активно-пасивні), спрямований на залучення юридичних та фізичних осіб як клієнтів і на зростання прибутковості банківської діяльності.

3. Причинами виникнення та подальшого розвитку нетрадиційних банківських операцій та послуг стали: загострення конкуренції між самими банками, а також між банківськими та небанківськими установами; зниження рівня дохідності традиційних

банківських операцій; підвищення якості обслуговування своїх клієнтів, пропонуючи широке коло банківських операцій; необхідність підвищення ліквідності та платоспроможності банку; залучення нових клієнтів з метою розширення та вдосконалення структури ресурсної бази банку та інші.

4. Лізинг є однією з банківських операцій, яку банки мають право здійснювати на підставі банківської ліцензії Національного банку України. Суб'єктами лізингу є сторони, які мають безпосереднє відношення до об'єкта лізингу. При цьому їх можна умовно поділити на прямих і непрямих учасників. Об'єктом лізингу може бути нерухоме і рухоме майно, призначене для використання як основні фонди, не заборонене законом до вільного обігу на ринку і щодо якого немає обмежень про передачу його в лізинг.

5. Предметом договору факторингу може бути право вимоги, строк платежу за якою настав (наявна вимога, зокрема, прострочена дебіторська заборгованість у клієнта), а також право вимоги, яке виникне в майбутньому (майбутня вимога). Тобто факторингові послуги пов'язані з купівлею фактором (банком) строкової та простроченої дебіторської заборгованості за відвантаженими товарами і наданими послугами, у тому числі купівля векселів та інших грошових зобов'язань у своїх клієнтів з метою їх дисконтування.

6. Порівняно з факторингом форфейтинг має деякі переваги. Факторинг здебільшого застосовується для короткострокового фінансування (від 90 до 180 днів) і надається в досить невеликій кількості валют, при його здійсненні завжди залишається певний ступінь ризику. Недолік факторингу – відсоток по ньому завжди вищий, порівняно з форфейтинговою формою фінансування. Крім того, на відміну від факторингу при здійсненні форфейтинга, банк набуває векселі на всю суму угоди і на весь строк, беручи під свою відповідальність усі комерційні ризики без права їх регресу.

7. В умовах загострення конкурентної боротьби між банками та іншими фінансовими установами постає необхідність у розширенні спектра послуг, які ними надаються, а також у кращому і найбільш повному задоволенні потреб клієнтів. Важливими ідеями створення дистанційного обслуговування є вільний

вибір та можливість самообслуговування. Найбільш ефективний для цього спосіб – пропонувати персональні послуги не лише через мережу звичайних філій, а й через сучасні канали продажу фінансових продуктів (спеціалізовані банківські центри обробки замовлень, Інтернет-банкінг, центри мобільного телефонного зв'язку тощо).

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть причини, що обумовлюють подальший розвиток нетрадиційних банківських послуг.
2. Охарактеризуйте чинники, що стримують розвиток нетрадиційних банківських послуг в Україні.
3. Назвіть особливості банківських послуг комерційного банку.
4. Які переваги лізингу для лізингодавця та лізингоотримувача?
5. Що входить до складу лізингового платежу?
6. У чому відмінність між лізингом та кредитом?
7. Назвіть відмінності факторингу та форфейтинга.
8. Ким можуть надаватися консультаційні послуги в банку?
9. Назвіть переваги та недоліки системи «клієнт-банк».
10. Назвіть причини, що обумовлюють подальший розвиток дистанційних банківських послуг в Україні.

Тестові завдання

1. До нетрадиційних банківських послуг можна віднести:

а) консультаційні та інформаційні послуги, довірчі (трастові) послуги;

б) операції з цінними паперами, операції з дорогоцінними металами, кредитні операції;

в) довірчі (трастові) послуги, операції з дорогоцінними металами;

г) кредитні операції, операції з дорогоцінними металами, операції з цінними паперами.

2. Трастові послуги – це:

а) послуги, засновані на управлінні власністю та іншими активами, які не належать клієнту;

б) послуги, засновані на управлінні власністю та іншими активами, що належать клієнту;

в) послуги, засновані на купівлі власності та інших активів, що належать клієнту;

г) послуги, засновані на продажі власності та інших активів, що належать клієнту.

3. Залежно від характеру розпорядження майном трастові послуги поділяють на:

а) прості, складні;

б) пасивні, активні;

в) усі відповіді неправильні;

г) усі відповіді правильні.

4. У чому полягає принципова різниця між фінансовим лізингом та комерційним кредитом?

а) комерційний кредит має короткостроковий характер, а фінансовий лізинг передбачає довгострокову оренду;

б) комерційний кредит передбачає відстрочку платежу на визначений час, а за угодою лізингу необхідно вносити періодичні платежі;

в) комерційний кредит, як правило, надає товаровиробник, а обладнання в лізинг – лізингодавець, який не обов'язково є виробником;

г) відповіді а) – в).

5. Факторингові операції передбачають:

а) надання кредиту фактором для придбання матеріальних цінностей;

б) інкасування дебіторської заборгованості;

в) надання товару з відстрочкою платежу;

г) зарахування коштів на депонований рахунок.

6. Форфейтингові операції супроводжуються:

а) передачею до банку фінансових документів за угодою;

б) передачею до банку комерційних документів за угодою;

в) передачею до банку векселів та інших цінних паперів для виконання угоди;

г) послугами нетоварного характеру.

7. Посередницькі послуги оформляють такими видами договорів:

а) юридичним договором;

б) договором комісії, договором доручення;

в) договором застави, договором комісії, договором доручення;

г) договором доручення.

8. Повіреним і довірителем, а також комісіонером і комітентом можуть бути:

а) громадяни України, небанківські установи, банки;

б) юридичні особи, громадяни України, банки;

в) банки, небанківські установи;

г) тільки юридичні особи.

9. Комісійні та трастові послуги банку належать до:

а) процентних;

б) непроцентних;

в) традиційних;

г) нетрадиційних.

10. До переваги системи «клієнт-банкінг» відносять:

а) надійність зв'язку з банком по безпечному каналу;

б) простоту встановлення;

в) гнучке налаштування рівнів доступу користувачів;

г) всі відповіді правильні.

Розділ 15. Операції банків з готівкового обслуговування клієнтів

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– зрозуміти сутність готівкового обігу;

– ознайомитися із завданнями банків в організації готівкового обігу;

– розібратися у здійсненні касових операцій банком;

– пізнати організацію банками касового обслуговування клієнтів;

15.1. Сутність готівкового обігу та його організація в банку

Готівка як одна з форм грошей має істотні відмінності порівняно з безготівковими грошима, що спричинює значну специфіку їх обігу. Готівкові гроші здійснюють свій обіг поза банками, безпосередньо обслуговуючи відносини між економічними суб'єктами. Саме у сфері готівкового обігу відбувається кінцева реалізація створених у народному господарстві товарів, перевіряється якість зв'язку між суспільним виробництвом та особистим споживанням. Тому від стану готівкового обігу багато в чому залежить нормальний обіг грошей у країні, стійкість їх купівельної спроможності.

Готівковий обіг є невід'ємною частиною єдиного грошового обігу країни, який являє собою безперервний рух грошей у їх взаємопов'язаних та взаємозалежних формах (готівкової і безготівкової) між суб'єктами економічних відносин у процесі розширеного виробництва. Готівкові гроші постійно перебувають у каналах грошового обігу. Однак, поступаючи на рахунки в банках, готівкова форма грошей перетворюється у безготівкову, рух якої докорінно відрізняється від руху готівкової форми. Так, наприклад, одна й та ж сама готівкова грошова одиниця (гривня, долар, фунт стерлінгів та інші національні гроші) в процесі свого руху може брати участь у декількох послідовних актах купівлі-продажу, неодноразово переходячи з одних рук до інших. При цьому між актами купівлі-продажу з використанням готівкових грошей не існує розриву у часі. Гроші і товар рухаються назустріч одне одному, одночасно змінюючи своїх власників.

І цей безперервний і нескінченний перехід, ця передача готівкових грошей із одних рук до інших являє собою рух готівкових грошей у процесі їх обігу.

Що ж стосується безготівкової форми грошей, то їх використання завжди пов'язане з розривом у часі між актами купівлі та продажу. Безготівкова форма грошей не може бути в обігу, бо безготівкові гроші не обертаються. На відміну від готівкових грошей безготівкові гроші не існують у вигляді грошових білетів чи монет, а існують у вигляді записів на рахунках у банках. Відповідно, одна безготівкова грошова одиниця у вигляді запису на рахунку у банку не може брати участь у декількох послідовних актах купівлі-продажу тому, що не можна одним записом здійснити платежі за декількома послідовними актами купівлі-продажу.

Коли гроші беруть участь у актах купівлі-продажу, то вони виконують функції засобу обігу та засобу платежу (не враховуючи того, що за будь-яких обставин сучасні гроші виконують обов'язково і функцію вираження товарних цін, без якої неможливі акти купівлі-продажу). Слід зауважити, що функцію засобу обігу виконують лише готівкові гроші (хоча вони можуть виконувати і функцію засобу платежу, наприклад, при погашенні готівкою боргових зобов'язань, тобто коли є розрив у часі між актами купівлі-продажу). Безготівкові гроші виконують лише функцію засобу платежу, тому що безготівкові гроші не посередничають в актах купівлі-продажу як готівкові гроші, а лише завершують товарообмін.

Відповідно до Постанови Правління Національного банку України «Про затвердження Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні» від 15.12.2004 № 637 (із змінами і доповненнями від 06.06.2013 № 210) ***готівка (готівкові кошти)*** – це грошові знаки національної валюти України – банкноти і монети, у тому числі розмінні, обігові, пам'ятні монети, які є дійсними платіжними засобами.

Основними завданнями установ банків в організації готівкового обігу є:

– повне і своєчасне забезпечення потреб економіки в готівкових коштах;

– забезпечення своєчасної видачі готівки підприємствам і підприємцям на оплату праці, пенсій, допомоги та на інші цілі;

– створення умов для залучення готівки до кас банків;

– сприяння скороченню використання готівки в розрахунках за товари і послуги шляхом упровадження прогресивних форм безготівкових розрахунків.

15.2. Принципи організації готівкових розрахунків

Відповідно до вказаних вище завдань та діючих в Україні законодавчих і нормативних вимог встановлено основні принципи організації готівкових розрахунків:

– підприємства можуть витрачати частину готівкової виручки на поточні платежі;

– юридичні особи мають право тримати готівку у себе тільки в межах ліміту каси, установленого відповідними установами банків. Розмір ліміту визначається банком на підставі заяви-розрахунку, поданої клієнтом, з урахуванням режиму роботи підприємства, його віддаленості від банку, розміру касових оборотів, порядку здавання виручки в банк тощо;

– підприємствам, які мають постійну готівкову виручку із щоденним здаванням її в банк, ліміт каси встановлюється на рівні, що забезпечить йому нормальну роботу на початку наступного робочого дня. Усім іншим підприємствам ліміт каси може встановлюватися на рівні середньоденного надходження виручки або середньоденного витрачання виручки за три попередні місяці;

– селянські (фермерські) господарства самостійно визначають ліміт каси, повідомляють його обслуговуючим установам банків;

– ліміти каси не встановлюються індивідуальним підприємцям;

– наявна у підприємства готівка понад ліміт каси може бути здана в установу банку, у якій відкрито основний чи додатковий поточний рахунок:

– через прибуткову денну чи вечірню касу;

– через інкасаторів НБУ чи комерційного банку;

– через підприємство зв'язку, якщо установа банку розташована в іншому населеному пункті.

Платежі і розрахунки готівкою за реалізовану продукцію (товари, виконанні роботи, надані послуги) та іншого майна, а

також за операціями, які безпосередньо не пов'язані з реалізацією продукції, товарів, робіт, виконують підприємства – юридичні особи, що здійснюють підприємницьку діяльність, а також органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

1. Підприємства різних форм власності, які відкрили поточні рахунки в банках і зберігають на цих рахунках свої кошти, здійснюють розрахунки за своїми грошовими зобов'язаннями, що виникають у господарських відносинах, пріоритетно в безготівковій формі, а також у готівковій формі з дотриманням певних обмежень у порядку, встановленому законодавством України (в основному нормативно-правовими актами НБУ).

2. Підприємства здійснюють розрахунки готівкою між собою і з фізичними особами (громадянами України, іноземцями, особами без громадянства, які не займаються підприємницькою діяльністю) через касу як за рахунок власної готівкової виручки, так і за рахунок готівкових коштів, одержаних із банків. Для сплати відповідних платежів зазначені розрахунки проводяться також шляхом переказу готівки.

Переказ готівки – це внесення певної суми готівкових коштів юридичною або фізичною особами в банк з метою її зарахування на рахунки інших юридичних чи фізичних осіб або видачі одержувачам у готівковій формі.

3. Облік операцій з готівкою підприємства здійснюють у відповідних книгах обліку – касова книга, книга обліку доходів і витрат, книга обліку прийнятих або виданих старшим касиром грошей або книга обліку розрахункових операцій.

Касова книга – документ встановленої форми, що застосовується для первинного обліку готівки в касі. Форму касової книги встановлює і затверджує Державна служба статистики України. Книга обліку доходів і витрат – документ встановленої форми, що застосовується відповідно до законодавства України для відображення руху готівки. Форму цієї книги встановлено Державною фіскальною службою України. Книга обліку прийнятих та виданих старшим касиром грошей застосовується для обліку готівки та сплачених готівкою документів. Книга обліку розрахункових операцій (*далі – КОРО*) – прошнурована і належним чином зареєстрована в органах Державної фіскальної служби України. Ця книга містить щоденні звіти, які складаються на підставі

відповідних розрахункових документів щодо руху готівкових коштів, товарів, послуг.

Установи банків та фіскальні органи здійснюють контроль за дотриманням підприємствами лімітів залишку грошей у касах та за своєчасним і повним оприбуткуванням готівки в касах зі стягуванням штрафів за виявлені порушення. Зокрема, перевіряються дотримання встановлених лімітів зберігання готівки в касах підприємств тощо.

15.3. Регламентація касових операцій банків

Важливим елементом організації готівкового обігу є регламентація касових операцій банків, які пов'язані з обслуговуванням готівкового обігу і полягають у прийманні готівки від клієнтів, зарахуванні її на рахунки, збереженні прийнятих коштів та видачі готівки на вимогу клієнтів. Касові операції є базовими комісійно-посередницькими банківськими операціями. Банк може здійснювати такі операції тільки після одержання банківської ліцензії Національного банку України.

До касових операцій банку належать:

– приймання готівки національної та іноземної валюти від клієнтів для зарахування на їхні власні рахунки та рахунки інших юридичних і фізичних осіб або на відповідний рахунок банку;

– видача готівки національної та іноземної валюти клієнтам з їхніх рахунків за видатковими касовими документами через касу банку або із застосуванням платіжних карток з їхніх рахунків чи відповідного рахунку банку через його касу або банкомати;

– валютно-обмінні операції;

– операції з банківськими металами.

– вилучення з обігу сумнівних банкнот/монет і надсилання їх на дослідження; обмін клієнтам непридатних для обігу банкнот/монет національної валюти на придатні.

До окремих касових операцій банку також належать:

– експертиза банкнот, пов'язана з визначенням справжності банкнот, їх платіжності та ступеня зносу;

– обробка готівки щодо формування банкнот у стандартну упаковку з єдиним для всіх банків оформленням, на якому зазна-

чається назва банку, хто персонально формував упаковку, номінал та кількість банкнот, сума, дата.

Касові операції банків з клієнтами оформляються відповідними касовими документами, до яких належать:

– заява на переказ готівки;

– заява на видачу готівки;

– прибутково-видатковий касовий ордер;

– прибутковий касовий ордер;

– видатковий касовий ордер;

– грошовий чек.

Касове обслуговування клієнтів здійснюється банками через спеціальний підрозділ – операційну касу, у складі якої можуть створюватися кілька окремих кас: прибуткова, видаткова, вечірня, обмінні каси, каса перерахунку, а також обов'язково створюється сховище, яке обладнується згідно з установленими НБУ вимогами.

Прибуткові каси (при невеликому обсязі операцій – прибутково-видаткові) здійснюють приймання готівки від клієнтів: протягом операційного дня банку (денна каса) та після закінчення операційного (кошти на рахунок зараховуються наступного дня) – вечірня каса. У тому разі, якщо установа банку здійснює інкасацію виручки клієнтів силами інкасаторського апарату, який дозволяє перераховувати вміст інкасаторських сумок, відкриваються каси перерахунку.

Приймання готівки в національній валюті від клієнтів здійснюється через каси банків за прибутковими касовими документами. На суму фактично одержаних від представника клієнта грошей йому видається квитанція про внесення готівки.

Видаткові каси здійснюють видачу готівки протягом операційного дня банку за грошовими чеками. З каси банку готівка в національній валюті видається за такими видатковими документами:

– за грошовими чеками юридичним особам, їх відокремленим підрозділам, а також підприємцям із зазначенням цільового призначення одержаної готівки. При цьому під грошовим чеком розуміють письмове розпорядження власника рахунку (юридичної особи) обслуговуючому банку про видачу готівкою певної суми грошей уповноваженим особам (касирам). Гроші видаються

особі, яка вказана у грошовому чеку, під її підпис на звороті чека. Крім інших реквізитів, у грошовому чеку клієнт зазначає, з якою метою він одержує готівку. Чек дійсний протягом десяти днів;

– за документом на отримання переказу готівкою в національній валюті, установленим відповідною платіжною системою, фізичним і юридичним особам;

– за видатковим касовим ордером встановленої форми працівникам банку за внутрішньобанківськими операціями, а також фізичним особам з їхніх поточних чи ощадних рахунків; індивідуальним позичальникам одержані ними позички та іншими.

Видача готівки в іноземній валюті здійснюється за такими видатковими документами:

• *за заявою на видачу готівки:*

– юридичним особам та підприємцям з їх поточних рахунків на цілі, передбачені нормативно-правовими актами;

– фізичним особам з їх поточних, вкладних (депозитних) рахунків та переказу без відкриття рахунку;

• *за видатковим касовим ордером працівникам банку за внутрішньобанківськими операціями;*

• *за документами на отримання переказу в готівковій формі, установленими відповідною платіжною системою, фізичним особам.*

Необхідно також скласти уявлення про організацію роботи касового підрозділу банку, зокрема про порядок приймання банками готівки та порядок її видачі.

15.4. Порядок приймання банками готівки та її видачі

Структуру операційної каси та чисельність касових працівників, а також потребу встановлення банкоматів банк визначає самостійно. Робочі місця касових працівників, які здійснюють приймання та оброблення готівки, мають бути обладнані приладами для контролю захисних елементів банкнот. Крім того, робоче місце з приймання готівки має бути обладнане так, щоб клієнт міг спостерігати за перерахуванням готівки.

Варто зазначити, що операції з приймання та видачі готівки можуть здійснюватись також за допомогою банківських ідентифікаційних карток та банківських автоматів (банкоматів).

Банкомат – це пристрій для автоматизованого касового самообслуговування клієнтів. Банкомати включаються в систему автоматизації банків і застосовуються з метою:

– скорочення поточних витрат банку на ведення касових операцій;

– розширення спектра банківських послуг клієнтів;

– розширення частки банку на ринку роздрібних послуг. Сучасні банкомати можуть виконувати такі операції, як інформувати клієнтів про стан їхніх рахунків;

– видавати готівку з рахунків;

– приймати готівку для розміщення на рахунок клієнта;

– приймати готівку для погашення позичок;

– приймати доручення про переведення грошей з одного рахунку клієнта на інший тощо.

Надання банкоматами зазначених послуг здійснюється за допомогою пластикових ідентифікаційних карток та ПІН-кодів клієнтів. Після кожної операції банкомат видає клієнту квитанцію з повною її характеристикою (сума, час, порядковий номер, вид операції, назва банку тощо).

Використання банкоматів у касовому обслуговуванні пов'язане з підвищеним ризиком, особливо якщо вони розміщені поза приміщеннями банку. Тому банкомати настроюються так, щоб посилити безпеку здійснюваних операцій. Для успішного розвитку цього виду банківських послуг важливо, щоб банки чітко і своєчасно забезпечували банкомати готівкою та підтримували їх у робочому стані. Тому банки повинні розробити дійову систему функціонального та сервісного їх обслуговування. Порядок забезпечення банкоматів готівкою визначається «Інструкцією з організації емісійно-касової роботи в установах банків» від 07.07.1994 № 129, затвердженою Правлінням НБУ

У цілому банк самостійно визначає перелік касових операцій та інших послуг, які пропонуються клієнтам, якщо інше не регламентується законодавчими актами. Роботу операційної каси з обслуговування клієнтів банк організовує протягом операційного часу та відповідно до внутрішніх правил банку в післяопераційний час.

Готівка та інші цінності банку мають зберігатися у сховищах цінностей. Усі готівкові кошти та інші цінності, що надійшли в

операційну касу і не були в той самий день видані з банку, наприкінці дня поміщаються у сховище. За забезпечення схоронності грошей та інших цінностей у сховищі відповідальність несуть керівник, головний бухгалтер та завідувач каси банку. Порядок передавання грошей та інших цінностей до сховища, розміщення і зберігання їх там, доступу в сховище посадових осіб банку, винесення грошей зі сховища, перевірки залишків цінностей у сховищі та інші процедури чітко визначені в Інструкції про ведення касових операцій банками в Україні, затвердженій постановою Правління НБУ від 01.06.2011 № 174. Дотримання банками вимог цієї інструкції сприяє схоронності готівкових коштів та поліпшенню касового обслуговування клієнтів.

Важлива роль касових операцій у діяльності банківської системи зумовлює необхідність їх централізованого регулювання. З метою його здійснення НБУ визначив основні вимоги до організації банками касового обслуговування клієнтів:

– дотримання норм чинного законодавства та вимог нормативних актів НБУ щодо організації готівкового обігу;

– прогнозування установами НБУ готівкового обігу відповідно до вимог основних засад грошово-кредитної політики та контроль за дотриманням прогнозних показників;

– повне і своєчасне забезпечення потреб економіки в готівкових коштах;

– своєчасна видача установами банків готівки в межах наявних на рахунках коштів;

– створення умов для залучення готівки до кас банків та сприяння скороченню готівкових платежів у розрахунках за товари і послуги.

Банківські касові операції ґрунтуються на організаційних заходах, пов'язаних з регулюванням готівкового обігу. Основою таких заходів є складання прогнозних розрахунків касових оборотів та організація контролю за виконанням прогнозних показників з надходжень і видач готівки; розроблення календаря видач готівки за днями місяця і за окремими клієнтами; установлення для кожного клієнта ліміту залишку каси; визначення строків та порядку інкасації виручки для організацій торгівлі та сфери послуг тощо.

Згідно із цими заходами кожний клієнт банку для одержання касових послуг повинен попередньо:

– розробити і подати банку прогнозний розрахунок своїх касових оборотів на квартал (якщо банк складає свій прогноз касових оборотів);

– повідомити банку визначений день одержання готівки на виплату заробітної плати та інші платежі;

– подати банку розрахунок ліміту й одержати встановлений йому ліміт залишку каси;

– подати прізвище особи, відповідальної за одержання і доставку готівки з банку, та спосіб її транспортування;

– обладнати окреме приміщення для здійснення операцій з готівкою (касу).

Прогнозні розрахунки касових оборотів по Україні в цілому складається Національним банком у розрізі регіонів, а по регіонах – територіальними управліннями Національного банку на квартал із розподілом за місяцями.

Комерційні банки для визначення потреби в готівці можуть використовувати методику прогнозних розрахунків касових оборотів за окремими статтями, яка пропонується для територіальних управлінь Національного банку. Це дозволить їм управляти своєю касовою готівкою. Якщо ж банк не розробляє такого прогнозного розрахунку, то він може скористатися даними календаря видачі готівки на відповідний місяць, своїх звітів про касові обороти в попередні місяці і декади та іншими даними для визначення своїх потреб у підкріпленні операційної каси.

Висновки

1. Готівка (готівкові кошти) – це грошові знаки національної валюти України – банкноти і монети, у тому числі розмінні, обігові, пам'ятні монети, які є дійсними платіжними засобами.

2. Основними завданнями установ банків в організації готівкового обігу є: повне і своєчасне забезпечення потреб економіки в готівкових коштах; забезпечення своєчасної видачі готівки підприємствам і підприємцям на оплату праці, пенсій, допомоги та на інші цілі; створення умов для залучення готівки до кас банків; сприяння скороченню використання готівки в розрахунках

за товари і послуги шляхом упровадження прогресивних форм безготівкових розрахунків.

3. Важливим елементом організації готівкового обігу є регламентація касових операцій банків, які пов'язані з обслуговуванням готівкового обігу і полягають у прийманні готівки від клієнтів, зарахуванні її на рахунки, збереженні прийнятих коштів та видачі готівки на вимогу клієнтів.

4. Касові операції банків з клієнтами оформляються відповідними касовими документами, до яких належать: заява на переказ готівки; заява на видачу готівки; прибутково-видатковий касовий ордер; прибутковий касовий ордер; видатковий касовий ордер; грошовий чек.

Запитання для самоконтролю

1. Що являє собою готівковий обіг?
2. Які основні завдання установ банків в організації готівкового обігу?
3. Які основні принципи організації готівкових грошових розрахунків?
4. Що являє собою регламентація касових операцій банків?
5. Які операції належать до касових операцій банку?
6. Якими касовими документами оформляються касові операції банків з клієнтами?
7. Що таке банкомати та з якою метою вони застосовуються?
8. Які основні вимоги до організації банками касового обслуговування клієнтів визначає Національний банк України?
9. На яких заходах ґрунтуються банківські касові операції та що є основою таких заходів?
10. Які заходи попередньо повинні робити клієнти банку для одержання касових послуг?

Тестові завдання

1. До основних завдань банків з організації готівкового обігу не входить:

а) повне і своєчасне забезпечення потреб економіки в готівкових коштах;

б) створення умов для залучення готівки до кас банків;

в) подання прізвища особи, відповідальної за одержання і доставку готівки з банку, та спосіб її транспортування;

г) подання прізвища особи, відповідальної за спосіб її транспортування.

2. *Наявна у підприємства готівка понад ліміт каси може бути здана в установу банку, у якій відкрито основний чи додатковий поточний рахунок, а саме:*

а) через прибуткову денну касу;

б) через прибуткову вечірню касу;

б) через інкасаторів НБУ чи комерційного банку;

в) правильної відповіді немає.

3. Хто здійснює контроль за дотриманням підприємствами лімітів залишку грошей у касах та за своєчасним і повним оприбуткуванням готівки в касах зі стягуванням штрафів за виявлені порушення?

а) установи банків;

б) податкові органи;

в) митні служби;

г) центральний банк.

4. Важливим елементом організації готівкового обігу є:

а) обслуговування готівкового обігу;

б) регламентація касових операцій банків;

в) приймання готівки від клієнтів;

г) видача готівки клієнтам.

5. Прибуткова, видаткова, вечірня – це підрозділи:

а) обмінної каси;

б) операційної каси;

в) каси перерахунку;

г) каси донарахування.

6. Приймання готівки в національній валюті від клієнтів здійснюється через каси банків за такими документами:

а) за векселем;

б) прибутковим касовим ордером від працівників банку за внутрішньобанківськими операціями;

в) рахунками на сплату платежів від фізичних осіб на користь юридичних осіб;

г) жодної правильної відповіді.

7. З каси банку готівка в національній валюті видається за такими видатковими документами:

а) рахунками на сплату платежів від фізичних осіб на користь юридичних осіб;

б) за документом на отримання переказу готівкою в національній валюті, установленим відповідною платіжною системою, фізичним і юридичним особам;

в) документами, установленими відповідною платіжною системою, від фізичних і юридичних осіб – для відправлення переказу та виплати його отримувачу готівкою в національній валюті;

г) платіжними дорученнями.

8. Видача готівки в іноземній валюті здійснюється за такими видатковими документами:

а) за видатковим касовим ордером встановленої форми працівникам банку за внутрішньобанківськими операціями;

б) рахунками на сплату платежів від фізичних осіб на користь юридичних осіб;

в) за документами на отримання переказу в готівковій формі, установленими відповідною платіжною системою, фізичним особам;

г) платіжними дорученнями.

9. Готівка та інші цінності банку мають зберігатися у:

а) сховищах цінностей банку;

б) сховищах НБУ;

в) касах банку;

в) правильної відповіді немає.

10. За забезпечення схоронності грошей та інших цінностей у сховищі відповідальність несуть:

а) керівник і бухгалтер;

б) головний бухгалтер, бухгалтер та завідувач каси банку;

в) керівник, головний бухгалтер та завідувач каси банку;

г) завідувач каси банку.

Розділ 16. Безготівкові розрахунки у сфері банківської діяльності

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– зрозуміти сутність безготівкових розрахунків;

– ознайомитися з класифікацією безготівкових розрахунків;

– засвоїти форми безготівкових розрахунків;

– розібратися у здійсненні безготівкових розрахунків чеками, векселями, акредитивами, здійснення касових операцій банком.

16.1. Загальна характеристика безготівкових розрахунків

Безготівкові розрахунки проводяться без участі готівки. ***Безготівкові розрахунки*** являють собою перерахування певної суми коштів з рахунків платників на рахунки отримувачів коштів, а також перерахування банками за дорученням підприємств і фізичних осіб коштів, унесених ними готівкою в касу банку, на рахунки отримувачів коштів. Ці розрахунки проводяться банком на підставі розрахункових документів на паперових носіях чи в електронному вигляді.

Безготівкові розрахунки здійснюються банківськими установами, у яких відкриваються та ведуться рахунки підприємств чи організацій. Безготівкові розрахунки за операціями зовнішньоекономічної діяльності також здійснюються через банки, що отримали відповідну ліцензію. Через ощадні банки проходить основна частина безготівкових розрахунків грошових доходів населення.

Безготівкові розрахунки за складом учасників поділяють на *міжгосподарські* та *міжбанківські*, які обслуговують, відповідно, відносини між клієнтами банків та між банками.

За *об'єктами розрахунків*, тобто залежно від призначення платежу, безготівкові розрахунки поділяють на дві групи:

1) *розрахунки за товарними операціями* – платежі за товарно-матеріальні цінності, надані послуги та виконані роботи;

2) *розрахунки за нетоварними операціями* – сплата податків та перерахування інших платежів до бюджету, одержання і повернення банківських позик, страхових сум тощо.

Основне місце в цих розрахунках займають платежі за матеріальні цінності та послуги.

Залежно від місця проведення безготівкових розрахунків виділяють:

– *внутрішньодержавні* (внутрішньоміські, що здійснюються в межах одного населеного пункту, і міжміські – за межами цього пункту);

– *міждержавні розрахунки* (між господарськими суб'єктами, які знаходяться на територіях різних держав).

Організація безготівкових розрахунків здійснюється на основі таких принципів:

1. Грошові кошти всіх господарських суб'єктів (як власні, так і залучені) підлягають обов'язковому зберіганню на поточних та інших рахунках в установах банків.

2. Безготівкові розрахунки між підприємствами, фізичними особами здійснюються через банки шляхом перерахування коштів із поточних рахунків платників на поточні рахунки одержувачів коштів.

3. Розрахунки з постачальниками за товарно-матеріальні цінності та послуги проводяться, як правило, після надання послуг. На практиці застосовують також попередню оплату.

4. Банки списують кошти з рахунків тільки за розпорядженнями їх власників, крім випадків, у яких безспірне списання (стягнення) коштів передбачене законом України, а також за рішенням суду, арбітражного суду та виконавчими приписами нотаріусів.

5. Доручення підприємств на перерахування коштів приймаються банками до виконання тільки в межах наявних коштів на їх рахунках або за рахунок платіжного кредиту банку.

6. Зарахування коштів на рахунок одержувача відбувається після списання відповідних грошових сум із рахунків платника.

7. Банк на договірній основі здійснює розрахунково-касове обслуговування своїх клієнтів і виконує їх розпорядження щодо перерахування коштів із рахунків.

8. Підприємства самостійно обирають форми розрахунків та вказують їх при укладенні між собою договорів.

9. Взаємні претензії за розрахунками між платником та одержувачем коштів розглядаються сторонами в претензійно-позовному порядку без участі банку.

Організація безготівкових розрахунків повинна відповідати конкретним вимогам, які обумовлені інтересами розвитку економіки. Головна з них – забезпечувати своєчасне отримання кожним підприємством грошових коштів за поставлену ним продукцію чи надані послуги, чим сприяти прискоренню обігу обігових коштів у розрахунках.

Спосіб платежу характеризує порядок списання коштів із рахунків платників.

У сучасній системі безготівкових розрахунків господарські суб'єкти використовують такі основні способи платежу:

– перерахування грошових коштів (безпосередньо не пов'язане з банківським кредитом) з поточного рахунку платника;

– надання позики банком шляхом прямого перерахування грошей із кредитного рахунку платника на банківський рахунок постачальника;

– розрахунок шляхом заліку взаємної заборгованості платників, за якими взаємні зобов'язання боржників і кредиторів один перед одним погашаються в рівновеликих сумах і лише за різницею здійснюється платіж на загальних підставах. Кожна зі сторін сплачує або одержує лише різницю платіжної суми, яка не покривається зарахуваннями.

Існують постійно діючі та разові зарахування вимог. До постійно діючих належать періодичні розрахунки за сальдо зустрічних вимог. До разових розрахунків належать заліки зустрічних вимог між двома підприємствами або між групою підприємств і організацій;

– гарантована оплата постачальнику з попереднім депонуванням коштів на окремих банківських рахунках в установах банку за місцем знаходження платника і з наступним їх списанням з цього рахунку після зарахування грошей на рахунок одержувача в установі банку, де йому відкритий поточний рахунок.

Важливу роль в ефективній організації операцій із поточними рахунками у випадках, коли залишки й надходження коштів недостатні для всіх платежів у повному обсязі, відіграє черговість платежів. *Черговість платежів* – послідовність списання коштів з поточних та інших рахунків (крім кредитних і рахунків по заліку) при наявності декількох строкових та прострочених платежів і відсутності коштів для їх повного погашення.

До 1988 р. діяла законодавчо встановлена (предметна) черговість платежів, що спиралась на їх економічні ознаки. В основу предметної черговості покладена певна шкала пріоритетності здійснення платежів.

Із початком ринкових перетворень в Україні встановлений порядок, згідно з яким усі розрахунки, включаючи платежі в бюджет і виплату заробітної плати, виконуються в календарній (хронологічній) черговості надходження розрахункових документів (настання строків платежу). При календарній (хронологічній) черговості претензії задовольняються в тій послідовності, в якій надходять у банк розрахункові документи, незалежно від цілі платежу. Якщо на поточному рахунку платника недостатньо коштів для проведення платежів, то вони здійснюються в подальшому в міру надходження коштів на рахунок.

Основні засади організації безготівкових розрахунків для підприємств усіх форм власності, фізичних осіб та банків висвітлені в Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, затвердженої Постановою Правління Національного банку України від 21.01.2004 № 22.

16.2. Форми безготівкових розрахунків

Форма безготівкових розрахунків – це регламентований державою документообіг розрахункових документів певної форми при здійсненні платежів між суб'єктами господарювання.

Розрахункові документи складаються на бланках із суворо визначеною формою із обов'язковим заповненням усіх реквізитів. Усі текстові елементи бланків мають бути виконані українською мовою.

Бланки приймають до виконання тільки розрахункові документи:

– своїх клієнтів, які подають її у банк у порядку, передбаченому договорами про розрахунково-касове обслуговування цих клієнтів;

– клієнтів інших банків або органів державного казначейства, якщо документи надсилають безпосередньо інші банки або органи державного казначейства.

На сьогодні в Україні використовуються такі форми платіжних інструментів і відповідні ним форми розрахунків:

– платіжними дорученнями;

– платіжними вимогами-дорученнями;

– розрахунковими чеками;

– акредитивами;

– векселями;

– платіжними вимогами;

– меморіальними ордерами;

– банківськими платіжними картками.

Платіжне доручення – письмовий документ стандартної форми, що являє собою наказ підприємства установі банку переказати певну суму грошей зі свого рахунку на рахунок іншої організації у цій чи іншій установі банку. Платіжні доручення використовуються:

– при розрахунках за отримані товари і надані послуги, якщо є посилання на документи, що підтверджують відвантаження товару або надання послуг;

– при погашенні кредиторської заборгованості;

– при перерахуванні авансів і попередній оплаті товарів та послуг;

– для платежів до бюджету та органам соціального страхування;

– для здійснення інших нетоварних операцій.

Платіжне доручення є найбільш поширеною в Україні формою розрахунків, оскільки є універсальним розрахунковим документом та використовується при розрахунках у межах країни і за кордоном, за товарними і нетоварними операціями, для оплати заборгованості і попередньої оплати.

Платіжні доручення приймаються банком до виконання залежно від наявності коштів на рахунку платника, тобто якщо коштів недостатньо або вони відсутні доручення повертаються без оплати. Доручення оформляються у двох екземплярах і можуть подаватися у банк протягом 10 календарних днів з дня виписки.

Поряд із звичайними дорученнями приймаються доручення, гарантовані банком.

Розрахунки гарантованими дорученнями застосовуються тоді, коли одержувач не має рахунку в установі банку або розрахунки безпосередньо з одержувачем коштів платіжними дорученнями неможливі та у випадку, коли їх можна перераховувати тільки через підприємства зв'язку.

При цьому до всіх примірників гарантованого доручення додається відповідно оформлений список одержувачів переказів із зазначенням мети переказу. Крім того, підприємство подає відділенню зв'язку заповнені бланки переказів.

Платіжна вимога-доручення – це комбінований розрахунковий документ, який складається з двох частин:

1) *верхня* – вимога постачальника (одержувача коштів) безпосередньо до покупця (платника) сплатити вартість поставленої йому за договором продукції (виконаних робіт, наданих послуг);

2) нижня – доручення платника своєму банку перерахувати з його *рахунку* суму постачальнику.

Верхня частина вимоги-доручення оформлюється одержувачем коштів згідно з вимогами до заповнення реквізитів розрахункових документів і передається безпосередньо платнику не менше, ніж у двох примірниках.

У разі згоди оплатити вимогу-доручення платник заповнює її нижню частину згідно з вимогами (від руки чи із застосуванням технічних засобів – незалежно від того, як заповнено верхню частину цього розрахункового документа) і подає до банку, що обслуговує. Сума, яку платник погоджується сплатити одержувачу та зазначає в нижній частині вимоги-доручення, не може перевищувати суму, яку вимагає до сплати одержувач і яка зазначена у верхній частині вимоги-доручення. Банк платника приймає вимогу-доручення від платника протягом 20 календарних днів з дати оформлення її одержувачем.

Розрахунковий чек – це розрахунковий документ, що містить письмове доручення власника рахунку (чекодавця) банку-емітенту, в якому відкрито його рахунок, про сплату чекоутримувачу зазначеної в чеку суми коштів.

Розрахункові чеки використовуються у безготівкових розрахунках підприємств та фізичних осіб з метою скорочення розрахунків готівкою за отримані товари (виконані роботи та надані послуги). Розрахункові чеки використовуються тільки для

безготівкових перерахувань із рахунку чекодавця на рахунок одержувача коштів і не підлягають сплаті готівкою.

Розрахункові чеки та чекові книжки є бланками сурового обліку. Для гарантованої оплати розрахункових чеків чекодавець бронює кошти на окремому рахунку «Розрахунки в чеку» у банку-емітенті.

Розрахунковий чек із чекової книжки пред'являється до оплати в банк чекоутримувача протягом 10-ти календарних днів (день виписки розрахункового чека не враховується). Забороняється передавання розрахункового чека (чекової книжки) його власником будь-якій іншій юридичній або фізичній особі, а також підписання незаповнених бланків розрахункового чека і проставляння на них відбитка печатки юридичними особами. Також не проводиться видача розрахункових чеків на пред'явника. Підприємствам не дозволяється здійснювати обмін розрахункового чека на готівку та отримувати здачу з суми готівкою. Умови інкасування розрахункових чеків зазначюються в договорі про розрахунково-касове обслуговування підприємства.

Акредитив – це грошове зобов'язання банку за дорученням свого клієнта здійснити третій особі (постачальнику, бенефіціару) безпосередньо або через інший уповноважений банк платежі за поставлені товари, виконані роботи та надані послуги за умовами, передбаченими в акредитиві.

За своєю сутністю акредитив є угодою, що відокремлена від угоди купівлі-продажу або іншого контракту, на якому він може базуватися, навіть якщо в акредитиві є посилання на них.

На відміну від попередніх форм безготівкових розрахунків ця форма є складніша, оскільки акредитив може мати багато видів, а саме бути: покритим і непокритим, відкличним і безвідкличним, відкритим у банку платника і в банку бенефіціара, з акцептом і без акцепту трат.

Покритим є акредитив, для здійснення платежів за яким завчасно депонуються кошти платника в повній сумі на окремому рахунку в банку-емітенті або у виконуючому банку – «Розрахунки за акредитивами».

Непокритим є акредитив, оплата за яким, у разі тимчасової відсутності коштів на рахунку платника, гарантується банком-емітентом за рахунок банківського кредиту.

Відкличний акредитив може бути змінений або анульований банком-емітентом у будь-який час без попереднього повідомлення бенефіціара. Усі розпорядження про зміни умов відкличного акредитива або його анулювання заявник може надати бенефіціару тільки через банк-емітент, який повідомляє виконуючий банк, а останній – бенефіціара.

Безвідкличний акредитив – це акредитив, який може бути анульований або умови якого можуть бути змінені тільки за згодою бенефіціара, на користь якого він був відкритий, а також банка-емітента. Такий акредитив становить собою тверде зобов'язання банка-емітента сплатити кошти в порядку та в строки, визначені умовами акредитива, якщо документи, передбачені ним, надійшли до підтверджуючого банку або банку-емітента і дотримані строки та умови виконання акредитива.

На кожному акредитиві вказується, який це акредитив – відкличний чи безвідкличний. У разі відсутності такої позначки акредитив вважається безвідкличним.

Вексель – це складений за встановленою законодавством формою документ, що є цінним папером і розрахунковим засобом, який засвідчує безумовне зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити векселеутримувачу певну суму грошей у визначеному місці після настання встановленого строку.

Щоб повністю розкрити сутність векселя, можна виділити такі його функції:

– оформлення короткострокового кредиту, тобто не маючи певної суми коштів і виписуючи вексель, покупець тим самим переносить дату платежу на більш пізній термін;

– платіжний засіб, тобто вексель, дозволяє отримати гроші, не чекаючи строку платежу. Власник векселя може представити його в банк, який візьме його на облік, сплативши при цьому певний відсоток вказаної суми. Таким чином, банк перебирає на себе функцію кредитора, а при настанні строку оплати стягує борг з векселедателя;

– надання в заставу для отримання кредиту в банку;

– прискорення розрахунків і грошового обігу;

– контроль за використанням зобов'язань між суб'єктами господарювання;

– скорочення грошової і кредитної маси в обігу;

– стримування темпів інфляції.

Класифікувати векселі можна за багатьма ознаками.

За економічною природою векселі можна поділити на:

– *комерційні* (товарні), видані на підставі товарного боргу, наданих послуг, виконаних робіт тощо;

– *фінансові*, основою яких є фінансові операції та одержання грошової позики проти видачі боргового зобов'язання;

– *казначейські*, які випускаються державними органами управління для покриття дефіциту державного бюджету.

Основою для видачі комерційних і фінансових векселів завжди є фактична угода, чи то одержання товарного (комерційного) чи грошового (банківського) кредиту. Однак в обігу бувають і фіктивні, безгрошові векселі, до яких належать дружні та бронзові векселі. Також до таких фіктивних векселів можуть належати зустрічні векселі, за якими кілька суб'єктів є і векселедателем, і векселеутримувачем.

До *дружніх* векселів відносять такі, які не мають підставою своєї видачі розрахунки векселеутримувача з товарних чи грошових угод і які видаються з метою одержання грошей від обліку векселів у банку. До них належать векселі, видані родичам, близьким, членам і пайовикам одного товариства та інші безгрошові векселі.

До *безгрошових* векселів відносять такі, які видані з метою або поповнення коштів шляхом їхнього обліку в банках, або штучного збільшення боргів шляхом видачі векселів на користь фальшивих кредиторів. На відміну від дружніх векселів, за векселями фіктивними, особи, причетні до їх появи, не беруть на себе відповідальність за векселем, оскільки вексель створюється лише з однієї метою – ввести в оману кредиторів і шахрайським шляхом отримати у них кошти.

За визначенням одержувача коштів є векселі:

– *іменні* (без права його індосації першим векселеутримувачем іншій особі);

– *на пред'явника* (не вказується назва векселеутримувача).

За місцем сплати виділяють векселі:

– *місцеві* (підлягають оплаті за місцезнаходженням векселеутримувача);

– *іногородні* (підлягають оплаті в іншому, ніж місцезнаходження векселеутримувача населеному пункті).

За кількістю учасників векселі поділяють на прості та переказні.

Простий вексель – борговий цінний папір, який містить просте, нічим не обумовлене зобов'язання векселедавця сплатити векселеутримувачу певну суму грошей при настанні певного строку. Прості векселі бувають іменними та на пред'явника. У простому векселі вказується, кому саме векселедавець зобов'язується виплатити гроші. У простому векселі на пред'явника ім'я векселеутримувача не вказується.

Переказний вексель (тратта) – це борговий цінний папір, який містить нічим не обумовлене письмове розпорядження кредитора, адресоване боржнику, про те, щоб останній виплатив за пред'явленням або в день, вказаний у векселі, відповідну суму грошей певній особі, або за наказом останнього, або пред'явнику векселя.

Обидва векселі становлять собою безумовні боргові зобов'язання. Однак при складанні простого векселя беруть участь дві особи – боржник і кредитор, а переказного – три. Крім векселедавця (трасанта), що виступає як особа, яка віддає наказ платити і першого набувача (ремітента), особа, на користь якої видається вексель – учасник операції є платник (трасат) – особа, якій дається наказ платити за векселем. До настання терміну платежу трасат повинен дати згоду (акцепт) на оплату векселя. Видача векселя на користь ремітента на трасата називається ремітуванням стосовно першого набувача векселя (ремітента) і трасуванням стосовно платника (трасата).

Шляхом передавального напису (індосамент) ремітент може надати тратту іншій особі, яка буде вважатися наступним векселеутримувачем, а той – третій за індосаментом і так далі. Тому переказний вексель називають траттою (бігунцем). Боржник повинен сплатити суму коштів, яка вказана в переказному векселі, останньому векселедержателю.

У міжнародних розрахунках використовуються такі переказні векселі:

• *торгові тратти* – тратти, виставлені експортерами на своїх імпортерів. Коли вони супроводжуються товарними документами, їх називають документарними траттами;

• *банківські акцепти* – тратти, виставлені підприємствами на банки;

• *фінансові тратти* – тратти, виставлені банками на банки.

За формою платежу векселі поділяються на:

– *платіжні*, коли вони підлягають оплаті у відповідний термін;

– *забезпечувальні*, які лише забезпечують наданий кредит. Забезпечувальні векселі зберігаються в банку на спеціальному рахунку та не оплачуються, а викуповуються позичальниками до терміну замість погашення позичкової заборгованості; якщо ж забезпечувальний може спрямовуватись й інкасована банком сума за таким векселем.

Висновки

Сьогодні в Україні спостерігається стрімкий розвиток безготівкових платежів, хоча їх частка у структурі грошового обороту залишається невеликою, незважаючи на динамічний розвиток емісії платіжних карток. Інтенсивно розвиваються переважно карткові зарплатні проекти.

Разом із тим практика переходу на систему безготівкових розрахунків є пріоритетною і дозволяє підвищити ефективність усієї фінансової системи країни. У контексті цього виконання пропозицій та рекомендацій, представлених вище, дозволяє збільшити кількість грошових коштів, залучених під внутрішньобанківський оборот, знизить частку готівки в грошовій масі, а також стимулює поширення нових електронних технологій у грошовий оборот.

В умовах ринкової економіки облік та організація безготівкових розрахунків є важливими функціями ефективного управління банківською установою взагалі. Нові форми та напрями безготівкових розрахунків продовжують стрімко розвиватися. У майбутньому це, безумовно, потребує подальшого дослідження та вивчення.

Запитання для самоконтролю

1. Які форми безготівкових розрахунків ви знаєте?
2. Що таке платіжне доручення?
3. Чим відрізняється платіжне доручення від вимоги-доручення?
4. Що таке чек?
5. Чи дозволяється передавання розрахункового чека і чому?
6. Розкрийте форми акредитиву?
7. Які функції виконує вексель?
8. Як поділяються векселі за визначенням одержувача коштів?
9. Яка класифікація переказних векселів використовується в міжнародному обігу?

Тестові завдання

1. Яку частку сукупного грошового обігу складає безготівковий обіг:

а) понад 50 %;
б) понад 80 %;
в) 75 %;
г) 20 %.

2. Безготівкові розрахунки можуть провадитися на підставі:

а) договірних документів;
б) розрахункових документів;
в) комерційних договорів;
г) усі відповіді правильні.

3. Письмовий документ, який є для банку наказом платника про списання з його рахунку вказаної суми і перерахування її на рахунок одержувача – це:

а) платіжне доручення;
б) платіжна вимога-доручення;
в) чек;
г) акредитив.

4. Доручення одного банку іншому здійснити оплату транспортних документів за рахунок раніше задепонованих для цього коштів – це:

а) платіжне доручення;

б) платіжна вимога-доручення;

в) чек;

г) акредитив.

5. Вид акредитива, за яким кошти на окремому рахунку не депонуються, а банк гарантує здійснити оплату постачальнику з поточного рахунку платника, а у разі відсутності коштів на рахунку клієнта за рахунок власних коштів – це:

а) покритий;

б) непокритий;

в) відзивний;

г) безвідзивний.

6. Який документ може безпосередньо використовуватись для погашення боргових зобов'язань поза банком?

а) вексель;

б) чек;

в) акредитив;

г) платіжне доручення.

7. Порука за векселем – це :

а) акцепт векселя;

б) аваль векселя;

в) рефінансування векселя;

г) інкасація векселя.

8. Документ, за яким один банк, згідно із заявою клієнта, доручає іншому банку здійснити за рахунок спеціально задепонованих для цього коштів оплату товарно-транспортних документів за відвантажені товари чи надані послуги або виплатити пред'явникові акредитиву певну суму грошей – це:

а) розрахунковий чек;

б) вексель;

в) акредитив;

г) платіжне доручення-вимога.

9. Купівля банком векселя у векселеутримувача з дисконтом – це:

а) доміціляція векселя;

б) ломбардний кредит;

в) рефінансування векселя;

г) обліковий кредит.

10. Документ, що містить письмове розпорядження власника рахунку (чекодавця) банку (банку-емітенту), який веде його рахунок, сплатити чекоутримувачу зазначену в чеку суму коштів – це:

а) вексель;

б) платіжне доручення;

в) розрахунковий чек;

г) платіжне доручення-вимога;

д) доручення.

Розділ 17. Фінансовий результат діяльності банків, порядок його формування, розподілу і використання

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– зрозуміти економічне значення фінансового результату діяльності банку та його роль у забезпеченні фінансової стабільності банку;

– розібратися в методичному інструментарії визначення фінансового результату відповідно до вимог чинного законодавства;

– визначати елементну структуру банківських доходів і витрат;

– засвоїти особливості коригування банківського прибутку як об'єкта оподаткування;

– пізнати механізм розподілу і використання прибутку банківською установою;

– пояснити вагоме значення прибуткової діяльності банків у сприянні розвитку економіки держави.

17.1. Сутність та економічне значення прибутку

Отримання прибутку як позитивного результату діяльності банків є одним із основних стратегічних орієнтирів та необхідною умовою їх функціонування і подальшого розвитку, оскільки він є основним власним джерелом фінансових ресурсів і, одночасно, одним з основних показників його фінансової стійкості.

Однак динаміка доходів і витрат банків протягом останніх років характеризується стійкою тенденцією випереджаючого зростання витрат порівняно з доходами, що призвело до зниження рентабельності банківської діяльності.

Надзвичайна важливість прибутку проявляється через його функції:

1. Капіталоутворююча. Прибуток виступає важливим фактором підвищення капіталізації банку, необхідним для залучення нового капіталу, що, в свою чергу, дає змогу розширювати обсяг банківських операцій та послуг, а також підвищувати їх якість. Якщо прибуток на капітал у банківській сфері буде нижчим ніж в інших галузях народного господарства, то обов'язково відбудеться

перелив капіталу в більш прибуткові галузі. Також прибуток є основним джерелом зростання ринкової вартості банку, оскільки високий рівень капіталізації прибутку забезпечує приріст активів та збільшення їх вартості.

2. Страхова. Прибуток є джерелом створення різного виду страхових фондів та резервів для страхування ризиків за здійснюваними операціями, що забезпечує фінансову стабільність, зміцнює довіру клієнтів та укріплює позицію банку в конкурентному середовищі.

3. Результативна. Прибуток є найважливішим показником оцінки діяльності, характеризує економічний ефект, отриманий у результаті діяльності за певний звітний період, тому використовується аналітиками для визначення рейтингів банків на основі їх балансів.

4. Стимулююча. Прибуток забезпечує достатній рівень дохідності акцій та є джерелом різного роду матеріальних заохочень.

5. Мотивуюча. Прибуток важливий для всіх учасників економічного процесу, кожний з яких керується власними мотивами. Так, акціонери зацікавлені в прибутку тому, що він є джерелом доходу на інвестований капітал. Прибуток є вигідним для вкладників, так як завдяки збільшенню резервів і підвищенню якості послуг забезпечується стійкість, ефективність та надійність банківської системи. Позичальники також зацікавлені в достатньому банківському прибутку, тому що здатність банку надавати позички залежить від розмірів та структури його капіталу.

6. Бюджетоутворююча. Прибуток є одним із джерел формування бюджетів різних рівнів і цим самим задовольняє інтереси держави.

Функції прибутку виступають у взаємозв'язку та обумовлюють одна одну. Вони визначають центральне місце і багатогранну роль прибутку в економіці та суспільстві держави. Схематично це зображено на рисунку 17.1.

Оскільки отримання прибутку та забезпечення рентабельної діяльності є необхідним чинником функціонування банку, то важливим завданням у цьому контексті є пошук резервів зростання дохідності, яке зазвичай вирішують шляхом підвищення ефективності використання активів через збільшення питомої ваги їх

дохідної частки та скорочення частки недохідних активів. Концепція «високорентабельної діяльності» банку базується на:

• максимізації доходів (від наданих кредитів та операцій із цінними паперами, а також підтримка гнучкої структури активів, яка пристосована до змін процентної ставки);

• мінімізації витрат (через оптимізацію структури пасивів, зменшення втрат від безнадійних позичок, жорсткий контроль за накладними витратами;

• професійному ефективному менеджменті.

Рис. 17.1. Функції банківського прибутку

Прибуток також необхідно розглядати як економічний показник діяльності установи, а не як кошти. Розрізняють кілька видів банківського прибутку: *економічний, балансовий, прибуток до оподаткування* та *чистий*. Економічний прибуток відрізняється від «бухгалтерського» прибутку (балансового) на суму «неявних» витрат (можливих, але упущених вигод). Інакше кажучи, економічний прибуток – це певний надлишок доходу над економічними витратами, які є сукупністю витрат банку.

Економічний прибуток – це різниця між доходами і витратами банку. В узагальненому вигляді прибуток є різницею між доходами, отриманими банком за відповідний період унаслідок своєї діяльності, та витратами, здійсненими за той самий період для забезпечення цієї діяльності. Різницю між доходами і витратами протягом року називають результатом.

Балансовий прибуток банку – це загальна сума прибутку від усіх видів діяльності банку, яка відображається в балансі.

Прибуток до оподаткування – сума прибутку, визначена за результатами діяльності банку за звітний період як об'єкт оподаткування податком на прибуток.

Чистий прибуток – різниця між прибутком до оподаткування та сумою податку на прибуток. Його сума у встановленому порядку розподіляється і використовується банком.

17.2. Структура доходів та витрат банку

Отже, фінансовий результат діяльності банку визначається як різниця між доходами та витратами за звітний період. Він може бути позитивним, якщо сума доходів перевищує суму витрат (прибуток), і негативним (збиток), якщо сума витрат перевищує суму доходів.

Відповідно до Податкового кодексу України:

– *доходи банку* – це зростання економічних вигод протягом звітного періоду в результаті реалізації банківського продукту та іншої діяльності банку у вигляді збільшення активів або зменшення зобов'язань;

– *витрати* – це зменшення економічної вигоди в аналізованому періоді внаслідок проведення банком фінансових та господарських операцій, які зменшують активи або збільшують заборгованість.

За своєю структурою доходи, витрати і прибуток банку відповідають напрямам його діяльності. Для банку важливо знати не лише загальний результат діяльності за конкретний період, а й володіти інформацією про джерела даного результату. Останнє визначається через зіставлення окремих груп доходів і витрат у розрізі конкретних рахунків, клієнтів, груп клієнтів, за операціями, послугами за підрозділами банків чи їх філіями.

Тому розрізняють фінансові результати від операційної (фінансові результати від здійснення кредитних операцій, операцій з цінними паперами, операцій з іноземною валютою тощо) та неопераційної діяльності банку (здебільшого це діяльність, за якою банк отримує (сплачує) комісійні доходи (витрати).

За класичною класифікацією усі доходи і витрати поділяються на:

1. ***Банківські***, безпосередньо пов'язані з операційною діяльністю банку:

а) *процентні* за депозитами і кредитами, амортизація дисконту (премії) за цінними паперами і їм подібні;

б) *комісійні* за всіма видами послуг і надання гарантій, РКО, за зберігання цінностей та довірче управління ними, за операціями з цінними паперами та іноземною валютою;

в) *торговельні* – це чисті прибутки (збитки) від купівлі-продажу різних фінансових інструментів.

2. ***Небанківські***, які не належать до основної діяльності банку, але забезпечують її здійснення:

а) *адміністративні* – утримання персоналу, сплата податків та інших обов'язкових платежів (крім податку на прибуток), витрати на утримання основних засобів і нематеріальних активів, роботи і послуги, що використовуються в процесі діяльності банку, винагорода посередникам, охорона, телекомунікаційний зв'язок тощо;

б) *доходи і витрати за операціями з філіями та іншими установами банку*, від продажу основних засобів і нематеріальних активів, проведення аудиту, підготовка кадрів, відрядження, спецодяг, маркетинг та реклама і таке інше.;

в) *формування і зменшення резервів під знецінення активів*, за кредитами та за дебіторською заборгованістю;

г) *витрати на утримання і експлуатацію об'єктів соціальної інфраструктури*, що перебувають на балансі КБ;

д) *непередбачені доходи і витрати*, які мають випадковий характер і не повторюються по суті. Вони визначаються в обліку тільки за фактором подій і попередньо не нараховуються.

Дослідження фінансових результатів за джерелами їх формування дає змогу всебічно оцінити прибуток банку за його складовими та утворюючими факторами.

Їх суми розраховуються за даними податкового обліку, де доходи відображаються на рахунках 6-го, а витрати – на рахунках 7-го класів Плану рахунків обліку в банках. Ця облікова інформація використовується для складання фінансового звіту за формою № 2 «Звіт про фінансові результати», який, по суті,

є сконцентрованим вираженням результатів роботи банку за певний період. Структурна схема звіту відображає постатейні елементи доходів і витрат банку і передбачає визначення фінансового результату в три етапи, як це видно із звіту про фінансові результати діяльності умовного банку «N»:

1-й етап – визначення прибутку від операційної діяльності (строчка 12) = доходи – витрати:

а) доходи – строчка № 7 звіту, що є підсумком строчок 1 – 6;

б) витрати = підсумок строчок 8 – 11.

2-й етап – визначення суми прибутку до оподаткування (строчка 15 = строчка 12 – строчки 13 і 14);

3-й етап – визначення суми чистого прибутку (збитку) (строчка 19 = строчка 15 – строчка 16).

ЗВІТ ПРО ФІНАНСОВІ РЕЗУЛЬТАТИ «БАНК N»

за станом на кінець дня 31 грудня 20__ року

(тис. грн

Рядок	Найменування статті	Примітки	За 20__ рік	За попер. рік
1	2	3	4	5
1	**Чистий процентний дохід**		**783 016**	**621 151**
1.1	Процентний дохід	Примітка 19	1 530 558	1 001 848
1.2	Процентні витрати	Примітка 20	(747 542)	(380 697)
2	**Чистий комісійний дохід**		**104 590**	**93 930**
2.1	Комісійний дохід		134 652	114 840
2.2	Комісійні витрати		(30 062)	(20 910)
3	Торговельний дохід	Примітка 21	52 533	48 551
4	Дохід у вигляді дивідендів	Примітка 22	0	0
5	Прибуток/збиток від інвестиційних цінних паперів		0	0
6	Інший дохід		19 410	8 003
7	**Усього доходів**		**959 549**	**771 635**
8	Загальні адміністративні витрати	Примітка 23	(139 604)	(92 949)
9	Витрати на персонал	Примітка 24	(230 678)	(129 408)
10	Втрати від участі в капіталі		0	0
11	Інші витрати*		(92 243)	(49 164)
12	**Прибуток від операцій**		**497 024**	**500 114**
13	Чисті витрати на формування резервів	Примітка 25	(176 728)	(70 759)
14	Дохід/збиток від довгострокових активів, призначених до продажу		0	0
15	**Прибуток до оподаткування**		**320 296**	**429 355**
16	Витрати на податок на прибуток	Примітка 26	(87 557)	(109 071)
17	**Прибуток після оподаткування**		**232 739**	**320 284**
18	Чистий прибуток/збиток від продажу довгострокових активів, призначених для продажу	Примітка 27	0	0
19	**Чистий прибуток/збиток банку**		**232 739**	**320 284**
20	Чистий прибуток на одну просту акцію (грн.)	Примітка 28	0	0
21	Скоригований чистий прибуток на одну просту акцію (грн.)	Примітка 28	0	0

Голова правління
Головний бухгалтер

При складанні звіту про фінансові результати, а також при використанні його інформації необхідно враховувати такі особливості:

– процентні та комісійні доходи і витрати враховуються за чистим результатом, тобто як їх різниця, яка в узагальненому вигляді безпосередньо відображається у звіті;

– фінансовий результат від здійснення торговельних операцій банків з цінними паперами, іноземною валютою тощо також відображається за чистим показником, але у звіті окремо доходи і окремо витрати за ними безпосередньо не відображаються. Розрахунок роблять на підставі даних приміток до звіту за кожним окремим видом таких операцій;

– загальні суми витрат та збитків відображаються у звіті в круглих дужках. Це означає, що витрати при визначенні фінансового результату враховують зі знаком «–», а збитки і є від'ємним (негативним) результатом, оскільки вони зменшують власний капітал банку.

Прикладом відображення збиткової діяльності банківської установи є наведений нижче Звіт про прибутки і збитки та інший сукупний дохід умовного банку ПАТ КБ «Банк». Його елементна структура, починаючи зі строки 19 «(Збиток) від діяльності, що триває», дещо відрізняється від класичної і вказує на те, що банк, прагнучи поліпшити свій фінансовий стан, здійснює переоцінку цінних паперів у портфелі на продаж та переоцінку основних засобів, що супроводжується певними витратами. У результаті цих операцій банк отримує додатковий дохід у сумі 25 250 тис. грн, (436 (строчка 20) + 24 814 (строчка 21), який зменшує суму збитків із 911 599 тис. грн до 886 349 тис. грн (911 599 – 25 250), однак суттєво не поліпшує загальний негативний фінансовий результат його діяльності, який значно збільшився порівняно з минулим роком. Очевидно, що власникам банку необхідно терміново вжити відповідні заходи щодо підвищення рівня прибутковості їх банку.

Річна фінансова звітність

Звіт про прибутки і збитки та інший сукупний дохід за 2014 рік ПАТ КБ «Банк»

(у тис. грн)

Найменування статті	Примітки	2014 рік	2013 рік
1. Чистий процентний дохід		216 569	241 508
1.1. Процентні доходи	26	531 650	563 610
1.2. Процентні витрати	26	(315 081)	(322 102)
2. Комісійні доходи	27	181 588	195 590
3. Комісійні витрати	27	(47 706)	(16 620)
4. Результат від переоцінки інших фінансових інструментів, що обліковуються за справедливою вартістю з визнанням результату переоцінки у фінансових результатах		2 389	573
5. Результат від продажу цінних паперів у портфелі банку на продаж			605
6. Результат від операцій з іноземною валютою		60 698	30 985
7. Результат від переоцінки іноземної валюти		(208 359)	(516)
8. Результат від переоцінки об'єктів інвестиційної нерухомості		222	590
9. Витрати, які виникають під час первісного визнання фінансових активів за процентною ставкою, вищою або нижчою, ніж ринкова		(6 374)	(2 834)
10.Доходи/(витрати), які виникають під час первісного визнання фінансових зобов'язань за процентною ставкою, вищою або нижчою, ніж ринкова		(737)	(121)
11.Відрахування до резерву під знецінення кредитів та коштів в інших банках	9	(594 262)	(210 967)
12.Відрахування до резерву під знецінення дебіторської заборгованості та інших фінансових активів	13, 14	(746)	(1 070)
13.Відрахування до резерву під знецінення цінних паперів у портфелі банку на продаж	10	156	(156)
14. Відрахування до резервів за зобов'язаннями	19	(413)	1 913
15. Інші операційні доходи	28	12 512	16 882
16. Адміністративні та інші операційні витрати	29	(533 675)	(547 121)
17. (Збиток) до оподаткування		(918 138)	(290 759)
18. Витрати на податок на прибуток	30	6 539	(39 952)
19. (Збиток) від діяльності, що триває		(911 599)	(330 711)
ІНШИЙ СУКУПНИЙ ДОХІД:			
20. Елементи, які можуть бути рекласифіковані в прибутки і збитки:		436	(697)
20.1.Переоцінка цінних паперів у портфелі банку на продаж		532	(855)
20.2.Податок на прибуток, пов'язаний з переоцінкою цінних паперів в портфелі банку на продаж	30	(96)	158
21. Елементи, які не будуть рекласифіковані в прибутки і збитки:		24 814	13515
21.1.Переоцінка основних засобів	24	30 606	16 134
21.2. Податок на прибуток, пов'заний з переоцінкою	30	(5 742)	(2 619)
22. Усього інший сукупний дохід після оподаткування за рік		25250	12818
23. Усього сукупного доходу за рік		(886 349)	(317 893)
24. Збиток що належить власникам банку		(911 599)	(330 711)
25. Усього сукупного доходу, що належить власникам банку		(886 349)	(317 893)
26. Збиток на акцію від діяльності, що триває :			
27. Чистий збиток на одну просту акцію	31	(0,56)	(0,20)
28. Скоригований чистий збиток на одну просту акцію	31	(0,56)	(0,20)
29. Збиток на акцію, що належить власникам :			
30. Чистий збиток на одну просту акцію за рік	31	(0,56)	(0,20)
31. Скоригований чистий збиток на одну просту акцію за рік	31	(0,56)	(0,20)

Затверджено до випуску та підписано
Голова Правління ПАТ КБ «Банк»

Головний бухгалтер ПАТ КБ «Банк»

ДАТА: 23 лютого 2015 року

Прибуток банку, як і будь-якого іншого господарюючого суб'єкта, на загальних підставах оподатковується податком на прибуток у порядку, визначеному Податковим кодексом України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI, (Розділ III «Податок на прибуток підприємств». Крім порядку визначення об'єкта оподаткування, статтями 138–140 ПКУ передбачено механізм коригування фінансового результату діяльності банку з метою збільшення або зменшення його суми. Коригуванню підлягають:

– різниці, які виникають при нарахуванні амортизації основних засобів та нематеріальних активів (необоротних активів);

– резерви сумнівних боргів, які банки створюють для відшкодування можливих збитків за активними операціями і використовують для списання безнадійної заборгованості;

– різниці, які виникають при здійсненні фінансових операцій. Це стосується оподаткування: процентів за борговими зобов'язаннями кредитами, позиками, депозитами, операціями РЕПО, зобов'язання за договорами фінансового лізингу та іншими запозиченнями незалежно від їх юридичного оформлення; нарахованих доходів від участі в капіталі інших фінансових установ (дивідендів) тощо.

17.3. Аналіз фінансових результатів діяльності банку

У сучасних умовах розвитку банківської діяльності головне завдання кожного банку полягає в пошуку реальних шляхів мінімізації витрат та отриманні доходів, достатніх для збереження коштів вкладників і підтримання життєдіяльності банку на належному рівні.

Отже, можна зробити висновок про те, що управління доходами та витратами має вирішальне значення для формування прибутку банку. Для вирішення такого важливого завдання доцільно комплексно використовувати різні методики аналізу фінансових результатів банку, кожна з яких дає можливість реально оцінити ефективність того чи іншого напряму його діяльності.

Важливим інструментом аналізу динаміки показників доходів та витрат є проведення факторного аналізу змін за кожною статтею доходів та витрат. Це дасть можливість виявити ступінь

впливу кожного фактора на результативний показник та пояснити існуючі тенденції.

Факторний аналіз процентних доходів та витрат здійснюється в три етапи. На першому етапі відбувається визначення абсолютної зміни обсягів процентних витрат у звітному періоді. На другому – оцінюється кількісний вплив чинників на зміну процентних доходів і витрат. На третьому етапі відбувається оцінка загального впливу чинників на змінну процентних доходів витрат. Зважаючи на те, що основними статтями доходів та витрат є процентні складові, то практичний приклад факторного аналізу розглянемо саме на аналізі процентних доходів банку, який здійснюється за методом ланцюгових підстановок відповідно до даних, наведених нижче в аналітичній таблиці 17.1.

Таблиця 17.1

Факторний аналіз доходів банку

Показник	Базовий рік		Звітний рік		Відхилення	
	тис. грн	%	тис. грн	%	тис. грн	%
1. Дохідні активи, $А_д$	1667	*	2359	*	+692	42
2. Процентні доходи разом, $Д_п$	533,5	100	566	100	+32,5	6,1
2.1. Процентні доходи за кредитами	334,5	*	420,5		+86	25, 7
Частка процентних доходів за кредитами, $Ч_к$	*	62,7	*	74,3	+11,6	19
2.2. Процентні доходи за цінними паперами	199	*	145,5		–53,5	– 26.9
Частка процентних доходів за цінними паперами, $Ч_{цп}$	*	37,3	*	25,7	–11,6	– 4,3
3. Середня процентна ставка за дохідними активами, $і_{сер.}$	*	32	*	24	–8	– 25

Трьохфакторна модель впливу на доходи має вигляд:

1. Зміна обсягу дохідних активів, $А_д$ визначається за формулою:

$$Д_п(А_д) = Д_{п0} \times |(А_{д1}/А_{д0}) - 1|$$

2. Зміна структури дохідних активів, $Ч_к$, $Ч_{цп}$ –

$$Д_п(Ч_к, Ч_{цп}) = \frac{(Д^к_{п0} \times Ч_{к1} + Д^{цп}_{п0} \times Ч_{цп1})}{100} - Д_{п0}$$

3. Зміни середньої відсоткової ставки за видами дохідних активів, $i_{сер}$ –

$$Д_п(i_{сер}) = (Д_{п1} - Д_{п0}) - Д_п(А_д) - Д_п(Ч_к, Ч_{цп})$$

За даними таблиці почергово визначимо вплив зазначених факторів на величину процентних доходів $Д_п$:

1. Зміни обсягу дохідних активів $А_д$:

$Д_п (А_д) = Д_{п0} \cdot [(А_{д1} : А_{д0}) - 1] = 533,5 \cdot [(2359 : 1667) - 1] =$
$= +224,0$ (тис. грн);

– у процентах: $Д_п(А_д) : Д_{п0}$ 100 % = + 224,0 : 533,5 100 % =
= 42,0 %.

2. Зміни структури дохідних активів $Ч_к$, $Ч_{цп}$:

$$Д_п (Ч_к, Ч_{цп}) = Д^к_{п0} \quad Ч_{к1} + Д^{цп}_{п0} \quad Ч_{цп1} \quad : 100 - Д_{п0} =$$

$$= (334,5 \; x \; 74,3 + 199 \; x \; 25,7) : 100 - 533,5 = 233,8 \text{ (тис. грн);}$$

– у процентах: $Д_п (Ч_к, Ч_{цп}) : Д_{п0} \cdot 100$ % =
= –233,8 : 533,5 · 100 % = –43,8 %.

3. ***Зміни середньої відсоткової ставки*** за видами дохідних активів $i_{сер}$ розраховується шляхом віднімання від загальної величини відхилень процентних доходів уже знайдених значень впливу двох попередніх факторів:

$Д_п(i_{сер}) = (Д_{п1} - Д_{п0}) - Д_п(А_д) - Д_п(Ч_к, Ч_{цп}) =$
$= +32,5 - 224,0 - (-233,8) = + 42,3$ (тис. грн);

– у процентах: $Д_п(i_{сер}) : Д_{п0} \cdot 100$ % = +42,3 : 533,5 · 100 % =
= 7,9 %.

Аналізуючи проведені розрахунки, можна зробити висновок, що за рахунок збільшення дохідних активів на 692 тис. грн. банк отримав додатково 224,0 тис. грн доходу, що на 42 % більше, ніж у попередній період.

Зменшення середньої процентної ставки за дохідними активами з 32 до 24 % істотно не вплинуло на величину банківського доходу, навпаки, він збільшився на 42,3 тис. грн, або на 7,9 %.

Найвагомішим фактором зниження процентного доходу стали негативні зміни у структурі дохідних активів, що спричинило зменшення доходу банку на 233,8 тис. грн, або на 43,8 % порівняно з попереднім періодом. Зниження частки портфеля цінних паперів у складі дохідних активів з 37,3 до 25,7 % зумовлено високими ризиками можливих втрат від банківських операцій на ринку цінних паперів.

Перевірка:

Зміна обсягу процентних доходів банку за рахунок зміни розглянутих вище факторів становить:

$$Д_п(А_д, Ч_{к.цп}, i_{сер}) = Д_п(А_д) + Д_п(Ч_к, Ч_{цп}) + Д_п(i_{сер}) =$$

$$= +224{,}0 - 223{,}8 + 42{,}3 = +32{,}5 \text{ (тис. грн)},$$

що відповідає розміру абсолютних відхилень процентних доходів від базового до звітного періоду за даними таблиці:

$$Д_п = Д_{п1} - Д_{п0} = 566 - 533{,}5 = 32{,}5 \text{ (тис. грн)}.$$

Аналогічно здійснюється перевірка зміни процентних доходів банку у процентах.

За даними розрахунків: **+42,0 % – 43,8 % + 7,9 % = + 6,1 %**; за даними аналітичної таблиці:

$(Д_{п1} - Д_{п0}) : Д_{п0} \cdot 100\ \% = 32{,}5 : 533{,}5 \cdot 100\ \% = 6{,}1\ \%$.

Дані перевірки свідчать, що абсолютне відхилення величини процентних доходів у звітному періоді з урахуванням таких факторів, як обсяг та структура дохідних активів і середня процентна ставка за ними, становило 32,5 тис. грн або 6,1 %.

Аналіз фінансового результату банку здійснюють також і за допомогою коефіцієнтного методу. Основні коефіцієнти, які характеризують прибутковість (рентабельність) банку та їх аналітичні значення за банківською системою, наведені у таблиці 17.2

Таблиця 17.2

Основні показники коефіцієнтного аналізу банківського прибутку

Коефіцієнт	Методика розрахунку	Характеристика
Прибутковість капіталу (ROE)	**ROE = ЧП / К,** де ЧП – чистий прибуток; К – власний капітал банку	Рекомендоване значення коефіцієнта ROE не менше 15 %. Він показує, скільки чистого прибутку припадає на 1 грн власного капіталу банку
Прибутковість активів (ROA)	**ROA = ЧП / РА × 100 %** або **ROA = ЧП / А × 100 %,** де РА – робочі активи банку; А – загальні активи банку	Коефіцієнт ROA має бути не менше 1 % і показує, скільки чистого прибутку приносить 1 грн активів банку

Продовження таблиці 17.2

Чистий спред (ЧС)	ЧС = ПД / ПА × 100 % – ПВ / ПП × 100 % де ПД – процентні доходи; ПА – платні активи, за якими банк отримує доходи; ПВ – процентні витрати; ПП – платні пасиви, за якими банк несе витрати	Оптимальне значення показника не менше 1,25 %. Чистий спред – це різниця між середніми процентними ставками за активними і пасивними операціями, що показує чисту дохідність банку
Чиста процентна маржа (ЧПМ)	ЧПМ = (ПД – ПВ) / РА	Оптимальне значення показника не менше 4,5 % показує, скільки чистого процентного доходу приносить 1 грн робочих активів, %.

17.4. Порядок розподілу і використання прибутку

Чистий прибуток банку розподіляється і використовується відповідно до вимог чинного законодавства та у порядку, визначеному Статутом банку. Як правило, розподіл прибутку здійснюється на загальних зборах акціонерів на рік наперед, а підсумковий розподіл і використання прибутку затверджується зборами акціонерів за підсумками фінансового року.

Розподіл здійснюється згідно із спеціально розробленою банком політикою, основою якої є дивідендна політика, за такими напрямами:

– *збільшення власного капіталу* банку (прибуток, що капіталізується) шляхом формування фондів та спрямування на розвиток банку. Відповідно до чинного законодавства банки створюють резервний фонд у розмірі 25 % регулятивного капіталу із щорічним поповненням до розрахункової величини відрахуваннями з чистого прибутку у розмірі 5 % від його величини. Крім того, банки створюють страхові резерви для відшкодування можливих втрат від активних операцій, тобто для страхування кредитних, валютних, фондових та інших банківських ризиків;

– *споживання* – виплата дивідендів, матеріальне заохочення та соціальне забезпечення працівників.

Існують три основні типи формування дивідендної політики, які наведені в таблиці 17.3.

Таблиця 17.3

Основні типи дивідендної політики

Типи дивідендної політики	Варіанти методів, що відповідають типам дивідендної політики
Консервативний	Залишковий метод дивідендних виплат. Метод стабільного розміру дивідендних виплат
Помірний (компромісний)	Метод мінімального стабільного розміру дивідендів з надбавкою в певні періоди
Агресивний	Метод постійного приросту дивідендів. Метод постійного коефіцієнта виплат

Кожен метод має свої переваги і недоліки.

Основним завданням політики розподілу є визначення оптимальних пропорцій між частиною прибутку, що капіталізується, і тією її частиною, що споживається. Адже висока частка дивідендів підвищує обсяг прибуткових активів і, водночас, сповільнює темпи зростання капіталу. Низька частка дивідендів обумовлює зниження курсу акцій банку, а отже, і його вартість. Схематично розподіл прибутку банку зображено на рис. 17.2.

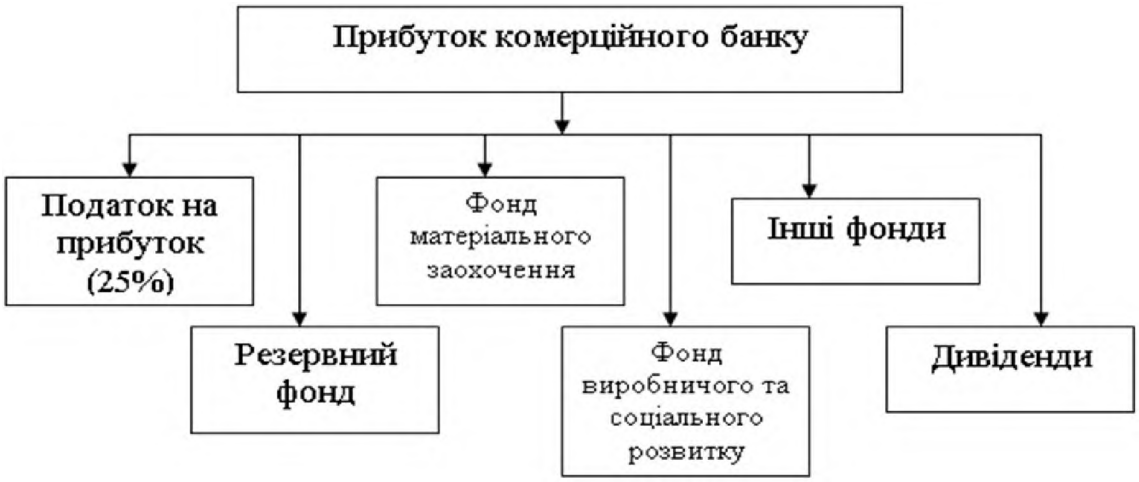

Рис. 17.2. Розподіл банківського прибутку для використання

Висновки

1. Основним показником, який узагальнює результати діяльності і свідчить про ефективність діяльності банку, є прибуток.

Прибуток – це фінансовий показник результативності діяльності банку. Його величина залежить від трьох основних компонентів: доходів, видатків і податків, сплачених до бюджету.

2. Надзвичайна важливість прибутку проявляється через його функції, які виступають у взаємозв'язку та обумовлюють одна одну. Вони визначають центральне місце і багатогранну роль прибутку у внутрішній фінансово-господарській діяльності банку, у фінансовій системі, в економіці та суспільстві держави.

3. В узагальненому вигляді прибуток є різницею між доходами, отриманими банком за відповідний період унаслідок своєї діяльності, та витратами, здійсненими за той самий період для забезпечення цієї діяльності.

4. За своєю структурою доходи, витрати і прибуток банку відповідають напрямам його діяльності. Тому розрізняють фінансові результати від операційної (фінансові результати від здійснення кредитних операцій, операцій з цінними паперами, операцій з іноземною валютою тощо) та неопераційної діяльності банку (в основному це діяльність, за якою банк отримує (сплачує) комісійні доходи (витрати).

5. За класичною класифікацією усі доходи і витрати поділятюься на банківські, безпосередньо пов'язані з операційною діяльністю банку, та небанківські, які не належать до основної діяльності банку, але забезпечують її здійснення.

6. Структура доходів і витрат банку відображається у фінансовому звіті за формою № 2 «Звіт про фінансові результати». Структурна схема звіту відображає постатейні елементи доходів і витрат банку і передбачає визначення фінансового результату в три етапи.

7. Аналіз прибутку здійснюють за факторною та коефіцієнтною моделями, що в комплексі забезпечує об'єктивність оцінки фінансового результату діяльності банку та дослідження ступеня впливу окремих факторів на загальну величину змін його обсягів від базового до звітного періоду.

8. Чистий прибуток банку розподіляється за двома напрямами: на збільшення капіталу і розвиток банківської установи та на споживання для виплати дивідендів акціонерам, матеріальне заохочення та соціальні потреби працівників. При цьому політика розподілу прибутку має бути максимально оптимізованою.

Запитання для самоконтролю

1. Пояснити сутність банківського прибутку, визначити його значимість як для самого банку, так і для економіки та суспільства держави вцілому.

2. Які основні функції виконує прибуток банку?

3. Як визначається фінансовий результат діяльності банку?

4. Здійснити структурну характеристику банківських доходів і витрат.

5. Який методичний інструментарій використовують у процесі аналітичної оцінки прибутковості банку?

6. Як розподіляється і використовується банківський прибуток?

Тестові завдання

1. Прибуток банку характеризує його фінансову стійкість і в збільшенні його обсягів зацікавлені:

а) акціонери, бо……; (продовжити думку)

б) працівники банку, бо……...;

в) держава, бо……;

г) правильної відповіді немає.

2. Підвищення рівня прибутковості банку можна досягти шляхом:

а) збільшення частки дохідних активів у їх загальній сумі;

б) скорочення частки недохідних активів;

в) зменшення витрат;

г) правильної відповіді немає.

3. У цілому високорентабельна діяльність банку досягається шляхом:

а) гнучкого управління співвідношенням та структурою активів і пасивів;

б) здійснення ефективного та професійно якісного менеджменту;

в) жорсткого державного регулювання діяльності банків;

г) правильної відповіді немає.

4. Економічний прибуток – це:

а) різниця між доходами і витратами банку;

б) різниця між балансовим прибутком і податком на прибуток;

в) прибуток банку до оподаткування;

г) правильної відповіді немає.

5. Процентні доходи банк отримує від:

а) кредитних операцій;

б) депозитних операцій;

в) надання консультацій клієнтам;

г) правильної відповіді немає.

6. Торговельні доходи банк отримує від:

а) кредитних операцій;

б) операцій з цінними паперами;

в) операцій з іноземною валютою;

г) правильної відповіді немає.

7. Вертикальний аналіз прибутку банку відображає:

а) динаміку його складових елементів та загальної суми;

б) структуру його складових елементів;

в) обсяги балансового та чистого прибутку банку;

г) правильної відповіді немає.

8. Горизонтальний аналіз прибутку банку відображає:

а) динаміку його складових елементів та загальної суми;

б) структуру його складових елементів;

в) обсяги балансового та чистого прибутку банку;

г) правильної відповіді немає.

9. Показник рентабельності капіталу (ROE) розраховується шляхом співвідношення:

а) капіталу до чистого прибутку;

б) капіталу до балансового прибутку;

в) чистого прибутку до капіталу;

г) балансового прибутку до капіталу.

10. Показник рентабельності активів (ROA) розраховується шляхом співвідношення:

а) активів до чистого прибутку;

б) чистого прибутку до активів;

в) балансового прибутку до активів;

г) правильної відповіді немає.

Розділ 18. Ризики у сфері банківської діяльності

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пізнати суть та роль ризиків у банківській діяльності;

– зрозуміти необхідність розробки ефективної системи ризик-менеджменту в банку;

– розібратися в показниках та методах вимірювання банківських ризиків;

– засвоїти основні способи зниження ризиків у банківській діяльності;

– пояснити вплив ризиків на результати діяльності банків.

18.1. Ризик-менеджмент як складова банківського менеджменту

Ризик є невід'ємною складовою в будь-якій сфері економічної діяльності. Недостатнє усвідомлення цього часто призводить до сумних наслідків. Стосовно банківської справи, то її неможливо собі уявити без ризику. Тобто для функціонування комерційних банків ризик є іманентно притаманною складовою. Будь-яке рішення в банківській діяльності, що заслуговує уваги, обтяжене ризиком, бо фінансова сфера взагалі, а банківська справа, зокрема, є досить чутливою не лише до різноманітних соціально-економічних чинників, але й до політичних, природно-кліматичних тощо. Отже, в банківській діяльності йдеться не про те, щоб взагалі уникнути ризику. Головне завдання полягає в раціональному управлінні банківськими ризиками в тому, щоб якомога правильніше та адекватно, у першу чергу, оцінювати структуру й міру (ступінь) ризику, здійснюючи ту чи іншу операцію, прагнути знизити ступінь ризику до допустимого (чи мінімального) рівня.

Прийняття на себе ризиків за відповідну винагороду (премію за ризик) традиційно належить до сфери діяльності банків. Отже, аналіз структури ризику, оцінка міри ризиків, управління різноманітними ризиками, врахування їх є важливою складовою політики та стратегії банків.

Цілком зрозуміло, що банківські ризики виникають, зокрема, тому, що неможливо повністю реалізувати своєчасне та вичерпне виконання прийнятої стратегії (управлінських рішень).

Це спряжене зі збурюючими (негативними) впливами складної множини суперечливих чинників. Відхилення прийнятих поточних припущень (гіпотез) від того, що реально може відбутися в майбутньому в процесі реалізації відповідних банківських управлінських рішень, містить у собі як шанси на успіх, так і ризик можливих несприятливих відхилень, які призводять до суттєвих збитків. На вербальному рівні ризик можна трактувати як міру можливого несприятливого відхилення від сподіваного (чи бажаного) результату щодо того чи іншого управлінського рішення, яке може призвести до втрати банком частини прибутків, до збитків, шкоди іміджу банку, а в екстремальних випадках становить загрозу його існуванню.

Одна з головних проблем банківського менеджменту – це необхідність віднайти в межах конкретної фінансово-господарської системи та в конкретній ситуації оптимальне (чи раціональне) співвідношення між прибутком, ризиком та ліквідністю.

Ризик, яким обтяжений банк, необхідно аналізувати, урахувати та знижувати його до прийнятного (допустимого).

Управління ризиками банку повинно задовольняти двом умовам:

– відповідати загальній ризиковій політиці банку, зорієнтованої на оцінку інтегрального ризику;

– відповідати цілям спеціальної ризикової політики, в межах якої оцінюються політичні, господарські, ринкові ризики та ризики, що пов'язані з платоспроможністю клієнтури.

Способи зниження банківських ризиків можна умовно поділити на *загальні* та *часткові*.

До *загальних* методів зниження ризиків банків можна віднести:

• диверсифікацію кредитів;

• кредитування на консорціумних засадах;

• страхування кредитів та депозитів;

• введення права застави;

• розширення переобліkових операцій;

• періодичну перевірку (контроль) кредитоспроможності позичальника.

До *часткових* методів слід віднести:

• визначення максимальних обсягів позики, яку раціонально надати певному позичальнику;

• страхування (хеджування) валютних операцій;

• застосування плаваючих відсоткових ставок;

• ретельне вивчення попиту та пропозиції щодо цінних паперів;

• забезпечення раціонального рівня показників ліквідності;

• встановлення питомої ваги коштів одного вкладника в загальній сумі банківських депозитів;

• включення особливих умов у депозитні договори тощо.

Теоретичне вивчення, а потім і впровадження конкретних методик управління ризиками в практику дозволить:

• покращити функціонування комерційних банків;

• підвищити ефективність усієї системи банківського менеджменту.

18.2. Сутність та класифікація банківських ризиків

Розмаїття чинників ризику призводить до їх появи в усіх сферах банківської політики (ризик є мовби всепроникаючим феноменом у банківській діяльності).

Банківські ризики так само, як і всі банківські операції можна розділити на дві групи: ризики активних операцій і ризики пасивних операцій. Але особливе значення мають ризики активних операцій, оскільки саме ці операції приносять прибуток банку, отримання якого є основною метою банківської діяльності.

Ризик притаманний усім сферам банківської діяльності. Більшість ризиків пов'язані з активними операціями банку, насамперед кредитною та інвестиційною діяльністю. Діяльність банку із залучення коштів на вклади (депозити), операції з цінними паперами, а також розрахункові операції за поточними рахунками також пов'язана з багатьма ризиками. Той факт, що банк здійснює одночасно і активні, і пасивні операції, означає наявність додаткових чинників ризику, а також особливого підходу до обмеження їх впливу, що отримав назву «управління активами і пасивами».

Діяльність операційних підрозділів, функціонування інформаційних технологій і реалізація концепції маркетингу пов'язані з рядом функціональних ризиків, які також можуть негативно позначитись на прибутку та капіталі банку. Нарешті, на банк у цілo-

му впливають інші зовнішні стосовно нього ризики; деякі з них, наприклад ризик невідповідності умовам державного регулювання, мають першочергове значення для діяльності банку. Тому управління ризиком входить до числа ключових завдань стратегічного управління банком. Існує багато різноманітних класифікацій банківських ризиків.

Доречним виглядає поділ банківських ризиків на три категорії:

• фінансові;

• функціональні;

• зовнішні (інші відносно банку ризики).

Фінансові ризики банку. Фінансові ризики пов'язані з передбаченими змінами в обсягах, дохідності, вартості та структурі активів та пасивів.

Кредитний ризик. Кредитний ризик – це міра (ступінь) невизначеності щодо виконання небажаних подій при здійсненні фінансових угод, суть яких полягає в тому, що контрагент банку не може взяти на себе за угодою зобов'язань і при цьому не вдається скористатися забезпеченням повернення позичених коштів.

Оперуючи поняттям кредитного ризику банку, потрібно розрізняти такі терміни:

– *кредитний ризик щодо позичальника* – імовірність того, що позичальник (боржник) не зможе виконати свої зобов'язання перед банком щодо повернення боргу згідно з умовами договору (угоди);

– *кредитний ризик щодо способу забезпечення позик* – імовірність того, що банку не вдається своєчасно та в повному обсязі скористатись забезпеченням позик для покриття можливих втрат:

– *кредитний ризик щодо кредитної угоди* – імовірність того, що позичальник (боржник) не зможе виконати своїх зобов'язань перед банком щодо повернення боргу згідно з угодами договору (угоди), і при цьому банку не вдається своєчасно і в повному обсязі скористатись забезпеченням позики для покриття можливих втрат. Отже, кредитний ризик щодо кредитної угоди – це добуток кредитного ризику стосовно позичальника на кредитний ризик щодо способу забезпечення позики;

– *зважений кредитний ризик щодо кредитної угоди* – добуток кредитного ризику щодо кредитної угоди на суму позики, що зафіксована в кредитній угоді;

– *портфельний кредитний ризик* – середньозважена величина ризиків щодо всіх угод кредитного портфеля, де вагами виступають частки сум угод у загальній сумі кредитного портфеля.

Необхідно зазначити, що з кредитним ризиком пов'язані не лише кредитні операції банку, а й інвестиційні (формування портфеля цінних паперів), гарантійні послуги, операції з деривативами, а також послуги кредитного характеру (лізинг, факторинг тощо).

Депозитний ризик. Депозитний ризик комерційного банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості переведення розрахункового або поточного рахунку до іншого банку або дострокового зняття вкладу.

Валютний ризик. Валютний ризик банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості понесення банком втрат через коливання валютних курсів. Цей ризик є наслідком незбалансованості активів та пасивів банку щодо кожної з валют за термінами і сумами (відкритої валютної позиції). А тому необхідно розрізняти поняття «валютний ризик щодо довгої відкритої валютної позиції» та «валютний ризик щодо короткої валютної позиції».

Валютний ризик щодо довгої відкритої валютної позиції – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості падіння курсу іноземної валюти відносно національної.

Валютний ризик щодо короткої валютної позиції – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості підвищення курсу іноземної валюти відносно національної.

Відсотковий (процентний) ризик. Відсотковий ризик банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливостей понесення банком втрат внаслідок непередбачуваних змін відсоткових ставок. Цей ризик є наслідком незбалансованості активів та пасивів з плаваючою відсотковою ставкою. Через це необхідно розрізняти відсотковий ризик щодо активних операцій банку і відсотковий ризик щодо пасивних операцій банку.

Відсотковий ризик щодо активних операцій банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості падіння відсоткових ставок з вкладення капіталу.

Відсотковий ризик щодо пасивних операцій банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості підвищення відсоткових ставок із залучення коштів.

Інвестиційний ризик. Інвестиційний (ринковий) ризик банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості знецінення цінних паперів, придбаних банком.

Ризик ліквідності. Ризик ліквідації банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо здатності банку забезпечити своєчасне виконання зобов'язань перед клієнтами шляхом перетворення оптових статей балансу в грошові кошти.

Цей ризик є похідним від ризиків щодо активних та пасивних операцій комерційного банку.

Ризик капітальної стійкості. Ризик капітальної стійкості банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо того, що втрати перевищать резерви на їх покриття. Цей ризик є похідним від ризиків щодо активних операцій комерційного банку.

Ризик неплатоспроможності (банкрутства). Ризик неплатоспроможності (банкрутства) банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо того, що банк виявиться неспроможним відповідати за свої зобов'язання. Іншими словами, це ризик того, що банк виявиться одночасно неліквідним, збитковим і з від'ємним капіталом. Ризик неплатоспроможності (банкрутства) комерційного банку є похідним від усіх розглянутих вище фінансових ризиків

Функціональні ризики комерційного банку. Функціональні ризики мають відношення до процесу створення будь-якого банківського продукту чи послуги. Із ними пов'язана діяльність кожного банку. Функціональні ризики виникають внаслідок неможливості своєчасно і в повному обсязі контролювати фінансово-господарську діяльність, збирати та аналізувати відповідну інформацію. Вони не менш небезпечні, ніж фінансові ризики, але їх важче ідентифікувати і визначити кількісно. У кінцевому підсумку функціональні ризики призводять до фінансових втрат.

Стратегічний ризик. Стратегічний ризик банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості неправильного формування цілей організації, неправильного ресурсного забезпечення їх реалізації і неправильного підходу до управління ризиком у банківській діяльності в цілому.

Технологічний ризик. Технологічний ризик комерційного банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості понесення втрат через витрати на усунення поломок у роботі банківського обладнання.

Операційний ризик. Операційний ризик банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості понесення втрат через шахрайство або неуважність службовців банку.

Ризик впровадження. Ризик впровадження банком нових продуктів і технологій – це міра (ступінь) щодо досягнення запланованої окупності нових банківських продуктів, послуг, операцій, підрозділів або технологій.

Функціональні ризики банку складніше ідентифікувати і неможливо оцінити порівняно з фінансовими ризиками. Для їх оцінки використовуються в основному експертні методи.

Що стосується методів зниження функціональних ризиків банку, то основним серед них є розвиток внутрішнього аудиту, удосконалення документообігу, розробка внутрішніх методик і техніко-економічного обґрунтування окремих операцій, а також продумане ресурсне (фінансове, матеріально-технічне, кадрове) забезпечення своїх операцій.

Інші зовнішні ризики комерційного банку. До цієї групи ризиків відносять ті нефінансові ризики, які, на відміну від функціональних, є зовнішніми відносно банку.

Репутаційний ризик банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості втрат банком довіри до себе з боку клієнтів внаслідок виникнення випадків невиконання банком своїх зобов'язань, мусування чуток про участь банку в різноманітних аферах і т.д. Значення цього ризику не варто применшувати, адже, як свідчить практика банківської діяльності, його наслідки можуть бути навіть важчими, ніж за фінансовими ризиками.

Політичний ризик комерційного банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо того, що політична ситуація в державі негативно вплине на діяльність банку. Цей ризик пов'язаний з внутрішньополітичними розборками, до яких може виявитись причетним колишнє або нинішнє керівництво банку.

Соціально-економічний ризик комерційного банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості погіршення економічної ситуації в державі, падіння життєвого рівня населення, що може негативно відобразитись на діяльності банку.

Форс-мажорний ризик комерційного банку – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості виникнення стихійних лих, катастроф, страйків, які можуть призвести до фінансових втрат комерційного банку.

18.3. Система кількісних показників банківських ризиків. Міри кредитного ризику банку

В основі процедур оцінки кредитних ризиків лежать такі поняття:

• *імовірність дефолту* – імовірність, з якою дебітор протягом деякого терміну може виявитися у стані неплатоспроможності;

• *кредитний рейтинг* – класифікація дебіторів організації, контрагентів емітентів цінних паперів або операцій з погляду їхньої кредитної надійності;

• *кредитна міграція* – зміна кредитного рейтингу дебітора, контрагента, емітента, операції;

• *сума, що підлягає кредитному ризику* – загальний обсяг зобов'язань дебітора, контрагента перед організацією, сума вкладень у цінні папери емітента і т.д.;

• *рівень втрат у випадку дефолту* – частка від суми, підданої кредитному ризику, що може бути втрачена у випадку дефолту.

Оцінка кредитного ризику може здійснюватися з двох позицій – оцінка кредитного ризику окремої операції і портфеля операцій.

Базова оцінка (без урахування кредитної міграції) кредитного ризику окремої операції може робитись з різним рівнем деталізації:

– оцінка суми, підданої ризику;

– оцінка імовірності дефолту;

– оцінка рівня втрат у випадку дефолту;

– оцінка очікуваних і несподіваних втрат.

На практиці найбільш проста в одержанні сума піддана ризику. Більш складно, але також реально кількісно оцінити рівень втрат у випадку дефолту. Сувора кількісна оцінка імовірності дефолту в сучасній українській практиці ускладнена через відсутність надійної статистики неповернень і банкрутств. Однак імовірність дефолту на практиці при прийнятті рішень може бути оцінена експертним методом. Оцінка очікуваних і несподіваних втрат є похідною оцінкою від трьох попередніх.

Кількісні значення кредитного ризику обчислюють як в абсолютних, так і у відносних величинах, що виражають міру невизначеності під час реалізації прийнятого рішення.

В абсолютному виразі кредитний ризик може визначатися системою показників, що застосовуються для оцінки економічного ризику.

Так, визначальним показником кредитного ризику щодо певної угоди є ймовірність виникнення несприятливих подій за цією угодою. У цьому випадку:

$$W = p(c). \tag{18.1}$$

В абсолютному виразі ступінь (міра) кредитного ризику щодо кредитної угоди може визначатися також як добуток імовірності виникнення збитків на величину цих збитків (суму позики). Цей показник можна назвати зваженим кредитним ризиком щодо кредитної угоди:

$$W = p(c) \times S, \tag{18.2}$$

де W – величина ризику;

p(c) – імовірність виникнення збитків за кредитною угодою;

S – сума позики, що зафіксована в кредитній угоді. Показники кредитного ризику, визначені за формулами (18.1) та (16.2), використовуються для кількісної оцінки ступеня кредитного ризику щодо кредитної угоди.

Для оцінки ступеня ризикованості кредитного портфеля банку застосовуються наступні абсолютні показники.

1. Можлива (сподівана) величина збитків за кредитним портфелем:

$$S_p = \sum_{i=1}^{n} s_i \cdot p_i(c), \tag{18.3}$$

де si – сума i-тої кредитної угоди, i = 1,2,..., n;

pi(c) – кредитний ризик щодо i-тої кредитної угоди.

2. Середньозважений кредитний портфельний ризик:

$$\partial = \sum_{i=1}^{n} p_i(c) \cdot \frac{s_i}{S} = \frac{\sum_{i=1}^{n} P_i(c) \cdot S_i}{\sum_{i=1}^{n} S_i} = \frac{S_p}{\sum_{i=1}^{n} S_i} \cdot \tag{18.4}$$

3. Дисперсія (варіація) кредитних ризиків щодо угод, які складають кредитний портфель банку:

$$V(p) = \sum \left(P_i(c) - \partial \right)^2 \cdot \frac{S_i}{S}, \tag{18.5}$$

де:

$$S = \sum_{i=1}^{n} S_i. \tag{18.6}$$

4. Середньоквадратичне відхилення кредитних ризиків щодо угод, які складають кредитний портфель банку:

$$\upsilon(p) = \sqrt{V(p)}. \tag{18.7}$$

5.1. Позитивна семіваріація кредитних ризиків щодо угод, які складають кредитний портфель банку:

$$PSV = \sum_{i=1}^{n} t_i^{\,2} \times \frac{S_i}{S}. \tag{18.8}$$

де n – обсяг кредитного портфеля (кількість угод);

ti – від'ємні відхилення кредитних ризиків щодо угод кредитного портфеля від середньозваженого кредитного ризику, тобто:

$$ti = \begin{cases} 0, p_i(c) \geq \partial \\ p_i(c) - \partial, p_i(c) < \partial \end{cases}. \tag{18.9}$$

5.2. Негативна семіваріація кредитних ризиків щодо угод, які складають кредитний портфель банку:

$$NSV = \sum_{i=1}^{n} l_i^{\,2} \times \frac{S_i}{S}, \tag{18.10}$$

де n – обсяг кредитного портфеля (кількість угод);

li – додатні відхилення кредитних ризиків щодо угод кредитного портфеля від середньозваженого кредитного портфельного ризику, тобто:

$$l = \begin{cases} 0, p_i(c) \leq \partial \\ p_i(c) - \partial, p_i(c) > \partial \end{cases}. \tag{18.11}$$

6.1. Позитивне середнє семиквадратичне відхилення кредитних ризиків щодо угод, які складають кредитний портфель банку:

$$psv = \sqrt{PSV}. \tag{18.12}$$

6.2. Негативне середнє семиквадратичне відхилення кредитних ризиків щодо угод, які складають кредитний портфель банку:

$$nsv = \sqrt{NSV}. \tag{18.13}$$

7. Коефіцієнт асиметрії кредитних ризиків щодо угод, які складають кредитний портфель банку:

$$a = \sum_{i=1}^{n} \frac{\delta}{S} \times (p_i(c) - \partial)^3 / \sqrt{V^3(p)}. \tag{18.14}$$

Портфельний кредитний ризик – це міра (ступінь) невизначеності щодо можливості втрати інвестором тієї чи іншої

частки портфеля боргових зобов'язань (кредитного портфеля, портфеля облігацій, векселів і т.д.).

Завдання визначення міри, яка підходила б для оцінки ризикованості портфеля боргових зобов'язань і яка разом з тим мала б достатньо зрозумілий економічний зміст і була здатна якомога повніше врахувати специфіку кредитного ризику, постає дуже гостро. Для ефективного управління портфельним кредитним ризиком необхідно знати не лише оцінки середнього очікуваного збитку портфеля, але і значення довірчого інтервалу відносно середнього значення, так як реальний рівень збитків портфеля може сильно варіюватися відносно середнього значення. Саме під величиною мінливості вартості портфеля боргових зобов'язань і слід розуміти «справжню» міру портфельного кредитного ризику, яку прийнято називати мірою Credit – at – Risk, CAR.

По суті, основне завдання побудови моделі портфельного кредитного ризику полягає в оцінці функції розподілу збитків портфеля боргових зобов'язань. На рис. 18.1 наведений приклад щільності розподілу збитків портфеля боргових зобов'язань. Хоча визначення зон «кредитного збитку» може варіюватися для кожного інвестора, ризиковий портфель – це портфель, щільність розподілу якого має відносно «довгий, важкий правий хвіст», тобто той, для якого відносно висока імовірність того, що реальні збитки будуть значно вищі, ніж очікувані (середні) втрати.

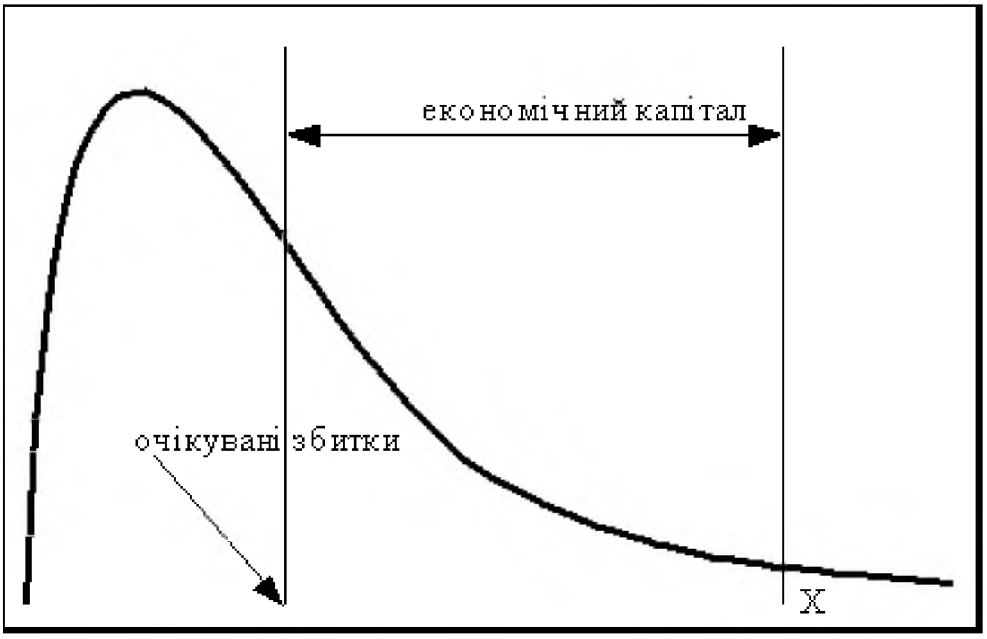

Рис. 18.1. Графік щільності розподілу збитків щодо портфеля боргових зобов'язань

Для цілей фінансового аналізу інвестори зазвичай приводять функцію розподілу кредитних збитків до однієї метричної величини, яка називається *економічним капіталом* під кредитний ризик. Економічний капітал визначається так, щоб імовірність того, що непередбачувані збитки перевищать економічний капітал (що дорівнює площі під графіком справа від X), була не більше деякої (порогової) величини. Наприклад, розмір економічного капіталу може бути встановлений таким чином, щоб непередбачувані збитки портфеля боргових зобов'язань не перевищували рівень економічного капіталу в 0,01 % випадків на однорічному часовому інтервалі. Величина порогової імовірності, як правило, обирається відповідно до кредитного рейтингу інвестора за своїми зобов'язаннями – якщо бажаним є кредитний рейтинг АА, то імовірність може бути прирівняна до історичної однорічної ймовірності дефолту за АА-корпоративними облігаціями.

При визначенні вартості кредитного зобов'язання інвестор спочатку розраховує величину відсоткової ставки, яка покриває очікувані кредитні збитки, а потім маржу, яку визначають так, щоб ставка прибутковості по капіталу, який зарезервований під кредит, задовольняла запити інвестора.

Проаналізуємо деякі підходи щодо оцінювання портфельного кредитного ризику.

Метод 1. Розрахунок очікуваного збитку. Розглянемо портфель боргових зобов'язань, який складається з деякої кількості боргових інструментів в умовній множині рейтингових категорій, які варіюються від 1 до 6 (або від ***A*** до ***F***). Припустимо, що особа, яка керує портфелем, визначила, що 3-я категорія еквівалентна кредитній якості облігації, яка має рейтинг ***BBB*** із стандартної множини категорій будь-якого рейтингового агентства. Виходячи з цього, особа, яка управляє портфелем, визначила для 3-ої категорії історичну оцінку імовірності дефолту ***BBB***-облігації, яка дорівнює, наприклад, 0,0018. Керуючий портфелем також визначив, що найбільш імовірні втрати у разі збитку будуть становити 35 % величини кредиту, тобто після банкрутства компанії-боржника вона отримає тільки 65 % величини суми кредиту. Тоді очікуваний збиток складе 0,0018 × 35 % = 0,063 % величини боргу з 3-ї категорії. Перемноживши це значення на номінальну величину боргу, отримуємо оцінку збитку в грошовому

вираженні. Повторюючи цей процес для кожної рейтингової категорії і додаючи отримані оцінки величини збитків, прийдемо до величини сукупного очікуваного збитку портфеля боргових зобов'язань. Ця величина, як правило, і використовується з метою визначення резервів капіталу для покриття ризику, а також для визначення вартості кредитів, порівняння ризикованості портфелів боргових зобов'язань і обчислення очікуваної прибутковості портфеля боргових зобов'язань.

Метод 2. Простий спосіб обчислення портфельного кредитного ризику. Цей підхід для обчислення портфельного кредитного ризику базується на припущенні, що єдиною подією, яка може статися (протягом року), є дефолт компанії-боржника, тобто можливі тільки два варіанти: «дефолт» та «відсутність дефолту». У першому випадку збиток становив 35 % величини боргу N, у другому випадку збиток дорівнює нулю. У цьому найпростішому випадку величина збитку є випадковою величиною, яка приймає тільки два значення, і її стандартне відхилення σ є величиною збитку за умови дефолту, помноженою на корінь квадратний добутку імовірності збитку λ і імовірності відсутності збитку (1 – λ):

$$\Sigma = 0{,}35 \times N \times \sqrt{\lambda(1-\lambda)} =$$

$$= 0{,}35 \times \sqrt{0{,}0018 \times 0{,}9982} = 1{,}4\ \%.$$

Ця величина визначає варіацію збитку відносно середнього значення величини збитку за окремим борговим зобов'язанням і може бути використана у майбутньому разом з оцінками значень кореляції ймовірностей дефолту для обчислення стандартного відхилення сукупного збитку кредитного портфеля.

При оцінці ризику добре диверсифікованого портфеля можна скоротити кількість досліджуваних показників для окремих складових портфеля, віднісши їх до несистематичних ризиків.

Показники валютного ризику банку

Для оцінки валютного ризику використовуються:

• оцінка валютної позиції – різниця між вимогами і зобов'язаннями в деякій валюті як відбиті на балансі, так і на позабалансових рахунках, позиція є мірою чутливості організації до валютного ризику;

• оцінка волатильності курсів валют – оцінка ступеня можливих несприятливих змін валютних курсів.

Волатильність являє собою основну міру ризику ринкового фінансового інструмента. Волатильність є випадковою складовою зміни ціни фінансового інструмента, що розглядається в такий спосіб:

$$r = m + v, \qquad (18.15)$$

де r – зміна ціни за інтервал;

m – середня зміна ціни (тренд) – постійна величина;

v – волатильність, випадкова величина (часовий ряд) з нульовим математичним сподіванням, тобто рух ціни за деякий інтервал розглядається як деякий планований трендовий рух і випадкове відхилення від тренда обумовлене волатильністю.

Волатильність у такий спосіб є випадковою величиною, чи (при розгляді зміни ціни за кілька інтервалів) часовим рядом. Моделювання даної випадкової величини являє основу для оцінки більшості ринкових ризиків. Нижче приводяться основні способи моделювання волатильності:

Проста волатильність. Як оцінка волатильності найчастіше використовується стандартне відхилення даної величини, розраховане за деякою історичною вибіркою. Природно для розрахунку волатильності в такий спосіб варто розглянути досить велику кількість інтервалів зміни цін. Стандартною для розрахунку волатильності на інтервалі один день є тримісячна вибірка (90 днів) одноденних змін цін.

Перевагою такого роду моделі є те, що вона досить проста як з погляду розрахунку волатильності, так і її подальшого застосування. Щоб розрахувати максимально можливе відхилення ціни від середнього очікуваного значення із заданою імовірністю, достатньо просто помножити волатильність на коефіцієнт, обумовлений властивостями нормального розподілу. Так щоб розрахувати граничну зміну з імовірністю 95 % (стандарт RiskMetrics), волатильність необхідно помножити на 1,65. Імовірності 99 % (вимоги Базельського комітету) відповідає коефіцієнт 2,33.

Просту волатильність також досить просто моделювати, що дозволяє легко використовувати її в тих чи інших оцінках ризику.

Недоліками такого розрахунку волатильності є:

– невідповідність нормального розподілу реальному розподілу випадкових рухів цін. Реальні випадкові рухи цін у цілому не так сильно схильні відхилятися щодо нуля, як це моделюється нормальним розподілом, але роблять іноді різкі стрибки (мають так звані «важкі хвости»). Представлені нормальним розподілом випадкові зміни, з одного боку, схильні до великих коливань близько нуля, але з іншого, – не схильні до різких викидів. Останнє найбільш неприємне, тому що саме різкі випадкові рухи цін становлять найбільший інтерес при оцінці втрат;

– розрахунок характеристик волатильності за значним історичним масивом приводить до «запізнювання» оцінки – зміни волатильності, що відбулися протягом останніх днів або тижнів, не знайдуть повною мірою своє відображення в оцінці волатильності. При регулярному (наприклад щоденному) розрахунку волатильності з однією і тією ж довжиною вибірки вихід з вибірки різких стрибків, що мали місце в минулому, буде приводити до різкої зміни поточної волатильності. Цей підхід не враховує можливу автокореляцію випадкових змін цін, наприклад, у випадку різкого одноденного стрибка цін у наступні дні випадкові зміни цін будуть також вищими від своєї «середньої норми», що здатне істотно вплинути на характер прийнятих ризиків.

Експонентна волатильність. Експонентна волатильність являє собою аналог простої волатильності за тим винятком, що дані історичної вибірки включаються в розрахунок з ваговими коефіцієнтами, які збільшують вагу недавніх рухів цін у вибірці порівняно з давніми рухами.

Експонентна волатильність використовується на практиці й інтерпретується аналогічно простій, але вона більшою мірою відбиває недавні зміни цін і не піддається різким змінам за фактом виходу з вибірки досить старих різких змін цін.

Волатильність як комбінація декількох розподілів. Для того, щоб не відмовлятися від зручного при моделюванні і розрахунку нормального розподілу і врахувати ефект «важких хвостів», можна моделювати волатильність у вигляді комбінації декількох нормально-розподілених випадкових величин з різними дисперсіями, кожна з яких «спрацьовує» з деякою визначеною імовірністю. При моделюванні окремого руху ринку для

розрахунку випадкової складової з деякою імовірністю вибирається один із цих розподілів. Наприклад, можлива наступна комбінація для курсу USD/UAH (цифри умовні):

– з імовірністю 90 % нормально розподілена зміна цін з дисперсією 5 коп. (випадкові коливання цін у спокійній обстановці);
– з імовірністю 8 % нормально розподілена зміна цін з дисперсією 15 коп. (більш різкі зміни цін);

– з імовірністю 2 % нормально розподілена зміна цін з дисперсією 50 коп. (стресові викиди).

Альтернативні методи виміру і управління ризиком розвивалися паралельно із зростанням фінансових ринків. Один з таких методів виміру ризику, відомий як Value at risk (VaR), став особливо широко застосовуватися в останні кілька років і сьогодні використовується як основа міжнародними банківськими організаціями (наприклад BIS) при встановленні нормативів величини капіталу банку щодо ризику його активів. Метод VaR був розроблений для того, щоб за допомогою однієї величини відобразити інформацію про ризик портфеля.

Сутність VaR. Value-at-Risk (VaR) – це міра максимально можливої потенційної зміни ціни фінансового інструмента із заданими імовірністю і проміжком часу. VaR відповідає на запитання: як багато можна втратити з імовірністю x % за певний проміжок часу. Як правило, інтервал часу, для якого обчислюється значення VaR, складає 1–10 днів, а рівень надійності дорівнює 95–99 %.

Величина $q = VAR\ \alpha\ (X)$ є квантиль рівня α розподілу випадкової величини X, тобто імовірність того, що X не перевищить q, дорівнює 0.01 α. α вимірюється у відсотках. Обчисливши ***VaR***, можемо формулювати твердження типу : «Ми на α впевнені, що не втратимо більше, ніж q за найближчі N днів». Методології обчислення ***VaR*** присвячена величезна кількість літератури. Він використовується не тільки трейдерами і портфельними менеджерами, але і регулювальними органами. Так у США регулювальні органи жадають від банків резервувати триразовий 10-денний 99 % ***VaR*** під ринкові ризики.

Незважаючи на свою популярність, ***VaR*** має ряд істотних недоліків. По-перше, ***VaR*** не враховує можливих великих втрат, що можуть відбутися з маленькими імовірностями (меншими, чим

1-0.01 α). По-друге, ***VaR*** не може розрізнити різні типи хвостів розподілу втрат і тому недооцінює ризик у випадку, коли розподіл втрат має «важкі хвости» (тобто його щільність повільно спадає). По-третє, ***VaR*** не має властивості ***субадитивності***. Можна привести приклади, коли ***VaR*** портфеля більше, ніж сума ***VaR***ів двох підпортфелів, з яких він складається. Це суперечить здоровому глузду. Дійсно, якщо розглядати міру ризику як розмір капіталу, резервованого для покриття ринкового ризику, то для покриття ризику всього портфеля немає необхідності резервувати більше, ніж суму резервів складових підпортфелів.

VaR заохочує торгові стратегії, що дають гарний дохід при більшості сценаріїв, але іноді можуть приводити до катастрофічних втрат.

В основі розрахунку VaR лежить визначення одноденної мінливості (волатильності) валютних курсів, тобто того, наскільки за день можуть змінюватись валютні курси. Найчастіше за міру одноденної мінливості обирається середньоквадратичне відхилення у відсотках, яке може бути розраховане на основі історичних даних. Для часових горизонтів, що перевищують один день, припускають, що волатильність валютних курсів пропорційна тривалості часового горизонту прогнозування, що дає змогу отримати оцінку валютного ризику на необхідну перспективу шляхом масштабування одноденної величини VaR. VaR з часовим горизонтом Т днів і довірчим інтервалом х % може бути розрахована за такою формулою:

$$VAR = k_x \cdot \sigma \cdot \sqrt{T}, \qquad (18.16)$$

де kx – поправочний коефіцієнт (квантиль), що показує положення значення випадкової величини (симетрично в обох хвостах розподілу) відносно середнього, вираженого в кількості середньоквадратичних відхилень. Так, для найчастіше використовуваних значень довірчого інтервалу в 95 та 99 % відповідні квантилі будуть дорівнювати 1,65 і 2,33 середньоквадратичних відхилень;

σ – середньоквадратичне відхилення (одноденна волатильність) валютного курсу у відсотках.

Слід зазначити, що така оцінка є прийнятною лише для порівняно невеликих інтервалів часу, при цьому її точність зменшується із збільшенням часового горизонту.

Методи оцінки VaR. Існує три основних методи визначення параметрів функції розподілу: історичний, аналітичний і метод симуляції: історичний, аналітичний, метод Монте-Карло.

Історичний метод полягає в дослідженні зміни вартості такого портфеля за попередній історичний період. Для обчислення VaR складається база даних за певний історичний період значень цін інструментів, що входять у портфель (чи виділених ринкових факторів, якщо портфель апроксимується). Після цього треба обчислити зміни цін інструментів за проміжок часу, для якого розраховується VaR, і одержати відповідні значення зміни вартості портфеля. Потім треба впорядкувати отримані дані, побудувати гістограму розподілу змін вартості портфеля і знайти значення VaR, що відповідає обраному значенню імовірності. Перевага цього методу полягає в тому, що він позбавлений припущень про вид розподілу ринкових факторів портфеля, простий у здійсненні.

До недоліків цього методу варто віднести те, що він вимагає проведення великої роботи зі збору історичних даних і їх обробки. Крім того, оцінка можливих змін вартості портфеля обмежена набором попередніх історичних змін. Типова проблема при використанні цього методу складається у відсутності необхідної кількості історичних даних. Щоб одержати більш точну оцінку VAR, необхідно використовувати якнайбільше даних, але використання занадто старих даних приводить до того, що сьогоднішній ризик буде оцінений на основі даних, що не відповідають поточному стану ринку.

Аналітичний метод. Основна ідея методу полягає у виявленні ринкових факторів, що впливають на вартість портфеля, і апроксимації вартості портфеля на основі цих факторів. Тобто фінансові інструменти, що складають портфель, розбиваються, наскільки це можливо, на елементарні активи, такі, що зміни кожного залежать тільки від впливу одного ринкового фактора. Наприклад, багаторічна купонна облігація може розглядатися як набір безкупонних облігацій з різними термінами погашення.

Далі робиться припущення про вид розподілу ринкових факторів. Зазвичай вважають, що прибутковість ринкових факторів підкоряється нормальному розподілу. На основі історичних даних обчислюються математичне сподівання, значення дисперсії і кореляції між факторами. Якщо апроксимація має лінійний вид,

то розподіл прибутковості портфеля також буде нормальним, і, знаючи параметри розподілів ринкових факторів, можна визначити параметри розподілу всього портфеля.

Серйозна перевага цього підходу полягає в тому, що для більшості ринкових факторів усі необхідні параметри нормального розподілу добре відомі. Наприклад, The J.P.Morgan's RiskMetrics є відмінним джерелом таких даних. Вони поширюються безкоштовно і доступні через Інтернет за адресою www.jpmorgan.com.

Зауважимо, що оцінка VaR, отримана за допомогою аналітичного методу, найбільше збігається з оцінкою ризику, пропонованою сучасною портфельною теорією.

Цей метод дозволяє досить швидко одержувати оцінку VaR. Але якість оцінки погіршується при збільшенні в портфелі частки інструментів з нелінійними функціями виплат. Крім того, необхідність робити допущення про вид розподілу для базових активів є серйозним недоліком цього методу.

Метод Монте-Карло. Такий метод полягає в моделюванні можливих змін вартості портфеля при деяких припущеннях. Виявляються основні ринкові фактори, що впливають на вартість портфеля. Потім будується спільний розподіл цих факторів будь-яким способом, наприклад, з використанням історичних даних чи даних, заснованих на певному сценарії розвитку економіки. Після цього моделюється велика кількість можливих сценаріїв розвитку ситуації, і зміна вартості портфеля розраховується для кожного результату моделювання. Далі будується гістограма отриманих даних і визначається значення VaR.

Цей метод має декілька переваг. Він не використовує конкретну модель визначення параметрів і може бути легко перебудований відповідно до економічного прогнозу. Метод моделює не кінцеву вартість портфеля, а сценарій розвитку ситуації, що дозволяє відслідковувати зміну вартості портфеля залежно від шляху розвитку ситуації.

Загальний недолік VaR полягає в тому, що всі моделі VaR, незалежно від застосовуваних методів обчислення, використовують історичні дані. І якщо умови на ринку різко змінюються, наприклад, стрибкоподібно змінюється волатильність ринку або змінюється кореляція між активами, то VaR врахує ці зміни тільки через певний проміжок часу. А до цього моменту оцінка VaR буде некоректною.

Для оцінки VaR використовується та чи інша модель, а це означає наявність модельного ризику в розрахунках. Тому періодична перевірка адекватності застосовуваної моделі необхідна.

VaR оцінює імовірність виникнення втрат більше певного рівня, тобто оцінює вагу хвоста розподілу, але нічого не говорить про те, наскільки великими можуть бути ці втрати. Тому додатково до VaR рекомендується вивчати поводження портфеля у стресових ситуаціях, щоб оцінити довжину хвоста розподілу.

Усі ці фактори приводять до того, що VaR добре працює у випадку стабільного стану на ринках і перестає адекватно відображати величину ризику, якщо на ринках відбуваються драматичні зміни. Варто пам'ятати, що VaR – лише один з інструментів при управлінні ризиком, а не універсальний спосіб його оцінки.

Оцінка валютного ризику банку із застосуванням VaR-технології здійснюється в декілька кроків.

Перший крок – визначення розміру відкритої позиції, що піддається ризику, за кожною іноземною валютою. Ці позиції мають бути перераховані в національну валюту за офіційними валютними курсами на момент оцінки ризику (цей процес називається mark-to-market або розрахунок ринкової вартості позиції).

Другий крок – визначення мінливості (волатильності) валютних курсів, тобто того, наскільки сильно можуть змінитись валютні курси. Найчастіше за міру мінливості обирається середньоквадратичне відхилення у відсотках, яке може бути розраховане на основі історичних даних.

Третій крок – розрахунок VaR кожної з відкритих позицій, виражених у національній валюті. Він дорівнює добутку ринкової ціни позиції на мінливість валютного курсу.

Четвертий крок – визначення валютного ризику комерційного банку, який не дорівнює сумі VaR кожної з відкритих валютних позицій, тому що коефіцієнт кореляції між курсами валют, як правило, не дорівнює 1 або мінус 1.

Валютний ризик щодо загальної відкритої валютної позиції комерційного банку, VaRп, може бути визначений за такою формулою:

$$VaR_n = \sqrt{\sum_{i=1}^{n} VaR_i^2 \cdot x_i^2 + \sum_{i=1}^{n} \sum_{\substack{j=1 \\ i \neq j}}^{n} VaR_i \cdot VaR_j \cdot x_i \cdot x_j \cdot \rho}, \qquad (18.17)$$

де VaRi(j) – максимально можлива зміна курсу і-тої(j-тої) іноземної валюти відносно національної за період дії кредитного договору (у відсотках), яка може бути обчислена за формулою (18.15);

xi – частка (питома вага) і-тої(j-тої) іноземної валюти в гривневому еквіваленті на момент видачі кредиту в загальній сумі відкритої валютної позиції банку в гривневому еквіваленті на момент видачі кредиту;

ρ – коефіцієнт кореляції між курсами і-тої та j-тої іноземних валют відносно національної валюти.

Слід зазначити, що при зайнятті банком довгої валютної позиції за певною іноземною валютою (активи банку в цій валюті перевищують його пасиви в цій валюті) у формулу (18.19), що наведена нижче, максимально можлива зміна курсу даної іноземної валюти відносно національної за період дії кредитного договору підставляється із знаком «+», а при зайнятті короткої валютної позиції (пасиви банку в цій валюті перевищують активи в цій валюті) – із знаком мінус.

Показники відсоткового (процентного) ризику банку

Геп – це поняття, яке прийняте в банківській практиці і характеризує різницю між величиною активів та пасивів, чутливих до зміни ставки відсотка і які мають бути переоцінені або погашені до певного терміну.

До чутливих до змін відсоткової ставки активів відносять: видані кредити, облігації, придбані банком, доходи майбутніх періодів тощо. До нечутливих активів – каса, будівлі, споруди, господарський інвентар і т. д.

Чутливі пасиви – це кошти на розрахункових та поточних рахунках юридичних осіб, депозити та отримані міжбанківські кредити.

Нечутливі пасиви – це фонди банку (статутний, резервний і т.д.).

Співвідношення цих видів активів та пасивів відіграє суттєву роль у формуванні банківського доходу при зміні ставки відсотка. Позначивши t-момент переоцінки активів та пасивів, чутливі до зміни ставки відсотка активи At і чутливі до зміни ставки відсотка пасиви nt, отримуємо формулу для розрахунку гепа, Г:

$$\mathbf{Г = At – Пt.}$$

У теорії банківської справи сформульовані такі основні принципи управління гепом:

1. Зміна відсоткового прибутку, який отримується при заданому співвідношенні активів та пасивів, в результаті зміна відсоткової ставки залежить від величини гепа.

2. У випадку негативного гепа (Г < 0) при зростанні ставки відсотка відсотковий прибуток спадає, а при її зниженні – зростає. Навпаки, при позитивному гепі (Г > 0), при зростанні ставки відсотка відсотковий прибуток збільшується, а при її зниженні – спадає (табл. 18.1).

3. Поняття гепа нерозривно пов'язане з термінами погашення або переоцінки пасивів та активів. Якщо ці терміни суттєво різняться, то виникає так званий ефект Стігума-Бренча, згідно з яким, якщо пасиви (активи) багатократно переоцінюються до того, як здійснюється переоцінка активів (пасивів), то це й буде визначати позицію гепа, що розраховується на момент переоцінки.

4. Позиція гепа визначається характером діяльності комерційного банку.

Таблиця 18.1

Вплив гепа на зміну відсоткового прибутку за різної динаміки ставки відсотка

Геп	Зміна ставки відсотка	Зміна відсоткового прибутку
Негативний	зростає	зменшується
Негативний	спадає	збільшується
Позитивний	зростає	збільшується
Позитивний	спадає	зменшується
Нульовий	зростає	не змінюється
Нульовий	спадає	не змінюється

Мірою процентного ризику традиційно вважається ступінь чутливості (мінливості) ціни облігації під впливом коливання процентних ставок.

Еластичність і тривалість. Аналіз тривалості й еластичності процентної ставки становить суть класичного підходу до оцінювання процентного ризику.

1. Еластичність процентної ставки є диференціальною мірою, що характеризує величину зміни ціни облігації (у відсотках)

на кожен відсоток коливання ставки. Виходячи з формули для ціни облігації

$$P = \sum_{t=1}^{T} \frac{C_t}{(1+r)^t}, \tag{18.18}$$

одержимо:

$$\frac{\partial P}{\partial r} = -\sum_{t=1}^{T} \frac{tC_t}{(1+r)^{t+1}}, \tag{18.19}$$

$$el = \frac{\partial P / P}{\partial r / r} = -\sum_{t=1}^{T} \frac{tC_t r}{(1+r)^{t+1} P}. \tag{18.20}$$

Еластичність обчислюється з параметрів потоку платежів за даною облігацією (купонної ставки, періодичності виплат). Загальне правило роботи з показником еластичності таке: чим вища еластичність процентної ставки, тим більшим є рівень процентного ризику щодо даного цінного папера.

2. Питома вага приведеної поточної вартості (NPV) потоку платежів у його загальній вартості показує співвідношення потоків платежів до інвестора в найближчому і віддаленому майбутньому; іншими словами, ця величина показує, наскільки швидко інвестор одержить назад більшу частину вкладених коштів. Величина цього показника обчислюється для кожного періоду виплат по облігації відповідно до формули:

$$v(t) = \frac{C_t}{P(1+r)^t}. \tag{18.21}$$

3. Тривалість (дюрація) являє собою середньозважений (з вагами) час до погашення облігації:

$$D = \sum_{t=1}^{T} tv(t) = \sum_{t=1}^{T} \frac{tC_t}{P(1+r)^t}. \tag{18.22}$$

Тривалість дає можливість порівнювати альтернативні потоки платежів (інвестиційні проекти) шляхом аналізу їхньої чутливості до зміни процентних ставок. У випадку, якщо ви зайняли в борг під зобов'язання виплатити 1 млн через рік (тривалість вашої заборгованості дорівнює 1), то розумно було б з метою захисту від зміни процентних ставок купити, наприклад, безкупонну

облігацію з номіналом 1 млн, що погашається через рік, що буде вам коштувати:

$$P = \frac{1.000.000}{1+r}, \tag{18.23}$$

де r – річна процентна ставка.

У такому випадку ваші зобов'язання будуть приведені у відповідність з вашими активами (що ілюструє результат теореми Самуельсона про імунітет).

Скорегована (adjusted) тривалість і приведена вартість базисного пункту. Скорегована тривалість обчислюється за формулою:

$$AD = \frac{D}{\left(1+\frac{YTM}{100n}\right)}, \tag{18.24}$$

де YTM – прибутковість до погашення, n – частота виплат за рік.

Курсова зміна ціни облігації (у відсотках) приблизно дорівнює добутку AD на зміну дохідності. Нехай, наприклад, придбана за номіналом 10 % трирічна облігація, дохідність якої становить 12 %. Якщо YTM підніметься на 0,01 % (на 1 базисний пункт), тобто досягне 12,01 %, то ціна впаде приблизно на $\frac{3}{1.12}0.01\% = 0.027\%$ і становитиме 99,97. У цьому прикладі також було обчислено приведену вартість базисного пункту, тобто зміна ціни інструмента при зміні ставки на 1 пункт. Тут вона дорівнює 0,03.

Застосування AD-показника вимагає визначеної обережності, тому що він перебільшує розмах падіння цін при великому зростанні процентних ставок і занижує масштаби зростання цін при їхньому значному падінні – так звана властивість опуклості (convexity), обумовлена другою похідною. Ефект цей істотно нелінійний. Труднощі також виникають при розрахунках AD для облігацій із правом дострокового викупу емітентом.

Показники інвестиційного ризику банку. Кореляція цінних паперів та її застосування

При створенні ПЦП суттєву роль відіграє кореляція ЦП. Вона характеризує взаємозв'язок між нормами прибутку двох

цінних паперів. Міру щільності цього взаємозв'язку вимірюють за допомогою коефіцієнта кореляції.

Коефіцієнт кореляції є показником того, наскільки зв'язок між нормами прибутків акцій двох видів близький до строгої лінійної залежності. Він однаково зазначає і надто велику частку випадковості, і надто велику частку нелінійності цього зв'язку. Якщо розглядаються дві звичайні акції виду A_1 та A_2, то їх коефіцієнт кореляції визначається за формулою:

$$\rho_{12} = \text{cov}(R_1, R_2) / \sigma_1\sigma_2 = \sum_{i=1}^{n} p_i(R_{1i} - m_1)(R_{2i} - m_2)/\sigma_1\sigma_2, \quad (18.25)$$

де 12 – коефіцієнт кореляції для акцій виду A_1 та A_2;

$\text{cov}(R_1, R_2)$ – коваріація випадкових величин R_1 та R_2.

Очевидно, що $cov(R_k, R_k) = k^2; kk = 1; k = 1, 2.$

Якщо коефіцієнт кореляції не дорівнює нулю, то він своєю величиною характеризує не тільки наявність, але й тісноту стохастичного зв'язку між R_1 та R_2.

Нагадаємо основні властивості коефіцієнта кореляції:

• коефіцієнт кореляції приймає значення в межах [–1; 1];

• абсолютна величина коефіцієнта кореляції вказує на тісноту взаємозв'язку норм прибутку акцій: чим більшою (ближчою до одиниці) є абсолютна величина, тим тісніше пов'язані між собою ці акції і чим меншою (ближчою до нуля) вона є, тим слабшим є зв'язок між цими акціями;

• знак коефіцієнта кореляції вказує напрям взаємозв'язку норм прибутку акцій. Якщо він додатний, то маємо додатну кореляцію, коли зростання (зниження) норми прибутку однієї акції йде одночасно зі зростанням (зниженням) норми прибутку другої акції. Коли ж коефіцієнт кореляції є від'ємною величиною, то маємо коефіцієнт так званої від'ємної кореляції акцій, коли зростання (зниження) норми прибутку однієї акції йде зі зниженням (зростанням) норми прибутку другої.

На практиці додатна кореляція зустрічається значно частіше, ніж від'ємна. Це пов'язано з так званою силою прискорення ринку. Наприклад, дослідження, що були проведені на Нью-Йоркській біржі, показали, що переважна частина акцій має коефіцієнт кореляції в межах від 0,4 до 0,6.

Аналогічно тому, як це було зроблено при обчисленні сподіваної норми прибутку та ризику, оцінку коефіцієнта кореляції для двох акцій – *вибірковий коефіцієнт кореляції* – можна знайти на основі інформації про норми прибутку акцій у минулому.

Формула для обчислення вибіркового коефіцієнта кореляції двох акцій $\hat{\rho}_{12}$:

$$\rho_{12} \approx \hat{\rho}_{12} = \frac{\sum_{t=1}^{T}(R_{1t} - m_1)(R_{2t} - m_2)}{(T-1)\sigma_1\sigma_2}, \qquad (18.26)$$

де Т – кількість попередніх періодів, для яких маємо інформацію.

У зв'язку з випадковістю вибірки вибірковий коефіцієнт кореляції $\hat{\rho}_{12}$ може відрізнятися від нуля навіть тоді, коли між спостережуваними випадковими величинами відсутня кореляція.

Коефіцієнт чутливості (β). Систематичний ризик СР акції пов'язаний з імовірністю подій, які впливають на весь фондовий ринок у цілому, і його неможливо уникнути шляхом диверсифікації портфеля цінних паперів.

Показник β характеризує змінюваність доходів за певною акцією відносно доходів щодо «середнього», повністю диверсифікованого портфеля, яким в ідеалі є увесь ринок цінних паперів.

Вважають, що показник *CP* для «середньої» акції, динаміка доходів за якою збігається з динамікою ринку цінних паперів у цілому (вимірюється за будь-яким фондовим індексом), дорівнює одиниці (β =1).

Величина β_t – коефіцієнт ризику t-го активу, що характеризує щільність зв'язку між біржовим курсом акцій і-ої компанії та загальним станом ринку, визначається за формулою:

$$\beta_i = \mathrm{cov}(R_i, R_m) / \sigma_i^2(R_m) = \rho(R_i, R_m)\sigma(R_i) / \sigma(R_m), \qquad (18.27)$$

де Ri – норма доходу і-го капітального активу (акції);

Rm – загальноринковий середній рівень норми доходу;

σ(Ri), σ(Rm) – середньоквадратичне відхилення від сподіваної величини відповідно і-го капітального активу та загальноринкової норми доходу;

cov(Ri,Rm) – коваріація норми доходу і-го активу та дохідності ринку;

p(Ri,Rm) – коефіцієнт кореляції норми доходу і-х цінних паперів та середньоринкової норми доходу.

Показник β регулярно публікується у західній фінансовій періодиці, він широко використовується для аналізу якості інвестиційних проектів, зокрема для оцінки того, наскільки сподіваний дохід компенсує ризиковість вкладень у певний вид цінних паперів.

18.4. Методи зниження банківських ризиків

При управлінні фінансовими ризиками банку широко застосовуються похідні фінансові інструменти, так звані «деривативи» (від англ. derivative – похідний). Це інструменти, вартість яких є похідною від вартості відповідних їм первинних активів (цінних паперів, валюти, товарів тощо).

Деривативи можна поділити на 5 основних груп: форвардні контракти; свопи; ф'ючерсні контракти; опціони; «екзотичні деривативи» (наприклад, свопціони, тобто інструменти, що поєднують у собі характеристики попередніх груп).

Зниження валютного ризику за допомогою деривативів

Зниження валютного ризику у практиці страхування валютних ризиків здійснюється за допомогою деривативів (форвардів, ф'ючерсів, свопів, опціонів).

Форвардні валютні контракти. Основою форвардної угоди є договір купівлі-продажу іноземної валюти протягом певного періоду або на певну дату в майбутньому за обмінним курсом, обумовленим на дату укладення угоди. Форвардні контракти є терміновими контрактами міжбанківського валютного ринку. Терміни форвардних угод стандартизовані та, як правило, не перевищують 12 місяців; найбільш поширеними є угоди на 1, 2, 3, 6, 9 та 12 місяців. На практиці ці періоди позначаються: 1M, 2M, 3M і т. д.

Основне призначення форвардних валютних угод – забезпечити надійне страхування майбутніх платежів або надходжень за зовнішньоторговельними контрактами. Останнім часом форвардні угоди широко використовуються і для неторговельних операцій, пов'язаних із рухом капіталів: кредитування іноземних філій, вкладення інвестицій, придбання цінних паперів іноземних емітентів, репатріація прибутків тощо.

Форвардні угоди є твердими, тобто обов'язковими для виконання, і укладаються переважно з метою реальної купівлі або продажу валюти. Найбільш поширеним є використання таких угод для страхування незабезпечених відкритих валютних позицій, але вони можуть бути використані зі спекулятивною метою. Умови форвардного контракту:

– валютний курс фіксується на момент укладення форвардної угоди;

– реальна передача валюти здійснюється через певний обумовлений стандартний відтинок часу;

– під час підписання угоди ніякі попередні платежі не здійснюються;

– обсяги контрактів не стандартизовані.

Фінансовий зміст форвардної операції полягає в купівлі чи продажу однієї валюти в обмін на іншу, виходячи з інтересів покупця (продавця), з метою одержання прибутку чи запобігання збиткам.

Специфікою форвардного ринку є те, що форвардні валютні курси, на відміну від інших видів угод, безпосередньо не фіксуються, а розраховуються. Маркет-мейкери та професійні дилери оперують показниками, вираженими у вигляді десятитисячної частини валютного курсу, що відображають різницю між курсом «спот» і курсом «форвард». Ці показники називають форвардною маржею (спред, пункти, піпи) і на практиці здійснюються котирування не курсів, а відповідних різниць.

Форвардний валютний курс розраховується на момент укладення угоди і складається з поточного курсу (спот-курсу) і форвардної маржі, яка може виступати у вигляді премії або знижки (дисконту). Якщо форвардний курс валюти вищий від поточного, то для його визначення до спот-курсу додається форвардна премія. Якщо ж форвардний курс нижчий від поточного, він визначається відніманням від значення спот-курсу форвардної знижки (дисконту).

На практиці з метою розрізнення премії або знижки їх часто записують, відповідно зі знаком «плюс» чи «мінус», але дилер завжди безпомилково визначить премію або знижку, якщо знак і не буде вказано. Це пояснюється тим, що курс покупця завжди нижчий за курс продавця. Тому, коли показники форвардної

маржі (спред) наведені в порядку збільшення [наприклад, 150–200 або (–100) – (–20)], то йдеться про форвардну премію. У разі якщо спред наводиться в порядку зниження [наприклад, 220–100 або (–50) – (–180)], то дилер повинен враховувати цей спред як форвардну знижку (дисконт).

Крім того, слід мати на увазі, що курси «форвард» відрізняються від курсів «спот» значно більшим абсолютним значенням показника маржі – різниці між курсом продажу та курсом купівлі. Це пояснюється специфікою банківської операції «форвард», яка одночасно є й формою страхування валютних ризиків. Що триваліший форвардний період, то вищим буде рівень валютного ризику, а тому більшим буде і розмір форвардної маржі.

Валютні угоди «своп». Валютний «своп» – валютна операція, яка поєднує купівлю або продаж валюти на умовах «спот» із одночасним продажем (або купівлею) тієї ж валюти на певний термін на умовах «форвард», тобто здійснюється комбінація двох протилежних конверсійних угод на однакові суми, але з різними датами валютування.

Нині розрізняють класичні операції «своп» та їх різновиди у вигляді опціонних, валютно-відсоткових «свопів» тощо.

Класичні «свопи», залежно від послідовності виконаних операцій «спот» і «форвард», поділяють на репорт і депорт. Репорт – це продаж валюти на умовах «спот» і одночасна купівля на умовах «форвард». Депорт – купівля валюти на умовах «спот» і продаж на умовах «форвард». Операція, коли купівля (продаж) валюти здійснюється на основі двох угод за курсом «аутрайт», називається «форвард-форвард», або «форвардний своп».

У разі укладення угоди «своп» дата виконання ближчої угоди називається датою валютування, а дата виконання зворотної угоди, віддаленої в часі, – датою завершення «свопу».

При операції депорт стандартний запис «свопу» може бути таким: 6 M USD/UAH b/s swap. Це означає, що на умовах «спот» куплено певну суму американських доларів за гривні та продано таку ж суму доларів за гривні за курсом «аутрайт» на 6 місяців (b/s – buy and sell – купив/продав).

При операції репорт (продав/купив – sell and buy – s/b) запис може бути таким: 6 M USD/UAH s/b swap, тобто продано певну

суму доларів за курсом «спот» і куплено таку ж суму за курсом «аутрайт» з поставкою через 6 місяців.

Головна мета використання валютних «свопів» полягає в:

– забезпеченні фінансування довгострокових зобов'язань в іноземній валюті;

– хеджуванні довгострокового валютного ризику;

– заміні валюти, в якій надходять прибутки від інвестицій, на іншу за вибором інвестора;

– забезпеченні конвертації експортованого капіталу в іншу валюту.

Технічно хеджування валютних і фінансових ризиків із допомогою валютних «свопів» здійснюється через:

– фіксацію валютного курсу на майбутній період;

– організацію зустрічних грошових потоків.

Переваги у використанні угод «своп» перед чистими форвардними угодами:

– за здійснення валютного «свопу» завдяки регулярному обміну процентними (компенсаційними) виплатами значно зменшується валютний ризик, оскільки він розподіляється між учасниками угоди;

– використання «свопів» дає можливість забезпечити хеджування довгострокових операційних та економічних ризиків;

– під кутом зору бухгалтерського обліку валютні «свопи» класифікують як позабалансовий інструмент, тобто вони не відображаються в балансі та на рахунку прибутків і збитків, що надає певні технічні переваги.

Валютні ф'ючерси. Торгівля валютними ф'ючерсами є своєрідною строковою валютною операцією, пов'язаною з хеджуванням валютних ризиків.

Валютними ф'ючерсами називають контрактні угоди на купівлю або продаж стандартизованої суми іноземної валюти за стандартизованою специфікацією валют та узгодженою ціною. Відповідно до такої угоди її учасники одержують і право, й зобов'язання обміняти обумовлену стандартизовану суму певної валюти на іншу в установлені терміни в майбутньому за курсами, визначеними на момент укладення угоди.

Особливостями валютного ф'ючерсного ринку є:

– високий ступінь стандартизації контрактів;

– обмежене коло валют, що обмінюються одна на одну;

– висока ліквідність контрактів;

– надійність укладених угод;

– можливість за незначних початкових витрат оперувати значними сумами.

Фінансовий зміст хеджування за допомогою валютних ф'ючерсів полягає в тому, що хеджер може перекласти певну частку ризику на професійних спекулянтів, які забезпечують ліквідність ринку. Отже, можна стверджувати, що застосування валютних ф'ючерсів дозволяє знизити собівартість і ціни вироблюваної продукції та підвищити ефективність експорту та імпорту.

Валютні опціони. Валютний опціон є своєрідною формою термінової угоди двох сторін – продавця і власника опціону, внаслідок якої власник опціону отримує право, а не зобов'язання, купити у продавця опціону або продати йому заздалегідь визначену суму однієї валюти в обмін на іншу (або на національну грошову одиницю) за обумовленим валютним курсом чи за курсом, визначеним на день обміну. Такий фіксований курс називають ціною виконання.

Власник опціону має право вибору реалізувати опціон або ж відмовитися від нього залежно від того, наскільки сприятливими для нього будуть коливання валютного курсу.

Продавець опціону зобов'язаний виконати валютну операцію за курсом обміну (ціною виконання), встановленим за опціонною угодою, та забезпечити власникові опціону виконання умов угоди до завершення встановленого терміну. Якщо угоду здійснено, то вживають терміни «опціон здійснено» або «опціон виконано».

Залежно від місця продажу опціони поділяють на біржові, що вільно перебувають в обігу, та позабіржові. Біржові опціони можуть перебувати в обігу на вторинному ринку, вільно купуватися і продаватися третіми особами до завершення терміну використання. Ці опціони стандартизовані за певними видами валют, сумами й термінами виконання.

Позабіржові опціони (over-the-counter option, OTC option) можна розглядати як суто банківський інструмент. Вони продаються і купуються покупцем і банком, як правило, за індивідуальною угодою на договірних засадах і за специфікацією, що

відповідає вимогам покупця. Переважно на ринку позабіржових опціонів банки працюють із великими корпораціями.

У світовій практиці, залежно від характеру валютообмінної операції, розрізняють опціон «кол» (call) і опціон «пут» (put). Опціон «кол» дає право його власникові купити певну суму однієї валюти в обмін на іншу. Опціон «пут» дає власникові право продати певну суму однієї валюти в обмін на іншу. Наприклад, якщо підприємство, купивши «пут» за гривні, одержує право продати відповідну суму в американських доларах в обмін на гривню, то це буде доларовий «пут».

Опціони «кол» використовують переважно:

– з метою хеджування короткої валютної позиції;

– у разі, коли валютний курс має стійку тенденцію до підвищення;

– для перепродажу з метою одержання прибутку.

До використання опціонів «пут» переважно вдаються:

– з метою хеджування довгої валютної позиції;

– тоді, коли валютний курс має стійку тенденцію до зниження;

– з метою хеджування очікуваних надходжень і продажу валюти.

Вартість купівлі опціону (премія) визначається як відсоток від суми опціонної угоди або як абсолютна сума за одиницю валюти і сплачується покупцем під час продажу опціону задовго до завершення опціонної угоди незалежно від того, чи буде вона взагалі здійснена чи ні.

У будь-якому разі розрахунки ціни виконання ведуться в такий спосіб, щоб і покупець, і продавець після завершення опціону мали певний зиск.

Залежно від термінів завершення опціону вирізняють «американські» та «європейські» опціони (інколи вживають терміни «американський стиль» і «європейський стиль»). «Європейський» опціон (European-type option) може бути виконаний тільки в останній день опціонного періоду (на певну дату), «американський» (American-type option) – будь-коли протягом усього опціонного періоду.

Залежно від можливості одержання прибутків чи збитків розрізняють:

1) опціони з виграшем:

– опціони «кол» із ціною виконання, нижчою за ринковий (поточний) валютний курс;

– опціони «пут» із ціною виконання, вищою за поточний валютний курс;

2) опціони без виграшу:

– опціони «кол» і «пут», ціна виконання яких дорівнює поточному валютному курсові;

3) опціони з програшем:

– опціони «кол» із ціною виконання, вищою за поточний валютний курс;

– опціони «пут» із ціною виконання, нижчою за поточний валютний курс.

Зниження відсоткового (процентного) ризику за допомогою деривативів

Одним з основних методів хеджування відсоткового ризику є похідні інструменти. Кожний з них (табл. 18.2) використовується з метою специфічним чином знизити відсотковий ризик, зафіксувавши відсоткову ставку за запозиченнями або вкладеннями, а також для регулювання співвідношення запозичень і вкладень за фіксованою та плаваючою відсотковими ставками.

Процентний опціон – це право одержати або сплатити визначеного розміру процентну ставку у визначеній валюті в зазначений період. Спочатку вони використовувалися як метод страхування від несподіваних змін процентних ставок за покладеною у їх основу комерційною операцією. Нині вони часто використовуються для спекулятивних операцій, і ті, хто їх застосовує, не завжди цілковито знають про наслідки цих операцій в умовах швидких глобальних грошових потоків. Тому краще їх розглядати як форму страхування, у якій сторона, що ризикує, виплачує визначений розмір премії, щоб застрахуватися від будь-яких можливих збитків (але не для того, щоб отримати прибуток).

Процентні ф'ючерси обертаються в основному на біржах. Усі деталі контрактів стандартизовані, і ціна є єдиним пунктом, що підлягає обговоренню. Існують контракти, предметом яких є довгострокові ставки за облігаціями; предметом інших – ставки за короткостроковими інструментами. Різні контракти мають різні умови визначення ціни.

Таблиця 18.2

Характеристика похідних інструментів, які можуть використовуватись для хеджування відсоткового ризику

Інструмент	Характеристика
FRA (forward rate agreement)	Угода про майбутню відсоткову ставку, застосовується для фіксування відсоткової ставки під майбутнє запозичення в межах 1–24 місяців
Відсотковий ф'ючерс	Інструмент, що продається на біржі, який надійно фіксує відсоткову ставку по запозиченнях або кредитах
Відсотковий (процентний) своп	Дає можливість обмінюватись відсотковими платежами з плаваючою та фіксованою відсотковою ставками і може використовуватись для регулювання співвідношення запозичень та вкладень за фіксованою та плаваючою ставками у структурі коштів банку
Відсотковий (процентний) опціон	Дає власнику право (не зобов'язання) отримати або сплатити встановлену ставку відсотка за певний період за обумовленою основною сумою вкладу або кредиту

Щоб допомогти своїм клієнтам управляти ризиком зміни процентних ставок, банки, крім ф'ючерсів і опціонів, винайшли велику кількість інших інструментів. Цих інструментів настільки багато, що, здається, фантазія «фінансових інженерів» безмежна. Необхідно мати чітке уявлення про наявні в арсеналі інструменти, тому потрібно коротко окреслити характерні риси основних інструментів грошового ринку, таких як процентні свопи, угоди про форвардні/майбутні ставки (FRA), угоди «стеля» («кепи»), угоди «підлога», угоди «стеля/підлога» («комірець»), опціони на FRA, опціони на свопи.

Угоди про майбутні ставки (FRA). Угоди про майбутні ставки (FRA) подібні до короткострокових ф'ючерсних контрактів. Вони дозволяють компанії або фінансовій установі захистити себе від ризику зміни процентних ставок шляхом фіксації фактичної процентної ставки до здійснення запозичення або депозиту. FRA являє собою контракт, за яким дві сторони, що його укладають, погоджують постачати різницю між ринковою процентною ставкою (звичайно це ставка пропозиції на міжбанківському ринку) на дату виконання контракту і ставкою, зафіксованою в контракті. Якщо компанія хоче гарантувати вартість своїх майбутніх

запозичень, вона купує FRA; якщо вона бажає гарантувати ставку доходу за майбутніми депозитами, вона продає FRA.

Припустимо, що компанія прогнозує потребу в $2 млн через два місяці, і ці гроші будуть потрібні на термін 3 місяці. Компанія не може взяти кредит одразу, тому що в даний момент їй ці кошти не потрібні, але вона хоче захистити себе від можливості зростання процентної ставки. Банк пропонує компанії ставку 5,50 % на суму $2 млн. Компанія вирішує купити FRA на 3-місячну процентну ставку з датою виконання через два місяці.

Якби ця компанія використовувала офіційний шлях через біржу, їй би довелося продавати ф'ючерсний контракт. FRA ж – це приватний контракт між компанією і банком.

На дату виконання через два місяці, якщо ставки зростуть, банк заплатить компанії дисконтовану різницю між поточною ставкою і зазначеною в контракті ставкою 5,5 %, помножену на суму контракту і частину року, що складає термін дії контракту. Наприклад, якщо поточна ставка буде 6,5 %, тоді:

$$(0{,}065 - 0{,}055) \times 91 / 360 \times \$\ 2\,000\,000 \times (1 + 0{,}065 \times 91 / 360) - 1 = \$\ 4\,973{,}83.$$

Якщо процентна ставка знижується, тоді компанія платить банку. Важливо усвідомити, що банк не укладав з компанією угоди про надання кредиту. Його роль полягає лише в тому, щоб заплатити або одержати різницю в процентних ставках. Компанії необхідно буде брати позичку окремо, але результат FRA гарантує, що вартість цієї позички буде розраховуватися на підставі закріпленої в FRA ставки 5,5 %.

Британською асоціацією банкірів були розроблені стандартні форми FRA, що прийняті на ринку. Більше того, у новій редакції «Основних умов свопів» (Master Agreement) Міжнародної асоціації дилерів свопів (ISDA) містяться умови угод по FRA. Основна перевага FRA – це, звичайно, їхня вартість. Банк погоджується на платіж у формі спреду (різниці). Цей спред може одноразово досягти величини у 20–25 базисних пунктів. Більше того, на біржі набагато важче закрити позицію, навіть частково.

«Кеп» (угода «стеля»). «Сітікорп» уперше познайомив ринок євродоларів з «кепами» у 1983 році. Але справжній їхній злет

на ринку відбувся в 1985 році, коли 20 великих банків США випустили на $ 2,75 мільярда облігацій зі ставкою, що плаває, які містять опціонне застереження, що встановлює «стелю» на максимальний розмір зміни процентної ставки, що плаває, для корпоративного емітента. Успіх цього випуску змусив банки визнати потенційні вигоди від торгівлі «кепами». З цього моменту ринок «кепів» став швидко розвиватися, охоплюючи також фунти стерлінгів, марки, єни, французькі франки, швейцарські франки, ліри й у меншому обсязі іспанські песети. Народившись у сфері корпоративних фінансів, угода «стеля» (як і угода «підлога») сьогодні обертаються на великому і ліквідному позабіржовому ринках, де основну роль відіграє міжбанківський ринок. Найбільш активні «кепи» з терміном від одного до п'яти років, однак «кепи» з терміном до 10 років також досить ліквідні.

«Кеп» дозволяє компанії, що здійснила запозичення шляхом випуску облігацій зі ставкою, що плаває, обмежити ризик підвищення процентних ставок і використовувати з максимальною перевагою для себе їхнє зниження. «Кеп» можна купити в банку; у цьому випадку він буде мати форму контракту, за яким продавець зобов'язується виплатити відшкодування покупцю у випадку, якщо ставка за даними облігаціями перевищить встановлену «стелю» («кеп»). Щоб винагородити продавця за прийняття на себе процентного ризику, покупець виплачує йому премію. В угоді «стеля» вказується термін дії, рівень процентної ставки (ціна виконання), плаваюча ставка за облігаціями (звичайно це ставка LIBOR), період зміни (фіксації) плаваючої ставки і основна сума зобов'язання.

Приклад

Компанія випустила на $ 20 мільйонів облігацій з плаваючою ставкою, що визначається як ставка LIBOR плюс 0,25 %. Щоб обмежити ризик значного підвищення ставок, компанія купує «кеп» – не обов'язково в банку, що видав позичку, – з терміном на п'ять років, з ціною виконання 7,5 %, орієнтовною ставкою LIBOR, основною сумою зобов'язання $ 20 млн і періодом фіксації шість місяців. Розмір премії – 0,5 %, тому компанія виплачує банку $ 100 000 (0,5 % × $ 20 млн). Кожні шість місяців ставка виконання 7,5 % порівнюється зі ставкою LIBOR. Якщо ставка LIBOR менша ніж 7,5 %, то нічого не відбувається

і компанія платить за позичкою за більш низькою ставкою. Якщо ставка LIBOR перевищує 7,5 % і складає, наприклад, 9,5 %, тоді компанія платить за позичкою 9,75 % (LIBOR плюс 0,25 %), але одержує різницю між 9,5 % і 7,5 %, помножену на 1/2 (період фіксації – 6 місяців) і основну суму кредитного зобов'язання. У результаті платежу по «кепу» витрати позичальника фактично скорочуються до 7,75%, тобто ставка виконання 7,5 % плюс 0,25 % понад ставку LIBOR).

Якщо розділити «кеп» на складові, то можна розглядати його як серію європейських опціонів «пут». Купуючи «кеп», покупець може продати право на еквіваленти процентних ставок на період дії «кепа». Ціна «кепа» включає ціну кожного окремого опціону і дисконтування сум (приведення до теперішньої вартості). Для визначення ціни окремого опціону необхідно враховувати прийнятну форвардну криву прибутковості, оціночну нестійкість, а потім застосувати цю інформацію до однієї з моделей опціонного ціноутворення. Найбільш часто застосовуються моделі Блека-Шоулза і біноміальна.

Процентні свопи. Часто у двох партнерів по бізнесу є вхідні і вихідні потоки відсотків, валют або товарів, що або піддані ризику, або не відповідають їхнім потребам. Як кредитори, так і позичальники можуть одержувати набагато кращі умови на іншому ринку і використовувати угоди «своп» із взаємною вигодою. Своп – це контракт, сторони якого несуть відповідальність за невиконання своїх зобов'язань і зобов'язуються обмінятися потоками відповідних первинних інструментів. Незважаючи на те, що індикативні ціни публікуються, свопи не обертаються, і на них не існує вторинного ринку. Процентні свопи можуть допомогти управляти ризиком на набагато більший термін, ніж FRA, які, як правило, укладаються на термін до одного року. Щоб забезпечувати більш довгостроковий захист, FRA повинні періодично відновлюватися, що спричиняє певний ризик ліквідності.

Процентний своп – це контракт між двома сторонами про обмін серією платежів протягом зазначеного періоду. Обмінюються лише платежі, що подібні чи цілком відповідають процентним платежам за основною сумою. Основні суми не обмінюються.

Одна зі сторін сплачує плаваючу ставку, а інша – фіксовану. Плаваючі ставки застосовуються до кредитів, що періодично змінюються відповідно до індексу. Хоча близько 75 % свопів індексуються відповідно до ставки LIBOR, інші типові індекси плаваючих ставок включають комерційні папери, ставки за «федеральними фондами», «прайм рейт» і ставки за казначейськими векселями. Свопи можуть використовуватися, щоб зафіксувати визначений рівень падіння процентних ставок. Припустимо, що компанія взяла позичку з плаваючою ставкою у надії виграти на зниженні процентних ставок. Як і очікувалося, процентні ставки знизилися, і тепер компанія хоче захистити себе від можливості їхнього підвищення. Звичайно, вона може повернути позичку достроково і взяти іншу за фіксованою ставкою. Але це буде вимагати часу і коштів, особливо якщо за дострокове погашення позички накладається штраф. Тоді компанія може вступити з банком в угоду своп.

Отже, компанія хоче застрахувати $ 10 млн на термін угоди 5 років. У контракті про угоду своп буде вказуватися сума основного зобов'язання – 10 млн, термін 5 років, фіксована ставка за купоном 6,5 %, 6-місячна ставка LIBOR як індекс плаваючих ставок і 6-місячні платежі. Кожні 6 місяців банк порівнює ставку LIBOR з фіксованою ставкою 6,5 %. Якщо ставка LIBOR буде вищою за це значення, банк заплатить компанії різницю. Якщо нижчою, компанія платить банку. Компанія у цьому випадку є платником за фіксованою ставкою, тому що її процентні платежі закріплені на рівні 6,5 %.

Таким чином, можна розглядати процентний своп як серію угод про майбутні ставки на дату майбутнього платежу. Іншим учасником угоди є, природно, платник за плаваючою ставкою і тому, очевидно, своп можна використовувати для перетворення позички з фіксованою ставкою в позичку з плаваючою ставкою з метою виграшу у випадку зниження ставок.

Хоча процентні свопи і не збільшують балансових зобов'язань, вони можуть використовуватися й в управлінні середньо- і довгостроковими інвестиціями. У поєднанні з валютними свопами вони можуть давати можливість трансформувати позичку з фіксованою ставкою в одній валюті в позичку з плаваючою ставкою в іншій валюті.

Зниження портфельних інвестиційних ризиків за допомогою деривативів

Так само, як управління валютним і відсотковим ризиками управління інвестиційними ризиками банку може здійснюватись із застосуванням деривативів (ф'ючерсів, свопів, опціонів). Крім того, при управлінні інвестиційними ризиками банку можуть використовуватись варанти.

Варант – це контракт, який дає його власнику право здійснити підписку на цінні папери за заздалегідь встановленою ціною на визначений період. По суті, це один із видів опціону «кол».

Що стосується механізму використання деривативів при управлінні інвестиційними ризиками, то він є аналогічним механізму їх застосування при управлінні валютним та відсотковим ризиками банку. Існують лише певні особливості визначення ціни опціону на купівлю-продаж певного цінного папера, на яких варто зупинитися.

Залежно від ситуації, що складається на ринку цінних паперів, покупець опціону або реалізує, або не реалізує своє право, надане опціонним контрактом. З огляду на це для продавця опціону виникає невизначеність, яка зумовлює існування ризику, пов'язаного з продажем опціону. Якщо покупець не реалізує останній, то продавець отримає чистий дохід, що дорівнює його початковій премії. Але якщо склалася така ситуація, що покупець реалізує опціон, продавець може зазнати значних збитків. При цьому втрати продавця опціону на продаж обмежені поточною ціною цінного папера, а втрати продавця опціону на купівлю взагалі нічим не обмежені. Виникає проблема, як запобігти цьому ризику, якої стратегії потрібно дотримуватись?

Основою побудови стратегії хеджування є прогнозування ціни опціону і відповідно до неї визначення структури портфеля цінних паперів. У математиці існує декілька підходів до розв'язання цієї проблеми: статистичний, імовірнісний, диференціальних рівнянь.

На основі останнього підходу виведена формула Ф. Блека-Шоулза для оцінки ціни опціону:

$$C_{BS}(X,\gamma) = (X(1+erf(\alpha_1)) - Ke^{-r\gamma}(1+erf(\alpha_2)))/2,$$

$$\text{де } \alpha_{1,2}(x,\gamma) = (\ln(x/K) + (r \pm \sigma^2)\gamma)/\sigma\sqrt{2\alpha}\ , erf(z) = 2/\pi \int_0^{\bar{z}} e^{-p^2} dp\ ,$$

X – ціна базового активу;
γ – термін, що залишився до закінчення дії опціону;
C – ціна опціону;
K – ціна реалізації;
r – ставка без ризику;
σ – волатильність ціни на основні цінні папери.

Висновки

1. Прийняття на себе ризиків за відповідну винагороду (премію за ризик) традиційно належить до сфери діяльності банків. Отже, аналіз структури ризику, оцінка міри ризиків, управління різноманітними ризиками, врахування їх є важливою складовою політики та стратегії банків.

2. У банківській діяльності йдеться не про те, щоб узагалі уникнути ризику. Головне завдання полягає в раціональному управлінні банківськими ризиками, у тому, щоб якомога точніше оцінювати міру (ступінь) ризику, здійснюючи певну операцію, та прагнути знизити ступінь ризику до допустимого рівня.

3. Доречним виглядає поділ банківських ризиків на три категорії:

– фінансові;
– функціональні;
– інші відносно банку зовнішні ризики.

4. В основу процедур оцінки кредитних ризиків покладено такі поняття:

• імовірність дефолту – імовірність, з якою дебітор протягом деякого терміну може виявитися в стані неплатоспроможності;

• кредитний рейтинг – класифікація дебіторів організації, контрагентів-емітентів цінних паперів або операцій з погляду їхньої кредитної надійності;

• кредитна міграція – зміна кредитного рейтингу дебітора, контрагента, емітента, операції;

• сума, піддана кредитному ризику, – загальний обсяг зобов'язань дебітора, контрагента перед організацією, сума вкладень у цінні папери емітента і т.д.;

• рівень втрат у випадку дефолту – частка від суми, підданої кредитному ризику, що може бути втрачена у випадку дефолту.

5. Для оцінки валютного ризику банку використовуються:

• оцінка валютної позиції – різниця між вимогами і зобов'язаннями в деякій валюті, відбиті як на балансі, так і на позабалансових рахунках, позиція є мірою чутливості організації до валютного ризику;

• оцінка волатильності курсів валют – оцінка ступеня можливих несприятливих змін валютних курсів.

6. Одним з основних методів оцінки банківських ризиків є VaR-технологія. Value-at-Risk (VaR) – це міра максимально можливої потенційної зміни ціни фінансового інструмента із заданою імовірністю і за заданий проміжок часу. VaR відповідає на запитання, як багато можна втратити з імовірністю х % за певний проміжок часу. Як правило, інтервал часу, для якого обчислюється значення VaR, становить 1–10 днів, а рівень надійності дорівнює 95–99 %.

7. При оцінюванні портфельних ризиків банку суттєву роль відіграє кореляція між складовими портфеля. Вона характеризує, наприклад, взаємозв'язок між нормами прибутку двох цінних паперів. Міру щільності цього взаємозв'язку вимірюють за допомогою коефіцієнта кореляції.

8. Зниження рівня банківських ризиків може досягатись шляхом їхнього перерозподілу (зовнішніми методами) або через самострахування банком ризиків (внутрішніми методами).

Запитання для самоконтролю

1. Що розуміють під ризиком у банківській діяльності?
2. Як класифікуються банківські ризики?
3. Які ризики банку відносять до фінансових?
4. У чому сутність імовірнісної оцінки ризику?
5. Які показники банківських ризиків вам відомі?
6. У чому сутність VaR-технології як методу оцінки банківських ризиків?
7. Що таке валютна позиція банку?
8. На величину яких ризиків банку впливає геп?
9. Які способи зниження банківських ризиків вам відомі?
10. Що таке диверсифікація?

Тестові завдання

1. Який з вказаних заходів щодо управління ризиками має здійснюватися в першу чергу:

а) ідентифікація ризиків;

б) оцінка ризиків;

в) зниження ризиків;

г) встановлення лімітів.

2. Портфель банку складається з двох споживчих кредитів по 5 000 гривень. Імовірність дефолту позичальника оцінюється в 0,1. При цьому ймовірність втрат банком, більших 5 000 гривень, буде:

а) рівною 0,01;

б) меншою 0,18;

в) більшою 0,09;

г) правильної відповіді немає.

3. У разі виникнення стресової (кризової) ситуації кореляція кредитних ризиків, як правило:

а) зменшується;

б) збільшується;

в) залишається незмінною;

г) правильної відповіді немає.

4. Модель прогнозування банкрутства підприємства має вигляд: Z= -1,2Кп + 0,08 Кф.з (Кп – коефіцієнт покриття балансу, Кф.з – коефіцієнт фінансової залежності (%)). Похибковий інтервал становить (-0,6; 0,4). В якому випадку доцільно придбати акції підприємства:

а) Кп = 0,5 , Кф.з – 50 %;

б) Кп = 0,8 , Кф.з – 30 %;

в) Кп = 2,0 , Кф.з – 30 %;

г) Кп = 1,8 , Кф.з – 10 %.

6. Одноденна волатильність курсу гривні відносно євро становить 0,7 %. З рівнем надійності 0,99 падіння курсу гривні відносно євро протягом наступного календарного тижня не перевищить:

а) 4,32 %;

б) 3,65 %;

в) 2,58 %;

г) немає правильної відповіді.

7. Розмір місячного платежу певної особи за доларовим кредитом становить 500 доларів. Яким має бути розмір чистого місячного доходу цієї особи (у гривнях), щоб при одноденній волатильності курсу гривні відносно долара 1 % та при поточному курсі 20 грн/дол. на 99 % бути впевненим у сплаті наступного платежу (через один календарний місяць (22 робочі дні):

а) більшим 11 093 гривень;

б) більшим 10 774 гривень;

в) більшим 11 455 гривень;

г) більшим 9 775 гривень.

8. Банк має на початок поточного дня закриту валютну позицію в євро. Якщо протягом дня банк купить на 1 000 євро більше, ніж продасть, то ризиком для нього буде:

а) подальша девальвація гривні відносно євро;

б) подальша ревальвація гривні відносно євро;

в) валютний ризик у банку відсутній;

г) стабілізація гривні відносно євро.

9. Якщо очікується зростання відсоткових ставок, то банку доцільно:

а) зменшити строк запозичених коштів;

б) збільшити строк та розмір запозичених коштів;

в) надати довгострокові позики;

г) надати короткострокові позики.

10. Якщо відсоткова ставка при негативному гепі зменшується, то прибуток:

а) збільшується;

б) зменшується;

в) не змінюється;

г) правильної відповіді немає.

Розділ 19. Фінансовий моніторинг в банку

Після вивчення цього розділу ви зможете:

– пізнати роль, мету і основні напрями діяльності суб'єктів фінансового моніторингу;

– зрозуміти основні засади функціонування системи фінансового моніторингу;

– розібратися, які фінансові операції є об'єктом фінансового моніторингу;

– засвоїти механізми, що їх застосовують банки у процесі протидії легалізації брудних грошей;

– пояснити необхідність та основні принципи здійснення фінансового моніторингу.

19.1. Організаційні основи системи фінансового моніторингу

Актуальність проблеми боротьби з відмиванням коштів у міжнародному масштабі загострилася наприкінці минулого століття у зв'язку з глобалізацією економіки, інтернаціоналізацією фінансових ринків та активізацією діяльності терористичних угруповань. Як свідчить світовий досвід, злочинні угруповування та особи, які фінансують тероризм, використовують для своїх цілей будь-які можливості фінансових систем, де немає прозорого та ефективного контролю над фінансовими потоками.

Кредитні організації становлять фундаментальний блок національної системи протидії легалізації (відмиванню) доходів та фінансуванню тероризму, вони є основними фінансовими посередниками при проведенні операцій між господарюючими суб'єктами у процесі економічних відносин. У зв'язку з цим на банки покладаються основні завдання здійснення фінансового моніторингу за проведеними операціями клієнтів і виявлення серед них сумнівних, можливо пов'язаних з відмиванням доходів та фінансуванням тероризму.

Ефективність системи фінансового моніторингу в будь-якій країні та дієвість роботи спеціалізованих органів у сфері протидії і запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, визначається специфікою побудови системи фінансового моніторингу, яка включає в себе як нормативну (законодавчу),

організаційну, методичну, кадрову складову, так і механізми взаємодії суб'єктів фінансового моніторингу.

Фінансовий моніторинг – це сукупність заходів, які здійснюються його суб'єктами у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, що включають проведення державного фінансового моніторингу та первинного фінансового моніторингу.

На практиці існує дві системи боротьби з легалізацією доходів злочинного походження: європейська та американська. Європейська – більш ліберальна, за якої банки не обов'язково повідомляють спеціальні органи про всі операції, суми за якими перевищують встановлену межу. Вони інформують їх лише про ті операції, які видались їм підозрілими. Американська – жорстка. У США банки зобов'язані повідомляти фінансову розвідку про всі операції, які перевищують суму в 10 тисяч доларів США.

Українська система фінансового моніторингу має змішаний тип, але функціонує з використанням правил американської моделі. Це зумовлено тим, що з самого початку вимоги ФАТФ до України через високий рівень відмивання брудних грошей були жорсткішими, ніж до інших держав, і виконати їх було можливо в умовах американської моделі. Це дало позитивний результат, оскільки Україна у відносно короткий термін була виключена з «чорного» списку ФАТФ і на сьогодні діяльність її системи фінансового моніторингу отримала позитивну оцінку цією міжнародною наглядовою організацією.

Регулювання питань фінансового моніторингу в Україні здійснюється рядом таких нормативно-правових актів:

1. Сорок рекомендацій Групи розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), а також спеціальні рекомендації, які набрали чинність загальною постановою Кабінету Міністрів України і Правління НБУ від 28.08.2001 № 1124.

2. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121-III.

3. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 14.10.2014 № 1702-VII.

4. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 № 638.

5. Положення про здійснення банками фінансового моніторингу (ФМ) та інші нормативно-правові акти з питань проведення ФМ Національного банку України:

– постанова Правління НБУ «Положення про здійснення банками фінансового моніторингу» від 26 червня 2015 року № 417;

– постанова Правління НБУ «Про затвердження Правил зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці» від 14 липня 2006 року № 267;

– постанова Правління НБУ «Про затвердження Положення про порядок накладення адміністративних штрафів» від 29 грудня 2001 року № 563.

6. Розпорядження Кабінету Міністрів України.

7. Укази Президента України:

– від 10.12.2001 № 1199/2001 «Про заходи щодо запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»;

– від 22.07.2003 № 740/2003 «Про заходи щодо розвитку системи протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму».

Система фінансового моніторингу в Україні має дворівневу побудову. Згідно із Законом України вона складається з первинного та державного рівнів. На першому рівні перебувають спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань фінансового моніторингу, центральні органи виконавчої влади, НБУ та інші регулятори. Вони виконують функції координування та нагляду за діяльністю юридичних осіб, які забезпечують здійснення фінансових операцій.

Державний фінансовий моніторинг – це сукупність заходів, які здійснюються суб'єктами державного фінансового моніторингу і спрямовуються на виконання вимог законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення.

Центральною ланкою вітчизняної системи фінансового моніторингу є Державна служба фінансового моніторингу, яка виступає в ролі уповноваженого органу і координатора

загальнонаціональної програми боротьби з легалізацією злочинних доходів і фінансуванням тероризму.

Правове підґрунтя діяльності Державної служби фінансового моніторингу становлять Страсбурзька конвенція, Міжнародна конвенція «Про боротьбу з фінансуванням тероризму», Віденська конвенція (Конвенція ООН 1988 року «Про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин»), Директива Європейського Союзу 91/308, ратифіковані українським парламентом.

Відповідно до своєї діяльності Державна служба фінансового моніторингу:

1) отримує інформацію від фінансових посередників, її аналізує, передає узагальнені матеріали правоохоронним органам;

2) координує дії інших учасників Національної системи протидії та запобігання легалізації (відмиванню) коштів, отриманих злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму;

3) налагоджує ефективну співпрацю, взаємодію й інформаційний обмін з компетентними органами іноземних держав та міжнародними організаціями у зазначеній сфері.

Державна служба фінансового моніторингу належить до підрозділів фінансової розвідки адміністративного типу. Вона не має повноважень щодо виявлення фактів відмивання коштів, оскільки серед основних етапів протидії відмиванню коштів (а саме первинне виявлення та реєстрація підозрілої інформації; аналіз інформації; розслідування справи) вона здійснює аналіз отриманих повідомлень і в разі наявності підозр щодо відмивання коштів передає аналітичні довідки правоохоронним органам. Перший етап здійснюють суб'єкти первинного фінансового моніторингу. Розслідування справи в повному обсязі проводять правоохоронні органи на підставі інформації, отриманої від Державної служби фінансового моніторингу. Держфінмоніторинг відпрацьовує отримані повідомлення й у разі наявності підозр щодо відмивання коштів передає аналітичні довідки правоохоронним органам. Така система забезпечує прозорість процесу боротьби з відмиванням злочинних доходів, дає змогу надійно захищати банківську таємницю, зменшує ризик корупції та упереджених рішень. Разом з тим вона потребує кваліфікованих кадрів, суттєвих зусиль з боку координатора – Державної служби

фінансового моніторингу та узгодження дій усіх учасників системи фінансового моніторингу.

Функції, що виконує уповноважений орган відповідно до його завдань, зображені на рисунку 19.1.

Рис. 19.1. Функції Державної служби фінансового моніторингу

Суб'єктами державного фінансового моніторингу є Національний банк України, центральний орган виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері запобігання і протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, Міністерство юстиції України, центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у сфері надання послуг поштового зв'язку, у сфері економічного розвитку, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, спеціально уповноважений орган.

Вони відповідають за виконання вимог фінансового моніторингу в підконтрольних їм сферах та мають погоджувати з уповноваженим органом будь-які нормативні документи, що стосуються питань, пов'язаних із запобіганням легалізації відмивання грошей у країні.

Вони надають інформацію Державній службі фінансового моніторингу на її вимогу в межах, визначених законодавством, та мають право отримувати від неї необхідну інформацію. На вказаних суб'єктів покладено такі зобов'язання:

1) вимагати від суб'єктів первинного фінансового моніторингу виконання покладених на них завдань та обов'язків;

2) проводити перевірку стану організації професійної підготовки працівників та керівників підрозділів, відповідальних за проведення внутрішнього фінансового моніторингу;

3) перевіряти виконання вимог актів законодавства з питань запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів та фінансуванню тероризму й у разі виявлення порушень вживати відповідних заходів;

4) інформувати уповноважений орган про виявлені випадки порушення законодавства суб'єктами первинного фінансового моніторингу;

5) забезпечувати збереження інформації, отриманої від суб'єктів первинного та державного фінансового моніторингу і правоохоронних органів;

6) надавати уповноваженому органу інформацію і документи, необхідні для виконання покладених на нього завдань (за винятком інформації щодо особистого життя громадян).

Другий рівень системи фінансового моніторингу – це первинний моніторинг, який здійснюється фінансовими установами та іншими суб'єктами господарювання.

Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» до суб'єктів первинного фінансового моніторингу належать:

1) банки, страховики (перестраховики), страхові (перестрахові) брокери, кредитні спілки, ломбарди та інші фінансові установи;

2) платіжні організації, учасники чи члени платіжних систем;

3) товарні та інші біржі, що проводять фінансові операції з товарами;

4) професійні учасники фондового ринку (ринку цінних паперів);

5) оператори поштового зв'язку, інші установи, які проводять фінансові операції з переказу коштів;

6) філії або представництва іноземних суб'єктів господарської діяльності, які надають фінансові послуги на території України;

7) спеціально визначені суб'єкти первинного фінансового моніторингу:

а) суб'єкти підприємницької діяльності, які надають посередницькі послуги під час здійснення операцій з купівлі-продажу нерухомого майна;

б) суб'єкти господарювання, які здійснюють торгівлю за готівку дорогоцінними металами і дорогоцінним камінням та виробами з них;

в) суб'єкти господарювання, які проводять лотереї та азартні ігри, у тому числі казино, електронне (віртуальне) казино;

г) нотаріуси, адвокати, адвокатські бюро та об'єднання, аудитори, аудиторські фірми, суб'єкти господарювання, що надають послуги з бухгалтерського обліку, суб'єкти господарювання, що надають юридичні послуги (крім осіб, що надають послуги в рамках трудових правовідносин);

8) інші юридичні особи, які за своїм правовим статусом не є фінансовими установами, але надають окремі фінансові послуги.

Суб'єкти первинного фінансового моніторингу зобов'язані:

• проводити ідентифікацію особи, яка здійснює фінансову операцію, що підлягає фінансовому моніторингу, або відкриває рахунок (у тому числі депозитний), на підставі наданих в установленому порядку документів або за наявності підстав вважати, що інформація щодо ідентифікації особи потребує уточнення;

• забезпечувати виявлення і реєстрацію фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу;

• надавати уповноваженому органу інформацію про фінансову операцію, що підлягає обов'язковому фінансовому моніто-

рингу, не пізніше ніж упродовж трьох робочих днів від моменту її реєстрації;

• сприяти працівникам уповноваженого органу в проведенні аналізу фінансових операцій, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу;

• надавати відповідно до законодавства додаткову інформацію на запит уповноваженого органу, пов'язану з фінансовими операціями, що стали об'єктом фінансового моніторингу, зокрема таку, що становить банківську та комерційну таємницю, не пізніше ніж упродовж трьох робочих днів від моменту отримання запиту;

• сприяти суб'єктам державного фінансового моніторингу з питань проведення аналізу фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу;

• вживати заходів щодо запобігання розголошенню (у тому числі особам, стосовно фінансових операцій яких проводиться перевірка) інформації, яка надається уповноваженому органу, та іншої інформації з питань фінансового моніторингу (в тому числі про факт подання такої інформації);

• зберігати документи, які стосуються ідентифікації осіб, якими здійснено фінансову операцію, що підлягає фінансовому моніторингу, та всю документацію про здійснення фінансової операції упродовж п'яти років після проведення такої фінансової операції.

Суб'єкти первинного фінансового моніторингу мають встановлювати правила проведення внутрішнього фінансового моніторингу й призначати працівника, відповідального за його проведення.

19.2. Методика проведення обов'язкового та внутрішнього фінансового моніторингу в банках

Згідно із Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» фінансовий моніторинг поділяється на обов'язковий і внутрішній.

Обов'язковий фінансовий моніторинг – це сукупність заходів, які здійснюються суб'єктами первинного фінансового

моніторингу, з виявлення фінансових операцій, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу, ідентифікації, верифікації клієнтів (представників клієнтів), ведення обліку таких операцій та відомостей про їх учасників, обов'язкового звітування про них центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, а також подання додаткової та іншої інформації у випадках, передбачених цим Законом.

Внутрішній фінансовий моніторинг – сукупність заходів із виявлення фінансових операцій, що підлягають внутрішньому фінансовому моніторингу, із застосуванням підходу, що ґрунтується на проведенні оцінки ризиків легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму; ідентифікації, верифікації клієнтів (представників клієнтів), ведення обліку таких операцій та відомостей про їх учасників; обов'язкового звітування до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення про фінансові операції, щодо яких виникає підозра, а також подання додаткової та іншої інформації у випадках, передбачених цим Законом.

Ознаки операцій, що є об'єктом обов'язкового фінансового моніторингу, визначено у вітчизняному законодавстві у вигляді чітких кількісних та формальних визначень операцій.

Основні структурні елементи, що належать до винятковой компетенції відповідального працівника або відповідного структурного підрозділу банку, згруповано у табл. 19.1.

Згідно з Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», по-перше, фінансова операція підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу, якщо вона підпадає під такі кількісні ознаки:

1) у разі якщо сума, на яку вона здійснюється, дорівнює чи перевищує 150 000 гривень (для суб'єктів господарювання, які

проводять лотереї або проводять та надають можливість доступу до азартних ігор у казино, будь-яких інших азартних ігор, у тому числі електронне (віртуальне) казино, – 30 000 гривень);

2) дорівнює чи перевищує суму в іноземній валюті, банківських металах, інших активах, еквівалентну 150 000 гривень (для суб'єктів господарювання, які проводять лотереї або проводять та надають можливість доступу до азартних ігор у казино, будь-яких інших азартних ігор, у тому числі електронне (віртуальне) казино, – 30 000 гривень).

Таблиця 19.1

Елементи первинного фінансового моніторингу

Повноваження	Характеристика
Функції	1) розроблення програми внутрішнього моніторингу; 2) ідентифікація, вивчення клієнтів банку; 3) оцінка ризику здійснення клієнтами легалізації брудних грошей; звітування керівнику банку; 4) співпраця з уповноваженими органами та передача інформації про значні (сумнівні) фінансові операції; 5) навчання та консультація працівників банку з питань реалізації програм запобігання та протидії відмиванню грошей, одержаних злочинним шляхом
Права	1) входження до приміщень підрозділів банку і архівів; 2) отримання та копіювання документів, файлів з локальних обчислювальних мереж і автономних комп'ютерних систем; 3) перевірка наявної або отримання додаткової інформації про фінансові операції клієнтів
Обов'язки	1) забезпечення конфіденційності інформації; 2) збереження отриманих документів; 3) виконання інших обов'язків та рекомендацій виконання програм запобігання та протидії легалізації брудних грошей

По-друге, фінансова операція підлягає обов'язковому фінансовому моніторингу, якщо має одну чи більше формальну ознаку, що визначена законодавством.

Ці ознаки розробляються державою в особі уповноваженого органу Державного комітету фінансового моніторингу та закріплені в Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї

масового знищення». До них, відповідно до статті 15 зазначеного закону, належать:

• переказ грошових коштів на анонімний (номерний) рахунок за кордон і надходження грошових коштів з анонімного (номерного) рахунку з-за кордону, а також переказ коштів на рахунок, відкритий у фінансовій установі країни, що віднесена Кабінетом Міністрів України до переліку офшорних зон;

• купівля (продаж) чеків, дорожніх чеків або інших подібних платіжних засобів за готівку;

• зарахування або переказ коштів, надання або отримання кредиту (позики), проведення інших фінансових операцій у разі, якщо хоча б одна із сторін-учасників фінансової операції є фізичною або юридичною особою, що має відповідну реєстрацію, місце проживання чи місцезнаходження в країні (на території), що не виконують чи неналежним чином виконують рекомендації міжнародних, міжурядових організацій, що здійснюють діяльність у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму, або однією із сторін є особа, яка має рахунок у банку, зареєстрованому у вищезазначеній країні (території). Перелік таких країн (територій) визначається відповідно до порядку, встановленого Кабінетом Міністрів України, на основі висновків міжнародних, міжурядових організацій, діяльність яких спрямована на протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, і підлягає опублікуванню;

• переказ особою коштів за кордон за відсутності зовнішньоекономічного договору (контракту);

• зарахування на рахунок коштів у готівковій формі із подальшим переказом їх того самого або наступного операційного дня іншій особі;

• зарахування коштів на поточний рахунок юридичної або фізичної особи-підприємця чи списання коштів з поточного рахунку юридичної або фізичної особи-підприємця, період діяльності якої не перевищує трьох місяців з дня реєстрації, або зарахування коштів на поточний рахунок чи списання готівки з поточного рахунку юридичної або фізичної особи-підприємця у разі, якщо операції на зазначеному рахунку не здійснювалися з дня його відкриття;

• обмін банкнот, особливо іноземної валюти, на банкноти іншого номіналу;

• проведення фінансових операцій з цінними паперами на пред'явника, не депонованими в депозитарних установах;

• проведення фінансових операцій з векселями з бланковим індосаментом або індосаментом на пред'явника;

• здійснення розрахунку за фінансовою операцією у готівковій формі;

• проведення фінансових операцій за правочинами, форма розрахунків за якими не визначена;

• одержання (сплата, переказ) страхового (перестрахового) платежу (страхового внеску, страхової премії);

• проведення страхової виплати або страхового відшкодування;

• виплата (передача) особі виграшу в лотерею, придбання фішок, жетонів, внесення в інший спосіб плати за право участі в азартній грі, виплата (передача) виграшу суб'єктом господарювання, який проводить азартні ігри;

• здійснення розрахунків за зовнішньоекономічним контрактом, що не передбачає фактичного постачання на митну територію України товарів, робіт і послуг;

• надання кредитних коштів особі, яка є членом небанківської кредитної установи, в один і той самий день декілька разів, за умови, що загальна сума фінансових операцій дорівнює чи перевищує суму у 150 000 грн чи її еквівалента в іноземній валюті.

Для визначення операцій, що є об'єктом обов'язкового фінансового моніторингу, застосовано як підхід із визначенням кількісних та форматизованих ознак, так само об'єктом обов'язкового моніторингу є фінансові операції, що підлягають внутрішньому фінансовому моніторингу.

Внутрішній фінансовий моніторинг ґрунтується на визначенні банком якісних характеристик підозрілих трансакцій. Фінансова операція підлягає внутрішньому фінансовому моніторингу, якщо вона має одну або більше ознак, визначених 16 статтею Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення». У законі визначено три критерії ознак

фінансових операцій, які підлягають внутрішньому моніторингу, а саме:

1) заплутаний або незвичний характер фінансової операції чи сукупності пов'язаних між собою фінансових операцій, що не мають очевидного економічного сенсу або очевидної законної мети;

2) невідповідність фінансової операції характеру та змісту діяльності клієнта;

3) виявлення фактів неодноразового проведення фінансових операцій, характер яких дає підстави вважати, що метою їх здійснення є уникнення процедур обов'язкового фінансового моніторингу або ідентифікації, передбачених цим законом (зокрема, дві чи більше фінансові операції, що проводяться клієнтом протягом одного робочого дня з однією особою та можуть бути пов'язані між собою, за умови, що їх загальна сума дорівнює чи перевищує суму, визначену частиною першою статті 15 закону).

Внутрішній фінансовий моніторинг може здійснюватися також щодо інших фінансових операцій, коли у суб'єкта первинного фінансового моніторингу виникають підстави вважати, що фінансова операція проводиться з метою легалізації (відмивання) доходів.

Перелік операцій, що підлягають внутрішньому фінансовому моніторингу, не є вичерпним. Згідно з частиною 3 статті 16 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» внутрішній фінансовий моніторинг може здійснюватися щодо інших фінансових операцій (тобто не передбачених цією статтею), відповідно до типологій міжнародних організацій, що здійснюють діяльність у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму.

Додатковими ознаками, що можуть свідчити про легалізацію (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, при здійсненні операцій із надання поворотної фінансової допомоги можуть бути, зокрема, такі:

– неможливість встановлення джерел походження коштів, що надходять на рахунок клієнта і в подальшому використовуються для надання такої допомоги;

– неодноразове здійснення операцій щодо надання поворотної фінансової допомоги з поточного рахунку клієнта, з якого здійснюються також операції з його основної діяльності та внаслідок надання таких фінансових допомог вилучаються значні обсяги безготівкових надходжень на поточний рахунок;

– здійснення операцій, за якими ті самі корпоративні права, цінні папери та інші фінансові інструменти неодноразово продаються і викуповуються однією й тією самою особою;

– сума, на яку здійснено операцію, не відповідає фінансовому та майновому стану принаймні одного з її учасників;

– здійснення операції в зовнішньоекономічній діяльності, за якою рівень цін не відповідає рівню цін на аналогічну продукцію (товари, роботи, послуги), що склався на світовому ринку, тощо.

Виявлення та звітування про підозрілі трансакції базується на чотирьох складових:

1) відповідає загальному визначенню поняття «фінансова операція»;

2) містить якісні ознаки (внутрішній моніторинг);

3) кількісні ознаки (обов'язковий фінансовий моніторинг з межею у 150 тисяч гривень);

4) формальні ознаки обов'язкового моніторингу.

Для забезпечення виконання заходів протидії легалізації доходів в банку здійснюється, як правило, трирівневий внутрішній контроль з метою виявлення фінансових операцій клієнтів банку, що можуть бути пов'язані з легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом. Перелік посадових осіб, які здійснюють фінансовий моніторинг, на першому, другому та третьому рівнях визначаються відповідним рішенням керівництва банку.

У банку перший рівень внутрішнього фінансового моніторингу здійснюється працівниками структурних підрозділів з обслуговування юридичних та фізичних осіб головного банку, філій та відділень банку.

У головному банку перший рівень внутрішнього фінансового моніторингу складається з працівників таких структурних підрозділів згідно з напрямами, за якими здійснюється внутрішній фінансовий моніторинг, а саме:

1) спеціаліста відділу бек-офісу управління цінних паперів та інвестицій (напрям – цінні папери);

2) начальника відділу – спеціаліста відділу операцій на внутрішньому ринку управління банківських металів (напрям – банківські метали);

3) спеціалістів та головних спеціалістів операційного відділу (юридичні особи) центрального відділення (напрям – розрахункові операції в національній валюті);

4) начальника відділу контролю та обліку касових операцій в національній валюті розрахунково-касового управління (напрям – касові операції в національній валюті);

5) спеціалістів та головних спеціалістів операційного відділу (юридичні особи) центрального відділення (напрям – експортно-імпортні операції);

6) начальника відділу взаєморозрахунків і платежів Управління платіжних карток (напрям – платіжні картки);

7) начальника відділу обліку операцій з приватними особами управління бухгалтерського обліку та звітності (напрям – операції з приватними особами (депозитні та розрахункові операції);

8) економіста відділу кореспондентських рахунків управління кореспондентських відносин і міжнародних розрахунків (напрям – кореспондентські відносини);

9) начальника відділу незалежного реєстратора управління по роботі з акціонерами (напрям – ведення реєстрів власників цінних паперів);

10) спеціаліста відділу моніторингу та звітності управління депозитарної діяльності (напрям – депозитарна діяльність);

11) управління кредитування (напрям – кредитна діяльність) (здійснюється ідентифікація клієнтів);

12) заступника головного бухгалтера з розрахунково-касової роботи (напрям – примусове закриття рахунків);

13) начальників відділень головного банку (напрям – відділення);

14) начальника управління розвитку бізнесу з приватними особами (напрям – операції з приватними особами (напрям – депозитні та розрахункові операції);

15) начальника управління кореспондентських відносин і міжнародних розрахунків (напрям – кореспондентські відносини);

16) начальника управління по роботі з акціонерами (напрям – ведення реєстрів власників іменних цінних паперів);

17) начальника управління депозитарної діяльності (напрям – депозитарна діяльність);

18) управління кредитування (напрям – кредитна діяльність) (здійснюється ідентифікація клієнтів);

19) головного економіста відділу фінансового моніторингу управління внутрішнього філій банку (напрям – філії). Перший рівень фінансового моніторингу філії визначають самостійно.

Наприкінці операційного дня працівник фінансового моніторингу першого рівня складає та надає до працівника, який виконує функції працівника фінансового моніторингу, на другому рівні документ, що містить перелік операцій, що дорівнює або перевищує суму 150 000 гривень (або її еквівалент у іноземній валюті). Цей перелік операцій повинен містити всі операції, що дорівнюють або перевищують 150 000 грн, навіть якщо вона не має ознак, вказаних у статтях 15 та 16 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення». Другий рівень внутрішнього фінансового моніторингу в головному банку складається з працівників таких структурних підрозділів згідно з напрямами, за якими здійснюється внутрішній фінансовий моніторинг, а саме:

1) начальника управління цінних паперів та інвестицій (напрям – цінні папери);

2) начальника управління банківських металів (напрям – банківські метали);

3) начальника центрального відділення (напрям – розрахункові операції в національній валюті);

4) головного економіста відділу фінансового моніторингу управління внутрішнього фінансового моніторингу (напрям – касові операції в національній валюті);

5) начальника відділу розрахунків за експортно-імпортними операціями та валютного контролю розрахунково-касового управління (напрям – експортно-імпортні операції);

6) начальника управління платіжних карток (напрям – платіжні картки);

7) головного економіста відділу фінансового моніторингу управління внутрішнього фінансового моніторингу (напрям – відділення);

8) філій банку (напрям – філії). Другий рівень фінансового моніторингу філії визначають самостійно.

Другий рівень контролю покладається на керівників структурних підрозділів, які здійснюють аналіз інформації та поточний контроль за моніторингом операцій. Працівник фінансового моніторингу другого рівня перевіряє дані, що складені працівником фінансового моніторингу першого рівня, та надає до відповідального працівника з питань фінансового моніторингу документ, який містить тільки ті операції, які підпадають під дію статей 15 та 16 закону, а саме:

а) операції, що дорівнюють або перевищують 150 000 гривень (або їхній еквівалент у іноземній валюті) та хоча б одну ознаку згідно зі статтею 15 закону;

б) операції, які мають ознаку згідно зі статтею 16 закону.

Третій рівень внутрішнього фінансового моніторингу в банку покладається на відповідальних працівників філій, начальника відділу фінансового моніторингу та начальника управління внутрішнього фінансового моніторингу.

Третій рівень внутрішнього контролю покладається на відповідальних працівників внутрішнього фінансового моніторингу. Відповідальний працівник третього рівня аналізує надану йому інформацію та проводить додатковий аналіз для підтвердження висновку щодо сумнівності операцій і після цього не пізніше наступного робочого дня після здійснення операції вносить її до реєстру. У разі якщо відповідальний працівник приймає рішення щодо невключення цієї операції до реєстру, то він готує відповідну довідку-рішення в довільній формі, в якій зазначається дата операції, сума, контрагенти, надані додаткові документи, економічна сутність операції, причини невнесення її до реєстру. Ця довідка повинна бути складена не пізніше наступного робочого дня за днем здійснення операції та узгоджена з юридичним управлінням. Підставами, чому операція не була внесена в реєстр операцій, які підлягають обов'язковому та внутрішньому фінансовому моніторингу, може бути наявність банку як однієї із сторін угоди, на основі якої здійснена операція (наприклад, перший рух за депозитними рахунками клієнтів (балансові рахунки 2610, 2615, 2651, 2652) та рух за вищезазначеними депозитними рахунками клієнтів, період діяльності яких не перевищує

3-х місяців з дня реєстрації, внутрішньобанківська діяльність, інкасація тощо).

Повідомлення до уповноваженого органу про операції, що внесені до реєстру, повинно бути надіслано не пізніше 3 днів з дня внесення інформації до реєстру, включаючи день внесення. Якщо відповідальним працівником було прийнято рішення про ненадання інформації за конкретною фінансовою операцією до уповноваженого органу, то він готує довідку – обґрунтування в довільній формі, у якій зазначається дата операції, сума, контрагенти, надані додаткові документи, економічна сутність операції, причини ненадання інформації до уповноваженого органу. Ця довідка повинна бути складена не пізніше наступного робочого дня за днем внесення операції до реєстру та узгоджена з юридичним управлінням. Інформація або відомість про відсутність даних за кожний операційний день передається до відповідального працівника третього рівня не пізніше 10 години наступного робочого дня за попередній день за підписами працівників, на яких покладено обов'язки фінансового моніторингу на першому та другому рівні.

Якщо відповідальний працівник третього рівня прийняв рішення щодо невключення інформації до реєстру або про ненадання інформації до уповноваженого органу, то складена довідка-рішення або довідка-обґрунтування підшивається до документів дня за той день, у який була проведена операція.

Документи дня з питань фінансового моніторингу складаються окремо з реєстру та інформації, що надходить від працівників, що виконують функції першого та другого рівнів фінансового моніторингу, та зшиваються щомісячно. У документи дня за місяць повинен включатися звіт відповідального працівника з фінансового моніторингу голові правління.

Строк зберігання документів з питань фінансового моніторингу – 5 років.

Усі фахівці, що беруть участь у фінансовому моніторингу, повинні проходити підготовку належного рівня для ефективної практичної діяльності з питань протидії легалізації (відмиванню) грошей, отриманих злочинним шляхом. Рекомендовано у кожному фінансовому інституті розробити навчальну програму, у якій потрібно визначити зміст навчання персоналу відповідно

до вимог щодо здійснення комплексу заходів фінансової установи (банку) для запобігання проведення через ці установи протиправних дій.

Згідно з цією програмою працівників необхідно ознайомити з міжнародними документами та законодавством України, внутрішніми документами, роз'ясненням окремих схем отримання доходів злочинним шляхом.

Крім того, необхідно проводити курси, семінари з підвищення кваліфікації персоналу. Не рідше одного разу на рік рекомендується проводити атестацію.

Розглянемо організацію системи внутрішнього фінансового моніторингу. Відповідно до рекомендацій міжнародної групи FATF та на виконання вимог законодавства України були розроблені та впроваджені Правила внутрішнього фінансового моніторингу та Програма реалізації внутрішнього фінансового моніторингу. Вказані нормативні акти визначають порядок та умови проведення заходів, спрямованих на недопущення використання банку для легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом.

Згідно із зазначеними документами система внутрішнього фінансового моніторингу включає:

– відділ фінансового моніторингу. З метою протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, у банку створюється та функціонує відділ фінансового моніторингу. На нього покладено функції моніторингу фінансових операцій клієнтів банку з метою виявлення дій, пов'язаних з відмиванням грошей, а також відповідного повідомлення суб'єктів державного фінансового моніторингу про такі операції;

– ідентифікацію клієнтів. Банк не відкриває та не веде анонімні (номерні) рахунки та здійснює ідентифікацію клієнтів на постійній основі. Результати ідентифікації оформлюються у вигляді анкети, що містить вичерпну інформацію про клієнта. Такі відомості уточнюються не рідше одного разу на рік, якщо ризик проведення клієнтом операції з легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, оцінюється як великий. Для інших клієнтів термін уточнення інформації не повинен перевищувати 3 роки;

– моніторинг підозрілих фінансових операцій. Працівники банку на постійній основі проводять моніторинг підозрілих

фінансових операцій. Виявлені підозрілі фінансові операції заносяться до електронного реєстру та у разі необхідності інформація про них надається до Державного департаменту фінансового моніторингу. Документи щодо здійснення підозрілих фінансових операцій та щодо ідентифікації осіб, які їх здійснюють, зберігаються протягом 5 років від дня проведення таких операцій;

– навчання та підвищення кваліфікації працівників. Для забезпечення належного рівня підготовки персоналу з питань запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, щороку розробляється Програма навчання та підвищення кваліфікації працівників щодо здійснення заходів з фінансового моніторингу. Навчання та/або підвищення кваліфікації працівників банку проводяться не рідше одного разу на рік;

– внутрішній аудит. Управління внутрішнього аудиту не рідше 1 разу на рік здійснює перевірку дотримання відділом фінансового моніторингу, підрозділами та установами вимог законодавства України з питань запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. За результатами таких перевірок управління внутрішнього аудиту готує висновки та пропозиції керівництву банку.

Банк здійснює ідентифікацію:

– клієнтів, що відкривають рахунки в банку;

– клієнтів, які здійснюють операції, що підлягають фінансовому моніторингу;

– клієнтів, що здійснюють операції з готівкою без відкриття рахунку на суму, що перевищує 150 000 гривень (еквівалент в іноземній валюті);

– осіб, уповноважених діяти від імені зазначених клієнтів.

Перелік відомостей, які мають бути встановлені банком для повної ідентифікації клієнта, міститься у Правилах внутрішнього фінансового моніторингу та у Програмі реалізації внутрішнього фінансового моніторингу.

Відомості щодо ідентифікації банк одержує з оригіналів документів, представлених клієнтом, або їх належним чином засвідчених копій; з анкет клієнтів; від органів державної влади, банків, інших юридичних осіб. Інформація щодо ідентифікації також може бути отримана за результатами проведення інших заходів, що не суперечать чинному законодавству.

Інформація щодо ідентифікації перевіряється та уточнюється не рідше одного разу на рік, якщо ризик проведення клієнтом операцій з легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, оцінюється як великий. Для інших клієнтів термін уточнення інформації не повинен перевищувати трьох років.

Основним документом, який дозволяє формувати інформацію про клієнтів, є анкета. Анкета клієнта банку дозволяє установі зібрати усі необхідні дані щодо ідентифікації особи клієнта, його банківської історії, платіжної спроможності тощо. Такі анкети створюються банком з метою зниження ризиків, які можуть супроводжувати його у спільній діяльності з певною фізичною або юридичною особою.

Анкети опитування клієнтів розроблені вкрай детально, охоплюють усі необхідні питання. Така анкета в банківських установах може бути розроблена самостійно. Банк встановлює перелік необхідної інформації щодо ідентифікації клієнтів у внутрішній документації. Варто зазначити, що чим повніше і детальніше банк опитає своїх майбутніх клієнтів, тим продуктивнішою буде їхня майбутня співпраця.

Основні підходи, якими банку потрібно керуватися у своїй діяльності в процесі здійснення фінансового моніторингу, є:

KYC-customers – «знай свого клієнта»;

KTYC-transactions – «знай операції свого клієнта»;

KCYC-customers of customers – «знай клієнтів свого клієнта»;

KYBP-business partners – «знай своїх партнерів по бізнесу»;

KYE-employees – «знай своїх співробітників».

Підхід «знай свого клієнта» стосується ідентифікації клієнта і розуміння сутності його діяльності.

Підхід «знай операції свого клієнта» стосується не стільки проведення внутрішнього ФМ банками, скільки розуміння сутності проведених операцій банком. Тобто чи відповідають операції, що хоче провести клієнт, сутності його діяльності. Як відомо, злочинці при проведенні фінансових операцій з легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, намагаються уникати операцій, що підпадають під обов'язковий ФМ.

Підхід «знай клієнтів свого клієнта» перехрещується з ідентифікацією клієнтів, однак має дещо іншу спрямованість. За цим

підходом банки повинні ідентифікувати осіб, з якими має справу клієнт банку.

Підхід «знай своїх партнерів по бізнесу» є беззаперечною умовою успішної боротьби з відмиванням грошей у банківському секторі. Банки повинні діяти в рамках одних уніфікованих правил при підході до обслуговування своїх клієнтів.

Підхід «знай своїх співробітників» застосовується при прийнятті на роботу співробітника, особливо на відповідальну посаду. Цей підхід базується на створенні власної бази даних банком недоброзичливих співробітників, осіб, що були замішані в операціях з відмивання грошей або інших фінансових махінаціях. Інформація для заповнення бази даних може братися як із відкритих джерел, наприклад деякі резонансні справи, що набули широкого розголосу у засобах масової інформації, так із запитів до попереднього місця роботи співробітника

Висновки

1. Національна система боротьби з легалізацією доходів складається з двох рівнів: первинного ФМ і державного ФМ. До первинного рівня відносять: банки, страхові компанії, ломбарди, гральні заклади та ін., переважна більшість повідомлень про підозрілі трансакції надходить від банків.

2. Система протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, у банку – це сукупність інструментів банку, направлених на ідентифікацію, верифікацію клієнта (представника клієнта) і оцінку ризику своїх клієнтів на етапі встановлення відносин, а також контроль за операціями клієнта на етапі його співпраці з банком з метою попередження та протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, і фінансування терористичної діяльності.

3. Розроблений механізм засобів боротьби з відмиванням коштів у банківській системі становить два рівні, до першого рівня відносять розробку нормативно-правової бази. До другого – належить безпосередньо розробка заходів самого банку, до яких входять ефективні процедури ідентифікації клієнтів із знаходженням справжніх вигодоодержувачів проведення фінансових операцій, розробка і впровадження ефективних правил контролю

підозрілих операцій з повідомленням про них фінансової розвідки країни.

4. Відмивання грошей нині явище досить розвинене і багатогранне, тому варто чітко усвідомлювати, що для ефективної боротьби потрібно застосовувати різні механізми контролю, на різних етапах відносин банку з клієнтом.

5. Враховуючи тенденції розвитку та трансформації нових методів і способів до відмивання грошей, слід зосередити увагу саме на вдосконаленні ідентифікації клієнта банку, використовуючи підходи «знай свого клієнта», «знай клієнтів свого клієнта» тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Основні засади та форми побудови системи фінансового моніторингу.
2. Регулювання процесів фінансового моніторингу в Україні.
3. Необхідність проведення фінансового моніторингу в банківських установах.
4. Функції уповноваженого органу фінансового моніторингу.
5. Характеристика рівнів фінансового моніторингу.
6. Фінансові операції, що є об'єктом фінансового моніторингу.
7. Методика проведення обов'язкового фінансового моніторингу банківськими установами.
8. Операції банків, що підлягають внутрішньому фінансовому моніторингу.
9. Формування механізму фінансового моніторингу в банку.
10. Взаємодія суб'єктів фінансового моніторингу.

Тестові завдання

1. Фінансовий моніторинг:

а) це система заходів, що регулює відносини у сфері запобігання та протидії запровадженню в легальний обіг доходів, одержаних злочинним шляхом, та спрямований на боротьбу з фінансуванням тероризму;

б) це збірник нормативних документів, що регулює відносини у сфері запобігання та протидії запровадженню в легальний обіг доходів, одержаних злочинним шляхом, та спрямований на боротьбу з фінансуванням тероризму;

в) сукупність заходів, які здійснюються суб'єктами фінансового моніторингу у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, що включають проведення державного фінансового моніторингу та первинного фінансового моніторингу;

г) правильної відповіді немає.

2. Фінансовий моніторинг включає:

а) первинний фінансовий моніторинг;

б) внутрішній фінансовий моніторинг;

в) обов'язковий фінансовий моніторинг і внутрішній фінансовий моніторинг;

г) правильної відповіді немає.

3. Сфера застосування фінансового моніторингу:

а) тільки громадяни України;

б) юридичні особи, їх філії, представництва та інші відокремлені підрозділи;

в) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, а також юридичні особи, їхні філії, представництва та інші відокремлені підрозділи, що забезпечують проведення фінансових операцій на території України та за її межами відповідно до міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

г) правильної відповіді немає.

4. Дії, які належать до легалізації (відмивання) доходів:

а) спрямовані на приховування чи маскування незаконного походження коштів або іншого майна чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення, а так само набуття, володіння або використання коштів або іншого майна, за умови усвідомлення особою, що вони були доходами.

б) спрямовані на приховування чи маскування прав на кошти або майно, джерела їх походження, місцезнаходження, переміщення;

в) правильної відповіді немає.

5. Фінансова операція:

а) будь-яка операція, пов'язана із здійсненням або забезпеченням здійснення платежу за допомогою суб'єкта первинного фінансового моніторингу;

б) будь-яка операція, пов'язана із внесенням або зняттям депозиту (внеску, вкладу);

в) обмін валюти;

г) будь-які дії щодо активів, здійснені за допомогою суб'єкта первинного фінансового моніторингу.

6. Система фінансового моніторингу України складається з:

а) двох рівнів;

б) трьох рівнів;

в) чотирьох рівнів;

г) п'яти рівнів.

7. Центральний орган виконавчої влади із спеціальним статусом з питань фінансового моніторингу – це:

а) Державна служба фінансового моніторингу;

б) НБУ;

в) Базельський комітет;

г) Егмонтська група підрозділів фінансових розвідок.

8. Ідентифікація клієнта не є обов'язковою у разі:

а) проведення фінансової операції особами, які раніше були ідентифіковані, та укладення правочинів між банками, зареєстрованими в Україні;

б) тільки при проведенні фінансової операції особами, які раніше були ідентифіковані;

в) відповіді «а» та «б»;

г) правильної відповіді немає.

9. Подання інформації суб'єктом первинного фінансового моніторингу спеціально уповноваженому органу в установленому порядку:

а) є порушенням банківської або комерційної таємниці;

б) є порушенням професійної таємниці, таємниці страхування;

в) не є порушенням професійної таємниці, таємниці страхування, банківської або комерційної таємниці;

г) ця інформація не є конфіденційною для подібних органів і надається в порядку, визначеному законодавством.

10. Відносно фінансової операції, що підлягає фінансовому моніторингу, банк має забезпечити:

а) повідомлення про цю операцію Національному банку України;

б) реєстрацію в операційній системі банку;

в) повідомлення про цю операцію регіональному підрозділу Держфінмоніторингу;

г) реєстрацію такої операції в установленому порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про банки і банківську діяльність : Закон України : від 7 грудня 2000 року № 2121-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2121-14.

2. Про Національний банк України : Закон України : від 20 травня 1999 року № 679-XIV (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: zakon.rada.gov.ua

3. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні : Закон України : від 18 вересня 2012 року № 29 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2346-14.

4. Про внесення змін до деяких Законів України щодо запобігання негативному впливу на стабільність банківської системи : Закон України : від 4 липня 2014 року № 1586-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1586-18

5. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України від 19 листопада 2016 року (зі змінами і доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4452-17

6. Інструкція про ведення касових операцій банками в Україні, затверджена Постановою Правління Національного банку України : від 1 червня 2011 року № 174 (зі змінами і доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0790-11

7. Про порядок регулювання діяльності банків в Україні : Інструкція НБУ, затверджена постановою Правління Національного банку України : від 28 серпня 2001 року № 368 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// www.zakon.rada.g

8. Положення про порядок вступу банків до Національної платіжної системи «Український платіжний простір» і припинення участі в системі, затверджене рішенням ради Платіжної організації Національної платіжної системи «Український платіжний простір» (протокол від 01.08.2016 № 315) із змінами (протокол від 15.09.2016 № 320/2016, протокол від 27.10.2016 № 322/2016, протокол від 29.03.2017 № 7/2017, протокол від 03.08.2017

№ 19/2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://bank.gov.ua/document/download?docId=46943663

9. Положення про порядок реєстрації платіжних систем, учасників платіжних систем та операторів послуг платіжної інфраструктури, затверджене постановою Правління Національного банку України : від 04.02.2014 № 43 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0348-14

10. Про затвердження нормативно-правових актів з питань інформаційної безпеки : постанова Правління Національного банку України : від 26.11.2015 № 829 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0829500-15

11. Положення про порядок емісії електронних платіжних засобів і здійснення операцій з їх використанням, затверджене постановою Правління Національного банку України від 5 листопада 2014 року № 705 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0705500-14

12. Положення про нагляд (оверсайт) платіжних систем та систем розрахунків в Україні, затверджене постановою Правління Національного банку України : від 28.11.2014 № 755 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0755500-14

13. Положення про застосування Національним банком України стандартних інструментів регулювання ліквідності банківської системи, затверджене постановою Правління НБУ : від 17.09.2015 № 615 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0705500-14

14. Положення про надання Національним банком України стабілізаційних кредитів банкам України, затверджене Постановою Правління НБУ : від 13.07.2010 № 327 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0705500-14

15. Про механізм оперативного підтримання ліквідності банків : постанова Правління НБУ : від 06.02.2014 № 48 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0705500-14

16. Положення про застосування Національним банком України стандартних інструментів регулювання ліквідності банківської системи, затверджене постановою Правління НБУ :

від 17.09.2015 № 615 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0705500-14

17. Положення про надання Національним банком України стабілізаційних кредитів банкам України, затверджене Постановою Правління НБУ : від 13.07.2010 № 327 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0705500-14

18. Про механізм оперативного підтримання ліквідності банків : постанова Правління НБУ : від 06.02.2014 № 48 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0705500-14

19. Про затвердження Положення про порядок здійснення банками України вкладних (депозитних) операцій з юридичними і фізичними особами : постанова НБУ : від 03.12.2003 № 516.

20. Гроші та кредит : підручник / [М. І. Савлук, А. М. Мороз, І. М. Лазепко та ін.] ; за наук. ред. М. І. Савлука. – 6-те вид., перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2011. – 589 с.

21. Офіційна інтернет-сторінка Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/

Навчальне видання

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»

**Береславська Олена Іванівна, Бриштіна Вікторія Вікторівна,
Житар Максим Олегович, Кужелєв Михайло Олександрович,
Клюско Лідія Антонівна, Клименко Дмитро Борисович,
Климчук Наталія Яківна, Ковда Наталія Іванівна,
Корнєва Ірина Володимирівна, Москаленко Наталія Віталіївна,
Татьяніна Світлана Михайлівна, Підсосонна Яна Григорівна,
Пернарівський Олександр Васильович,
Черкашина Катерина Федорівна, Чишко Ірина Сергіївна**

БАНКІВСЬКА СИСТЕМА

Навчальний посібник

Редактор-коректор *Н. І. Грицюк*

Комп'ютерне верстання *О. В. Лисенко*

Дизайн обкладинки *М. Ю. Маншилін*

Здано до друку 26.09.2018. Формат 60×84/16.
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman».
Друк. арк. 28.1.
Тираж 300 примірників. Замовлення № 718.

Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Національного Університету ДФС України
08200, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область, Україна

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016*